ИСТОРІЯ

СРБСКОГА НАРОДА

НАПИСАО

А. МАЙКОВЪ.

(Изъ нѣгове књиге: „Исторія Сербскаго языка въ связи съ исторіею народа.“ Москва 1857.)

ПРИЛОГЪ СРБСКИ НОВИНА ЗА 1858 ГОДИНУ.

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЙ ШТАМПАРІИ

1858.

БИБЛИОТЕКА НРС БЕОГРАД 8.298

9851-3

I

СРБІЯ.

I

У другой четврти седмога века (636 — 638) дођоше за Хрватима на тракійско полуострво Срби и населише се покрай Хрвата. За населѣ њихово првый намъ каза Константинъ Порфирогенитъ; а Шафарикъ га у своимъ „Старожитностима“ и на карти своіой показа по найновіемъ напредку у науци. Видимо Србе где заузеше землю између воде Мораве, Дунава, Саве, Врбаса и Цетине, Адріятскогъ мора, Скадарскогъ єзера и воде Дримца, Ибра и Србске Мораве. Главне планине делише сву Србію на две половине: у западной беху области Неретва, Хумъ, Травунія и Зета; а у источной Босна и права Србія.

Овде долази пытанѣ: како су те землѣ стаяле међу собомъ до Стефана Неманѣ? На то пытанѣ нема подпуна одговора у оскуднымъ и краткимъ летописима, коє Шафарикъ онако вешто сабра, пречисти и свеза; него мислимъ да су те землѣ быле свака за себе пре Неманѣ, за коега синови и позніи летописци не говоре узалудъ да є „сабрао србску землю“. Што велики жупани праве Србіе найпре изъ Дестнице потомъ изъ Дуклѣ и на последку изъ Расе често доказиваху своя права на сву србску землю и себе називаху кралѣвима (гех) свему србскоме народу (Михаило 1050 — 1080, Вуканъ 1089 — 1105), и што ихъ летописци особито спомињу, зато опетъ немамо узрока мислити да су се све србске землѣ вольно покоравале власти њиховой. По коя речь византійскихъ и западнихъ летописаца просветлює гдегде ове землѣ слабо познате. Неретляни, кои се одъ другихъ одликоваху особито любавлю къ самосталности и пустомъ животу по мору, єднако біяху сасвимъ слободни у своіой управи, у трговини и у вери. За мало само видимо ихъ у власти великога

жупана Петра изъ Дестнице, па после наставише опетъ слободный животъ гусарећи по мору и бранећи се одъ Млечића. У Травуніи жупанъ или кнезъ Краина оженивши се кћерю Властимира, великога жупана (836 — 843), задоби самосталность, кою и синови му одржаше.[1] У Захумлю біяху самостални кнезови, измећу коихъ є найзнатніи Михаило Вишевићъ. Родъ му по сведочанству Порфирогенитову одъ старине владаше у Хуму и почињаше се іошъ одъ незнабожаца Срба.[2] Српски летописи казую по старой причи како є дедъ Неманьинъ, Бела Урошъ, бежао у Захумлѣ, кое по томъ ниє было у области праве Србіе.[3] Костантинъ Бодинъ (у другой половини XI века) ратоваше съ босанскимъ и рашкимъ жупанима и надби ихъ.[4] У Зети за Неманѣ біяху самостални кнезови, два брата, Радославъ и Иванъ, кои найпосле побегоше одъ Неманѣ у Дубровникъ.[5] Владимиръ, трећій братъ ньиховъ, владаше Расомъ; али и нѣга отера Неманя у Дубровникъ.[6] Премда се у исторіи появлюю такови кнезови само по кадкадъ и по гдегде, опетъ ниє прилика да су драге волѣ делили власть свою са српскимъ великимъ жупанима, него су є ямачно целу оставляли наследницима, само ако ихъ ко ниє силомъ покоріо.[7] Кадъ іошъ додамо къ ньима жупане дестничке, дуклянске и рашке, онда видимо да є свака

---

[1] *Ποιήσας αὐτὸν αὐτεξούσιον.* Const. Porphyrog. de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz., v. III, c. 34, p. 161. — Stritter, II, 408. А Порфирогенитъ на истомъ месту сведочи да є Травунія и покорна была єднако српскомъ кнезу.

[2] Порфирогенитъ га назива проконсуломъ и патриціемъ, а државу му *ἡ ἀρχοντία*. Захумци, по нѣговымъ речима, заєдно съ другимъ Славенима, кадъ римска власть падаше, *γεγόνασιν ἰδιόρυθμοι καὶ αὐτοκέφαλοι, τινὶ μὴ ὑποκείμενοι.* Ib. c. 29, p. 128; c. 33, p. 160. — Stritter, II, 406, 414.

[3] В. Летописе у Шафарика Pamat. стр. 57 и 68.

[4] Шафар. Slov. Starož., II, IV, § 31, 2, 3, 4.

[5] Luccari, Annali di Ragusa. стр. 21, 25. — Орбини, стр. 219, 220. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon.; гл. III, § XLVIII. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 201, 202.

[6] Орбини, стр, 220. Изворе в. у Дифрена Famil. Dalm. et Slavon. гл. III, § XLVIII.

[7] Испореди Шафар. Slov. Starož. II, IV, § 31, 2, 3. 4.

область србскога народа имала своє кнезове манѣ више самосталне.

Око године 1120 великій жупанъ поста рашкій жупанъ Бела Урошъ, за коега домаћи летописци пишу да се одъ нѣга народило племе Неманьино и да є онъ дедъ Неманьинъ. До нѣга єдва се докучує шта говоре србски и страни летописци, догађаи су испрекидани, нема ясне народне мисли, власть често прелази съ єднога племена на друго. Изъ те забуне мило є историку кадъ приспе где већъ светли безъ прекида светлость историйска и догађаи бываю све ясніи, животъ се народный све већма развія, и мисао се све болѣ види кою изради народъ и власници му. Одъ Беле Уроша видимо власть у єднога племена где иде по старешству, коє є законъ у свію Славена. За ньимъ влада найпре старіи му синъ Чедомилъ, по томъ млађій Техомилъ, кои брзо сврже съ престола два незаконита отимача, зета своєга Белуша и брата му Прибислава, кои шћаху быти наследници Чедомилу. Прикупляти области поче Бела Урошъ, кои управи Босномъ већъ као своіомъ, давши є у миразъ узъ кћерь угарскомъ кралѣвићу. Хумъ беше самосталанъ за нѣгова времена, єръ самъ побеже унь одъ неке буне. Како се власть іошъ не беше утврднла и съ тога народъ іошъ беше слабъ, Мануило Комнинъ употреби то на свою користь показавши — али за Грчку већъ последньій путъ — да у домаћимъ пословима србскимъ може више одъ сваке друге власти. Последнѣ што учини византійска власть у Србіи, біяше што на престолъ великога жупанства седе млађій синъ Техомиловъ Неманя. Одъ то се доба историку пажня єднако прибира око владалачкогъ рода Неманьина, и друге области србске уступаю државной мисли, кою даде домъ Неманьинъ. Византійски летописци кажу да є Мануило Комнинъ сметнуо Техомила и на место нѣгово поставіо Неманю. Онъ є дакле по праву, коє има ячій, пореметіо обичный редъ у породици, по коме у Срба као и у осталихъ Славена старіему брату остаяше одъ отца власть а не млађему. Али силный духомъ Неманя, употребивши помоћь грчкога цара, одржа се на престолу и тимъ зададе првый ударацъ старымъ породичнымъ рачунима. Али не припада нѣму похвала, да є сасвимъ укинуо те рачуне, него єдномъ одъ нѣговихъ наследника, као

што ћемо видети после. А онъ се управо поносити може тимъ што є врховну власть саставіо у своіой породици (тако да су после и незаконити синови ступали на престолъ доказуюћи да су одъ Неманьина рода), што є скупіо колико се могло српске области, и што іой є дао државну мисао. То є нѣгова велика заслуга.

Синъ є Неманьинъ Стефанъ Првовенчаный написао животъ отца своєга. Онъ споминѣ велику буну, коя є была у Србіи, Дукльи, Далмаціи и Травуніи, и у коіой отца Неманьина изгнаше браћа, те оде на свою постойбину Дуклю, где му се и синъ Немања роди. Другій синъ Неманьинъ св. Сава, кои є такође написао животъ отца своєга, више каже за место где му се отацъ родіо, говорећи да се родіо у Зети на Рибници. А првый писацъ приповеда како се синови Беле Уроша по смрти отца своєга завадише, те млађій братъ Техомилъ побеже у Дуклю. Ако є истина да є године 1151 Чедомилъ іошъ быо живъ и седео на престолу имаюћи неприлика съ Мануиломъ Комниномъ, и ако є истина што каже другій синъ Неманьинъ, св. Сава, да се Немања родіо године 1144, онда є Техомилъ бежао и млађій му се синъ родіо іошъ за Чедомилове владе. Међу земляма Стефанъ не поминѣ Неретве, Захумля и Босне, и то є добро, єръ прве две у оно време біяху самосталне, а трећа припадаше Угарской. Осталимъ земляма неколико времена после своєга бежаня завлада Техомилъ, вративши се у столицу, као што пише Стефанъ. По смрти нѣговой синови му разделише међу собомъ српску землю; то мисли Стефанъ споминюћи део Неманѣ, млађега брата: „вьзрастьшоу же ємоу до отроуыны и прнємшоу уєсть отвуьсткнм своєго рєкомоую топлицоу, ибрь же и глаголємыє рѣкы.“ Неманьи дакле допаде югозападный угао праве Србіе, где теціяше Ибаръ и где лежаху места: Топлица близу ушћа воде Косалнице, Ибаръ на води Студеници и Раса на води Рашки или Расини. Што познији летописци споминю за место, где су старія браћа градила цркве, одатле видимо да є Завидъ живео на води Лиму,[1] Срацимиръ на Морави, Првославъ у Будимлю. Дакле деловима старіе браће біяше обколѣнъ део млађега. Да су браћа имала

[1] Летописацъ се вара што овде додає кь косин; у другога летописца нема тога додатка.

своє делове то доказую іошъ речи, коимъ Стефанъ Првовенчаный говорећи како є Неманя зидао цркву св. Николе близу цркве Богородичине на ушћу реке Баньске, поминѣ договоръ Немањине браће са старіимъ братомъ, кои онда владаше „сею ѯемлѥю срьпьскою.“ Ясніихъ сведочанства нема да се држава делила међу браћомъ. Али како башъ Немањи допаде Раса, коя біяше главный градъ ако не целе праве Србіе а оно баремъ онога края кои біяше много претежніи одъ осталихъ и кодъ кога се сучељаваху землѣ сва четири брата? На то се не може управо одговорити, єръ нема ясних сведочанства; него се може нагађати да є у то помешана Византія. Србски летописци не говоре ништа о овой ствари, єръ у њиховымъ очима біяху унутрашнѣ расправе яче одъ споляшњихъ узрока. Али треба признати да ніе Неманя самъ него съ туђомъ помоћу пореметіо породици права, и зато та новина дошавши не одъ унутрашнѣ потребе самога народногъ живота и по томе пре времена, немаше потребне подпоре, па се породични рачуни іошъ дуго являше у роду Немањину. Око њихъ се забавляо найближій томе времену венчаный летописацъ: мало гледаюћи како радњи Немањиной помагаше грчкій царъ, особито се бави око послова између браће. Изъ нѣговихъ речій видимо где се старія браћа, одъ коихъ ни єдноме не допаде велико жупанство, сложно опиру своме брату наймлађему. Али прьый путъ сачува Неманю одъ брѣће обрана Мануила Комнина, кои му даде Дубочицу. Другій путъ, кадъ Неманя поче зидати цркву св. Николи, близу цркве свете Богородице на ушћу реке Баньске, старія браћа „ревностїю и гнѣвомъ кромѣ ѡдрьжнии“ приступише къ нѣму говорећи: „по что творишн сиковлм нє свѣщлвь ѡ снхь с нлми, ижє ти нє подобліетъ творити?“ Те су речи укоръ млађему брату што ніе слушао старіе него радіо безъ њихова договора, кои є одъ потребе по породичномъ праву. По томъ браћа, „свѣщлвьшє сє сь старѣишимь ѡть братнє іего, кладнуьствующюу тогда сею ѯемлѥю срьпьскою,“ ухватише га и затворише у пећину, изъ коє се чудомъ избави.[1] Као што се види, браћа се држаху породичнога обичая, и не почеше радити докле се не договорише са старіимъ братомъ. Што Стефанъ вели да є тада *овомъ* земльомъ срб-

[1] Види Гласникъ V, стр. 26.

скомъ владао старіи братъ, и да су сва три старія брата заѥднички радила, тимъ се може за мало поколебати оно што рекохъ о деоби; велимъ, за мало, ѥръ нема сумнѣ да су синови добіяли делове одъ државе отчине за Неманѣ и после нѣга, премда у манѣмъ смислу. Самъ ѥ Неманя по смрти своѥ браће дао синовима њиховымъ Захумлѣ, као што сведочи ѥданъ србскій летописацъ.[1] И позніи Неманићи Вуканъ, Драгутинъ и др. томе су сведоци. Найприличніѥ мислити да су браћа свакій на своме делу а подъ старіимъ братомъ држали Србію за заѥдничку државу свога племена, чега ради признаваху надъ собомъ власть старіѥга брата и договараху се међу собомъ. Речи „*овомъ* земльомъ србскомъ“ може быти да нису узете за ѥданъ део србске землѣ него за сву ню. У такоме смислу имамо исте речи у хрисовульи Неманьиной (А. № 1): „дарова нашимь прадѣдомь и нашимь дѣдомь ѡбладати снюмь ѕемоль сръбьсковь.“ Ако ѥ тако, онда ѥ іошъ тврће оно што рекосмо да су три брата заѥднички владала. А може се іошъ мислити да „сѣю“ стои место „вьсѣю“ или „вссѣю“. Ту ѥ Неманя радіо као државный човекъ: заѥдницу целе породице у влади раскиде и узе себи и „део своѥ отчевине“ насупротъ старіой браћи, коя браниште права породична; али се показа и самовластанъ, сазидавши цркву на земльи старіѥга брата, кои мишляше да ѥ глава србской земльи. Ниѥ чудо што браћа не подносећи толике промене у породичномъ реду помрзиште и на онога кои ѥ учини. Трећій путъ усташе на млађега брата удруживши се съ грчкимъ наимницима, Фрузима, Турцима и другимъ народима. Овде ихъ Стефанъ назива просто непріятельима, кое Неманя растера по другимъ земляма; али ѥ ясно да разуме унутрашнѣ непріятелѣ, а далѣ што вели, показуе управо браћу. Близу Звечана побиште се и Неманя разби непріятелѣ и расу ихъ; тада се ѥданъ братъ утопи у води. После тога браћа се умириште и унутрашнѣ свађе прекидоше. Ниѥ Неманю само сила грчкога цара држала; него ѥ и у нѣму самоме было доста юнаштва и постояногъ духа да држи свою власть. Іошъ за живота Мануилова слушаше Грци за Неманю „да ѥ човекъ немирна и несита духа, да се посиліо, те са свію

[1] Гласникъ V, стр. 30.

страна удара на землѣ њихове, и заборавивши шта є присвая себи Хрватску и Которъ.“ [1] Али при свему томе онъ іошъ признаваше надъ собомъ грчку власть. А кадъ умре Мануило, онда не оста ни трага той власти и Неманя се начини самосталнимъ господаромъ србской земльи. Тада му се показа згода да расшири границе своіой држави. Удруживши се съ угарскимъ кралѣмъ расу Грцима Средацъ (Софію); по томъ самъ узе градове: Перникъ, Стобъ, Земунъ, Велблуждъ, Житомитскій, Скоплѣ, Лешкій, Градацъ, Призренъ, Нишъ, Сврлигъ, Равный и Козалъ. Истина Стефанъ каже да є све те градове разваліо до темеля, „нє ѡста ко камень на камєни, иже нє ськроүшишє сє, иже и нє кьздкигошє сє и до сєго дьнє“; али опетъ знамо да ниє све градове снашла та несрећа, єръ се у многима одъ њихъ на скоро опетъ збываю догађаи. Тай ратъ састави са Србіомъ область Нишавску и Призренску. Сврхъ тога іошъ се састави: Липлянъ, Морава, Враньій и оба Полога. У Скоплю и у Нишу сазидаше се цркве. Најпосле, гледаюћи Дуклю и Далмацію „ѡтьчьство и рождєнніє своє истокоүю дѣдиноү свою“ у Грка, кои се онамо доселише и погради ше градове, удари оружѣмъ на ню, разагна Грке и раскопа градове, коє біяху погради ли и коима су имена: Данъ, Сардоникія, Дривость, Росафъ или Скадаръ, Свачъ, Оцинъ и Баръ. Овде се вара опетъ Стефанъ: нису све ове градове у то време Грци погради ли нити њихъ є све Неманя разоріо. У Бару сазида Неманя цркву св. Николи. У Котору, кои такође узе, начини себи дворъ. Кадъ є то было, Срби су у Зети остали на миру. Познїи летописацъ казуюћи коє є градове Немања освоіо, споминѣ исте, само не све; али братъ Стефановъ, св. Сава, у животу Неманьину мало другчіе казуе шта му є отацъ освоіо. По његовымъ речима Неманя узе одъ приморя Зету, одъ Рабна (Арбаніе, Албаніе) оба Пилота, одъ Грчке землѣ Патково (коє пре біяше у Бугара), Хвостно, Подримлѣ (око Призрена), Кострацъ, Држковину, Ситницу, Лабъ, Липлянъ, Дубочицу, Реку, Ушку, Поморавлѣ (на источной страни Мораве), Загрлату, Левче и Белицу. Али кадъ помислимо где су были градови за коє знамо, онда видимо да су землѣ, коє є Неманя освоіо, быле исте о коима говори и Стефанъ.

[1] Corp. Script. Hist. Byz. Nicetas Choniata, de Man. Comn. l. V. p. 206. — Stritter, II, 190.

Оне су биле Србіи съ югозапада, юга и югоистока. И самъ Неманя у хрисовульи (А. № 1), по коіой є св. Сава писао почетакъ животу свога отца, ако се и слаже са св. Савомъ, где говори шта є освоіо, опетъ у нѣга нема некихъ градова, коє св. Сава споминѣ, а има єданъ Лепеница, коєга у св. Саве нема. На тай начинъ држава се Неманьина простираше на западъ до мора обузимаюћи сву Зету иза Скадра и Бара до Подримля и до оба Пилота у Арнаутской, на югъ до Призрена, Скопля, Вранѣ и Бугарске Мораве, на югоистокъ иза Лесковца и Ниша.[1] Найпосле кадъ учини миръ съ Исакомъ Ангеломъ године 1192, кћи цара грчкогъ Алексія Комнина, Евдокія, поће за сина му Стефана. Приятельство съ царемъ Фридрихомъ I, кои године 1188 проће преко србскихъ земаля идући у Палестину, показуе да є Неманя радъ био заклонити свою државу и са запада, може быти на супротъ Угарской. Неманя є био Србіи првый државный човекъ. Делима своимъ споля и изнутра стаяше високо сврхъ свію, кои пре нѣга владаше. Срећно се опростивши буна, знаћаше држати у покорности свою родбину и положи темель самодржавной власти у Србіи, првый сабравши землю србску. За нѣгове владе почеше области другчіе стаяти према престолу великога жупана. Онъ раздаде области коє родбини своіой коє слугама. Зета, Хумъ и Травунія покораваше му се. Доня Зета чини се да изгуби последнѣ самосталне владаоце у браћи Радивою и Ивану. Горня Зета, као и Травунія и Хумъ, држаше се Неманьина племена, а на по се, ако се неварамо, браће нѣгове, коіой припадаше и доня Зета, као што се може мислити по старой причи у странихъ историка, коя казуе како су Неманьи браћа помагала покорити самосталне кнезове нѣзине. У Босни, кою године 1169 освои,[2]

[1] По свой прилици одъ овога, што є Неманя освоіо, много є враћено Грчкой (може быти кадъ се женіо Стефанъ Евдокіомъ), єръ се у позніой хрисовульи Неманьиной наговешћуе да є Призренъ на ново припадао грчкомъ цару. „Испроснхъ парикє“ (приходе, црквена добра) оу цара оу Прнзрєнѣ“ — пише Неманя (А. № 1): иначе не бы требало молити.

[2] Тако Шафарикъ (Slov. Starož. II, IV, 649); али се іошъ пре Босна почела отимати одъ Угарске. Пише се да се за Стефана III. некій miles, Gotfridus nominatus, de Mesnensi regione, доселіо у Угарску и по

біяше му покоранъ банъ, є ли самъ Кулинъ или іошъ пре нѣга кои є владао, — не зна се. После неколико година појави се онде силный банъ Кулинъ, кои беше Неманьи родъ и веранъ помоћникъ, и кои сачува самосталность свою како ће є одмахъ после Неманѣ предати Угарской. За неко време припадаше Неманьи и Неретва, коя давно біяше одпала одъ Србіе и біяше єдне среће съ приморскомъ или хрватскомъ Далмаціомъ.[1] Неманю єданъ синъ назива „погыбьшихъ wбновителємь“, човекомъ кои „сьбра свою погыбьшоу ꙁемлю“; а другій синъ о нѣму пише да є *поновіо* „отьчиноу дѣдиноу“ *и болѣ утврдіо*, да є біо *самодржавный господинъ надъ своимъ србскомъ земльомъ*, „вь истиноу бо сын днєвнь и страшнь бысть вьсємь живоущимь окрьсть сєбє.“ Доментіянъ га у житію св. Саве назива *самодржавнимъ господаромъ србскихъ земаля, ков се зову Діоклитія, Далмація, Травунія* „к костокъ оубо илиріи прилажающіє сѧ, къ ꙁападꙋ же рнмстѣи wбласти прилежащіє.“[2] Безименый га летописацъ назива *великимъ жупаномъ и самодржавнимъ господиномъ свію србскихъ земаля, поморя къ западу и Діоклитіе и Далмаціе и Захумля и Травуніе къ Истру*. Одатле се види ков су землѣ припадале србской држави. Шта треба разу-

заповести Кароловой ишао adversus ducem de Bozna, quo devicto ad regem reversus. То само одъ себе быва ясно, кадъ се само опоменемо да є Борисъ дволичіо према Угарской. Одвративши Босну одъ Угарске кадъ є Манупло воевао съ Гейзомъ II. и Стефаномъ III. олакша Неманьи освоити є. (Simon de Keza, De nobilibus advenis. Rerum Hungaricarum Monumenta arpadiana, ed. S. L. Endlicher, 1848 P. I. p. 127).

[1] Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 201. Пре тога последный є путъ видимо подъ влашћу србскога великогъ жупана Петра 917 године. (Corp. Script. Hist. Byz. Const Porphyrog. de Adm. Imp., c. 32. — Stritter, II. 415). Замерала се суседнма любавлю къ самосталности и морской гуси. Млетци у XI. веку разбише силу Неретлянима, али се они и после іошъ за дуго славише по мору своимъ грабежима навлачећи на се гнѣвъ не само Млетака и Угарске него и далматинскихъ градова. Южный део старе Неретве припадаше Хуму и съ њимъ заєдно біяше область босанска.

[2] Рукописъ подъ именомъ: Житиꙗ и подвиꙁи къ пѫстинии съ wц҃емъ и wсокъ хожденїа и w҃ ѹастн ѹюдесъ споведанїе иже къ ст҃ихъ w҃ц҃ нашего савы прьваго архїепа и оучителя сербскаго списано преподобнымъ доментїаномъ їеромонахомъ монастира хиландаря нарицаемаго.

мети подъ Далмаціомъ, кою, како видесмо, летописци свагда саставляю съ Дукльомъ (Діоклитіомъ)? Видећемо на другомъ месту шта су Грци разумевали подъ Далмаціомъ у ширемъ и ужемъ смислу. Бандурiє стараюћи се показати шта се мислило да є Далмація, наводи речи Лучићеве: „кадъ є Славени узеше, међе іой быше одъ истока Драчъ или река Дринъ; одъ запада Истрія или Арсія река; одъ севера планине Албіє, Бебіє и Ардіє; одъ юга море Адріятско или далматинско.“[1] Андрія Дандоло у рукопису, кои се поминѣ у истога Бандурія, поставля границе Далмаціи на северу Истрію, на югу Драчъ (Дирахій). Овай є южный край Далмаціє за насъ важанъ по томе што помаже разумети шта су српски летописци држали да є Далмація. Изъ њиховихъ се речій види да су подъ Далмаціомъ разумевали део Зете или иначе горню Зету, коя се садъ зове Турска Арбанія. Далмаціи по њиховой мисли безъ сумнѣ припадаше Скадаръ и арбанаски градови: Баръ, Олгунъ, Лешъ и Драчъ, коє изнайпре држаше Грци а после Срби. Неманя є њима владао. Ово излази изъ речій српскихъ летописаца, али се потврђує речима Стефана Првовенчанога у животу Неманьину, тако да одъ нагађаня постає права истина, єръ се већъ изрекомъ каже. Стефанъ говорећи како се Михаило побуніо вели да є владао „вь странѣ дрaчьсцѣи и вь поморіи ѡстрова того келнкаго нѭє прилєжить блнзь днѡклитіє и далматьскыє страны и ѡтьчьствиѧ свѣтаго сѵмєона.“ Правый смисао овихъ речій показує да се мислило да є постойбина Неманьина Дукля съ Далмаціомъ, а то по другоме животу, кои є писао св. Сава, ниє ништа друго него Зета. Дакле Дукля и Далмація біяху у Зети, кадъ се узме у ширемъ смислу. Острво, коє є и близу Дуклѣ и близу Далмаціє, и коєму є съ друге стране Драчъ, потврђує да є Далмація близу Дуклѣ и Драча, коє ће се разумети кадъ узмемо да є Далмація међу Дукльомъ и Драчемъ. Найпосле, што Стефанъ далѣ говори, тимъ се ствaрь сасвимъ расправля да већъ не може быти сумнѣ где є српска Далмація. Стефанъ далѣ вели: и прнѥть ѥдинь ѡть градь монхь скьдрь глаголѥмїи вь н-

[1] Ita quando a Slavis occupata fuit, sublatis his distinctionibus, ab oriente, Dyrrachio sive Drino flumine; ab occidente Istria sive Arsia flumine; a septentrione, Albio, Bebio et Ardio montibus, a meridie, mare Adriatico sive Dalmatico terminabatur.

стиньнѣи дальматии соуць. Михаилу Драчкоме найприличніе и найпрече бияше ударити на Скадаръ, найближій Драчу знатанъ градъ; а Скадаръ бияше у правой Далмаціи по мислима тадашньихъ Срба. Ето дакле где треба тражити Далмацію. Нисмо се преварили рекавши да є део северне Арбанаске. А како по речима Константина Порфирогенита о южнымъ границама Дуклѣ, Скадаръ бияше у Дукльи или Зети у ширемъ смислу, поуздано се може рећи да две области, Діоклитія и Далмація, кое се свагда заедно споминю у србскимъ повеляма и летописима, нису биле ништа друго него стара Зета, коя обузимаше и садашню Црну Гору и део садашнѣ северне Арбанаске. Отуда се само може разумети што у титулама некихъ србскихъ владалаца: Неманѣ, Стефана Првовенчанога и Душана нема Зете; коя се безъ икакве сумнѣ заменьиваше Дукльомъ и Далмаціомъ.[1]

Дотакавши се Зете, валя намъ показати особито значенѣ нѣзино међу србскимъ областима. А овде є томе найзгодніе место, єръ се у споменицима, кои се тичу Неманѣ, ясно каже значенѣ нѣзино тимъ што се мимо све остале србске землѣ назива „дедина“. У доцніе време Зета бияше особина србскихъ кралѣва и царева, кое се подудара съ именомъ „дедина“ рода Неманьина; али то се види само изъ догађая, а изрекомъ се у доцніимъ споменицима то значенѣ већъ не поминѣ. Све до Душана, кои учини край свыма породичнымъ рачунима и особинама, кои довръши Србіи увођенѣ државногъ начела, и основа у управи самовластность и єднодржавность, бияше Зета особина србскихъ владалаца, кою за живота свога даваху своіой родбини, синовима, удовицама и. т. д. То показуе да су Зету сматрали као свою особину, коіомъ могаху располагати по своіой вольи, у коіой се приправляху ньихови наследници, где живляху у миру удовице и синови, кои біяху у немилости кодъ отца или имъ бияше узето право наследити престолъ. Таково историйско значенѣ, кое се починѣ одъ Неманѣ, потврђуе Зети и онъ самъ и обадва сина речю „дедина“. Техомилъ, отацъ Неманьинъ, у-

[1] Летописци у Шафарика Pamat., стр. 59 и 63. — Повелѣ III. № VII; С. №№ 7, 51. — Приписъ на кожномъ єванђелію у Григоровића Путешест., стр. 19.

тече по сведочанству Стефанову „у место где се родіо и коѥ се зове Діоклитія“. Онде му се роди Неманя. На другомъ месту истый писацъ назива Діоклитію и Далмацію отачбиномъ св. Симеуна Неманѣ. И другій синъ, св. Сава, такође сведочи да се Неманя родіо у Зети, а то ће рећи исто што и у Дукљи и Далмаціи. Ево по чему Стефанъ говорећи о Дукљи и Далмаціи овако каже: дѡкліτію же и дαλмαцію ѡтьчьство и рождєніѥ своѥ, истовоую дѣдиноу свою. Овде речь „истовам“, или истинита, много помаже разумети шта значи „дедина“. Али кадъ говори о целой србской земльи, коіомъ владаху велики жупани и где беше столица Раса, назива ѥ или просто „земльомъ“ или „отачаствомъ“, разликуюћи одъ „дедине“. Овако говори о отцу своме: роди и сего свѣтаго ѡтрока, хотѣщаго быти съкъкоупителѣ погыбъшимь странамь ѡтьтьствиа его .... възрастьшоу же ѥмоу до ѡтроуыны и прѣимшоу ѹесть ѡтьчьствиа своѥго (далѣ су изброѥна места, коя не припадаху Зети). И о себи: ѥгоже ѡстави въ ѡтьчьствѣ своѥмь владычьствовати въсею ѕемльею срьпьскою. Ѯданъ летописацъ говори исто тако о србской земльи: въ нихже ѥкы сѥ свѣтыи сїмєѡнь неманѧ, потрѣкивь ѥресь своѥго отьчьства срьбскыѥ ѕемлѥ. А у другога читамо: ѡттоудоу въздвигь сѥ стефань неманѧ прїндѣ въ ѡтьчьство рашко. У овой ѥ танкой разлици између речи „дедина“ и „отачаство“ дубокъ смисао. „Дедина“ ѥ стара породична држава, тако рекавши, колевка и постойбина роду; а „отачаство“ ѥ што ѥ остало одъ отца, коѥ ѥ могло быти стечено и по томе могло допасти и не допасти наследнику: нѣму ѥ особитый знакъ што ѥ скорашнѣ. По томе отачаствомъ се називаю све землѣ, у ѥдномъ смислу са србскомъ земльомъ. Не ћу затаяти да ѥ у хиландарской хрисовульи самога Неманѣ и у преписаномъ изъ нѣ почетку живота нѣгова, кои ѥ писао св. Сава, доста тамно значенѣ речи „дедина“, као да ѥ за сву србску землю или баремъ за државу, коя ѥ одъ отца остала: и постави ме (богъ) ѥлнѣга жоупана, и ѡбновихъ свою дѣдиноу и больше оуткрьдихъ, и въздвигохъ погыбшоую свою дѣдинъ, и прнобрѣтохъ ѡть морьскѣ ѕемлѥ ѕетоу и съ градовы . . . (А. № 1). И у св. Саве: и ѡбновивъшоу ѡтьчиноу дѣдиноу и болше оуткрьдившоу . . . и въздвиже погыбшоую свою дѣдиноу и прнобрѣтѥ ѡть поморьскыѥ ѕемлѥ ѕетоу и съ градовы, а ѡть рабна пилота ѡба, а ѡть грьчьскыѥ ѕемлѥ патьково .... та въса моудро-

стїю и трудомь своимь сїа кьса прнобрѣтє, погыкшоую нєкогда отъ наслїа своєє ємоу дѣдины, достонна ємоу срьбскыє земли. По овымъ речима могло бы се посумняти о значеню речи дедина: у њой се разуме сва земља, коя є Неманьи остала одъ отца съ влашћу великога жупана, по чему є и св. Сава назива „отчиномъ дединомъ". Али поредъ тога речи „поновити", „утврдити", „подигнути погибшую дедину" показую да сама речь „дедина" ни мало ниє изгубила првога значеня, него само да є њомъ названа сва србска земља, коя са столицомъ Расомъ бияше у власти великихъ жупана, — названа у ономъ смислу, у комъ се праведно звала „дединомъ" Зета. Овде є Србія изѣдначена са Зетомъ, а речь дедина остає у своме правомъ значеню показуюћи што припада племену, и што є остало одъ старіихъ, за разлику одъ стеченихъ земаля. Съ тога се у хрисовульи Неманьиной и у св. Саве дедина разликує одъ освоєнихъ земаля; съ тога позніи летописацъ говори овако о Неманьи: кластїю оподсоуєть сє прнходнти кь своє прѣотьчьство землє рашкыє и кь снхь наслѣдникь быти прѣдѣдныхь. Онъ не назива дединомъ велико жупанство съ Расомъ; него знаюћи да є она остала одъ деда Неманьи, вели „праотачаство" и „прадедно". А Доментіянъ говори речи Стефанове: и прложн кь земли отьчьства своєго земле многнє от области царства грьчьскаго . . . . диоклнтню же и далмацнн, отьчьство и рожденнє своє, нстокоу дѣдиноу, наслоканноу быкшоу от рода грьчьскаго."[1] Свакояко се види да овде речь „отачаство" значи управо што є годъ наслеђено; а речь „рожденіє", т. є. место рођеня, коя се додає дедини говорећи о Зети, ясно сведочи да є Неманя по самоме праву, коє се добія рођенѣмъ, сматрао Зету као породичну особину, коя одъ искона припада племену нѣгову и коіомъ є могао располагати другчіе него отчевиномъ или земляма великихъ жупана. Зета дакле по мислима о иманю бияше осимъ осталихъ држава и припадаше племену. За Стефана се Првовенчанога съ њомъ састави Захумлѣ или само део одъ нѣга, и надъ обе те землѣ поставлѣнъ бы братъ великога жупана (потонѣга краля) Вуканъ. Може быти да є Зета и пре као племенска особина заузимала нешто Захумля, кадъ летописацъ говори да є Бела Урошъ побегао у Захумлѣ. Али нагаћанѣ остає

[1] Шафар. Slov. Starož., II, IV, стр. 646.

нагаћанѣ, а истина истина. За истину я држимъ да є Зета была особина племена Неманьинскога мимо све друге наследне и стечене землѣ србске и коє нису быле србске, одъ коихъ разликуюћи се зваше се дедина, коє се потврђуе не само тимъ придевкомъ него и историйскимъ сведочанствима. Све пакъ остале землѣ, коє доћоше подъ србске владаоце, зваху се отачаство или іошъ чешће само земля. И само стара мала Рашка іошъ не увеличана освоєнимъ земляма, коя Немањи оста одъ деда и отца, названа бы дединомъ у истомъ смислу у комъ и Зета. Другимъ речима, Неманя наследивши на єданъ начинъ и Расу и Зету, саєдини имъ донекле значенѣ за себе и назва дединомъ и єдну и другу. Али не треба заборавити да є и онъ изъ Зете, где є одрастао, наследіо Расу, и да є и онъ разликовао Зету одъ Расе или остале Србіе давши є Вукану а надъ последньомъ поставивши великимъ жупаномъ другога сина своєга (старіега) Стефана.

Дакле Неманя даде новъ, самосталанъ, државный животъ Србіи, коя не могаше устати ни опоравити се одъ раздора међу племенима и одъ мешаня силніихъ суседа, Грка и Бугара. Неманя стече правой Србіи господство надъ свима србскимъ земляма и све ихъ уєдини. Одъ то доба нестаю самосталне раднѣ жупанима и кнезовима по областима, они се изєдначую съ властелима земальскимъ. А надъ свима се узвишуе великожупанско племе Неманьино Ако и налазимо позніе у Хуму єднога или два кнеза, кои се чине да су самостални, опетъ се они появлюю само за време, а земля имъ како пре ньихъ тако и после ньихъ признае надъ собомъ врховну власть у Србіи. И Босна се колеба између Угарске и Србіе, али опетъ то не ће рећи ништа друго него да стои подъ єдномъ или подъ другомъ, а нема ни єднога племена, коє бы се усудило отимати врховну власть Немањинма. Сабравши на тай начинъ србску землю и поставши єдиный господаръ надъ ньомъ, Неманя іой се постара за државну самосталность. Приятельство съ немачкимъ царемъ и сродство съ грчкимъ царевима даде Србіи сасвимъ друго лице. Тада се она изєдначи са самосталнимъ државама. Неманьино є дело што є Србія у споляшнѣмъ животу добила државно значенѣ; али за нѣгове владе државне ствари іошъ не надячаше у породици старихъ рачуна око престолнога на-

следства, коима край учинити усуђено беше Душану. У хрисовуљи, коју є дао Хиландару, прекрасно изриче државну мисао: тѣмьже братіє богъ прѣмилостивы оутврьди грьке царьми, а оугрє кралъми, и когождє єзыка раздѣливъ и законъ давъ и нравы оустакыи и владыкы надъ ними по нравоу и по законоу растакль своєю прѣмоудростию. Законъ и власть — то є темель свакоме државномъ поредку, кои съ єзикомъ и обичаима дає самостално лице свакоме народу. Нити се Неманя случайно докопао власти; него є правый господаръ своє землѣ по вольи божіой и по праву наследства. Ево како изриче исту мисао: тѣмьже (богъ) по мьноꙁѣ єго и неизмѣрьнѣи милости и уловѣколюбию дарова нашимъ прадѣдомъ и нашимъ дѣдомъ ѡбладати сию zемлю срьбьскоу, и въсакоѣко богъ строє на оуньшa уловѣкомъ нє хоте уловѣци гибѣли, и поставы келнегa жоупана нарєчєнаго въ скѣтѣмь крьщєнии стєфана нєманоу, и ѡбновихъ свою дѣдиноу и больше оутврьдихъ божиюю помоцию и своєю моудростию даноу ми ѿ бога, и въздвигохъ погибъшюю свою дѣдиноу.

Неманя у детињству своєму бы крштенъ по латинскомъ правилу, а latinis haereticis како каже летописацъ,[1] єръ у земльи где се роди бияху латински свештеници. Одъ тридесетъ година крсти се на ново у православной вери,[2] и одъ то доба єднако бияше на гласу съ побожности и задужбине. Зидаюћи цркве стече имену своєму вечный споменъ у летописима србскимъ. Милостинѣ нѣгове допираху у Єрусалимъ и у Римъ. Изъ нѣговихъ земаля изагнанини быше Патарени, єресь коя особито беше осилила у Босни, коя стаяше између римокатоличке Далмаціе и православне Србіе. Летописци говоре за нѣга да є истребіо єреси и утврдіо православну веру: сын свєтыи сїмєонъ вткрьди православїє къ zемли далматїє дакїи глаголємыхъ сърбль и єресн потрєби.[3] въ нихже ими сє свєтыи сїмєонь нємании, новыи мѵротоѵьць, оутврьдинъ православїє, потрѣбивъ єресн отьчьства срьбскыє zемлє,[4] а Доментіянъ къ томе іошъ додає да є истребіо и остатке одъ незнабоштва: и

[1] Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 7, 8.

[2] Летоп. у Шафар. Památ., стр. 58. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III. 1853., стр. 7.

[3] „Повѣсть о Сербскихъ Господахъ, въ рукописи Кухарскаго, сообщ. проф. Бодянскимъ."

[4] Летоп. у Шафар. Památ., стр. 58.

клѣкы єрєси прогналъ, и храмы кѣсокскїа опрокєргъ, цркви богѫ къздвигълъ єси.[1] Владавши тридесетъ и седамъ година по савету, кои му у писму даде изъ свете горе млађій[2] синъ Растко, кои беше онамо побегао и постригао се подъ именомъ Сава, остави владу старіему сину своєму Стефану, венчавши га и назвавши великимъ жупаномъ,[3] па се уклони у манастиръ Студеницу, где се и постриже подъ именомъ Симеунъ 25 Марта 1195 године. После две године 8 Октобра 1197 године отиде изъ Студенице у свету гору и дође у Ватопедскій манастиръ 2 Новембра 1197.[4] Отуда пролазећи по светой гори са синомъ, понављајући и красећи манастире наће зидине одъ Хиландара, кои пре беше манастиръ па га разориште морски хајдуци. Новце и посленике посла изъ Србіе Стефанъ, те се манастиръ понови, и где се у гомили каменя виђаху само зидине одъ цркве, у брзо се подиже трпеза, ћеліе и ограда. Црква бы освећена за споменъ уласка пресвете Богородице у цркву (ваведенія). Хиландаръ се прозва српска лавра. Сава є два пута ишао у Цариградъ: првый путъ измоли одъ таста Стефанова, грчкога цара Алексія, землю где біяху зидине Хиландарске и хрисовулю за то, а другій путъ яви цару да є манастиръ готовъ, и доби одъ нѣга много за-

---

[1] Житіе свв. Симеона и Саве. Рукоп.

[2] Многи су се до садъ препирали є ли старіи Стефанъ или Сава. Али житія сасвимъ прекидаю распру сведчећи да є Стефанъ старіи. Сава сведочи самъ за себе: говорећи сын блажены господинь нашь сїмеонь нареше г. сыны, єдинь же мьньшн, не могоу єго нарєщи сына, нь роѣь... сы бо ако и мьнн къ братн своєи и мьньшн... Доментіянъ у житію свв. Симеуна и Саве управо каже да є Стефанъ старіи: оудивнть же старѣншїи братъ сладости нѫыка и силѫ словєсь и благодатн божїи исходаща нѫъ оустъ мєншаго. Дакле є Вуканъ было средньій синъ Неманьинъ. У томъ реду споминю синове Неманьине и безимени летописци, и Растка или св. Саву називаю трећимъ синомъ. (Шафар. Památ., стр. 51, 59, 60. — Гласникъ V, стр. 30, 31.)

[3] Види хрисовулю Неманьину у Авр. № 1 и Житіе Неманьино, кое є писао Сава, у Шафар. Památ., стр. 4. — Arkiv za povjest. Jugoslav., III, 1854, стр. 9.

[4] Ове су године у житію Неманьину, кое є писао св. Сава (Шафар. Památ., стр. 6 — 13), и у Типику у Авр. опис. Д. С. у С. Г., стр. 8 и 9. За њихъ є знао Бранковићевъ летописацъ (Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 8 — 10.

клада да се црква украси. По заповести цара Алексія Хиландаръ, ако и припадаше къ Ватопеду, опетъ бы сасвимъ одъ нѣга ослобођенъ, и съ именомъ „царска лавра“ доби особитога управителя, коега є самъ царъ поставіо. Ни властима ватопедскимъ ни карейскомъ старешини не бы слободно мешати се у послове нѣгове. Царъ потврди прећашню свою повелю, коіомъ беше дао србскимъ владаоцима Хиландаръ са суседнимъ селима, и іошъ му дода пустъ манастиръ Изигъ: за таке дарове бы прибранъ лаври међу основателѣ. У хрисовульи своіой Симеунъ споминѣ и друге поклоне, кои біяху манастиру испрошени у цара, као села, влахе, тргъ, винограде, планину и нешто соли. У Хиландару Неманя поновивши га преживе са синомъ Савомъ 8 месецій, па се онде пресели у вечный животъ 13 Фебруара 1200. Шафарикъ[1] вели да є Неманя умръо у Ватопеду; али мы то неразумемо другчіе него по речима: и монастырь хиландарь приложиста катопедж;[2] а управо є Неманя умръо у Хиландару, као што сведочи напредъ споменутый хиландарскій типикъ: и къ мѣсто сиѥ (Хиландаръ) къ сєлїѣ сє, и нѣколико мало прѣбыкъ съ мною, вєликымь же и непрѣстєстьнымь подвигь прѣшьдь и. мѣсєць прѣбыкъ къ кѣуномѹ прѣложи сє блажєнствоу; — и опетъ къ лѣто ,sѯн. мѣсеца февраря къ .гі. дьнь къ кѣуномоу прѣложї сє блажєнствоу ѡтьць нашь симєѡнь заѣтомь ѡставнкь манастырь сн на мнѣ. вєлню тоугоу и конзнь прнєхь єдино ѿ поустошьства а дроуго и ѿ конзни безжожныхъ разбоиникь, ѡставнкь манастырь мнѣ къ маломь и смѣреномь ѡразѣ къ нємьже мн ѡтндє и прькога нгоумена прѣподобна моужа меѳодна мнїха и т. д.[3] Све се ово могло казати само о Хиландару скоро поновлѣномъ. И Доментіянъ тако говори у житію свв. Симеуна и Саве: по снхь мало пожнкъ прѣподобныи ѡтьць нашь сїмїѡнъ к монаѯтырн своємь хнландарн глаголємомь к мѣрж съвєршенїа достнгъ, нже всѣм бога любащїимь желанно[4]. А и Шафарикъ є оно рекао пре петнаестъ година, садъ пакъ, пошто се дознаше други споменици, у предговору своме къ животу Неманьину, кои є писао Стефанъ Првовенчаный, и онъ

[1] Slov. Starožite., II. IV, 31, § 646.

[2] Доментіянъ, Житіе свв. Симеуна и Саве. Рукописъ, листъ 8.

[3] Аврамов. Опис. Д. С. у С. Г., стр. 8 и 9.

[4] Рукописъ, листъ 9.

другчіє мисли и то онако као мы. У калуђерству поживе Неманя у Атону три године а у светой гори годину и петъ месецій; свега пакъ поживе у калуђерству съ временомъ, коє проведе у Студеници, петъ година манѣ єданъ месецъ. Али іошъ треба знати да св. Сава узима почетакъ калуђерства нѣгова одъ онога времена кадъ є дошао у Атонъ.[1]

Казасмо да є Неманя кодъ свію своихъ великихъ заслуга опетъ іошъ пристаяо за своимъ временомъ и за обичаємъ свію Словена — давши синовима землѣ у државу. Србію є учиніо државомъ, али ниє могао учинити да у ньой државне ствари буду претежніє одъ породичнихъ. Старіему сину своєму даде Србію съ Расомъ, столицомъ све србске землѣ; и венча га и назва великимъ жупаномъ. По томе венчанѣ и великожупанско достоянство беше саставлѣно са старешствомъ и престолнимъ местомъ целе Србіе. Самъ Стефанъ назива Расу „столно место усредъ србске землѣ.“[2] Млађему Вукану даде Неманя Зету и Хумъ[3] и назва га великимъ кнезомъ. Нѣга ниє венчао, него га є само благословіо, као што каже св. Сава.[4] Ето како се држава делила, и како млађи синови, ако и имаху део државе, опетъ стаяху подъ старіимъ, подъ великимъ жупаномъ и врховнимъ господаремъ свію србскихъ земаля. У држави овога последнѣга біяху и землѣ онихъ првихъ: ето почетка држави и покорности свію кнезова, кои имаху део државе, єдноме господару и самодржцу, коє Неманя даде Србіи у унутрашню управу. Тако є управо Неманя и себе, као што видесмо, ставіо према браћи своіой и ньихову потомству. Кадъ се Неманя самъ боріо съ правомъ, по комъ цело племе заєднички владаше, нема сумнѣ да є узевши роду своме или браћи и ньихову потомству владу србскомъ земльомъ, деци своіой оставіо да се боре съ правомъ, по комъ се држава делила и по коме већъ чла-

[1] Овде ћу за свагда казати да самъ житія Неманьина, коя написаше два сина нѣгова, а тако и летописе по различнымъ рукописима употребіо изъ Шафарикове књиге: Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův. Доментіянова ми є књига позната у бугарскомъ препису. У нѣму има лепихъ стварій о трудима и чудесима свв. Симеуна и Саве.

[2] Житіє Неманьино у Шафар. Památ., стр. 2.

[3] Летописи у Шафар. Památ., стр. 51.

[4] Житіє Неманьино у Шафар. Památ. стр. 4.

нови єднога дома или сами Неманьићи тражаху старіи део, како бы тимъ дошли до старешства и врховне власти. Знатно є, што ни єданъ летописацъ не споминѣ како є Вукана оставіо отацъ према старіему брату. Є ли Вуканъ было сасвимъ самосталанъ или є было дужанъ покоравати се вольи старієга брата? — о томе не знамо ништа. Али є знатно што Неманя на породичне ствари ниє гледао одъ државе него по словенски одъ заєднице. Поредъ свега ума своєга и кодъ свега, што є учинiо за државу, ниє могао докучити како бы млађій братъ было у подручю старієга, како бы было помоћникъ и слуга старіему и како бы было безъ особитога дела. По староме обичаю сва родбина а особито синови имаху право владати онимъ што є было отчино. Старешство у єднога не узимаше другима тога права; и по томе Неманя држаше за дужность даривати државомъ и другога сина своєга. Могао є располагати Зетомъ као своіомъ особиномъ. Зета, по своме значеню, по томе што му беше дедина, біяше осимъ осталихъ земаля, за коє се већъ могаше мислити да су подъ єдномъ влашћу и да се немогу одваяти. Зато Зету и део одъ Хума[1] даде Вукану съ именомъ великога кнеза,[2] желећи да Вуканъ влада у домаћой земльи племена Неманьићскогъ не мешаюћи се у послове онихъ земаля, коє имаху у себи и столицу и венчанога господара єдинога и самовластнога. Али се изъ титуле Стефанове и изъ поступа Вукановихъ види да землѣ Вуканове нису быле сасвимъ самосталне, него да су стаяле подъ врховномъ влашћу Стефановомъ. То и бы мрско Вукану, кои науми на кои му драго начинъ освоити престолно место целе Србіе и начинити се главомъ народномъ. Тога ради найпре съ помоћу Андріе, войводе хрватскога и далматинскога, брата краля угарскога Мирка (Емерика), навали на брата да га призна за самосталнога войводу зетскога и хумскогъ, и да бы болѣ докучіо, стане се договарати съ папомъ. Стефанъ да бы покваріо брату посао, требаше и самъ онако да поступи: у писму, коє є писао папи, нази-

[1] Летописи у Шафар. Památ., стр. 51. — Гласникъ V, стр. 30, 48. — Повѣсть о сербскихъ господахъ.

[2] Летописи у Шафар. Památ., стр. 59, 72. — Житіе Неманьино, коє є писао св. Сава, у Шафар. Památ., стр. 13. — Рукописно житіе свв. Симеуна и Саве, коє є писао Доментіянъ.

ва га духовнимъ отцемъ своимъ, говори да люби римску цркву и моли за кралѣвскій венацъ. Дознавши за ту молбу Мирко, узе Србію и посади Вукана на великожупанскій престолъ, додавши у титулу угарскихъ кралѣва речи: краль србскій „rex Serviae“ за знакъ врховнога господства надъ Србіомъ. Папа, надаюћи се да ће обратити Србію у римокатоличку веру, већъ заповеди калочкоме владици да венча Вукана, али у томе ударише Млечићи на Задаръ и Мирко се свади съ Андріомъ, те Угарска не има кадъ мислити о Вукану, а Стефанъ доби времена позвати брата Саву съ моштима отчинимъ да га помири съ Вуканомъ. Стефанъ непоминюћи именомъ брата овако у животу своега отца каже за што є дозвао Саву изъ свете горе: ѡскврьнии бо сє ѕемлѧ наша кєзаконии нашими и оубиєна бысть крьвьми и кьпадохомь къ плѣнь иноплеменьныкьѣ.[1] Овде ће безаконя рећи што се Стефанъ беше обратіо къ папи и што му се притварао да є радъ примити римокатоличку веру. Остало се лако разуме и показуе да мешанѣ угарско и отиманѣ Вуканово ниє прошло безъ крви. Св. Сава прича да су га оба брата дозвала у Србію и оба га срела у Хвостну съ властелима и свима црквенимъ служительима. Може быти да су се браћа помирила пре него є св. Сава дошао, па є нѣговимъ доласком само утврђена любавь међу њима.[2] То є было године 1208. Мошти Симеунове положише у цркви студеничкой, кою є самъ сазидао. Кадъ се браћа помирише, Вукану осташе прећашнѣ землѣ. Сава бы поставлѣнъ за архимандрита студеничке лавре, а освешта га митрополитъ солунскій. У ово време падаю ратови Стефанови съ бугарскимъ царемъ Бориломъ, кои бияше у дружби съ Хенрикомъ Филандромъ, грчкимъ царемъ, синомъ Болдуина изъ Фландріе, са Стрѣзомъ, братомъ Кало-Іована Бугарскога, съ Михаиломъ драчкимъ, и Андріомъ угарскимъ, кои такође беше у дружби съ царемъ Хенрикомъ.[3] Ове є ратове прекратити помагао єромонахъ Сава; онъ дакле онда

[1] Шафар., Památ., стр. 19.

[2] Шафар., Památ., стр. 13.

[3] Ове ратове спомиње самъ Стефанъ у житію Неманьину, на стр. 21 — 29 у Шафарика. Одатле дознаемо да є Нишъ было градъ на граници србской према Бугарской.

іошъ ниє было архиепископъ. По свой прилици тога ради да бы се сачувао одъ Угарске, Стефанъ узе за жену унуку дужда млетачкога Дондоле и на ново се стаде прикланяти западноме свештенству. Године 1217 папа заповеди, те га венчаю и Стефанъ се прозове венчаный краль Србіє, Діоклитіє, Травуніє, Далмаціє и Хума. У ово време пада нѣгова хрисовуля бенедиктинскоме манастиру на острву Млету (С № 51). У ньой дарова Стефанъ реченоме манастиру метохіе: цело острво Млетъ и Бабино Полѣ,[1] на Корчули цркву св. Вида, Янину[2] съ Поповомъ Лукомъ и цркве св. Стефана и св. Ђурђа, а у Стону цркву св. Николе и цркве у Реци и у Жрновници. Све ово бы дано манастиру съ виноградима, кои тамо припадаю. Речи у овой хрисовульи: и къ братіи моіен книгъ мє нѣкнѣ поминю расправлѣну свађу съ братомъ. У ньой се Стефанъ назива: кєлии краль намѣстныи господинъ кьсє срькскє ѕємлє и дѡкланіє и далматіє и трако҃уніє и хлмьскє ѕємлє, а подписуе се: стєфань по милости божен кѣнѵаныи краль и самодрьжєць ксіє срьпскє ѕємлє и поморскіє. Сави ниє было мило што му се братъ удворава римскоме свештенству, те опетъ отиде у свету гору. Али Стефанъ кадъ дође до онога шта є тражіо и жена му умре, онда на ново дигне руке одъ римскогъ католицизма и понови приятельство съ истокомъ; тада Сава, коега у Ни-

---

[1] Мало место на Млету. Цркву св. Панкратія у томъ месташцу даде босанскій банъ Борисъ године 1155 лакромскимъ Бенедиктинцима (Farlati, II. § VI, 79). Али є подъ сумньомъ и година и сама повеля. Бенедиктинскій є манастиръ лакромскій основанъ кадъ є у Дубровнику сазидао цркву Рихардъ лавова срца; а ово є было године 1192: дакле вели Енгелъ (Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 88), лакромски се Бенедиктинци не являю пре године 1192, а старіє повелѣ и дарови сви су лажни (Farlati, II. S., VI, 58, 59). Међу ньихъ рекао быхъ да иде и она, у коіой Теша, отацъ Неманьинъ, дає млетску летину тамошньимъ Бенедиктинцима а самъ Млетъ Дубровнику (Орбини, стр. 218. — Appendini, I, II, III, 262. — Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 80). Ниє манѣ неверно и што Дукльанинъ каже да є бенедиктинскій манастиръ на острву према Дубровнику (ако є іошъ то острво Млетъ) было іошъ за времена Бодина (око године 1073 — 1089), оженѣнога Яквинтомъ (Presbyteri Diokleatis, Regnum Slavorum. Schvandtneri Script. rer. Hungaric. t. III, p. 504, c. XXIV).

[2] По свой прилици садашнѣ сеоце Guiliana на полуострву Пелешцу или Sabbioncello. Близу нѣга є Попова Лука.

кеи патріярхъ Германъ постави за архиепископа србске землѣ, на ново доће у Србію, и венча брата на кралѣвство године 1222 назвавши га првовенчанымъ, као да бы се заборавило венчанѣ римокатоличко. Угарскій краль Андрія не хотеѣи да се Стефанъ зове краль као и онъ, подиже се нань; али ихъ Сава помири. Друго є важніе дело новога архиепископа србскога што є уредіо свештеничко поглаварство, тажє єпископы и скєщєнныкы и дїаконн и поддїаконн и кьс слоужьбнїи унинь, и разделіо Србію на епископства. Основано бы дванаесть епископства: у Стону (Хумъ), у Зети (діоклитіянскомъ приморю), Дабру, Будимлю, Раси, Хвостну (Студеници), Призрену, Грачаници, Топлици, Браничеву, Београду и Моравици. Овако записана имамо епископства у два летописца.[1] Съ ньима се у главноме слаже и трећій, само што Хумъ меша съ діоклитіянскимъ приморѣмъ. Шесто є епископство у нѣга названо студеничко:[2] єръ є за Хвостно ставлѣно у Студеницу. У сва три є брой епископствима дванаестъ. Истый брой и иста имена имамо и у Раића[3] и у Енгела.[4] Првый є употребіо трећій летописъ, те є и у нѣга Стонъ у Діоклитіянскомъ приморю. Узрокъ се погрешци види. Првый летописацъ пише: постакмєть прькаго єпископа оу хльмскон ꙁємли оу столнѣ, котораго оу ꙁєтє дїѡклитїнскѡмь помор҃їоу. Трећій преписуюћи съ нѣга испремета речи и написа: постакмєть .л. єпископа вь хльмскон ꙁємли (у другихъ є летописаца задржано на томъ месту оу стонѣ), .к. єпископа оу стонє вь дїѡклитинскомоу помор҃їю. За Раићемъ истый списакъ съ истомъ погрешкомъ задржава и Енгелъ испоредивши га са спискомъ у Фарлата и съ изворима у Асемана. Шафарикъ наводи списакъ епископствима изъ хрисовулѣ оба брата Стефана и Саве.[5] У нѣму опетъ нема студеничкога епископства него место нѣга стои хвостанско. Али први летописци већъ показаше да є то єдно. Него є знатніе што нема четирію другихъ: призренскога, грачаничкога, браничевскога и београдскогъ. Той хрисовульи не знамо године,

[1] Летописи у Шафар. Památ. стр. 59. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854 стр. 10.

[2] Летоп у Шафар. Památ., стр. 69.

[3] Ч. II, стр. 422.

[4] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 219.

[5] Památ. летоп., стр. 54.

а съ тога можемо мислити да є писана пре него што су епископства сасвимъ уређена. Најпосле іошъ и четвртый летописацъ има дванаестъ епископства, коя є уредіо Сава. Ево имъ места: „Захумлѣ у цркви богородичиной подъ горомъ Заломъ у Невесиню, Стонъ у діоклитіянскомъ приморю, Дабаръ у вишеградскомъ краю за Херцеговину, Београдъ за Сремъ, Граничава у пожаревачкой нахіи, Ахилія у ужичкой нахіи, Косово у Липляну, Топлица у прокупской нахіи, Студеница у пећской нахіи, Призренъ, Вранина у Зети, Будимлѣ у гусиньской нахіи.“[1] Сама имена земаля, у коима вели овай летописацъ да су была епископства, показую да є живео доста доцніе и да ихъ є узимао онако како се делила Србія за нѣгова времена. Сврхъ тога и места епископствима и имена ньихова у нѣга се врло разликую одъ онихъ напредъ и показую да су у летописца были извори веома мутни. Тако є у нѣга хумско епископство место Стона премештено у Невесинѣ, а Хумъ смешанъ съ діоклитіянскимъ приморѣмъ, и као што є за последнѣ узео Стонъ, тако є за Зету измисліо епископство у Вранини; Дабаръ ниє было у вишеградскомъ краю него на међи између Хума и Травуніе къ югу одъ Любиня; подъ Граничавомъ по свой прилици мисли Браничево; Ахиліе ниє было, него є была црква св. Ахилія у монастиру Моравцима на води Моравици у садашнѣмъ рудничкомъ окружю: іошъ у XVIII веку ужичкій се владика писао ахилскій;[2] дакле то є епископство исто, кое є у онымъ пописима напредь моравичко. Косовско є или липлянско основано доцніе, ѣръ га нема у другимъ пописима, и истомъ се за краля Милутина появлюе. Изъ свега се види да є тай списакъ саставлѣнъ доцніе по изворима непоузданымъ. Самъ є Стефанъ основао манастиръ Жичу године 1222—1224, коя одъ тога времена поста столица србскихъ архіепископа. Имамо одъ нѣга хрисовулю, кою є дао жичкоме манастиру (III. № VII). Изъ нѣ знамо да су новоме манастиру была дана многа оближня села и сел у Єлцима, Хвостну, Затону, Зети и у Горской Жупи са заосецима, планинама и пашама, дани быше и власи и неколико жупа: Крушилница, Морава, Борачъ,

[1] Гласникъ V, стр. 37.

[2] Шафар. Slov. Starož: II, IV, 633.

две Лепенице, Белица, Левочъ, Лугомира, Расина и Іошаница са свима власима своимъ; найпосле много свештенихъ стварій и црквенихъ заклада. Црквене землѣ быше ослобоѣене одъ власти дворскога протопопа и людима црквенымъ дане быше неке олакшице: они быше названи „архиепископови люди“. Самъ манастиръ бы одреѣенъ да у нѣму седи архиепископъ, кои и власть надъ ньимъ имаше. Нареѣено бы да се у жичкой цркви венчаваю кралѣви и поставляю архиепископи, епископи и игумни. У хрисовульи се Стефанъ пише: Стєфань по божнє мнлости вѣнчанн прьви краль вьсє срьпскє зємлє, днокантнє и трнкоунне и дальмацнє и захльмнє. Напредъ рекосмо шта сви српски летописци мисле о речи „првовенчаный“, кою мисао и Раиѣъ нонавля. Али насъ ова хрисовуля наводи да є другчіе разумемо. Венчавши се Стефанъ другій путъ по грчкоме источномъ правилу, ниє се назвао првовенчаный за то да се заборави прво венчанѣ римокатоличко, него за то што є быо првый венчаный краль српскій. Ако ће се гледати само на правило за венчанѣ и веровати речима св. Саве, онда є Стефанъ быо венчанъ не два пута него три, и првый га путъ венча самъ отацъ Неманя. Али овде ниє важна стварь, колико є пута и по каквоме правилу быо венчанъ, него што є првый венчанъ за владаоца и првый се прозвао краль. Преѣе се зваше великій жупанъ и после отца другій,[1] па се после прозва краль, дакле є быо управо као што у хрисовульи вели: вѣньчанн прьви краль. А найпосле латинско є венчанѣ мало значило у православнога народа а и у самога Стефана: оно є важно было само западу. А іошъ манѣ га є могао ценити Сава, и по томе право вели летописацъ говорећи да Сава сьвѣтомь вьсѣхь вѣнчавасть брата своєго вєликаго жоупана.[2] Последнѣ речи показую како є народъ сматрао Стефана до последнѣга венчаня нѣгова. Знатно є како Стефанъ іошъ за живота свога говори о сину. Хрисовулю дає у име своє и сина Радослава, коега назива „првенцемъ милошћу божіомъ наместникомъ своимъ“. Іошъ є Неманя употребіо речи „божіомъ милошћу“, коє показую да є сматрао себе за законитога владаоца, коєму є власть освештана одоз-

[1] Летописи у Шафар. Paмát., стр. 69.

[2] Летописи у Шафар. Paмát., стр. 60.

го, кои нема надъ собомъ старіега. Те є речи употребіо Стефанъ за себе и за старіега сина; после ихъ употребляваше сви кои наконъ ньихъ владаше. У то време онъ є већъ имао четири сина; али о ньихъ не споминѣ, него само старіега сина чини своимъ наследникомъ по вольи божіой. Ту су чисте државне ствари, кое особито одговараю венчаню. Доиста ни одъ куда невидимо да су сви остали синови Стефанови добили за се део одъ државе. Али такови делови нису были истреблѣни, него после никоше на ново. Године 1224 Стефанъ умре. Онъ є наставляо што є отацъ мисліо. Отацъ му є утврдіо власть свою укротивши непріятелѣ своє, а онъ є гледао утврдити власть свою морално, и за то му се найзгодніе учинило венчанѣ и кралѣвско име: тимъ се изѣдначи са суседнимъ државама и узвиси се у очима своихъ поданика. Венчанѣмъ и кралѣвскимъ именомъ бываше законито Неманићима право на србскій престолъ и одбіяше се за свагда све, чимъ бы се друга племена могла отимати о престолъ. Великій му помоћникъ біяше свештенство преко брата, кои предъ свршетакъ нѣгове владе утврди србскоме народу свештеничко поглаварство, уреди епископства и испроси Србіи архіепископа съ правомъ да га поставляю србски епископи. За столицу бы изабрана Раса.

Стефанъ є оставіо наконъ себе четири сина: Радослава, Владислава, Уроша и Предислава, кои се покалуђери и после бы архіепископъ подъ именомъ Сава II. Найпре на престолъ седе Радославъ, коега венча Сава у Жичи. Али несрећанъ бы са женомъ: прилоуѵи же се радославоу краю, вели летописацъ, жена далида она или рѣши нокы єдакѣль и єлика пострада нь окаѵє не сьнѣдень бысть єхїдною.[1] Подавши се жени, ѿ нея крѣжденъ бысть оумомь,[2] чега ради властели видећи га да ниє за владаоца, волеше Владислава. Букну буна; Радославъ бы изагнанъ, dejectus, као што вели Бранковићевъ летописацъ[3], око године 1234, и побеже у Драчъ, а оданде у Дубровникъ, докле га Сава наговори да се постриже, па венча Владислава. Изъ Радосављева писма (С. № 2) кое є писао у Дубров-

[1] Шафар. Paměť., стр. 31. — Гласникъ V, стр. 45.

[2] Доментіянъ, Житіе св. Сим. и Сав. Рукописъ.

[3] Arkiv za povjestn. Jugoslav. III, 1854, стр. 11.

нику године 1234 Фебруара[4], види се да није сасвимъ драге волѣ, као што мисле историци, оставіо престолъ брату, него да є побегао у Дубровникъ ради своєга правовѣрнаго и великаго прѣклѣтьвьства брата своєга не губеѣи наданя да ће опетъ кадгодъ быти краль. Ту се Радосалвъ пише: стєфань вь христа бога вѣрны краль всѣхь рашкихь зємль и трєвоунинскихь оуноукь свєтаго снмєона немање и сынь прьвовѣнчаньнаго краля блаженопочивьшєга стѣфана монаха радославь. У истомъ се писму Хумъ и Зета називаю србске области.

Године 1234 учини Владиславъ съ Дубровникомъ уговоръ (С. № 3), у коме показуе да є у бризи како ће му се одржати престолъ. Уговарао є съ Дубровчанима да му помажу и да га приме у свой градъ ако бы побегао изъ Србіе. Последнѣ речи просветлюе што Радославъ вели: ако ми богь да и боудоу господарь како сьмь хиль (6. № 2). За нѣгове є владе некій Владимиръ пленіо србску землю, и по томъ Дубровчани обеѣаше да ни Владимира нити и кога другога неће световати Србіи на зло (С. № 8). Ко є быо Владимиръ — може се дознати у Апендинія, кои подъ годиномъ 1239 пише да су Дубровчани съ Омишанима имали састанакъ (stanko), на коме одъ Омиша быше епископъ Иларіонъ и грофъ Владимиръ; ту є быо и посланикъ краля Владислава.[1] Отуда валя мислити да су Омишани по староме обичаю гусареѣи по мору пленили и србске землѣ на мору. Одъ ньихъ су, као што знамо, много страдале далматинске обштине. Писмо приморскога кнеза Ђурђа (С. № 10) сведочи да є жена тога Ђурђа была кћи Владиславлѣва. Ево речій Ђурђевихъ: да сьда (сада) сѫ ходили мои жупланє кь (кое) є далъ краль владиславь мьнѣ и моєи женѣ а своєи кькери прѣдь нашь градь по заповѣди краля вроша. До садъ ни у коме другомъ извору небеше гласа о кћери Владисавлѣвой. Кадъ є ово было, већъ є, као што се види, владао краль Урошъ I. Тешко є казати какавъ є то кнезъ Ђурађъ. Изъ речій се нѣговихъ види да є држао некакавъ приморскій градъ, може быти, Омишъ; ово се потврђуе тимъ што Ђурађъ вели да су Млечиѣи съ Дубровчанима ишли на нѣговъ градъ, а то знамо да се обично чинило Омишу: вы кѣстє кластєлє кьда на ны подѫ дрѣва заморьска и бьнєтьѣьска на нашь

[1] Т. 1, стр. 280.

градь, тьда каша (Дубровачка) дрѣка польгь нихь гредѹ на ны — писа кнезъ Ђураѣъ; а име посланика нѣгова, кнеза Озора, кои бы ухваѣенъ на путу, іошъ болѣ показуе Омишъ. Владиславъ є владао између осталога Хумомъ и Травуніомъ, као што се види изъ титуле нѣгове: стєфань владиславь с помокню божиѡвь краль всѣхь рашкихь ҳемль и диѡклитиє и далмацие и трокзиие и ҳахльмиє (С. № 7). Онъ се подписавао: стєфань владиславь с помокню божиѡвь краль всѣхь рашкихь ҳемль и приморскихь. Око године 1237 престави се архиепископъ Сава I и бы погребенъ у манастиру Милешеви, сазиданомъ за времена Владисавлѣва. На скоро за тимъ сврши се и влада Владисавлѣва.

На престолъ доће трећій братъ, Урошъ I. До садъ историци говорише да є Владиславъ престао владати кадъ є умръо, па се само сумняху є ли умръо године 1237 или 1240; али изъ писменихъ споменика излази на видело ова сумня, єръ се изъ ньихъ види да є Владиславъ іошъ быо живъ кадъ є Урошъ стао владати. Године 1244 обећаше Дубровчани Урошу да не ће на зло нѣгово помагати жени Владиславлѣвой, коя сећаше у ньихову граду: ѡкорє ни съ нашемь светомь ни съ нашемь вѣдєннемь кралица владиславьла нсь нашєга града ни по морѣ ни по сусѣ ни ѹ босьнѣ да нє пошлѣ ни книга ни слѣ (посланике) на твоє ҳло (С. № 12). Да є кральица Владисавлѣва онда већъ была удовица, не бы имала ни узрока ни права радити противъ Уроша; него є могла тако поступати само по праву своєга мужа, кои іошъ біяше у животу. И доиста друго писмо, писано на 9 година после првога, године 1253, сведочи да є Владиславъ іоште быо живъ (С. № 16). У нѣму Дубровчани обричу Михаилу Асену да неће примати къ себи ни Уроша ни брата му Владислава ни родбине имъ ни властела, ако ихъ Бугари истераю изъ Србіе: и аџе богь поможеть светомь ти царствѹ нсьпѧдити врага твога и нашєга вроша нсь срьскє ҳемлє и брата єго владислава и родь ихь или дрѹҳи властєлє и прибєгнѹ градѹ дюбровинкѹ, ми да ихь нє примемо ни рѣки ихь. Урошъ ниє узалудъ прозванъ Великій: одъ свію се непріятеля своихъ, и одъ самога брата умео срећно сачувати, и за нѣгове владе Србія нити бы ослаблѣна ни понижена; ни Грци ни домаћи немири немогоше іой досадити. Премда му угарскій краль, као што вели летописацъ, зададе многа ѡҳлобленїа и скрьби,[1] опетъ се

[1] Шафар. Památ., стр. 52.

є умео и нѣга опростити. Само Татари године 1241, наваливши на Угарску, захватише мимогредъ и мало Србіе. Іошъ се подигоше и Дубровчани, али се стварь свриши безъ рата. Историци кажу да су се Дубровчани за то завадили съ Урошемъ што се лакоміо на њихово добро и стезао права њиховой трговини. По томе Дубровчани замолише млетачку републику да бы расправила распру између њихъ и краля; они біяху ради послати своєга кнеза Ђорђа (Марцела?) двору кралѣву надаюћи се да се краль не ће оглушити молбе кнеза Ђорђа, кои беше родъ дужду млетачкоме. Али сенатъ млетачкій не хотећи да Дубровникъ буде у миру са Србіомъ, тайно заповеди кнезу да не иде Урошу. Тада Дубровчани учинише уговоръ съ Михаиломъ Асеномъ; али Михаила сметоше ствари бугарске, и рата са Србіомъ не бы. Дубровчани се подхватише платити Урошу 2000 перпера за право да могу трговати и землю држати. Тако прича Апендини.[1] Изъ нашихъ се споменика не види да є Урошъ стезао права дубровачкой трговини: него насупротъ, имамо писама нѣговихъ писанихъ пре и после овога времена, кадъ ратъ беше готовъ букнути (С. № № 12, 13, 17, 21, 22), па се изъ њихъ не види никакво стезанѣ трговачкихъ права премда нема ни повлаћивања. Али да се неприятельство и съ єдне и съ друге стране одавно закувавало, сведоче писма: іошъ око године 1240 писа приморскій кнезъ Ђураћъ Дуброрчанима да су нѣгови жупляни ишли на њиховъ градъ по заповести краля Уроша (С. № 10). А Дубровчани године 1249 свезаше се съ босанскимъ баномъ Стефаномъ, кои имъ обећа: ако се разьратитє съ кралємь рашьки, да васъ не дамь ни вашь добитєкь, нуже да ки зхранимо (С. № 14). О рату се текъ мишляше да може быти. Па ни за времена Ђорђа Марцела око године 1253 Дубровчани іошъ непоказиваху да о злу раде, измоливши у Уроша повелю да могу трговати по земльи нѣговой плаћаюћи по закону царину (С. № 17). Али за истога кнеза, 15 Юнія 1253, удружише се съ бугарскимъ царемъ Михаиломъ Асеномъ и већъ ясно показаше да се надаю скоро рату съ Урошемъ. У уговору (С. № 16) већъ углавише како ће међу собомъ живети кадъ Бугари освоє Србію и прогнаю Уроша и Владислава.

[1] Т. I, стр. 281.

Ямачно є Ђорђе Марцелъ, слушаюћи тайне налоге млетачкога сената, израдіо те се уговоръ овай прими; єръ године 1254, 22 Мая, дубровачки властели сами учинише овакій уговоръ съ Радославомъ Андреєвићемъ Хумскимъ, кои се обеђа: ѡ дьньшнии дьнь напрѣдь протика моєи силѣ и своими лѧдьми да бѹдѹ дрьжань ѵинити рать краль ѕрошѕ и єговѣмь лѧдємь доколѣ кашь градь дѧбровьникь ѕ рать стои (сь) краль ѣмь ѕрошємь и сь єговѣми лѧдьми (С. № 20). Али не доће до рата: непријатељства не бы другога осимъ што обе стране заробише єдна другой по неколико людій. Исте године 1254, 23 Авг., за кнеза Андріе Злата, већъ беше миръ између Уроша и Дубровника. Краль даде повелю (С. № 21), коіомъ ослободи дубровачке трговце одъ свію земальскихъ данака у Србіи и одъ сваке забаве, и допусти имъ слободно трговати по целомъ кралѣвству само да плаћаю уговорену царину. А Дубровчани се задужише чинити кралю почасть, као што є чинише деду му и отцу, вратити све землѣ, коє судъ наће да су кралѣве; а кадъ бы дошао у њиховъ градъ, примити га као што пристои, и не спомињати никакве прећашње неприлике нити му ударати већу цену на ствари за єло; угађати му у свему како му пристои; одмахъ вратити све роблѣ у своме граду, не дати ни єдноме непријателю србскомъ да му чини пакость (С. № 26). Одатле се види да се ствар свршила добро по Уроша, и што се спомиње землѣ, изъ тога се може изводити да се ратъ ніе быо дигао ради трговине ни ради Урошева лакомства, него што Дубровчани преко правде бияху притисли землѣ србскога кралѣвства. Дакле не изъ лакомства него по дужности владалачкой тражіо є Урошъ одъ Дубровника накнаду, и сва є прилика да су одъ то доба почели Дубровчани плаћати србскимъ кралѣвима на годину по 2000 перпера, премда о томе нема гласа у нашимъ споменицима, кои и не иду далѣ одъ године 1254. За Уроша I. Хумъ већъ ніе припадао Србіи, коє се види изъ уговора съ Дубровникомъ хумскога жупана Радослава, кои за себе вели да є заклетъ угарскомъ кралю и обриче помагати на Уроша (С. № 20). Урошъ є имао жену Єлену, немачкога рода,[1] и два сина, Драгутина и Милу-

[1] Єданъ летописацъ (Шафар., Paměn., стр. 60) назива є кћерю угарскогъ краља; другій Бранковићевъ (Arkiv za povjestn. Jugosl. III, стр. 11.) кће-

тина. Првоме, кои беше оженѣнъ Катариномъ, кѣрю Стефана V. краля угарскога, іошъ за живота обећа дати престолъ, и Драгутинъ вечъ поче навальивати на отца да учини што є обсћао, кадъ Урошъ на єданъ путъ смисли дати престолъ врснѣему Милутину и запроси му за жену кѣрь цара Михаила Палеолога. Али се та женидба разби, а у томъ Драгутинъ съ угарскомъ войскомъ удари на отца и отера га у Драчъ, где Урошъ и умре године 1272, пластивши животомъ што є хтео извршити нову мисао, волю самодржавну, и пустити у немаръ старый редъ у наследству. Подписъ є Уроша I. овакій: стєфанъ врошь с помокню божиѡвь краль вьсєи рашькѣи зємли и поморьскє.

На Драгутину, кои є владао одъ године 1272 до 1275, видимо велику моћь свештенства и хитрине Милутинове. Мати и архиепископъ Сава II., може быти у договору съ Милутиномъ, учинише те се Драгутинъ тако покая што є съ отцемъ онако поступіо, да се одрече престола брату на користь, али да Милутинъ наконъ себе остави престолъ сину нѣгову Владиславу. На скоро хтеде опетъ владати, али му опетъ не даде свештенство, коѥму врсноћа и дари Милутинови омилеше. Остало време до смрти своє, године 1417, преживе Драгутинъ у Срему, кои съ Мачвомъ добри одъ таста у миразъ са женомъ.

После Уроша I. жива беше жена му Єлена. Будући римске вере сећаше у Скадру близу Дубровника. Данило вели да іой є дворъ быо Брняци, где є живела и умрла покалуђеривши се.[1] Изъ Брняка є писала Дубровчанима да ће имъ являти што годъ наумн краль србскій радити противъ ньихова града: и ако имє хтѣти краль послати конскъ на дѣбровникь или гѣсъ или цю годѣ пакостити дѣбровникъ, да є ѡдь мєнє вѣдѣннє в градѣ колико наивєкє могъ брьзо (С. № 27). Овде валя разумети Милутина, кои доиста по сведочанству Апендинієву[2] године 1288 рћаво стаяше съ Дубровникомъ бранећи Которане. А

рю некаквога немачкогъ краля, regis Francorum filiam, а трећій (Гласникъ V, стр 42, 49) управо каже одакле є говорећи да є была кћи Болдуина II, цара цариградскогъ.

[1] Ранћъ, ч. II, стр. 50.

[2] Т. I, стр. 282.

Єлена біяше съ њимъ незадовольна за то што се око тога времена ожени преко закона Єлисаветомъ, сестромъ Драгутинове жене Катарине. Писмо є писано за кнештва Ивана Сторлата[1] и за архиепископа Аліярда. Године 1289 писала є Єлена іошъ єдно писмо (С. № 32), у комъ потврди записъ кои є дао Милутинъ Дубровчанима да могу држати землѣ кое су држали за Уроша I. (С. № 33).

Урошъ II. Милутинъ, кои є владао одъ године 1275 до 1321, знаменитъ є историйскій човекъ: показао се вештъ политикъ и храбаръ войникъ. Онъ є сасвимъ према своме времену, ние жаліо ни оружја ни лукавства да бы постигао што є хтео. Истина, политика му често біяше противна моралу, али за то на све стране біяше вешта и крепка и у свакой прилици знађаше одржати мейданъ. Њему криво чине неки летописци и историци што га гледаю само съ моралне стране, па га єдни немилице коре а други се труде покрити му и оправдати недостатке. Али и єдни и други гледаю само съ єдне стране: у човеку кои народомъ управля ние доста гледати само човека; у њему треба гледати управителя, коме се у руку храни срећа свега народа. У такога є човека тешко распознати шта чини самъ одъ своє волѣ шта ли за то што околности ишту и што се не може другчіе чинити. Између три силна суседа, кои су му непријатељи, у тескоби одъ навальиваня западне цркве, Милутинъ ние много бирао како ће радити, него му є за тимъ было да му Србія буде у миру и силна. И тако є себе дао за користъ државну. Дивити намъ се ваља нѣговой храбрости, бистроме уму, кои се свачему знађаше довити, и поредъ тога необичной срећи; па іошъ не треба намъ сметати съ ума да му є суседъ, съ коимъ найвише посла имађаше, было источно царство, кое ние жалило ни плетака ни новаца у пословима своимъ съ другимъ народима; съ такимъ суседомъ, кои већъ стаяше на краю унутрашнѣга квара и државнога превратa, често є требало радити оружѣмъ каквимъ онъ ради и плетке ставити насупротъ плеткама. И престолъ є Милутинъ добіо преваромъ. Преко

[1] У Споменицима є кодъ имена кнеза Сторлата ставлѣна година 1268, али є те године іошъ было живъ Урошъ I, па Єлена не бы могла тако писати, па іошъ у Брняцима.

свештенства, ковга любавь стече побожношћу, дарима и грађенѣмъ манастира, ули брату тако дубоку побожность и чисто каянѣ да се проће свакога мешаня у државне послове. Ни на самрти ниѥ се Драгутинъ побринуо подпомоћи сина да прими престолъ после стрица; а Владиславъ имаше пуно право на престолъ, кое и Милутинъ признаваше. Нису манѣ среће были и споляшньи послови нѣгови. Найпре ѥ быо оженѣнъ кћерю Іована Ангела, севастократора тесалскогъ и локридскога,[1] па закланяюћи се тимъ сродствомъ ѥднако удараше на грчке землѣ садъ самъ садъ съ братомъ Драгутиномъ. Михаило Палеологъ подиже се нань, али умре на путу године 1283. Ништа не могаше учинити ни грчка господа ни помоћь татарска; турска и фрушка (франачка). Милутинъ у неколико ратова освои оба Полога, Скоплѣ, Овче Полѣ, Златову, Пѣнацъ, Струмицу, Серъ, Дабрско, Кичаву, Поречѣ, опусти влахіотску землю и доходи до Солуна и Атона (Гр. стр., 42, № 4). Како ѥ Грчка стаяла, слободно іой ѥ могао узимати градове и землѣ. Немаюћи се чега бояти съ те стране, баци очи на Босну, и да бы ѥ добіо, пусти прву жену свою изговараюћи се тимъ што беше неродкиня, и узе Ѥлисавету сестру Ладислава краля угарскога и Катарине, жене Драгутинове. И доиста у миразъ съ Ѥлисаветомъ допаде му Босна године 1286. А да бы се умиліо папи Милутинъ преко майке своѥ Ѥлене обећа увести у Србію римокатоличку веру и изагнати Патарене. Али нереди у Бугарской одвратише му паметь одъ тога обећаня. Татаринъ Ногай, сметнувши Тертера, посади на бугарскій престолъ Смилцу и затресе србске землѣ. Распра се сврши женидбомъ: Страшимиръ, управитель видинскій, главный и Србіи найближій војвода Смилчинъ, ожени сина своѥга Михаила Недомъ кћерю Милутиновомъ. А кадъ синъ Ногаѣвъ Цаха посади на бугарскій престолъ Светослава, сина Тертерова, онда да не бы дошло до неприятельства, самъ Милутинъ, пустивши Ѥлисавету, узе за жену кћерь Тертерову, полусестру Светосавлѣву године 1296. Већъ му се ниѥ было чега бояти одъ Угарске, ѣръ кадъ погибе Ладиславъ, Андрія III имаше много посла у своіой земльи. У томъ се на югу ѥднако пленяху грч-

[1] Corp. Script. Hist. Byz. Nicephorus Gregoras, v. I, p. 203. — Stritter, II, 205.

ке землѣ помоћу грчкога одметника Котанице. Најпосле царъ Андроникъ старіи не знађаше како бы болѣ укротіо силнога непријателя него како є свагда поступала византійска политика у невольи и како є поступао и Милутинъ. Онъ понуди Милутину кћерь свою за жену: за последнѣ две жене Милутинове мишљяху као да се ньима Милутинъ и ниє оженіо, єръ ихъ узе за живота прве жене, па кадъ она умре, нестаде сваке сметнѣ, — и Симонида одъ осамъ година пође за Милутина одъ четрдесетъ година. По уговору о женидби кћи Тертерова и Котаница быше предани Грцима, а Милутисъ се обрече да не досађує грчкимъ земљяма и да помаже тасту на Персіянце. И єдномъ є и другомъ была ова женидба пробитачна: Андроникъ се опрости Срба, кои, као што говоре летописци, біяху најжешћи непријательи и свакій данъ чиняху поломъ римскоме царству, et ipsi infestissimi hostes erant, et Romano imperio magnas quotidie clades inferebant, па іошъ доби помоћь одъ ньихъ на Турке. Добитакъ Милутиновъ беше већій. Премда више не досађиваше грчкоме царству, али га већъ сматраше као да є нѣгово. Гнѣвъ Светослава и Драгутина ради ове женидбе подхвати се царъ да утиша. Милутинъ оста сасвимъ на миру. Што Милутинъ изъ далека мишљяше о Грчкой, за то му требаше чинити задужбине; съ тога є градіо и богатіо цркве у Србіи и у самой Грчкой, као у Солуну, у Цариграду и на Атону; даре слао чакъ на Синай, и у Єрусалиму сазидао нову цркву св. Арханђелима Михаилу и Гаврилу[1]. У то време падаю хрисовулѣ, коє є дао Хиландару. У єдной потврди и преписа пређашнѣ хрисовулѣ отчине и дедове, у коима біяше записано што су даровали Хиландару; и ту записа своє поклоне: неколико села са засеоцима, пашама и власима, неке цркве, неколико уљяника, винограда и. т. д. Што є Хиландару дао цркву архистратига Михаила у Штипу и села съ людма у струмскомъ краю, отуда се види како му се далеко на югъ простирала држава. Родна и прекрасна равница маћедонска, крозъ кою теку две воде Вардаръ и Струма и у коіой живе највише Сло-

[1] Неманя є изабрао за покровителя своіой земльи арханђела Михаила, за то се црква, кою є Милутинъ сазидао, зове и црква самога архистратига Михаила. В. повелю Урошеву V, Г. II; и Душанову, С. № 35.

вени, біяше главно, за чимъ су тежили съ оружѣмъ српски кралѣви. Како та земля лежи према Србіи, то є већъ было узрокъ доволянъ. Србія се опираше о ту равницу целимъ южнимъ деломъ своимъ, кои се свршиваше у горе, изъ коихъ съ юга долази вода источной Морави одъ Расе до Ниша: требало є само прећи преко планине, па видети да є правый наставакъ Србіи та равница, коя отвора путъ къ мору и Атону. Првый є іошъ Немања корачіо преко планине освоивши Призренъ, Скоплѣ и Средацъ: Милутинъ већъ доће до Сера (Сереса), и то біяше найдалыій край нѣговой држави на югу. Изъ исте хрисовулѣ дознаємо да є у то време, око године 1302 — 1306, архіепископъ српскій было Евстатіе II, а епископства да су была ова: зетско, рашко, звечанско, хвостанско, хумско, призренско, топличко, будимальско, лимлянско (липлянско), скопальско, дабрско и моравско. Испоредивши овай списакъ съ онимъ у Енгела,[2] видимо да у последнѣмъ нема звечанскога а имаю четири друга: браничевско, мачванско, градачко и кончулско. Али се у писму Милутинову каже да су оно *сва* епископства. Ово се неслаганѣ може разумети отуда што є хрисовуля писана много пре свршетка владе Милутинове, па є звечанско епископство могло быти укинуто а два друга поставлѣна после, за архіепископа Никодима, о коме се мисли да є уредіо црквено поглаварство; што се тиче два прва: она нису поменута за то што су была у земльи Драгутиновой. У Ранћа:[2] нема дваю звечанскога и топличкога. У хрисовульи Милутиновой, коя є писана кадъ є већъ Никодимъ было архіепископъ и кою є Шафарикъ штампао, имамо записана ова епископства: зетско, рашко, хумско, хвостанско, топличко, будимальско, дабрско, моравичко, скопальско, призренско, иплянско, браничевско, мачванско, градачко и кончулско.[3] Овай се списакъ сасвимъ подудара съ Енгеловимъ. У списку Григоровићеву, узетомъ изъ хрисовулѣ, коя є писана такође за Никодима, опетъ нема епископа: моравичкога, скопальскога, призренскога, градачкога и кончулскога, премда се каже за

[1] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 255.

[2] Ч. II, стр. 625.

[3] В. Летописи у Шафарика Paмát. стр. 54.

остале епископе да су кьсь съ богомь събранныи ликь кьсѣ срьбскыѣ ѕемлѣ (Гр., стр. 47, № 12). У другой и трећой хрисовульи (А. № 2. 3) Милутинъ говори о грађењу пирга или бедема съ црквомъ спасителѣвомъ обране ради Хиландару одъ морскихъ гусара, и прилаже пиргу село Куцово у струмскомъ краю са свимъ што му припада и съ доходима близу манастиркихъ села, коѣ є све измоліо у цара грчкога. Место где є сазиданъ бедемъ зове се Хрусія, пиргъ є великъ и тврдъ съ добромъ оградомъ: унутра є црква Вазнесенію Господњему и Ђеліе, одъ коихъ є єдна одређена за самога Милутина. Старацъ, кои ће управляти пиргомъ, поставля се само изъ хиландарскога манастира, бираю га браћа и треба да є за то најврснін после игумна и „баште". Безъ довольнога узрока не може му се узети управа пиргомъ. Пиргъ се не одваја одъ манастира него є заѣдно съ њимъ. После ове хрисовулѣ даде Милутинъ и четврту (А. № 4), у коіой потврђуе све пређашнѣ прилоге Хиландару и пиргу, наређуе да се даѣ изъ манастира храна браћи коя су у пиргу и запрећуе да манастирске власти не диряю у оно што припада пиргу, было покретно или непокретно, живо или мртво, дано да се краси и држи пиргъ; на ново одређуе єдинство пирга и Хиландара, и најпосле записуе последњему іошъ два села у скопальскомъ краю са свимъ њиховимъ людма и доходима. Обе є последнѣ хрисовулѣ засведочіо архиепископъ Сава III. у договору са свима епископима и утврдіо своимъ подписомъ: сава по милости божиѣи архиепископь всѣхь срьскихь и поморскихь ѕемль. Архиепископъ у своме припису споминѣ све кои су пре нѣга были архиепископи; ево ихъ: Сава (I), Арсеніе, Сава (II), Іоаникіе, Евстатіе, Яковъ, Евстатіе (II). Тако біяху побожна дела Милутинова. Како годъ, еле се онъ знао умилити жени Андроникової царици Ирини, коя му спремаше византійскій престолъ, слаше силне новце, па и два сина своя посла у Србію. И она и Милутинъ мишляху саѣдинити обе државе. Али између највећихъ сметня беше незаконый[1] синъ Милутиновъ, Стефанъ Урошъ, кои є до то доба живео у Зети. На скоро се уклони и та сметня. Згоду томе даде самъ Сте-

[1] О томе изрекомъ говори Орбини (стр. 226, 227) и Дифренъ (Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LVIII); а и околности потврђую.

фанъ. Докъ се грчка страна, коіомъ управляху Симонида и Ирина, стараше оцрнити га отцу, властели съ друге, српске стране, боѣћи се да Грци не обладаю, дођоше Стефану у Зету и наговорише га те се диже на отца,[1] али войска отчина біяше яча и Стефанъ се смири. По томъ бы ослеплѣнъ у Скоплю и одведенъ у Цариградъ године 1307 да га Грци чуваю. Женидба Милутинова съ кћерю царевомъ зададе страхъ старой Єлени, коя будући туђинка не любляше послова съ истокомъ. Милутинъ одмахъ стаде уверавати папу о любави своіой къ римскоме католицизму и потврди записъ деда своѣга, Стефана Првовенчанога, бенедиктинскоме манастиру на Млету. У то време босанске землѣ, коима беше завладао Павао Бребирскій, быше на ново узете и влада се Српска простре чакъ до Думна. Године 1305 — 1307 Милутинъ потврди записъ своѣ майке Єлене манастиру богородичину, кои она беше сазидала на Ртцу близу Бара (Мк.). Тимъ є хтео наставити по смрти матере своѣ пријательство съ Римомъ, коѣ подржаваше Єлена. Појави се другій кои искаше престолъ византійскій, Каролъ Валуа. Милутину є требало сложити се и съ њимъ. Учинѣнъ бы између њихъ уговоръ. Милутинъ обећа Карлу у помоћь войске а синъ Карловъ, херцегъ Алансонскій, требаше да узме за жену Зарицу, сестру Недину; и сврхъ свега Милутинъ писа папи казуюћи му покорность свою римской цркви. Већъ му папа посла исповеданѣ вере и освећену заставу; кадъ у єданъ путъ раздоръ съ Млечића разби Карлу све што мишляше. Милутинъ видећи га слаба, раскрсти съ њимъ а папи яви да не може увести у свою землю римокатоличке вере, єръ се бои гнѣва таштина и братина. Пријательство са Светославомъ и Андроникомъ поста веће. Владиславъ, синъ Драгутиновъ, како му умре отацъ, бы ухваћенъ и метнутъ у затворъ. За то српско свештенство употребивши неслогу између Милутина и Симониде склони га те врати сина Стефана изъ Грчке. Стефану данъ бы градъ Будимлѣ да живи. Али се облаци стадоше навлачити надъ Милутиномъ. Іошъ године 1314 папа стаде проповедати крстоносный ратъ на нѣга за то што беше удариo на Угарску. Године 1318 Каролъ Робертъ краль угарскій, желећи повратити

[1] Данило у Ранћа, ч. II, стр. 612.

землѣ Драгутинове, удружи се съ Кароломъ II сицилійскимъ, поглавицама арнаутскимъ, грофовима бребирскимъ и многима другимъ; Мачву и Босну оте. Али срећа и тада избави Милутина. Карола Роберта сметоше буне у Угарской. Папа године 1320 хтеде подићи на Милутина сву западну Европу. Али ни одъ тога крстоноснога рата не бы ништа. Тако Милутина срећно минуше громови западни. Године 1321 умре спремаюћи се у помоћь Андронику млађему противъ старіега. Онъ се подписивао: Стефань врошь вь христа бога благовѣрныи краль (или по милости божиѣи краль) и сь богомь самодрьжьць вьсьхь сръбскихъ ѕємль и поморскихъ; или: *Стефанъ Урошъ у Христа Бога благоверный и христолюбивый краль и самодржацъ сербскихъ земаля.*

Како Милутинъ умре, народъ српскій подигне на престолъ Стефана Уроша III. Константина, другога незаконитога сина Милутинова, и Владислава Драгутиновића обићоше. Последнѣму по праву беше престолъ найпречій, връ є было законитый синъ старіега Неманьића; али редъ у наследству већъ бияше поремећенъ што се често сметаше съ ума старештво; Милутинъ га сасвимъ обори, увредивши му и поништивши у Владиславу последньій темель — право по законитости. А поредъ тога и Сремъ беше далеко и Владиславъ дуго стаи у затвору, те се народъ одвикну одъ нѣга и не сме му поверити свою срећу. Надвладанъ бывши у бою године 1324, на скоро Владиславъ умре. До тога времена власть бияше у племена Неманьина, и у нѣму се понављаше исто што є было пре Неманѣ и за Неманѣ у племену Беле Уроша: браћа владаше єданъ за другимъ: Радославъ, Владиславъ и Урошъ I, а Милутинъ доће на престолъ после Драгутина. Али у Владиславу по-другій путъ породица надвлада племе, и на нѣму се прославише државна начела. Владиславъ бияше єданъ законитый наследникъ после Милутина, као синъ старіега брата и єдиный Неманьићъ. А рођенѣ Стефана (Дечанскога) и Константина ниє познато. Съ пунимъ правомъ можемо мислити да су незаконити синови Милутинови, коима отацъ ниє мисліо оставити престола, него имъ є дао да живе у особини племена Неманьићскога у Зети и у околини скадарской. Сва є прилика да є Милутинъ намерао саединити Србію съ Грчкомъ, кое потврђуе пријатель-

ство нѣгово съ царицомъ Ириномъ и долазъ синова нѣнихъ у Србію. Тога се ради и ниє Милутинъ постарао поставити себи наследника између Неманьића. Али српски властели, тврдо чуваюћи народну самосталность, не хтеше имати кралѣва туђинаца, кои бы могли са собомъ донети и туђу власть, него се обратише къ Неманьићима. Што племенско право біяше заборављено а народъ се одбіо одъ Владислава, съ тога Стефанъ завлада Нѣму помогоше зетски властели, кои будући староседіоци у земльи одакле изидоше Неманьићи, показиваше не єданъ путъ да имаю право мешати се у дела целе Србіє и пресуђивати ихъ. Летописци вешто крію рођенѣ Стефаново и Константиново: али ко имъ є била мати? и єсу ли были законита деца Милутинова? Енгелъ изрекомъ назива Стефана ein natürlicher Sohn;[1] Давидовићъ вели да тако неки мисле.[2] Зетски властели будући далеко одъ Владислава и може быти заборавивши за нѣга, волеше старієга ако и незаконитога сина Милутинова и постараше му се за престолъ. Али после тога за што не бы и Константинъ быо српскій краль? И онъ имаше отчину особину (негде око Скадра) као и Стефанъ. Али кадъ не може ништа учинити Владиславъ, одъ кога милін бы народу синъ онога кои тако подиже Србію и истомъ оде са света, шта ће учинити млађій а као и Стефанъ незаконитый Константинъ? Онъ истина поручи Стефану да будући да є слепъ те ниє за владу, нѣму даде престолъ; али Стефанъ ниє быо сасвимъ слепъ а народу біяше міо ради своє побожности и што држаше народу страну не даюћи да се Србія уєдини съ Грчкомъ. Стефанъ одговори као правый владалацъ: нека Константинъ, другій синъ отчинъ, узме и друго место у кралѣвству и буде ми помоћникъ; али Константинъ држећи се старога реда и будући незадоволянъ одговоромъ, у комъ се являше нова државна мисао — самодржавность, заметну бой и погибе.[3]

---

[1] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 240 и др.

[2] Дѣянія къ исторіи српскога народа. Забавникъ 1821. стр. 72.

[3] Одъ Константина има єданъ новацъ, на комъ пише: S. Stefanus Scutari (Г. III, стр. 219). Али се Занети вара што га назива синомъ Маріе кћери цара Андроника: Симонида є (а не Марія) была неродкиня. Безименый летописацъ (Гласникъ V, стр. 59) такође се вара што вели да є законитый синъ Милутиновъ одъ Симониде. Дифренъ (Fam. Dalm. et Slavon., гл. III, § LVI) мисли да є быо синъ Драгутиновъ.

Летописацъ изрекомъ каже да су властели были помешани у ту борбу називаюћи ихъ „двораними“.[1] Боећи се силнога суседа, Роберта угарскога, Стефанъ, угледавши се на отца, настане око кћери Каролова роћака Филипа тарентинскога да се ожени њомъ и яви римскоме престолу да му є веранъ: отацъ му ниє єданъ путъ превариo папу, превари га и онъ. Већъ явно исповеди римокатоличку веру, кадъ у єданъ путъ се све промени. Каролу Роберту не бы до Србіе, па Стефанъ заборави и за папу и за римокатолицизамъ и за женидбу. Башъ у то време біяше у источномъ царству ратъ између два Андроника; са стране унукове біяше Михаило Страшимировићъ бугарскій, кои отера жену свою Неду. Стефанъ памтећи што є было приста съ дедомъ. Године 1330 Михаила разби Стефанъ. О томе овако говори Душанъ у своме запису, кои є поговоръ нѣгову законику: къ лѣтѣ ѕ҃ѳлн мѣсеца їуніа о҃ї днь рєкѫж и царя грьчаскаго михаила и брата єго вєлаѵра и алєѯєндра царя блъгаромь и басарабъ нканка таста алєѯєндра царя сѵмєгь жнвѫщихъ урьнынхъ татарь и господство ншко и проуїихъ съ шнимь господа.... сїимь късємь пришьдшимь къ ѯємлю нашѫ рєкомоє мєсто кєлѣѫждь нко до и тнсѫщь и многа ѯла съткорьшимь кранне томь.... и събравшимь намь коє ѯємлє ѿуьсткїа нашєгь нже на крань ѵготовани мною нко до єї тнсѫщь.... мѣсеца їуліа кѯ дьнь къ сѧвботѵ въ чась ѕ: и тако нашьдшимь на нєє и милостїю божїєю пораѯихомъ ксєхъ побѣдою кєликою къ ѵдикленїє късємь окрѣстнимь царємь и господаромь и михаилъ царь блъгарскомъ мьчємь главѫ єго ѿєхь, ємѫ же и до нинѣ гробь єго къ ѯємли нашєи и многа нмєнїа господара тѣхь къзєхь, ѯємлю нашѫ испльнихомь[2]. Одъ рата съ Бугарскомъ и Грчкомъ обогати се Стефанъ. Одъ плена добивена одъ непријателя сазидана бы славна црква у Дечанима године 1327 — 1335, одакле се и Стефанъ прозва Дечанскій. Имамо два врло знатна за исторію писма Стефанова о зиданю и прилозима манастира Дечана (С. № 176). У єдной говори Стефанъ како є ослеплѣнъ и како є зидао манастиръ; а у другомъ набраја села коя є даровао манастиру и људе манастирске, и на завршетку поминѣ како є надвладао цара бугарскога Михаила. Ево шта пише Стефанъ о

[1] Гласникъ V. стр. 62.

[2] С. Лѣтописъ 1828, IV.

своіой слепоћи: тьжє (нечастивый) и ѯдє вьсели сє вь ѯлонравніє и ѯломысльныє уловѣкыи, ихжє вьспитѣшє свєты родитєлніє кралѥкства ми и само кралѥкство ми с любовню сръдца ѩко братню и чєда, ижє ѡставльшє бога и вєлікоую любовь нашю ѯабыкшє наѵєшє по малоу сѣатн ѯлыє плѣвєлы мєждоу мною и родитєлємь кралѥкства ми намь раѯлнуно вѣрны сь льстню ѩкающє сє горшн и ѡканнѣи нєвѣрныхь ѩкшє сє, ижє порєкновакшє моємоу докромоу жнтню свєщанніємь ѯлымь и неподобнымь накѣдошє іего на тлкокоє дѣло страшьноє и нєподобноє ѩко нє оудобь слышатн нн вь оумь уловѣкомь вьмѣнити створншє ѡ мнѣ іежє створншє и послоушавь нхь вьскорѣ свѣта ѡтїю моєю лншн мє нє потрьпѣвь нн испытавь истины и нн расоудивь испытно соуда ѩко соудь божи ѥсть и ещє к семоу и вь ѯатоѵєннє вьдасть мє и сь ѵєды монмн прѣдатн мє дрьжатн вь константнне градѣ цароу андроникоу рекшє ѩко по семь нє ѩвнти сє имєнн моємоу нн ѵєдомь монмь нн видѣти ѯемлє ѿтьствнх моєго. Ясно є да овде говори Стефанъ о властелима дворскимъ, кои држаху грчку страну: кога бы другога ако не властеле хранили кралѣви съ любављу као свою браћу и чеда? Али маћехе не споминѣ као што и сваку кривицу одъ себе одбія. Али є врло близу истине и што говори Данило за нѣга да є радіо да сметне отца. Нѣга є могла на то навести младость, незаконито роћенѣ и Милутиново велико пріятельство съ Ириномъ, изъ ковга се вићаше грчко мешанѣ на зло србской народности. А што се после показуе веома побожанъ, последкомъ се не доказуе шта є пре было: пола слепъ, прогнанъ, непріятельима у рукама, могао є Стефанъ познати свою погрешку и кривити колико отца толико и себе. Данило га не бы смео опадати, єдно за то што є живео у нѣгово време, а друго што є и нѣму имао на чемъ захваланъ быти као и отцу му. Іошъ ћу споменути да бы у хрисовульи писаной за побожно дело чудно было тражити одъ онога да призна какво зло, кои желяше похвале за зиданѣ краснога манастира, па іошъ у оно време кадъ се свако зло довоћаше не одъ своє волѣ него одъ преваре нечастивога и одъ наговора злихъ людій. А ниє се већъ ни имало предъ кимъ правдати: Милутина одавно не беше; и Стефану ништа ниє сметало показати се сасвимъ правъ. Сву кривицу за слепоћу свою баца на отца и наговоръ властелскій: тако управо сведочи и Данило. Мадіе за то криви само Симониду, за кою вели да є за-

поведила ослепити Стефана безъ знања мужевлѣга. Найлепше є у хрисовульи исказанъ карактеръ у властела, не свію, него само онихъ кои држаху страну Симониди, кои се у Грка научише превари, лажи и нечовештву. Тьждє (богь), вели далѣ исто писмо, свѣдын любовь и правдоу срдца моєго къ моємоу родителю ѥкн ѡ мнѣ ѥлнкоє милосрьдыє своє свѣть ѡучю моню къзкративь просвѣти, и ... посади мє на прѣстолѣ свѣтыхь родитель и прародитель краљєвства мн, ... и богомь даровапнымь вѣнцемь краљєвства срьпскаго вѣнчань быхь на краљєство въ ѥдинь дьнь съ сыномь моимь въ лѣтѣ ѕѡкѳ. Мѣсеца генара .г. дьнь индикта .є. въ праздникь богоѡкљенпя благословєннємь и роукою прѣѡсвєщєннаго архиепископа никодима и всѣхь ѥпископь и всєго събора срьбскаго ѡко ѕвати сє стефань богомь помиловань и богомь просвѣщєнь краль оурошь трєтнн. За тимъ споминѣ преподобнога Саву, кои у отачбини уреди архиепископство и свештеничко старешинство, сазида неколико цркві, и првый наће у Дечанима у затрнавской жупи мѣсто красно и подобно на създаннє домоу божиѥ назнаменавь и проѵєє благословн свѣтыма роукама своима, быти ємоу мѣстоу свѣтнлнщємоу. На томъ месту Стефанъ да бы навршіо желю светога Саве, сазида цркву у име спасово, украси є свима красотама изнутра и споля, посуђемъ, одеждама, и приложи му села и катуне влашке и арбанаске; кодъ цркве сазиданъ бы манастиръ, и целу граћевину благослови и освети архиепископъ Данило са свима епископима и целимъ зборомъ србскога свештенства. Далѣ се именую села и люди даровани манастиру. Села, на брой око 30, сва су близу Дечана, и свакомъ су меће врло ясно казане; узъ многа села имаю и засеоци. Селяци сви су пописани по имену и по радньи своіой, и за ньихъ се каже како ће стаяти према манастиру. Одъ села є ѳдно дано манастиру у име хвале што є земля сачувана одъ войске цара бугарскога. Прилози се ови учинише и потврдише предъ целимъ зборомъ србске землѣ свештеничкимъ и светскимъ и съ благословомъ архиепископа Данила, свію епископа, игумана и свега свештенства. Хрисовуля на свршетку каже како су надвладани Бугари: и кто исповѣсть ѭкє ѡ мнѣ милосрьдиѥ божиѥ показа ѵюдо дивнѣє и славнѣє всѣхь ѵюдєсь. храмоу сємоу жнждємоу и снємоу хроусовоулоу ѕапнсаваємомоу въ домоу краљєвства мн оу породнмли (Неродимлѣ), въ нєѕапѣ побѣди сє царь бльгарскын мнханль шишманнпь съ нпѣмн снлнымн дмн царн

и съ иноплеменнимн ѣзыкын и многимн погании на брань краліевства ми прѣіети хоте срьбскоу зємлю, аѣ же протнкоу ємоу нѣьшьдь и съ вьзлюбленнимь сыномь краліевства ми младнмь краліемь стєфаномь и съ всѣми властєли краліевства ми . . . цара михаила оубнхь и ѿѣхь поношенніе єго и иные царє побѣднхь и разбнхь и вьзєхь достоянна нхь на мѣстѣ рєкомѣмь кєльлоуждь вь лѣтѣ ,ѕѿлн. мѣсєца нюлн вь кн. дьнь. Кадъ ове речи испоредимо съ речима напредъ наведеннмъ у Душановой хрисовульи, находимо да се слажу у главнымъ догађанима: само што Душанова хрисовуля повише описує победу надъ Михаиломъ. По нѣнымъ є речима была победа 27 Юлія, а по хрисовульи Стефана Дечанскога 28 истога месеца: — незнатна разлика.[1] А што се у последньой хрисовульи каже: цара михаила оубнхь, то не узима Душану славе да є управо онъ победіо Бугаре: сви летописци за Душана кажу да є Душанъ управо учиніо те су Бугари надвладани и Михаило ухваћенъ. По речима у хрисовульи Душанъ є самъ одсекао главу Михаилу; а по сведочанству византійскихъ летописаца Михаило є люто ранивши се бно зароблѣнъ и живео после тога іошъ четири дана.[2] Григоріе игуманъ Дечанскій прича да се Стефанъ — отацъ докъ бой траяше моліо подъ своимъ шаторомъ, а Стефанъ — сынъ біо се съ непријательнима. Бой є было на месту кєльѫждь сицє наричлємємь кєсардакїи же прилєжащи. По свой прилици Стефанъ се за то ниє біо што є слабо видео.[3] Найпосле Михаило ѿ конинь срѣпскыхь ѧтъ быкъ приводнт сѧ к сынѹ царєѭ стєфанѹ многа тогды кратн храброванїа съ дѣлакшѹ и тѫ живота лишн сѧ оумилєнно.[4] Данило каже да є Михаилу помагао и Каролъ Робертъ угарскій;[5] а Византинци споминю само 300 наимлѣнихъ Скита.[6] Али му є главный помагачь было царъ грчкій, коме да бы се осветіо Стефанъ узе неколико грчкихъ градова у рав-

---

[1] У Енгела (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 263) стои 16 Юлія.

[2] Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I, p. 456. — L. Chalcocondylas, ib., p. 22. Cantacuzenus, ib., v. I, p. 430 — Stritter, II, 233; III, 840.

[3] Тако вели и Ранћъ на речи Данилове, кои сведочи да є Стефанъ управљао єдннмъ крилом войске. Ч. II, стр. 681.

[4] Житіе Стефана Дечанскога, кое є писао Григоріе игуманъ дечанскій, рукописъ.

[5] У Ранћа, ч. II, стр. 675.

[6] Corp. Script. Hist. Byz. Nicoph. Gregoras, v. I, p. 455. — Stritter, I II, 838.

ници низъ Вардаръ и Струму. Познате су iошъ две хрисовулѣ Стефана Дечанскога (А. №№ 7, 8): у првой се понавља црква св Николе у Добрушти и прилажу iой села. Люди у тимъ селима стоѥ подъ закономъ, кои ѥ за све люде црквене: њима управља само калуђеръ, кога поставља игуманъ хиландарскiй, ѥръ ѥ црква додана манастиру. Сврхъ тога ѥ цркви даованъ тргъ (панађуръ) призренскiй, кои быва на Никољданъ, и 150 перпера на годину. После ѥ Урошъ V. писао да ѥ онъ даровао тргъ призренскiй цркви господина цара (Душана) архангѣлу. Друга, на коiой ѥ записана година 1327 припада Хиландару: у њоj Стефанъ нареди село за Добродоляне, коихъ ѥдна половина до онда припадаше Студеници а друга Хиландару. На молбу хиландарскога игумна Гервасiя, Стефанъ записа Хиландару цело село Добродоляне и потврди сва пређашня села. А Студеници за половину Добродоляна бы записано друго село Яринѣ на Ибру. У Хиландару има iошъ неколико хрисовуля Дечанскога, изъ коихъ дознаѥмо и за друге прилоге томе манастиру, (Гр., стр. 48, №№ 14. 16). Кадъ се Стефанъ венчавао на кралѣвство, iошъ онда венча и сина своѥга Душана назвавши га младимъ кралѣмъ. Душанъ доби Зету у управу. Али опази да му отацъ не наменюѥ кралѣвства; ѥръ не оженивши нѣга, самъ се другiй путъ ожени Гркињомъ. Што краль стаде болѣ пазити Грке него Србе и што беше у миру съ Грчкомъ, съ тога се српски властели побояше да престолъ српскiй не допадне деци одъ друге жене, коя бы могла искупити око себе люде одъ грчке стране. Ту ѥ радила народность заѥдно съ коришћу свега властелства. Истый узрокъ, кои ѥ властеле нагнао да се подигну са Стефаномъ на Милутина, садъ ихъ намери да съ Душаномъ устану на Стефана. Краль већъ одагна одъ себе многе властеле; сви незадовольни отидоше Душану. Користи се подудараху, и синъ уста на отца за оно исто за што пређе уста отацъ на деда. Дѣꙗкол шьдь разѣѣѣ лѣкавла словеса своꙗ вѣсовска посрѣдѣ люди ѿчьства нашѣг., вели Душанъ у поговору къ своме законику — скрьбна сѣткорнше ѡ мнѣ родителꙗ моѣго, и тако наꙋстише ѥго на мѣ, ꙗко вѣсмꙗ да не бѫдеть имѣнiи моѣго ни живота.[1] Тако бiяше синъ раздраженъ на отца, а раздражише га и наго-

[1] С. Лѣтопнсъ 1828, IV.

вориште властели, кои и Дечанскога подигоше на Милутина. Ту є радила сва народна страна, не само коя біяше у Зети, него и на кралѣвомъ двору. О њима овако пише Никифоръ Грегорасъ: „Краль одъ петдесетъ година ожени се царевомъ ћеркомъ одъ дванаестъ година, па съ њомъ већъ поче и децу рађати а сина іошъ не ожени; съ тога се синъ поче сумнѣти и бояти, а сумню и страхъ лако могоше и врсници у нагломе младићу подигнути. Тако науми устати на отца. А кадъ то осетише властели, войводе и други, коима дуга влада отчина већъ біяше досадила, стадоше къ нѣму долазити єданъ по єданъ и наговарати га да чини што є науміо, и до мало времена узевши га међу се прогласише га за краля србскогъ.“ Види се да су ту радили властели, кои и найболю войску къ Душану преведоше: „а кадъ за неколико дана мало по мало сва найболя войска къ нѣму прѣђе, безъ икакве тегобе доведоше му и отца зароблѣна.“ [1] Али у првый махъ таку штету Стефанъ учини земльи синовньой, да се Душанъ смири: тимъ се опетъ не учини край непријательству, него властели наумише свакояко посадити Душана на престолъ. Іошъ се єданъ путъ пожали синъ отцу на неправду, али га отацъ отера одъ себе. Душанъ шћаше побећи, али властели недадоше: старимъ земальскимъ властелима учини се срамота да се назову бегунци и да се потуцаю по туђемъ свету; стадоше претити сину да ће се вратити къ отцу и да ће се, ако онъ побегне, на скоро братъ нѣговъ одъ друге матере опасати на кралѣвство. „Болѣ намъ є изгинути у своіой земльи, него ли да се потуцамо по туђой земльи; ако ли насъ не послушашъ, помиријемо се съ отцемъ твоимъ па идемо къ нѣму, а тебе ћемо оставити у невольи и у срамоти.“ [2] Тада се договориште да се купи войска. Мирно сеђаше Стефанъ у двору своме у Неродимльи. Други га властели световаше да претече сину намере; али имъ онъ не верова. У томе войска Душанова обколи Неродимлю. Како краль утече у Петрићъ, а Душанъ уђе у кралѣвскій дворъ, састави се съ осталима незадовольницима и пође за отцемъ у потеру. Отацъ му се предаде. Готови се

[1] Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I, p. 456. — Stritter, II, 234. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon. гл. III, § LIX.

[2] Данило у Ранћа, ч. II, стр. 717.

бїяху помирити отацъ и синъ, али властели, боећи се себи, силомъ одведоше отца у Дечане и онде га удавише године 1336. Стефанъ се Дечанскїй подписивао: стєфань оурошь г. по милости божиєн краль всѣхь срьбскихь и поморскихь ѕємль, или: стєфань вь христа благовѣрни краль и сь богомь самодрьжьць всѣхь срьбьскихь и поморскихь ѕємль. А у єдномъ писму, кое є по свой прилици нѣгово [1] пише се: Стефанъ Урошъ у Христа благоверный и самодржавный краль србской земльи и поморской и овчепольской и велбуждской (Гр., стр. 47, № 11).

Душанъ поставши краль, ожени се Єленомъ, сестромъ бугарскога цара Александра, и тимъ учини те за дуго буде миранъ съ бугарске стране. Продрвши у Истрію до Саве умири и Карола Роберта угарскога. По томъ се обрати на Грчку, и у два рата, између 1337 и 1340 године проће цело тракійско полуострво одъ Янине до Евбеє и готово до саме Византіе. Андроника обколивши у Солуну натера га те га моли за миръ и даде Србіи Охридъ, Прилипъ, Янину, Трикалу, Костуръ, Струмицу, Серъ, Чрмень и многа друга места. Године 1342 удружи се Душанъ съ Кантакузиномъ противъ Ане и поможе му у рату съ њомъ. А кадъ га Кантакузинъ одустави и съ Турцима се удружи, онда онъ пристаде съ Аномъ. Ако и не бы срећанъ подъ Стефаніомъ, године 1344, опетъ године 1346 завлада целомъ Маћедоніомъ и назва се царъ србскій, грчкій и бугарскій. Године 1348 био є у Атону са женомъ Єленомъ (А. №№ 10, 13, Гол. № 1), али се не може веровати да се онде бавіо одъ 12 Декембра до 26 Априла, како мисли Раићъ [2], или одъ 28 Априла до 12 Декембра, како мисли Енгелъ [3] по хрисовуляма: онъ ніе био тако доколанъ да бы целихъ петъ или седамъ месецій могао стаяти беспосленъ на Атону. Пре се може мислити да є налазећи се близу у Маћедоніи неколико пута долазіо у свету гору. Хрисовулѣ су се могле дати и подписати у другимъ местима. Доиста є єдна хрисовуля одъ 12 Дек. 1348 године,

[1] Премда Григоровићъ каже да є ово писмо преписано съ другога бугарскогъ године 1346, опетъ напоминѣмо прво да у нѣга нису свуда ставлѣне године као што треба, а друго да є могло быти и на противъ.

[2] Ч. II, стр. 763.

[3] Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 286.

подписана на Превлаци, т. є. између два мора на уској земљи атонској (А. № 11); а другой, одъ 26 Априла, и ніе назначено у комъ є месту подписана. Ратови съ Кантакузиномъ траяху све до смрти Душанове. Неколико пута навальиваху Турци у Европу; градови у Маћедоніи и Тракіи прелажаху изъ єднихъ руку и друге. Душанъ, Александаръ бугарскій и Палеологъ учинише савезъ; али Турке на ново дозва Кантакузинъ те узбише Бугаре и разбише Србе и Грке године 1351. На неко време престане ратъ. Видећи Душанъ зло кое долази одъ честога прелаженя турскога изъ Азіе у Европу, око године 1356 науми єднимъ ударомъ пресећи га; скупи 80.000 войске да освои Романію, Тракію и саму Византію: тимъ хоћаше и своіой слави угодити, и за свагда пресећи Турцима путъ у Европу. Али му смрть не даде учинити што є мисліо. Подъ ньимъ Србія изиће на врхъ свое силе и славе. Србска држава осимъ правихъ србскихъ земаля обузимаше Арбанію, Епиръ, Етолію, Тесалію и целу Маћедонію. Све те землѣ освои Душанъ одъ грчкога царства. Ратова нѣговихъ съ Грчкомъ брои се до тринаестъ. Бугарскій царъ одавно признаваше надъ собомъ нѣгову власть. Али ни западу ніе дао да на нѣга не гледа: и онде є радіо и оружѣмъ и уговорима. До године 1349 био є миранъ са запада. Босанскій банъ Стефанъ Котромановићъ одъ страха држаше нѣгову страну. Кадъ се Лудовикъ појави у Далмаціи, Душанъ притече пређашньой политици србскихъ кралѣва: јави да є покоранъ папи и да є радъ примити римокатоличку веру; али кадъ Лудовикъ оде у Италію, онъ се проће своихъ обећаня. Лудовикъ 1349 године, да бы га сетіо обећаня, заповеди бану босанскоме те проће съ войскомъ преко Травуніе до самога Котора и узе Хумъ. За то друге године кадъ Лудовикъ біяше у Наполю, Душанъ опусти сву Босну до Думна и Цетине, преће преко свега Захумля и походи Дубровникъ и Которъ. За жену сину своме запроси кћерь Стефана босанскога Єлисавету, и у миразъ заиска савъ Хумъ; али ратъ съ Грчкомъ смете га у томъ послу. Године 1353 Лудовикъ оженивши се истомъ Єлисаветомъ, удари у Србію; али Душанъ скупи войску и Лудовикъ се врати не учинивши ништа. Тада Душанъ завлада Мачвомъ и Сремомъ. По наговору млетачкомъ на ново године 1354 замоли папу да га прими у крило римске цркве

и да му пошлѣ люде потребне за тай посао. Папа већъ учини велике наредбе, али Душанъ нађе за што ће се свадити съ посланимъ епископима и оштро запрети по царству да нико не прима нове вере. Лудовикъ му се није могао за то осветити, єръ є био у рату съ Млетцима. Тако се свршише послови србски са западомъ.

Поредъ преговараня съ папомъ, Душанъ оста врло веранъ православной цркви. За нѣгове владе источно є свештенство много радило за православну веру усредъ римокатоличкога народа по освоєнымъ земляма. Онъ є самъ градіо цркве и прилагао манастирима. Іошъ докъ є био краль, на молбу духовника и учителя покойнога отца своєга, старешине хиландарскога манастира, єромонаха Антонія, кои управляше пиргомъ, приложи пиргу цркву богородичину у Липляну съ тргомъ (панађуромъ), село Словинѣ и іошъ нешто земаля; люди и землѣ подпадну само подъ старешину, кои управля пиргомъ (А. № 5). Године 1340 дарова Хиландару іошъ два села (Гр. стр. 49, № 19). Године 1342 даде хрисовулю, коіомъ дарова атонскоме старцу, Іовану, єконому хотчанскога манастира, цркву св. Николе мрачкога са свима селима, коя іой припадаху, ради службе дому пресвете богородице хиландарске: одъ те цркве старацъ да се храни до смрти; црквени люди нѣму да су покорни у свыма пословима и да стоє подъ влашћу хиландарскомъ (А. № 9). Године 1344 дарова Душанъ у државу Хиландару цркву богородице Одигитріе, село Борућво и властелина струмичкога Рудла по самой нѣговой молби (Гр. стр. 50 № 24). У то време пада хрисовуля нѣгова, у коіой на молбу протосеваста Хрелѣ [1] дарова Хиландару села: оба Бреста, Сухо Грло, Лесковицу, Видче, Калуђеришта (Гр. стр. 49, № 17). [2] Ово се управо само потврђує манастиру, єръ иста села іошъ Милутинъ даде Хиландару (ср. А. № 6). Имамо одъ Душана неколико хрисовуля одъ онога времена кадъ већъ бијаше царъ. У єдной између ньихъ (С. № 35) записа цркви св. арханђела Михаила и Га-

[1] Протосевастъ Хреля помиње се іошъ у хрисовульи Милутиновой, А. № 6. О нѣму више има у Никифора Грегораса и Кантакузина.

[2] Година 1332 није добро ставлѣна. Хрисовуля є безъ икакве сумнѣ Душанова, кои се у ньой назива Стефанъ четвртый.

врила, кою сазида Милутинъ, цркву св. Николе вранинскога[1] са селима, людма, приходима, планинама, пашама и т. д., 100 перпера царине св. Срђа и 500 перпера дубровачкога данка. Власть надъ земляма и людима бы предана игумну єрусалимске цркве и наређено бы да само тай игуманъ поставля старешину надъ Враниномъ. Године 1346 дарова Хиландару село Попчелинъ (Гр. стр. 49, № 20). У хрисовульи одъ 12 Дек. 1347 явля да є на молбу игумна хиландарске лавре Гервасія, кои беше къ нѣму дошао, купіо той лаври на атонской превлаци место Ливаду съ црквомъ св. Николе, коя се зове Паліокометица, коє се сучелява съ местомъ Скорпіомъ, коє є купіо Хиландару св. Сава у старешине светогорскога, и съ монастиромъ Зигомъ (Изыигъ), кои є дао св. Сави грчкій царъ Алексіе. Ливаду, коя дотле біяше заєдничко иманѣ атонскихъ манастира, обиђе царъ са зборомъ светогорскога свештенства и саєдини са Зигомъ и Скорпіомъ (А. № 11). На овоме походу дате быше светой гори две хрисовулѣ: у єдной, 1348 године, дарова царъ карейскомъ манастиру село Косориће са засеоцима, лузима, пашама и т. д. и годишнѣ милостинѣ изъ царске ризнице у новцу 100 млетачкихъ перпера и нешто хране и хальина: .ї. гоуњь, и .ї. кожоухь, и .ї. клашьнь, и .ї. мѣхь сирєнїа, и .ї. сировь, и да си вѕнма ксако лѣто на плоуи .м. споудь соли и сєло косорнкь, цо кнху сокь дакали царствоу ми тоꙁи да даю кєли свєтаго славы (А. № 10). У другой, одъ 26 Авг. 1348, царъ Душанъ на молбу старешине светогорскогъ Германа, хиландарскога игумна Гервасія, и све браће, пролазећи међе хиландарске лавре са целимъ светогорскимъ зборомъ, описа є са свима знацима (Гол. № 1). У овой се и у пређашньой (А. № 11) хрисовульи именую манастири, кои послаше своє игумне да покажу међе хиландарскихъ земаля; то су ови: царска лавра или Хиландаръ, Ватопедъ, Иверъ, Ксиропотамъ, Свигменъ, Каракалъ, Русикъ, Дохіяръ, Пантократоръ, Ксенофъ, Филотей, Кастамонитъ, Алупъ, Зографъ, и манастири: Светопавловскій, Симеонопетровскій, Харитоновскій и Діонисієвскій. Као што сви ови манастири нису именовани и у єдной и у другой хрисовульи, може быти да и нису споменути сви манастири кои су онда

[1] В. Милутиновића Истор. Црн. Горе, стр. 10.

были у Атону. Одъ године 1349 имамо хрисовулю (А. № 12), у коіой Душанъ на молбу севастократора Деяна, кои є сазидао цркву Ваведенію Богородице на своіой баштини, земльи жегликовской, у месту Архилѣзици, и у договору съ царицомъ, синомъ, патріярхомъ Савомъ, свештеничкимъ и светскимъ зборомъ, записа той цркви у метохію села, коя є быо даровао Деяну, са свима доходима ньиховимъ, селиштима и међама. Одатле іошъ дознаємо да є то Душанъ учиніо у име хвале Богородици, коя га є подигла одъ болести. Такође є казана међа свію тихъ села. Хрисовуля є дана у Скоплю. У манастиру Русику има неколико Душановихъ хрисовуля; у єдной између ньихъ прилаже Душанъ манастиру ради сиромаштва нѣгова цркву и неколико села, а у другой напоминѣ зань како є осиромашіо и како су га Руси сасвимъ оставили. Обе су дане године 1349. У трећой дає србскоме митрополиту Якову цркву св. Николе на Пшини да є нѣгова до живота а после нѣга да припадне цркви архистратига у Призрену (Гр. стр. 79, 80, №№ 17, 18, 22). У хрисовуляма цара Душана на коима нема године описую се ньиве и међе цркви богородичиной и бестелеснихъ сила Гаврила и Михаила више Габрова на Беласици и ослобођаваю се одъ свію држављихъ робота и властій, и прилаже се цркви св. Николе у Добрушти [1] и Хиландару (Гр., стр. 80, № 23; стр. 49, № 18; стр. 50, № 23). Найпосле хрисовульомъ одъ 1355 приложи Душанъ Хиландару место Карбинчій Комъ (Гр., стр. 49, № 21). У радньи своіой за унутрашню управу Душанъ є првый показао државну мисао подпуну какове не беше показао пре нѣга ни єданъ владалацъ србскій. Видели смо како є Немања одбіо одъ великожупанскога престола друге самосталне жупане и власть надъ своимъ Србіомъ саставіо само у своме племену. Али то іошъ не бы край ягми око престола. Она пређе у племе Неманьинско и у нѣму трая све до Душана. Изнайпре браћа одъ браће отимаху кралѣвскій престолъ, а после синови одъ отаца. Другій знатанъ посленикъ у државномъ животу біяше властелство. Оно є тврдо чувало своє користи, и мешало се у найзнатніе државне преврате. Душану бы суђено сачувати народъ одъ зла, коє могаше изаћи одъ

[1] Кодъ те хрисовулѣ ниє добро година ставлѣна.

кавге између Неманьића и одъ силе коя біяше у властелства. У томъ є послу поступіо као правый владалацъ кои разуме и своє достоянство и своє дужности. Найболѣ мишляше Душанъ да ће оба зла у єданъ путъ укинути ако се зацари. А тимъ є докучіо и друго што се узвисіо у очима суседнихъ владалаца. На тай начинъ у венчаню нѣгову біяше скуплѣно много стварій за коима є тежила нѣгова радня. И постави мє господинъ и сьдрьжитєлм вьсон ѕємли ѿчьства моєго и царстова лѣт .si. и по томь болшєю чьстїю ѿ книгнагѡ вьсєх дрьжитєлм дєсницєю оукрѣпльшє бихь . . . и мєнє прєложи ѿ кралѣвства на право царство славноє и вьсєхь дасть ми вь рѹцѣ ихже и великомоу константинѹ царѹ ѕємлѣ и вьсє страни и поморїа и великє градове царства грьчкаго ихож и прєжде рѣкомь, и богомь даровавшимь вѣнцємь царскимь вѣнчавь бихь на царство вь лѣт ,ѕѿнд мѣсєца априла .дї. дьнь, вь великн и много свѣтлн и радостным праздникь вьскрьсєнїа христова, благословенїємь рѹкою прєѡсвєщєннаго патрїарха їоаннїкїа, и вьсємн архїєрєн сьбора срьбскаго, тогождє благословенїємь и рѹкою прєѡсвєщєннаго патрїарха бльгарскаго кѵр сїмєона и всємн архїєрєн сьбора бльгарскаго, и молитвами же и благословенїємь вьсєчьстнаго лика свєтнє горн аѳона, протом же и всємн їгѹмєнн и вьсємн старцн сьбора свєтогорскаго, паче и ѿ архїєрєл прєстола грьчкаго и вьсєго сьбора, ихже изволнше ѡ мнє царствовати, снимже всємь бившимь нє моим изволенїєм ни нєкою силою нь по божїю изволенїю [1] . . . . Тако Душанъ описує своє венчанѣ. Чудно є како се у хрисовуљи каже да се венчао пошто є шестнаестъ годнна кралѣвао; а іошъ є чудніє како се съ тимъ слаже и што говоре Византинци кадъ є умръо Дечанскій и на престолъ ступіо Душанъ. [2] Али надписъ у Дечанима и Цароставникъ [3] томе на супротъ говоре казујући да є Стефанъ Дечанскій умръо године 1336. Византинци су лако могли помешати єднака имена српскихъ кралѣва и съ тога се пометоше у годинама, а доцніи преписивачъ Душанова законика могао є по чему годъ што є лажно дознао променити брой оригиналу или є

[1] С. Лѣтописъ 1828, IV.

[2] У Никифора Грегораса стои да є Дечанскій умръо године 1330 (Corp. Script. Hist. Byz., v. I, p. 457). У Стритера (II, 234) такође. Али вечъ Дифренъ сумняюћи се за ту годину меће 1333 (Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, §. LIX).

[3] Раићъ ч. II, стр. 709 и 724.

може быти у томе рачуну разумео шестъ година Душанове владе у Зети за живота отчина. Было како му драго, по ова два сведочанства не може се одуставити што се свуда мисли да се Душанъ венчао на царство на десетъ година одкако є ступіо на престолъ. Венчанѣмъ є Душанъ угодіо своіой споляшньой политици да не може лепше быти. Іошъ є пре-ђе показивао исту мисао кою є потврдіо венчанѣмъ, мисао да се сасвимъ одвои одъ Грчке и тако да може ньомъ обладати. До то є доба србско свештенство стаяло подъ грчкимъ; архіепископа србскогъ посвећивао є патріярхъ цариградскій. Така зависность сметаше намерама Душановымъ: године 1346, пре своєга венчаня, подиже архіепископа Іоаникія (II) за патріярха србскога, и на тай начинъ као што Неманя укиде Србіи државну зависность одъ Цариграда, Душанъ укиде и црквену. Године 1352 Іоаникіє бы проглашенъ сасвимъ за независна одъ византійскога патріярха у свыма црквенымъ пословима. Тада се Душану сасвимъ одрешише руке према Грчкой кадъ виде да є глава цркви у Србіи и нѣму у рукама. Више не хте знати за патріярха цариградскога и нѣгове претнѣ. Венчавши се назва се царъ и самодржацъ Србіє, Арбанаске, Бугарске, Грчке, приморя и западнихъ страна. У той се титули показую погледи Душанови на угарске землѣ, на Бугарску и на Грчку. А о последньой ясно є показао свою мисао у хрисовуљи, где се єдначи съ Константиномъ великимъ, царемъ свію грчкихъ земаля. Да бы сачувао државу свою одъ нереда у престолномъ наследству, Душанъ, као што су чинили и грчки цареви и отацъ му, венчаваюћи се самъ венча и сина своєга Уроша и назва га кралѣмъ; али му не обрече одмахъ по царства, као што нѣму обрече отацъ,[1] него му даде сву праву Србію да управля ньомъ. А надъ другимъ освоєнимъ земляма постави севастократора Деяна, неколико ћесара и деспота; самъ пакъ оста врховна глава свега царства. Тако не ста деобе; место господара надъ деловима одъ државе посташе наместници цареви, и Урошъ већъ не доби Зете. Укинувши Душанъ деобу учини край и раздору између владаоца целе землѣ и онога у кога бы было део. Давши Урошу у управу целу Србію зав-

[1] Данило у Ранћа, ч. II, стр. 712.

но са Зетомъ, учини целу Србію єдномъ државомъ у садашнѣмъ смислу. У држави како є онъ разумеваше, већъ ниє могло быти онаке деобе; у управи ниє могло быти породичнихъ рачуна ни патріярхалности: съ єдне є стране законъ и самодржавна воля, а съ друге целина землѣ као државе и єдна власть. Управо є отуда излазила потреба да самъ самодржацъ сасвимъ по своіой вольи одреди себи наследника. Душанъ є задао рану и властелству. Окруживши се господствомъ и дворанима као што пристои цару, ставляюћи у хрисовуляма имена царице, августе Єлене и краля Уроша, шћаше живо одвоити оне, у коихъ є царство одъ остале родбине, и властеле, на коє гледаше као и на друге поданике. Властели, кои єднако біяху око кралѣва и кралѣвића као саветници и воће и у престолномъ наследству тако много могаху учинити, изгубише значенѣ и власть што имаху сви заєдно. Наследникъ престолный већъ бы проглашенъ; појави се ново властелство, не као дружина нити по роћеню, него изабрано по заслугама, коє ко имаше. Око Душана стекоше се люди кои служише изъ различнихъ србскихъ земаля и редова, и онъ ихъ дарива достоянствима и дужностима. Знатно є што се одъ Душанова времена већъ не појавлюе властелска дружина у маси своіой съ користима целе дружине; него излазе люди поєдинце, свакій са своимъ користима; дворъ се уређуе по грчкоме, явля се мноштво дужностій, и орденъ св. Стефана поставля се да се ньимъ дарую заслуге коє ко учини. Све є ово ишло на супротъ властелству; законикъ є завршетакъ Душановой радньи за унутрашньій граћанскій поредакъ: за редове у народу измећу себе и према владаоцу и за судове одређуе се какви су, и властели се ставляю подъ законъ. Душанъ умре године 1355, месеца Декембра. Царославникъ вели да є то было године 1357 [1], Орбини 1354, [2] Бранковићъ [3], Дифренъ [4], Ранћъ [5], Енгелъ [6], Давидовићъ [7] и

[1] Ранћъ, ч. II, стр. 781.

[2] Стр. 233.

[3] У Ранћа на истомъ месту.

[4] Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LX.

[5] На истомъ месту.

[6] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 292.

[7] Забавникъ 1821, стр. 88.

други 1356. Последнѣ бы было добро, кадъ бы стари летописци починяли годину одъ Јануара; али како є починяху одъ Септембра, онда валя признати да є Душанъ умръо године 1355. Умръо є Декембра по єдныма 18-га, по другима 24-га, по трећима 20-га; а у свію є српскихъ летописаца умръо године ѕѡѯд (6864).[1] Декембаръ те године, по септембарскомъ брою, іошъ є у 1355 години. Да бы се іошъ болѣ потврдила ова истина, навешћу сведочанство изъ хрисовуля. У єдной, на коіой стои 10-тый данъ Јануара 1356, читамо: пише и повелѣва царство ми . . . . акіе всходіе цо взѣти мати царства ми госпоѕа царица цо ѡд нихъ трыга а или царство ми, нищо да имь се не взме безъ квка (С. № 44). Прьый є Урошъ V, синъ Душановъ, имао майку царицу; Душанова є мати іошъ была кральица. Зна се да се мати Уроша V мешала у државне послове кадъ іой се синъ већъ зацаріо; а и много є по летописцима радила прьихъ година владе Уроша V: по томе ову хрисовулю ніе писао нико другій него Урошъ V; а кадъ се онъ већъ назива царемъ, очевидно є да 10 Јануара 1356 године већъ ніе было Душана, єръ бы се Урошъ за живота отчина звао само краль, а ни хрисовулѣ не бы могао дати мимо отца. А како бы то могло быти кадъ бы као што историци кажу Душанъ живео до Декембра 1356 године — готово іошъ целу годину дана? Нема сумнѣ да є умръо Декембра предъ Јануаръ ѕѡѯд године, а тай Декембаръ по септембарскомъ броєню припада години 1355. До године 1346 Душанъ се подписивао: стєфань краль, или: стєфань краль и сь богомь самодрьжьць срьпски, или: *Стефанъ у Христа Бога благоверный самодржавный краль*, или: *Стефанъ у Христа благоверный самодржавный краль Стефанъ четвртый краль*. А после 1346 године: стєфань кь христа бога благѡкѣрнн царь срькаємь и гркѡмь, или: стєфань кь христа бога благоквѣрнь царь и самодрьжьць срькаємь и грькомь поморню и западнон странѣ, или: стєфанъ кь христа бога благоквѣрны царь и самодрьжьць срькаємь и грькомь и бльгаромь.

Душанъ безъ преговора припада међу найзнатніе люде своєга времена. Онъ є быо великій владалацъ, кои ніе само разумевао мисао правога управителя и самодржца него є и извршіо. Сяйна личность нѣгова високо се подиже изме-

[1] Шафар. Památ., стр. 54, 71.

ћу онихъ кои пре нѣга владаху а іошъ више између онихъ кои владаху после. Миранъ и дубокъ умъ, силна воля, храбрость, мудрость и вештина войничка, власть надъ страстима, жива свесть о народности, бистаръ погледъ на време у коѥ живљаше, и на нѣгова дела, радня коя ствара што треба и иде далѣ одъ онога што затече: ово се найвећма показуѥ у овога владаоца. Іошъ за Уроша Србія поче показивати свою самосталность; Милутинъ ѥ напредъ поведе и даде Србіи велику цену у споляшњимъ пословима, показавши ѥ суседима самосталну и важну државу; ово ѥ Дечанскій подржавао и утврђивао; а Душанъ не само учини Србію првомъ државомъ на тракійскомъ полуострву и подиже іой споляшнѣ значенѣ; него ѥ и изнутра преобрази унесавши у ню начела државнога живота. До то доба грађанскій іой животъ стаяше подъ старомъ племенскомъ уредбомъ; али га Душанъ преобрази тако да се у свему нѣму показуѥ самодржавна власть, коя се починѣ и саставлѣна ѥ само у владаоцу. У споляшњимъ ѥ пословима Душанъ срећно наставляо дело коѥ му прадедъ започе и достойно ступао за дедомъ своимъ Милутиномъ. За нѣгове се владе Србія високо подиже споля. Бугарска а ни Угарска не могоше іой досаћивати; Грчка виде войску нѣгову подъ Цариградомъ и искупи се мноштвомъ земаля и градова. То ѥ іошъ мало; Душанъ ѥ као и Милутинъ мисліо саѥдинити обе државе и поносито се називао царемъ србскимъ и грчкимъ. Особито ѥ важно у пословима нѣговымъ съ Грчкомъ што ѥ показивао народну самосталность: изображена, споля светла, богата Грчка ниѥ нѣга къ себи мамила нити ѥ онъ са своимъ народомъ къ ньойзи нагиняо, него ѥ на противъ ню къ себи привлачіо. Да су ствари после ишле онако добро као за Душана, Грчка бы постала србска држава: томе ѥ ѥмство што ѥ Србія постала царство, што се у ньой уредила патріяршія и царскій дворъ, и што су освоѥне грчке землѣ претворене у србске државе. Онда ни Турци не бы постали господари у Европи. У Србіи уништени быше последньи остатци племенскога живота кои се држаше у властелству. Властели, сећаюћи се старине, найвећма се мешаюћи у раздоре међу Неманьићима, бывши кралѣвски саветници и другови, знађаху томъ сяйношћу засланяти поданичке дужности, а узъ то и силни біяху у дружини своіой и

сложни. Душанъ виде съ високомъ мишлю своіомъ о власти, да пређашнѣ име кралѣвско ниє довольно за нѣгове намере и да у нѣму нєма доста места за све што є о власти мисліо; зато се назва царемъ у єднакомъ смислу съ царевима грчкимъ. Тимъ властела изгубише своє значенѣ и посташе поданици као и сви други. Особитихъ користій њиховихъ нестаде, а тимъ се раскиде и стара свеза дружини њиховой. На царскомъ двору, где біяху сва достоянства као и на грчкомъ, отвори се полѣ личнымъ заслугама; место дружине властелске ступише люди поєдинице; место заєдничкихъ користій изнђоше користи свакога на по се, и за тимъ явише се люди кои за време біяху кодъ цара у милости, управительи областима, властели кои високо стаяху у држави али већъ безъ старихъ правила своє дружине, не везани за своє племе, него свакій за себе съ користима особитимъ коє біяху и противне користима другога. Њихъ више ниє къ себи притезала земля, ни завичай ни народность, него престолъ, врховна властъ, као изворъ њихове силе. Не ћу премучати да є отуда могло снаћи Србію велико зло, као што се после и показало; али се Душанъ ниє залуду звао силный па є умео држати новый правацъ кои даде властелима. А узъ то є знао да є новый поредакъ бio потребанъ да бы се на тврђему темелю основао Србіи унутрашньій животъ и у редъ поставиле ствари између врховне власти и народа. Онъ є хтео да бы му Србія добила тврдо ємство за дальій напредакъ и могла се свагда звати добра држава. Уредивши іой државне ствари у унутрашнѣмъ животу и тимъ є изведавши на правый путъ, имао є право надати се одъ нѣ да ће далѣ напредовати кадъ іой утврди наследну самодржавну власть, коя бияше у оно време Србіи преко потребна, кадъ уреди ствари између поданика и цара и кадъ срећно удеси споляшнѣ послове: а што по смрти нѣговой не бы суђено да му се наданѣ навршн и што се новина нѣгова на скоро изметну на зло, за то ниє онъ кривъ, него друге ствари, конхъ онъ нити є могао нити є дужанъ бio узимати у рачунъ. Изєдначивши све редове у народу предъ врховномъ влашћу єднакимъ поданствомъ, Душанъ є одредіо различне грађанске дужности и права. Општинскій се редъ до то доба држао обичайнимъ правомъ; Душанъ не кварећи тога права, коє истече изъ самога живота

народнога и по особинама србскога народа потребно біяше, само се постара утврдити га написавши му оне делове кои найвише требаху. А ради новога реда, ради болѣ граѣанске уредбе и новихъ потреба обштинскога добра и сигурности и ради квара међу людма, кои ниє могао мало по мало да не настане, потребни біяху и нови закони, особито за земальску обрану и за заштиту личности и иманя. Плодъ свега тога бы законикъ, кои примивши у себе много таковихъ стварій, коє самъ народъ своимъ животомъ учини, показа и волю владаоца, кои се стара земльи за добро. Велика добродетель владалачка, умети у себи саставити радню и за унутрашнѣ и за споляшнѣ добро земальско, яко сяє у Душану, и найтежій посао, подизанѣ унутрашнѣга добра земальскогъ, сврши се нѣговимъ законикомъ. Да бысмо болѣ познали како є Србія онда стаяла, разгледаѣемо Душановъ законикъ съ некимъ местима изъ хрисовуля коя се нѣга тичу.

Законикъ є Душановъ найглавніи изворъ, изъ кога се може дознати како є было у Србіи кадъ є найлепше цветала. Како нѣга ниє измисліо ни поставіо у єданъ путъ єданъ човекъ или више людій, него се показао као прека потреба времена, као добитакъ до кога є народъ дошао мало по мало живећи неколико векова, зато є онъ за насъ іошъ важніи као споменикъ кои показує до кога є савршенства у Србіи стигао граѣанскій животъ. Душаново є дело што є народно државно друштво сасвимъ уређено и што су сабрани за памћенѣ, у смислу закона изречени и записани многи обичаи, права и случаи у суѣеню, освештани временомъ. Што законикъ ниє подпунъ, то башъ сведочи да є у народу іошъ было много правила за обштинскій животъ, безъ коихъ обштина ниє могла быти, али коя су тако позната была да ихъ ниє требало писати. Што се у хрисовуляма на сто и више година пре Душана налази по коя само али тимъ драгоценія уредба обштинска или државна коя се подудара съ уредбама у законику, и што се у Душановымъ хрисовуляма и у законику споминю уредбе прећашньихъ времена а особито времена Милутинова, то показує како се брижльиво држало у народу обичайно право и како є после верно прешло у писаный законъ. Душановъ законикъ ниє манѣ важанъ и за потонѣ време, єръ, као што сведоче домаћи споменици, обштинскій животъ у

Србіи после Душана ніє напредовао него се у гдечему іошъ и вратіо на старо ради потреса унутрашньихъ и споляшньихъ, кои узеше Србіи државну самосталность и найпосле є сасвимъ упропастише. За то намъ се валя уставити кодъ законика и разгледати тай знаменитый споменикъ, кои намъ показуе до каквога савршенства дошао беше Србіи граћанскій животъ онда кадъ Србія стаяше на найвећой висини своє силе. Треба напоменути да законикъ не разлаже подпуно своихъ чланака; али и не треба у нѣму тражити пунине ни праве системе: за насъ є важно што се напоминю многи раздели граћанскога живота тако да можемо судити како є цело унутрашнѣ граћанство было уређено у Србіи као што се по одвоєнымъ деловима може мислити красота целе граћевине. Онда іошъ ніє было време да законикъ може быти подпуно и право огледало ондашнѣга граћанскога живота: доста є за XIV векъ кадъ є оставивши више обичайноме праву сачувао ако и мале али врло различне чланке, кои опетъ ясно сведоче да є у оно време у Србіи унутрашньій граћанскій редъ одговарао споляшньой нѣзиной сили и да се праведно може казати да є за Душанова времена Србія была у найлепшемъ цвету. Потрудићемо се по законику показати укратко граћанскій животъ србскій и тимъ завршити време напредованю србскога царства, коєму представникъ сіянъ и последньій беше Душанъ. Потоня времена показую сасвимъ друго: опаданѣ и пропасть.

Како народъ србскій и властела му пазише православну веру, тако имъ є и свештенство са своє стране одговарало. Єднако у целоме животу србскога народа видимо лепу слогу свештенства съ владомъ и добротворну помоћь нѣгову у унутрашньимъ и споляшньимъ пословима. Архіепископи се и патріярси србски показаше достойни наследници првога архіепископа србскога Саве. У самомъ се законику види како є и свештенство радило у уређиваню унутрашнѣга реда земальскогъ. Зато и србски владаоци біяху податльиви на душевна дела. Одъ првога Неманѣ до последнѣга деспота имамо хрисовуля данихъ манастирима и свештенству, између коихъ се у многима подробно уређуе како ће нови поданици стаяти према новымъ господарима; тимъ є уредбама главно да є у господара подпуно право, да су поданици слобо-

дни одъ сваке друге власти, да све дужности чине на користъ новихъ господара и по њиховой наредби. Србски су се владаоци старали и у туђимъ земљама подпомагати православну веру. Познати су дарови Милутинови различнымъ црквама по Грчкой и Палестини. Душанъ се у томе угледао на деда. Стефанъ є Дечанскій давши Стонъ Дубровнику уговоріо да православный свештеникъ може онде и у напредакъ свршивати службу божію. Вукъ є Бранковићъ изискао у Дубровчана да може у њихову граду подићи православну цркву ако кадъ къ њима дође. Атонъ є безъ престанка іошъ одъ времена Неманьина уживао милостинѣ србскихъ кралѣва, царева и деспота. Кодъ таке любави къ православной вери и нѣзинымъ служительима у Србіи ніє могло быти особите сумнѣ о догматима вере и црквенымъ законима: и доиста у Србіи не видимо ни єреси, ни распре, ни борбе. За то и у законику нема ништа за такове ствари; него у нѣму има само неколико правила, у коима се постарало да се црквени закони добро извршую. Тако є потврђено да се поставляю и одменюю свештеничке власти и лица по правди и безъ мита; наређено да калуђери живе у манастирима и да се казни кои бы преступіо правила манастирске заєднице; светски люди у црквенымъ стварима предани црквеномъ суду и надгледаню, а свештеници у грађанскимъ пословима ставлѣни подъ обште државне законе; одређене су различне казни за врачанѣ, за крађу цркву, за увреду и насилѣ или друго зло учинѣно свештенику. Душанъ као веранъ бранитель православне вере жестокимъ уредбама изгони изъ своє землѣ а особито изъ освоєне Босне католицизамъ. Православноме свештенству бы задана дужность старати се да се обрате сви латини у православну веру; а латинскомъ свештенству бы забранѣно привлачити православне у свою веру. Свима православнымъ, кои біяху прешли у латинство, заповеђено бы на ново се обратити у православну веру, а кои не бы послушали, одређене имъ быше казни. Латинцима не беше слободно женити се ни живети међу православнима докъ сами не постану православни. Ко бы сакріо латинца или продао православнога иноверцу, за нѣга бы одређена жестока казань. Изъ законика дознаємо да су манастири живели одъ прихода и да су се у њима хранили сиромаси; да су „попови“ има-

ли своѥ баштине или седели на црквеной и властелской земльи: кадъ ѥ было ово последнѣ, онда су радили црквама и нису могли отиѣи одъ властелина, разма кадъ ихъ властелинъ ниѥ имао чимъ хранити; а на своимъ баштинама были су сасвимъ свои. Тако су свои были и они попови кои су седели на царской, т. ѥ. државной земльи, или кои нису имали никакве землѣ (сироте). Отуда іошъ дознаѥмо да ѥ у Србіи было великихъ манастира, лаврій, подъ коѥ су се ставляли други манастири и цркве, и да ѥ право такога саставляня имало границе. Манастири су и цркве были слободни одъ свію државнихъ дужностій. И найманѣ су ситнице, коѥ иду у црквено право и различна манастирска дела, ставлѣне у законику, као и у прећашньимъ и потоньимъ хрисовуляма, коѥ показуѥ колико ѥ у Србіи већъ было развито црквено право. Поуздано се може казати да ѥ оно было више развито одъ свію другихъ права, — а то ниѥ чудо кадъ ѥ Грчка, коя ѥ дала свою веру Србіи, была предъ очима съ целимъ благомъ црквене кньижевности. Изъ Властарова су правилника многа места прешла у законикъ Душановъ.

У старой Србіи ако и нису были изрекомъ одвоѥне землѣ царскога дома одъ земаля државнихъ, опетъ у делу видимо да су србски владаоци имали и своѥ особине, приватна добра и баштине, осимъ све землѣ коя се зове кралѣвска или царска. У законику се споминю села, планине, баштине и неропси царски, кои припадаю не само цару него и цариди. Што се у писмима босанскихъ кралѣва зове ѿ сконти, показуѥ кралѣву особину. Државна добра была су особито паше, шуме, планине и путови: ньима се служити могао ко годъ доће, а чувати ихъ дужна су была оближня села. Око градова была ѥ државна градска земля. Цела се србска земля делила на жупе, у коима су были градови и вароши, т. ѥ. утврѣена и неутврѣена места. Жупе на граници зваху се краишта. Найглавнія добра быле су баштине, или землѣ коѥ су у породици остаяле одъ старіихъ млађима. Баштину ѥ могао имати свакій, одъ цара до неропха, светскій човекъ и свештеникъ; баштине су имали и манастири. Баштина ѥ была подпуно иманѣ, коѥ се никоме ниѥ могло узети, него чія ѥ была онай ѥ могао за ню уредити како ѥ хтео. Она ѥ была слободна одъ свію државнихъ данака. Изъ хрисовуля се

види да су се баштине давале за свагда са свимъ што имъ є припадало; манастири, цркве и попови често су были у баштини не само лаврама него и властелима. Штета само што ни у законику ни у хрисовуляма не налазимо како су ограничена была права иманю населѣнихъ баштина; а безъ сумнѣ су была ограничена и ясно одрѣђена. Іошъ є одъ єдне руке было иманѣ, и то є „пронія“, али є сасвимъ не познаємо. Што се она на супротъ ставля баштини, отуда се може мислити, да законикъ у ньой разуме землю дану коме да є ужива подъ уговоромъ, као: да є не поклони другоме ни прода, колико дана преко неделѣ да му неропси раде, колико ли рода съ нѣ да узима, да дає државне данке и т. д. Будући да су Срби као славенскій народъ найвише радили землю и око стоке се бавили, зато се у ньихъ найвећма после црквенога права развило право за землѣ. У законику имамо томе веће сведочанство. Истина, у нѣму нема подпунога права за землѣ као ни за друго; али има много коєшта у кратко наређено, што є за оно време было потребно и што сведочи колико є у старой Србіи то право было развієно у обичаю. Законикъ показує како се мало по мало право ширило и како су нове сумнѣ, коє требаше расудити, умножиле брой наредбама. Границе су у старой Србіи поставляне на найпростіи начинъ. У хрисовульи дечанской и у атонскима има зато много лепихъ примера, кои показую како є народъ одъ старине пазіо природу и нѣ се држао станивши се и землю радећи. Знаци одъ саме природе, мера одъ ока и речи старихъ людій, то є главно по чему су се међе поставляле. На кою се страну валяо каменъ съ брда, онуда є ишла међа; куда ниє ишао ни плугъ, ни коса, ни мотика, то є была планина. Селима, коя бы се препирала за међе своє, законикъ є оставляо да се суде судомъ краля Милутина: дакле є іошъ за Милутина было сасвимъ развієно право за землѣ. А сврхъ тога у самомъ законику имамо много лепихъ наредба. Распра се расправляла или сведоцима или царскимъ писмомъ. Кадъ бы была два писма у коима є што коме даровано, яче є было последнѣ. Само за манастирске землѣ нису вредила сведочанства ни писма, него се стварь свршивала судомъ у име царево. И на радню око стоке пазило се у законику. Ради честихъ потрица како одъ суседа тако и одъ пастира, кои са

стокомъ прелажаху съ єднога места на друго, и кои се у законику зову Власи и Арбанаси. Има неколико малихъ чланака, у коима є забранѣно єдной жупи пасти стада по польима друге, селима коя се сучеляваю заповеѣено є да имаю завдничке испусте, да не бы потирали ни жита, ни ливада ни винограда. За потру є одреѣена различна глоба или „потка". Премда є пастирима кои иду съ места на место допуштено было иѣи са стадима по лединама, опетъ є право иманя чувала глоба, а кадъ бы зимовали на властеоской земльи одреѣена є была плаћа. Влада се врло старала да се землѣ, села и путови чуваю одъ непријателя, хајдука, пожега и краће. Чувати ихъ была су дужна подъ великимъ одговоромъ или околна села или местне власти. Кадшто су и сами властели чинили зла палеѣи села и пустошеѣи поля; ньима су се за то узимала добра. Землѣ умрлихъ чувала є околина. Кадъ бы на путу трговацъ или калуѣеръ или кои му драго путникъ био опленѣнъ, нѣму є штету или царъ накнаћао или местне власти и страже. За то су села была дужна давати ноћишта трговцима: иначе су сама одговарала за све што бы се трговцима учинило преко ноћь.

Варошко се право у Србіи према другима манѣ развило, ков се показало и у законику. Среднѣга или варошкога реда людій іошъ ниє ни было, єръ занати и трговина іошъ се не біяху доста развили; а властела живляху или на царскомъ двору или по жупама. Градови су были средине жупама и потомъ су были само за владу. У ньима су живели главари или кефаліє, т. є жупни управитељи; у ньима є была државна ризница и судъ а у гдекомъ и ковница. Градови су и српски и присвоєни грчки имали одъ владалаца хрисовулѣ и стара права. Градове оправляти біяху дужни и граћани и жупа. Кефалія, кои є седео у граду, примао є одъ нѣга нешто доходка; што є за єло, нѣму се продавало за по цене. Градови су были слободни одъ приселице, т. є. нису дужни были никоме храну давати. Ко бы дошао у градъ, ишао бы у гостіоницу, а чія є гостіоница, онъ є одговарао за све иманѣ нѣгово. Златарима, кои су у оно време и новце ковали, слободно є было живети само по градовима. По градовима су судиле или кефаліє или свештенство, и на тай су судъ ишли граћани за парнице између себе или са жупљанима. Градови су имали

свою стражу. Речь є „варошь“ врло редка у законику, а у другимъ є спомеиицима и нема, него є више у обичаю речь „градъ“, кое показуе да су онда готово сви градови были утврђена места.

Народа є у Србіи было неколико редова, између коихъ є найстаріи редъ властелскій, кои се деліо на велике и мале властеле. Први су се често звали само властели, а други властеличићи. Између властела многи су се звали кнезови; у томъ є имену была почасть, премда су га могли имати люди различнога реда а и простъ сеоскій старешина. Силни и полусамостални господари, Ябланови ћи, Хранићи, сви су се іошъ одъ детиньства звали кнезови; али кнезове находимо и међу власима, кое су имали манастири, т. є. међу пастирима. Управо тако и данасъ видимо у Србіи кнезове владаоце народне и кнезове сеоске. Премда име кнезъ долази изъ єдного извора — старешинства, опетъ є применивши се редовима у народу добило неке разлике. У властелскомъ є реду то име у роду и иде одъ отца на сина, чему ни мало не смета ако є ко іошъ недорастао или нема никакве дужности старешинске; али є у другимъ редовима за време, кнезъ є докъ є ко живъ или докъ извршуе неку дужность, съ коіомъ и кнештво прелази съ єднога на другога. Сеоске старешине, окружни начелници, кадъ изгубе свою дужность, нису више ни кнезови. Властели, као старый редъ людій у Словена, были су господари одъ земаля, и где су имъ околности помагале, остављали су иза себе силна племена, коя су имала целе области, у коима подъ њиховомъ влашћу живљаху друга властеоска племена. Многи су властели имали свое стегове (заставе) и звали се стегоноше. Изъ законика и повеля дознае се и за неке дужности њихове и права. Тако н. пр. они су были главари или кефаліе по жупама, или саветници на двору, посланици къ странымъ владаоцима, ишли са своимъ људима на войску, сведочили кадъ су се хрисовилѣ давале: речю, одправљали су све више државне послове. Права њихова нису ясна у нашимъ спомеиицима. Кадъ бы властелинъ осрамотіо властеличића, онъ бы платіо само глобу, а властеличићъ кадъ бы осрамотіо властелина, онъ бы оснмъ глобе іошъ было и штапомъ бієнъ. У обште властели су се могли казнити затворомъ, смрћу и другимъ телеснимъ казнима. Али опетъ за

криминалне ствари ређе су были телесно кажнѣни него люди другога реда, и за срамоту учинѣну ньиховомъ реду была є већа казань него за исту срамоту учинѣну другомъ коме реду. Исторія намъ є оставила неколико гласнихъ али жалостнихъ споменика о мешаню властеле у државне послове. Треба напоменути да су до саме смрти Душанове властели єднако пазили на користи како земальске тако и своєга збора. Они сметнуше Радослава, за коєга летописци кажу да ниє свагда бьо при себи, и на престолъ посадише врснієга Владислава; они не хтеше знати за Владислава Драгутиновића, кои ниє живєо у ньиховой земльи. Чуваюћи србску народность одъ грчкога мешаня, помогоше Дечанскоме противъ Милутина, а Душану противъ Дечанскога и т. д. Заклонъ имъ біяше Зета. Али одъ Душана, као што видимо, ньиховъ редъ пада; являю се посебни люди съ правомъ на болярство, настаю буне, издајства, и съ те новине пропада Србія. Среднѣга реда за себе съ особитимъ користима ниє было у старой Србіи. Было є само посебнихъ людій, кои су были нешто среднѣ измећу селяка и властела, као н. пр. „градски люди“, међу конма се спомињу „станяни“, или по доцніємъ препису „гостилници“, т. є. кои су држали градске гостіонице, домаћи трговци и различне занатліє, одъ конхъ се у споменицима поминю: златари, ковачи, седлари, кроячи, кувари и др. Све су готово занатліє живеле по селима. Осимъ трговачкога права, не налазимо другихъ права за люде среднѣга реда, а ниє ихъ ни могло быти, кадъ ниє было ни самога тога реда у садашнѣмъ смислу. Нижій се редъ опетъ деліо на друге. Єдни су седели на државной земльи и были лично самостални, осимъ што су као и други редови были поданици владаоцу и држави; други су седели на баштини и осимъ овога првога поданства іошъ су были поданици коме човеку или месту. Изъ писма Неманьина и изъ законика видимо да є поданицима приватнымъ забранѣно было отићи са своє землѣ, и да су господари имали властъ жестоко казнити бегунце. Личну самосталность показую и ове уредбе у законику: прво што є селяцима было слободно судити се са своимъ господарима, друго што є одређено колико ће радити и шта су дужни давати господарима. Дакле привезавши приватне поданике за землю и допустивши господарима да ихъ могу држати, поклонити и

продати са земльомъ заєдно, законикъ є опетъ утврдіо нека лична права. „Неропси“ звали су се особито тежаци; а „власи“ или „арбанаси“ пастири. Између последньихъ видимо многе где се преселяваю са своимъ стадима, они дакле нису были везани за землю. Оваку сеобу Влаха и Арбанаса поминѣ законикъ. Да нису то были доиста странци, одъ старине Власи и Арбанаси, те се разликоваху одъ староседилаца Срба, кои біяху у приватномъ поданству, и кои се по радньи своіой такође зваху Власи? Осимъ ньихъ іошъ су были соколари, псари, свиняри, пчелари и т д. Али су они сви были поданици, и кадшто се звали само „люди“. Речю „себаръ“ у законику рекао быхъ да се зове свакій човекъ кои ние властелинъ; а како се овде средньій редъ не узима у рачунъ, то у себру валя разумети особито човека нижега реда. Последньи су у томъ реду были „отроци“ и „детићи“, люди кои нису были лично слободни дакле робови. Отроци су као и неропси седели на земльи; а како неропси само земльомъ біяху привезани за господара, тако на супротъ отроци самимъ теломъ своимъ припадаху му као каквагодъ стварь. Манастирски су се неропси судили предъ манастирскимъ судомъ; властеоски предъ судіяма; а отроци у своихъ господара.

Найстаріи споменъ о войничкимъ службама имамо у житію Неманьину, где се споминю войводе, тисућници и сатници. И за Душана є войвода было виши войничкій управитель, заменююћи цара са свима нѣговимъ правима, где онъ не бы было. У Босни є войводство постало наследно у старымъ найзнатнімъ властелскимъ породицама и прелазило одъ отца на сина, али већъ не као войничка дужность него као име. Хранићи га іошъ више подигоше саставивши съ ньимъ значенѣ самосталнога независногъ владаоца, херцега немачкога царства и чувара гроба св. Саве. За Душана іошъ налазимо краишника, кои управляше краиштима и чинише войничку службу; єръ на ньихъ біяше оставлѣно да одбіяю непріятельске войске и чете хайдучке. Найзнатніи су люди у управи были у Срба велики жупани и велики кнезови. Првимъ се именомъ зваше Неманя и кои пре нѣга владаху; оно є значило самосталнога владаоца, подъ конмъ могаху быти жупани. Кадъ велики жупани посташе кралѣви, онда жупани по староме осташе виши после ньихъ управительи, као ньихови намест-

ници по областима. У Србіи тога имена већъ ніе было за Душана; али се у Босни држало до свршетка XV века. Велики су кнезови хумски, Вуканъ и Андрія, были готово независни, у ньихъ є была виша управа земальска. Обоица су живели у првой половини XIII века, а после Андріе синъ му се Радославъ већъ звао жупанъ. Босномъ су управляли бани, одъ коихъ се єданъ у нашимъ спомеиицима зове великій. Иза поменутихъ людій у граѣанской управи найзнатніи біяху кнезови, за ков се у житію Неманьину каже: кнєзє ѯємли нже надь властьми. Безъ сумнѣ овде се разумею виши властели, са чега се и зову кнєзи ѯємьли; а да су были у дужности, види се изъ речи: нже надь властьми. Али као што рекосмо напредъ, поредъ вишихъ кнезова, у коихъ беше власть, было є у старой Србіи и сеоскихъ кнезава, кои припадаху међу поданике и ков споминѣ іошъ жичка хрисовуля кою є дао истый Стефанъ првовенчаный кои є писао и житіе Неманьино. И за Душана налазимо исте кнезове сеоске где расправляю распре дубровачкихъ трговаца са Србима и примаю тужбе одъ трговаца опленѣнихъ на путу. У обште што се тиче и кнеза и войводе, валя напоменути да су Словени развіяюћи кодъ себе породичный животъ саставляли старешинство съ дужношћу, особито судійскомъ; у ньихъ є старіи у породици быо и судія. Ово є после пренесено и у државный животъ. Кнезови одъ породичнихъ старешина посташе властели, и то имъ име остаде у племену, али већъ безъ дужности и безъ значеня у управи, ков преће на жупане, велике жупане, велике кнезове, банове, кралѣве, цареве и т. д., а у нижимъ редовима опетъ неостаюћи кнештво у племену поста чиста дужность, кнезови посташе главари селима и околинама, кои судише и расправляше, премда и у такомъ кнештву народъ обиче пазити старо значенѣ нѣгово у породици — старешинство. Сеоски су кнезови управляли свима малимъ пословима међу селяцима. У истомъ се житію Неманьину іошъ споминю пристакници дѣломь, а у писму Кулинову ућстници, чиновници у великой части. После за Душана видимо „кефаліе“, кои су седели по жупама у градовима, у ньихъ є было градскій судъ, земальска обрана, они су чували путове, укратко, у ньихъ є была жупна управа. Душанъ преобразивши дворъ и управу према грчкоме, поставіо є особите

управителѣ и чиновнике, кои се зваху деспоти, севасти или севастократори и кесари. Али какве су имъ дужности биле не знамо. Было є и „великій логотетъ“, по свой прилици исто што є у писму Дечанскога „архидиакъ“ кои є одправляо особито посланичке и писарске послове; были су „логотети“ и „граматици“, иначе „дияци“, писари, коима є главный посао было писати писма. „Дворски пристави“ или само „дворски“ управляли су царевимъ двором. Узъ владаоца се налазіо „протовистіяръ“ или „вистіяръ“, хазнадаръ, по чему се гдекшто назива и „коморникъ“ или „разложникъ коморе“ (ризнице). Єдномъ се у писму Тврткa II. поминѣ „кралѣвскій прокураторъ“, а у писму деспота Ђурђа „ризничій“. Трговачки су послови ишли преко цариника, кои є и царину узимао, онъ є и неке распре расправляо између трговаца. У Србіи находимо трояке судіе: єдне судіе сеоске, друге градске коє су биле и кефаліе, и треће дворске коє су судиле оныма кои су се или находили на цареву двору свагда или бы се за вриме десили. Сви су они были чиновници и по томъ се звали царски и были єднаки између себе, єръ тужбе нису ишле одъ єдныхъ къ другима, него є свакій имао свой крај где є судіо. Дужни су были судити по закону и безъ мита; пресуду су записивали, па се текъ по писму пресуда извршивала. Свакій є судія имао у подручію своме землю, коюе дужанъ было обилазити надгледаюћи и судећи сиромасима; у томе му є было забранѣно узимати одъ народа какве годъ даре силомъ. Знало се коє є коега судіе подручѣ, и нико ниє могао ићи на судъ другоме судіи мимо свога. Уза судію су были: „приставъ“ или „посланикъ“, главно оруђе судійно, „глобари“, кои су узимали „глобе“, и „сокъ,“ кои є дужанъ было пронаћи лупежа. Приставъ є звао на судъ туженога, извршивао пресуду судійну; то є чиніо по кньизи судійной, оштро му є было запрећено чинити другчіе него што му кньига кажи или у кньизи што изменити. Свака є неправда была оштро запрећена. У нѣга се ниє смело дирати као ни у судію. Али є онъ и самъ могао проказивати зла а и бранити туженога. Имао є плаћу, коюсу люди давали одъ имања и коя се звала „издава“. Црквенимъ поданицима управляли су особити люди, кои се у нашимъ спомеництима зову црковни владалци. У спомеництима имамо іошъ неколико службій, коє су намъ садъ там-

не; тако су: пехарникъ, кои є по свой прилици служіо цару пиће, челникъ и великій челникъ, ставилацъ, тепчія, пребегаръ, примицерій, престайникъ или стайникъ, прахторъ.

Државни су приходи были правый данакъ, кои се звао и поданакъ, и дань и биръ, царине и глобе. Земальске дужности коє се у изворима нашимъ поминю, быле су: войска или дужность ићи на войску, приселица — дужность давати конакъ и храну, коя є после заменћна новцемъ, ризница или дужность довозити државно благо, посланство или дужность превозити посланике, проводъ или дужность пратити цара и нћгове властеле изъ жупе у жупу, конь или пасенћ царскихъ коня, носъ или поносъ, т. є. ношенћ различнихъ стварій за државну хазну. Земальске работе быле су: путъ, сенокоша, виноградъ, копанћ, оранћ, жетва, вршидба, травнина, преслица и др. Осимъ данка у новцу было ій є кои су се давали у различнымъ стварима, такови су: жировница или даванћ жира за свинћ, позобъ или пића за конћ, сокъ рекао быхъ да є данакъ у воћу и у стварима коє се праве одъ млека, и чабрина или даванћ посуђа. Не зна се какве су дужности и даціе быле: геракаръ, котао, престолъ, плетва, унче лето и унчій сокъ. Обично су се данци узимали десеткомъ, коє показуе єдно писмо Душаново, у комъ се споминћ десетакъ одъ жита, овца, пчела и свиня. Приходъ се звао градскій или жупный по томе одакле є ишао. Кефалиє су имале свой доходъ, кои є саставлћнъ было съ ньиховомъ дужношћу. Како држави тако и приватнымъ господарима и местима припадали су одъ ньиховихъ поданика ако не сви ови данци и работе а оно неки измећу ньихъ. Доцніе су многе данке кои су се давали у различнымъ стварима заменили новчани, єръ су згодніи. Работа разделћнихъ на велике и мале ниє было у Србіи, као што неки мисле.

Трговачко є право было слабо развіено као што є и трговаца было мало. Речи „гостъ“, „латининъ“ у законику напоминю да є трговина србска была у странаца. На другомъ ћемо месту видети како є трговина измећу Србіе и Дубровника была самостална и уређена. За саме Србе не налазимо ништа наређено. Србски трговци нису имали подпоре ни у каквомъ праву: потрше ихъ богати и вешти Дубровчани. Што ниє было места где бы се свагда продавало, него само пана-

ћури, то показує да є у Србіи трговина домаћа была іошъ у почетку. Што су се тражиле сирове робе а особито жито и металъ, тимъ се нешто држала; али увозну трговину радили су само Дубровчани и само су они продавали ураћену робу. Али се опетъ законикъ постарао да трговци не страдаю не само пролазећи по србской земльи него и продаюћи; нико ихъ ніе смео задржавати или имъ узимати робу за бадава или у бесценѣ. Свака се штета накнаћала коя бы имъ се учинила на путу. Залози су се окупльивали. Али су све ове наредбе обштега смисла, нити су само за домаће трговце него и за стране.

Колико є Србія воєвала са суседима, опетъ войничко право ніе подпуно у законику, а то не за то што га у Србіи не бы было него за то што се ніе мислило да га треба написати кадъ є већъ яко у обичаю. У народу се знало ко є дужанъ ићи на войску, кадъ и по каквымъ правилима. Душану є само остало писмомъ сачувати народъ одъ зала коя бы се могла чинити на войсци. Тако є забраніо да се нико не меша кадъ двоица мейданъ деле; кадъ бы се єдна войска одмарала у комъ селу, другой ніе было слободно онамо доћи; войводе су судиле у войсци и заменьивале самога цара; нѣму се и пленъ предавао. Смрћу є было запрећено у рату разоравати манастире и цркве.

Племенско є право у нашимъ изворима а особито у законику већъ мало изменѣно према староме, по коєму є цело племе было єдинство неразделно. Место племена на првомъ се месту већъ являю породице или куће, одвоєне одъ племена. Породица стои надъ племеномъ, єръ само съ ньомъ има законъ посла: само кадъ породица замре, право презази племену. У законику є за темель заєдничкога одговараня и ємства узета кућа, у коіой се разуме само породица, или родбина подъ єднимъ старешиномъ безъ разлике колико су іой чланови єданъ другоме родъ. А кадъ бы родбина и разделѣна была између себе хлебомъ и иманѣмъ, али бы іошъ живела на єдномъ огньишту, и онда є законикъ рачуна у єдну породицу или кућу; и за таку є кућу у граћанскомъ и криминалномъ праву одговарао само старешина нѣзинъ; єръ є могао одговарати братъ за брата, отацъ за сина, одъ родбине єданъ за другога: у свему се овомъ види заєдница у породи-

ци, не само кадъ бы се породица єднимъ хлебомъ хранила и єдно иманѣ имала, него и онда кадъ бы на єдномъ огньишту было неколико сродника оделѣнихъ хлебомъ и иманѣмъ. Али кои се разделе огньиштемъ или кућомъ, они већъ не одговараю єданъ за другога. Отуда се види да є старо племе већъ было замекѣно породицомъ или кућомъ. Съ тога се у заклетвама, кое имамо у спомеництима, доводе сведоци „съ браћомъ“, кое показуе съ єдне стране да се кућа држала за неразделну целину те є требало да на што пристану сви кућани, а съ друге стране да є башъ за то было довольно сведочанство самога старешине кућнога, кои се и за ньихъ ємчаше. Али се заєдница ние простирала далѣ одъ єднога дома или породице или огньишта. Знатно є што се наша писма сасвимъ слажу са законикомъ у племенскомъ праву. Да не говоримо како Санковићи, Радиновићи, Хранићи, Влатковићи раде само као куће, већъ и кадъ се ради о целомъ племену, племе се не показуе другчіе него као єдинство између кућа. Тако Сандалъ не имаюћи „правога натрашка“ или потомака у правой линіи у своіой породици, у коіой се разумею и браћа нѣгова са своіомъ децомъ, оставля наконъ себе покладе свое четирма кућама своега „племена“, именуюћи сваку кућу по нѣзиномъ старешини, а не говорећи управо само о своемъ племену.

Породично є право было темель и праву за иманѣ. Целой є породици или кући припадало право на иманѣ заєдничко, и ето съ тога што годъ имамо записа одъ кралѣва, царева, деспота, и властела, ни єданъ ние одъ єднога човека, него су одъ старешине кућнога съ осталимъ ближимъ сродницима, као: браћомъ, синовима, а и женама. Усамой исторіи србской имамо доста примера како су се око земаля завађала браћа съ браћомъ и стричеви са синовцима.

Одъ наследнога права законику много не достае. Само видимо да є иза властелина кои умре безъ деце, баштина остаяла найближему роду „до трећега братучеда“, т. є. до праунука у братину колену; а далѣ коме? — ние казано. Кадъ ни такога рода не бы было, онда се по свой прилици баштина делила међу племеномъ. Али што є и то бывало само онда кадъ не бы было порода, отуда се већъ види да є породично право было яче одъ племенскога. По смрти власте-

линовой одъ оружя є нѣгова припадала половина цару а половина сину му или кћери. У писмима има неколико примера како се употреблявало наследно право. Свако є иманѣ припадало прво деци, па онда браћи и њиховой деци. Єсу ли кћери имале право наследити непокретно иманѣ? На то се управо не може одговорити по нашимъ изворима; рекао бихъ да нису могле, премда съ друге стране видимо да женскиню ниє узето право имати баштину и отроке. Законикъ ниє ясанъ где говори о властелину кои нема деце узимаюћи речь „деца“ место сина или кћери; али за то опетъ писма наша поричући потврћую да кћери нису могле наследити непокретнога иманя или земаля. Сандалъ и Радославъ Павловићъ обричу само за себе и за своє мушко натражѣ (потомство) да ће пазити конаваоску жупу дату Дубровнику; а то су могли на себе примити само они коима су остале иза њихъ землѣ њихове. Исто є тако Сандалъ оставляо своєму роду по мушкомъ колену баштину стечену на дубровачкой земльи. А найпосле нигде баремъ не видимо да бы ко оставляо своє землѣ синовима заєдно са кћерима или самымъ кћерима. Овога не може оборити єдно место у писму Стефана Косаче, где делећи цело своє иманѣ измећу два сина, уставля себи право да може, ако му се свиди, одвоити нешто одъ нѣга другимъ кућама племена свога и жени своіой: да є нимл (Владиславу и Влатку) господство . . . разъ ако бы ми се цюю видѣло одьлѣутити измєѣ нию вкрухь кѣламь нашимємь л матєрь нхь. Овде се могло разумети покретно иманѣ, као што заиста и видимо после Цецилію где явля Дубровчанима да є примила покладъ (што є дато на оставу) мужа своєга Косаче. А наследство непокретнога добра и кућа припадало є после синова и кћерима. Радославъ Павловићъ доби у Дубровнику дворъ тако да по смрти нѣговой припада не само мушкоме колену него и женскоме кадъ бы мушко замрло. Исто видимо и у завету Сандалову за нѣгове покладе: покретно иманѣ иде у правой лози найпре синовима, па кћерима текъ онда кадъ синова не бы было; а у потомству са стране само мушкомъ колену, синовцима, и одъ єдне мушке лозе прелази другой коя є ближе родъ; али никадъ ниє прелазила женской лози. Исто тако и Стефанъ Косача оставля свой покладъ синовима, ако ли њихъ не буде, онда жени

и кћерима. И изъ сведочанства дубровачке обштине о роду Браила Тезаловића исто се тако види да є покретно иманѣ припадало кћерима после браће, быле удате или не. Господаръ є за своє иманѣ могао наређивати по своіой вольи и дати га коме є хтео мимо праве наследнике. Законикъ оставля пуно право баштинику уредити своіомъ баштиноиъ. Косача прети да ће иманѣ своє дати другоме коме хтео буде ако му синови не буду послушни. На тай начинъ за наследно право добіямо ово: господаръ є имао право оставити своє иманѣ коме є хтео; али є обично по смрти нѣговой припадало найближемъ роду, и то прво кући нѣговой; а кадъ бы му кућа замрла, онда текъ осталымъ кућама племена нѣгова. Синовима є было прѐче него браћи; браћи прѐче него братучедима. Непокретно є иманѣ ишло само мушкомъ колену, а покретно и женскомъ колену, кћерима, кадъ не бы было синова или после синова, али само у правой лози; а лоза са стране могла є само мушка наследити. Наследство є добіяла цела породица или сви синови и кћери єднога отца Мати є могла наследити само по особитой наредби.

За недорастле нема у законику ништа; али да є и за ньихъ было обичайно право, показую наша писма. Изъ ньихъ знамо да се недорастли нису заклиняли ни писали у писмима, него су одраставши понавляли клетву своихъ старінхъ. Недорастли нису могли добити отчина поклада пре четрнаесте године.

Женидба є вредила само кадъ є допуштена одъ црквене власти и кадъ су младенци венчани. Удаіомъ є жена улазила у права мужевля. Дечанскій є наредіо да Србинъ неропахъ оженивши се одъ влаха води жену у неропхе и она съ потомствомъ своимъ подпада подъ законъ неропашкій.

У обште, грађанско се право осланяло више на обичай него на писане уредбе. Припадаюћи уредъ или правила обштинскога живота, узрасло є заедно съ народомъ на нѣговой домаћой земльи и имало у себи све оно што є као основу грађанскога живота израдіо народъ у самосталномъ животу своимъ за стотине година; а по томе нити су му требале нове уредбе нити га є требало писати, осимъ гдечега што се могло у нѣму на зло обртати те га є требало или болѣ одредити или заменити другимъ чимъ или преиначити. Освѐћено будући стариномъ и стоећи у народности ниє допушта-

ло да се што самовольно наређує; єръ бы такій посао пореметіо савъ обштинскій редъ, раскинуо све грађанске свезе, уништіо све темелѣ, на конма стаяху узаймична дела целымъ редовима у народу и людима поєдинце. И за то га мудрый Душанъ остави безъ промене и безъ писаня као обичайно право, коє є самъ народъ створіо те є и свакомъ познато.

Али криминалноме праву требаху многе нове наредбе, коє броємъ и оштриномъ своіомъ сведоче како є Душанъ тежіо сачувати одъ зла и къ напредку упутити државный животъ показавши му темель у правди и законитости. Имаюћи посла съ померанѣмъ обштинскога реда, народнога права и мира, речю, са стварима противнимъ грађанскоме животу, ово се право меняло према томе како є врховна власть гледала на те ствари и какву є важность у ньима налазила. Душанъ є поставляюћи законъ држао за дужность свою сачувати обштинскій животъ да се не поквари и не пропадне, заклонити обштину одъ нѣзинихъ изрода, кои траже да оборе све што стои, све што є напредно. Што є годъ зла у народноме животу, оно се све избацує; съ ньимъ може радити слободно ко законъ поставля, а у руци му є поставляюћи криминално право све чимъ се може зло поправити, истребити и одбити. У кратко, Душанъ, кои є радіо да му Србія буде силна не само споля него и изнутра у себи самой, држао є да има право наредити све што є было потребно да се држава сачува одъ квара. Ето за што се у нѣгову законику тако мало говори о праву грађанскомъ а према томе много о криминалномъ. За преступе, кои су найвише досаћивали обштинскомъ животу, найвише є требало и наредба простихъ и оштрихъ. Убиство, насилѣ, срамота, увреда, прелюба, піянство, краћа и похара („разбой"), пожегъ, кованѣ лажнихъ новаца, явно присваянѣ туђега иманя и побегъ, — то су преступи на коє се пазило. Међу ньима іошъ нема утанчанихъ, кои то више постаю и умножаваю се што обштина више стари и квари се, а то показує докле є было дошао у Србіи грађанскій животъ за Душана. По томе се може судити да є обштина онда іошъ была млада и далеко оданде где се починѣ кварити а распадати. Ови преступи показую како су изнайпре были груби чланови у обштини, кои се сасвимъ разликую одъ покваренихъ чланова у обштини коя опада и другчіе

преступе раћа. Съ друге стране законикъ у овомъ праву верно показуе своє време и народность, єръ му писацъ ниє предъ очима имао измишлѣнъ животъ, него живе потребе у обштини, коя є доиста была и была у нѣгово време. Изъ онога што є наређено за убиство, видимо да се то зло често чинило явно и у наглости безъ страха. Властели убіяху себре и себри властеле. Было ихъ є кои такимъ злочинствомъ пролише крвь свештеничку, родительску и родбине своє. Како се види, нису у старой Србіи редке быле краће и похаре, о ньима Душанъ често говори у законику. А то показуе да онда земля іошъ ниє была доста уређена и да є у свему обштинскоме животу было згода за таке преступе. Неки чланци показую да су кадшто и властели закланяли хайдуке. Али су и казни быле жестоке за крађу и похару, а быле су єднаке и ономе кои бы учиніо и ономе ко бы помагао: лупежу се узимао видъ а хайдукъ є бывао обешенъ. Ради честихъ похара и краћа а и ратова было є много стварій коима се нису знали господари. Такове ствари купити могле су се само по закону, а ко бы годъ другчіє присвоіо туђу стварь, быо є предъ законом єднакъ съ лупежемъ и хайдукомъ. Што бы се годъ запленило у туђой земльи, валяло га є изнети предъ цара или войводу. Ко бы запаліо другоме иманѣ и ко бы ковао лажне новце, бывао бы сажеженъ. И побеђи у туђу землю или бегунца испратити и примити было є оштро запрећено. Примити туђега човека или иностранца было є слободно само онда кадъ бы имао законито писмо.

Судови заузимаю важанъ део у унутрашньой исторіи србской. У ньима налазимо много остатака дубоке старине измешанихъ съ познінмъ уредбама, много што се одъ старине држало у народу и много што су после поставляли кралѣви и самъ Душанъ. Али при свему томе не можемо се не дивити простоти суднога реда, коя є, кадъ се помисли како є граћанскій животъ быо развіенъ у време Душаново, врло лепо сведочанство за поштенѣ тадашнѣга народа. У законику мало има одговора за распре; у нѣму се найвише говори о реду у суду: дакле судіє судиште само по здравомъ разуму и по савести, и народъ біяше тимъ задоволянъ тако да у закону ниє требало напредъ имъ наредити шта треба одсудити. Ствари су се расправляле на єдномъ суду: ни одакле не видимо да

су тужбе ишле одъ єднога суда другоме; у кратко судова вишихъ и нижихъ ніє было. За мале парнице по селима судили су кнезови, а друге су расправляле судіє или кефаліє или самъ царъ. Парци ако су хтели могли су предати ствар свою и поротн. Войсци є узъ ратъ судіо царъ, или, кадъ не бы онъ съ ньомъ было, войводе. Господари су судили своимъ людима. Манастирскимъ людима судиле су судіє коє су манастири на то одређивали. За неке трговачке ствари судіо є цариникъ. Докъ іошъ нису были сасвимъ уређене државне дужности и властела будући силна заузимаху врло високо место, дотле врло тешко біяше позвати кога на судъ. Требало є врло пазити кога є реда онай коме ће се судити и кадъ ће се позвати на судъ. У законику є много наређено о позиваню на судъ, коє показує да є было много коєшта за што су позвани могли мислити да нису дужни доћи на судъ. Властели су позивани на судъ особитимъ писмомъ и то само пре обѣда; за друге люде было є доста само печатъ. Кои є дошао съ войске, нѣму се давало рока три недељ дана. Жена се ніє звала на судъ кадъ іой мужъ не бы было дома. Између кућана ишао є на судъ кои є хтео. Ако є одговорникъ за туженога было приставъ, нѣму се давало рока по дана. Тужени су могли место себе дати другога да ихъ брани. Судило се на уста. Супарници су долазили предъ судію и казивали ствар. Опадати, ружити, износити другу кривицу осимъ оне за коју се суди, и митити, было є оштро забрањено. Вредило є само оно што се првый путъ каже. Доказати могаху: писма, печати и други знаци, сведоци, „сводъ“, „лице“, „рука“, клетва, а после свега тога за неке ствари и судъ божій: удвой (мейданъ између двоице) и вода и железо (мазія), где се већъ являла виша сила доказуюћи, біяху крайня сведочанства да є ко правъ или кривъ. Така сведочанства у скупу показую оно време у развіяню србскога народа кадъ просвета и грађанскій редъ већъ истискиваху незнанѣ и простоту старога народногъ живота; кадъ Србія біяше на по пута своєга унутрашнѣга развіяня брзо корачаюћи напредъ и іошъ се сасвимъ не раставши са стариномъ коя біяше као светиня. Што су допуштена была сведочанства одъ много руку, то показує да є народъ любіо правду и нѣ се држао и онъ и кои є писао законикъ. Ни онда, кадъ човечія сведочан-

ства немогаху ништа учинити, Срби не быше ради проћи се истине, него притецаше къ чудеснима и у суду божіемъ тражише да се ко оправда или окриви. Истина, много се природнихъ узрока увлачило у овако суђенѣ и ніе му давало показати онако правде како іой се народъ одъ ньихъ надао; али се оно опетъ може бранити прво онимъ чега ради є постављѣно, а то є было да се дозна кривацъ и тако се правъ опрости и сумнѣ, а друго тимъ што є граѣанскій животъ іошъ быо у младымъ годинама, у коима обична сведочанства не могаху доказати истине ради своихъ недостатака; а найпосле тимъ што се притецало суду божіему само онда кадъ бы сва друга сведочанства была залудна, па и то не свагда; него су мейдани были слободни само войницима и у ратно доба, а къ води или котлу пуштани су само себри, истина — за свако злочинство, а къ усіяноме железу само за крађу или за похару. У законику не налазимо да се мукама нагонило да ко призна злочинство. Затворени су могли быти люди свакога реда, и то се звало ємство. Властели су могли дати место себе таоце или ємце.

Напредъ смо већъ видели какве су быле казни. Овде ћемо укратко споменути што смо напредъ дознали. Одређуюћи казни ніе се гледало кога є кривацъ реда. Преступъ є свагда имао єднако значенѣ учиніо га ко му драго. Кривцу се гледало кога є реда само онда кадъ є тешко было или се ніе ни могло казнити єднако быо кривацъ кога му драго реда, него є требало казни изменити начинъ задржавши исту меру, или кадъ є у ономе коме бы се криво чинило быо увређенъ цео редъ нѣговъ. Кадъ бы се кривацъ ухватіо онъ бы и казнѣнъ быо; а кадъ нѣга не бы было, одговарала бы за нѣга по старомъ обичаю околина, и то се звало обшта порука. Двојакъ є быо начинъ коимъ се казнило: новчаный и телесный. Подъ првый є подпала обшта порука и особито властела, будући богата; а подъ другій самъ кривацъ и особито себри, будући найсиромашніи. Часть чини ономе кои є писао законикъ што є колико се могло манѣ употребіо глобу, коіомъ се найманѣ може учинити, па є више места оставіо другимъ ячимъ казнима. Али цену тимъ наредбама побія то што є задржанъ старый обичай по комъ є кривацъ бывао осакаћенъ. Премда є законику главно што се мисли докучити іошъ по

стараме: да се накнади штета и да се за зло кривцу врати оставляюћи закону да ради текъ онда кадъ се зло учини, али опетъ гдегде просияе у нѣму мисао нова яча и просвећена коя тежи да сачува одъ зла: и то є знатанъ напредакъ за оно време. Видећи какве су быле казни можемо судити како су стари Срби разумевали граћанскій редъ и човечность. Што се тиче првога, србски су закони већъ прешли првый раздео у развіяню не давши да човекъ самъ себи буде судія, запретивши свако несилѣ и укинувши осветy; они су већъ были близу да пређу и другій раздео, да одуставивши глобу и обшту поруку суде само преступнику и да чуваю да се зло не учини. Али што се другога тиче, ниє было оне мекоте коя се текъ вековима раћа у народу: іошъ се допуштало да се преступникъ сакати, іошъ є было различнихъ начина смртне казни. Али и у томе стара Србія има светлихъ страна: у ньой видимо уточишта коя показую да су онда прекрасно умели Срби саставити мисао о праштаню съ мишлю о глави народной и о глави свештеничкой. Царъ и патріярхъ као виша лица у народу могаху изменити пресуде, коє судійска власть біяше дужна изрећи; изъ поштованя према самомъ месту где живляху ова двоица, опрашташе се и слобода даваше сужньима кои бы утекли у дворъ царевъ или патріярховъ.

Ето докле біяше дошла Србія у развіяню своєга граћанскогъ живота. Стварь говори сама за себе. Гледало се како му драго на догаћае, опетъ є свакъ дужанъ признати да се старой Србіи не могу одрећи начела прекраснога самосталногъ развіяня, коя беше поставіо домъ Неманьинъ, и коя се већъ тако живо показаше за владе Душанове. Єсть истина да та начела іошъ нису была сазрела; али се у самомъ развіяню ньихову већъ види толико истине, добра и човечности, да се съ ньима стара Србія показуе уређена граћанска обштина, брзо идући правимъ путемъ да докучи найсавршеніе угледе обштинскога и државнога живота. Време іой ниє дало єднако навршити све безъ чега не може ни єдна држава процветати; то є све было у ньой, али потребе онога времена, као и по другимъ државама, учинише те се све не разви єднако. Животна радня народа нѣзина и добре уредбе кралѣва нѣзинихъ напунише є послова за свако добро тако да є Душану остало само ихъ на путъ извести и

подпомоћи силомъ коя є у закону. Што є было и старыхъ и новихъ начела коя се слагаху, и што потоня сама собомъ долажаху изъ прећашньихъ, тимъ се доказуе да ю є у развитку нѣзину срећный умъ нѣзинихъ владалаца водіо путемъ самосталнимъ и ненаметнутимъ. Найпосле кадъ узмемо на умъ да у споменицима, кои су намъ остали, има нѣзинихъ права и закона найманѣ, и да ихъ є много више стаяло у ненаписаномъ обичаю, и кадъ по овой малини просудимо о свему осталомъ, онда се можемо уверити да — судило се како му драго оштро о животу старихъ Срба — опетъ не ће нико доћи до онога неправеднога укора, кои є изрекао ученый Немацъ Гебхардъ по туђимъ сведоцбама а іошъ више по своему настраноме мудрованю и нагађаню, и кои є поновіо одъ речи до речи другій ученый Немацъ Енгелъ, кои се сасвимъ слагаше се мислима своега земляка и не могаше казати ништа болѣ.

Велика су была дела, коима є Душанъ преобразіо Србію, али є и силна рука нѣгова требала, па да се одржи новый редъ. Ударъ, кои є задао племену Неманьићскомъ, показа се одмахъ после нѣгове смрти. Симеунъ или Синиша, управитель етолскій и акарнанскій, огласи да нѣму припада србскій престолъ, али му посао біяше већъ доцканъ: одъ свакога другогъ права біяше яча воля и заветъ покойнога цара. Сврхъ тога заветъ не біяше самоволянъ, єръ намени царство законитоме и єдиномъ сину Душанову, Урошу. Нико не хте слушати Синише, и онъ дошавши до Зете врати се у свою область. Енгелъ мисли да Симеунъ ниє было нико другій него Вратко, праунукъ Вукана Неманьића, и отацъ Милице, жене Лазареве, и да се могао звати Царевићъ и Югъ будући управитель найюжніега края одъ Србіе. Енгелъ мисли да є речь Σάρκος у Халкокондила[1] хтела быти Царевићъ, и тако да є презиме Симеуну, кои є онай истый, кои є у другихъ писаца Деканъ (Деянъ), севастократоръ и управитель маћедонскій на Вардару (*κατὰ τὴν Μακεδονίαν περὶ Ἀξιὸν ποταμὸν*) првый до цара. На тай начинъ Синиша, Σάρκος, Югъ, Деканъ, Вратко, све є єданъ човекъ по мислима Енгеловымъ.[2] Чудно

[1] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter, II, 335.

[2] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 311.

се чини толико имена за єднога човека. Да видимо изъ ближе. Пре свега, Вратко не бы могао оглашивати да є у нѣга право на србскій престолъ, єръ є врло изъ далека быо родъ, и стари му не поминяху права своихъ ни онда кадъ незаконити синови ступаше на србскій престолъ. За Симеуна, или по словенски Синишу, Кантакузинъ вели да є братъ Душановъ.[1] По сведочанству србскихъ летописаца Дечанскій є имао два сина, Душана и Симеуна, и последньій є владао у грчкомъ граду Трикали.[2] Ово є дакле братъ одъ маћехе Маріе Палеологове, кога по сведочанству Бранковићеву мишляху властела србска рекавши Душану: „ако се ты не ћешъ опасати на кралѣвство отца своєга, братъ твой одъ друге матере не спава, па ћешъ скоро у нѣга видети кралѣвство отчино“.[3] А друго, Σάρκος, Zarcus не гласи Царко, одакле є Енгелъ радъ створити Царевића, него Жарко, и то є име словенско, ков се неколико пута налази у нашимъ спомеництма.[4] Треће, Жарко є или по другимъ Деканъ (о коме ћу одмахъ говорити) управљо повардарскомъ Маћедоніомъ, а Синиша є по сведочанству Кантакузинову живео у Акарнанiи. Енгелъ вели да є Маћедонія често што и Акарнанія: Zarcus über Macedonien, quae finitima est Axio flumini, welches beyläufig mit dem Begriff von Akarnanien zusammenstimmt; али было како му драго, єданъ човекъ ниє могао управляти обема тима областима, єръ су међу њима быле области другихъ наместника, а на ime: Никола жупанъ управляше Трикаломъ и Касторіомъ, Прилупъ Етоліомъ, Плакидъ Охридомъ и Прилиномъ.[5] Четврто, Жарка не треба мешати съ Деканомъ, или болѣ Деяномъ. Да є Деянъ доиста быо севастократоръ Душановъ, о томъ сведочи хрисовуля у Аврамовића № 12 и папина посланица (breve), писана године 1354 србскимъ главарима, међу коима се

---

[1] Σίμων τε γὰρ ὁ Κράλη ἀδελφὸς Ἀκαρνανίας τότε ἄρχων. Corp. Script. Hist. Byz. Cantacuzenus, v III, p. 314. — Stritter, II, 240. — Орбини, стр. 229. Али на другомъ месту истый историкъ грешкомъ га назива братомъ Уроша V (стр. 234). — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LIX.

[2] Шафар., Památ., стр. 53, 71. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 13.

[3] Ранкъ, ч. II, стр. 718.

[4] На пр. С. №№ 45, 141, 172.

[5] Corp. Script, Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter, II, 335.

напоминѣ Decanus, sebastocrator Serviae.[1] Село Архилѣвицу у жегликовской жупи[2] даровао є Душанъ у баштину Деяну и нѣгову потомству. Године 1379 „царица“ Евдокія са синомъ Константиномъ у писму своме (А. № 14) каже за то село да є нѣзина баштина и поминѣ Душанову хрисовулю, коіомъ су Деянова села потврђена цркви Архилѣвской (А. № 12); српскій летописацъ назива тога Константина Жегликовскимъ:[3] дакле су Евдокія и Константинъ были родъ Деяну. Али ко су были? Изъ хрисовуля се види да є Константинъ іошъ имао брата Драгашу,[4] а то потврђує и Халкокондилъ.[5] Драгаша се зове деспотъ. Майка имъ се Евдокія зове царица; али є ясно да є то цесарица или жена коега Душанова цесара. Како є она са синовима имала баштину Деянову и како Халкокондилъ вели да су Константинъ и Драгаша были синови Жарку,[6] нема више никакве сумнѣ о томе да є Жарко бio синъ Деяновъ. Орбини и Дифренъ називаю Жарка Деяновићемъ;[7] Енгелъ и Ранѣъ не знаю имъ рода; али Ранѣъ є близу истине, само што га збуњую имена Деканъ и Деянъ. Ньихъ разликуе, али опетъ по Орбину добро каже да су Константинъ и Драгаша синови Жарка Деяновића.[8] Речи Халкокондилове о Жарку: vir apud ipsum (cralem) dignitate primarius (човекъ кодъ краля првый у части), изъ конхъ Енгелъ изводи да є Жарко бio родъ съ Враткомъ, те речи показую да є сину остала одъ

---

[1] Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 289.

[2] Бранковићевъ летописацъ (Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, стр. 14) ставля Жегликово подъ Црну Гору (у Маћедонiи).

[3] Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 16. — Испореди Ранћа, ч. III, стр, 88.

[4] В. Успенскога Описаніе монастырей Атонскихъ у Ж. М. Н. П. 1848, LVIII, стр. 176. — Аврамовића О. Д. С. у С. Г., стр. 78, 79. — Милера каталогъ атонскихъ хрисовуля у Словенской Библіотеци Ф. Миклошића 1851, стр. 198.

[5] *Κωνσταντῖνος ὁ Ζάρκου, Δραγάσεω δὲ ἀδελφός* Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 81. — Stritter. II, 354.

[6] *Δράγασιν τὸν Ζάρκου παῖδα; Κωνσταντίνου τοῦ Ζάρκου παιδός.* Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 49, 80. — Stritter. II, 349, 353, 354. — Орбини, стр. 239. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IV, § V; гл. XIV, § I.

[7] Орбини, стр. 239, 244. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XIV, § I.

[8] Ч. II, стр. 840.

отца не само область него и царева милость. Душанъ зове Деяна своимъ „братомъ“. Пето, нема сумнѣ да є Югъ другій човекъ а не Жарко или Синиша: нѣга су звали Богданъ а не Симеунъ. Пре се може мислити да є Югъ Богданъ био истый Богданъ, кои є управляо источномъ Маћедоніомъ између Сера и Вардара.[1] И тако нема сумнѣ да имена, коя є Енгелъ натоваріо на єдногъ човека, имаю свако свога господара. Вратко ће, по ономе што є напредъ казано, остати потомакъ Вукановъ, кои ниє тражіо престола а може быти ни мисліо ниє о нѣму; Югъ Богданъ управляће источномъ Маћедоніомъ; Жарко, синъ Деяновъ, са своимъ синовима чиниће особиту кућу коя є управляла южномъ Маћедоніомъ; а Синиша или Симеунъ быће самъ стрицъ и супарникъ Урошу као братъ Душановъ одъ друге матере. Дакле права Синишина біяху права стричева према синовцу; али та права већъ изгубише силу свою. Владалацъ, као што беше Душанъ у пуномъ смислу те речи, стаяше више родбине, и отуда доће самой нѣговой вольи и завету право да буде основа престолномъ наследству. На тай є начинъ падао старый поредакъ: Симеунъ ништа не може учинити држећи се племенскогъ старогъ правила. Ячій біяше новый редъ, по коме синъ біяше наследникъ отцу. Али тога реда не може одржати Урошъ примивши изъ отчинихъ руку државу преображену. Крайнѣ се ствари новога поредка на скоро показаше на некимъ властелима. Душанъ сасвимъ укиде породичне сваће међу Неманьићима око престола, а съ ньима пресече и властелима мешанѣ у ту стварь; али преће быше властели само присталице овога или онога кнеза и радише само за кнеза налазећи користь своє дружине у томе да на престолу буде кнезъ ньихове стране. Они не смеяху радити само у своє име нити бы коме годъ између себе допустили да се дигне више другихъ, а не бы допустили ни страноме господару сести на србскій престолъ; али кадъ имъ Душанъ свезу дружинску раскиде, те осташе свакій за себе, кадъ ихъ сасвимъ одвои одъ царскога дома, те се нађоше у дальнини съ поштованћмъ, онда они почеше поштовати царску власть за єдиный изворъ своє силе, као што се пре опираше на землю и область у коіой живляху, и по томъ

[1] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter II, 335.

на целу србску землю. Невезани свезомъ дружинскомъ и заѣдничкимъ користима, узвисише свакъ себе и стадоше радити ѣданъ противъ другога; заборавише и постойбину свою: свакій гледаше утврдити се и узвисити онде где га ѣ срећа донела. Одатле ниѣ далеко было до мисли да се освои изворъ силе, престолъ, да се отме врховна власть, коіомъ се найпоузданіе може попети надъ друге. То ѣ наместницима по областима было лакше. А поредъ тога свыма се на очи у византійскомъ царству чинише недела за моралный и политичкій превратъ. Докле живъ біяше Душанъ, силна рука нѣгова држаше у покорности властеле; али кадъ онъ умре, онда подъ слабимъ и кратковидимъ Урошемъ областни наместници одпадоше одъ средине, у коіой ѣ за све врховна власть, и свакій поче тражити да буде самосталанъ. Нису узалудъ, као што вели Бранковићъ, неки „найвернін властели световали Уроша да узме власть Вукашину и другимъ наместницима, на коѣ требаше сумнятн, па да ѣ даде сиромашнімъ властелима, кои га любляху.“ [1] Ни летописци не коре га узалудъ говорећи да прѣнзлнхл милостнвь и кротьк цкн сѣ старьѵьскые сьвѣтн ѡтнмѣщѣ младнхь сьвѣтн прнѣмлѣ и любѣ.[2] Старымъ властелима не беше мило гледаюћи како се подигоше Мрнявчевићи и друга скорашня господа, одъ коихъ многи біяху на високимъ местима у државной управи. О томе говоре и сами Византинци, кои иначе редко поминю унутрашньій животъ у Србіи: „кадъ умре царъ, сви задржаше землѣ, коима ихъ біяше поставіо за управителѣ, и учинивши између себе уговоръ не хтеше войштити ѣданъ на другога“ — говори Халкокондилъ,[3] а тако и Кантакузинъ: „одъ найячихъ племића ѣдни цару ако се и не покораваше као господару али му опетъ као другу и приятелю помагаше, други волеше стрица му Симеуна, а опетъ други не пристаюћи ни за ѣднимъ ни за другимъ чуваше шта имаху чекаюћи кои ће быти ячій па нѣму да приступе: и тако на све стране біяше буна.“ [4] Ове властелске буне поминѣ и Орбини.[5] Ни сама майка Урошева Ѥлена ниѣ марила за сина: „а

[1] У Ранћа, ч. II, стр. 792.

[2] Шафар., Památ. стр., 54. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 14.

[3] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 29. — Stritter, II, 335.

[4] Corp. Script. Hist. Byz. Cantacuz., v. III, p. 314. — Stritter, II, 340.

[5] Стр. 233.

Єлена — вели Кантакузинъ — мати му, не веруюћи ни сину ни Симеуну деверу, доби на свою страну више градова (међу њима є бьіо и Серъ) и имаюћи око себе по доста войске сама владаше нити удараюћи на кога нити коме помажући.[1]“ Али є опетъ у почетку владе своє Урошъ показао нешто раднѣ, као што се види изъ хрисовуля. Неколико є хрисовуля дао Дубровнику за трговину, за землѣ и за судове (С. №№ 45, 48, 49, 50, 53, 54). Године 1357 Априла 10 даде Млетъ у баштину двоици своихъ „вернихъ, милихъ и любазнихъ“ властела, Басети Баринчену Биволичићу и Трипети Миховићу Бучићу и њихову потомству „за њихову верну службу“ (С. № 46; С.-Д. М. 1851). Исте године Априла 24 потврди записъ отца своєга, кои заповеди Дубровчанима да сваке године о Ускрсу шалю 500 перпера стонскога доходка цркви Богородице синайске; ако ли бы ко преступіо тай записъ, онъ вели да се казни „по законику“ (С. № 47). Године 1358 Јунія 2 потврди другій такій записъ отца своєга: у хрисовульи одреди по отчиномъ запису 1000 перпера єрусалимской цркви арханђела Михаила и Гаврила тако да Дубровчани шалю новце два пута на годину по 500 перпера о Ускрсу и о Митрову дне, и то дотле докле држе Стонъ, ако ли бы црква єрусалимска опустела, онда доходакъ нѣзинъ да иде у светогорске србске манастире што су подъ Хиландаромъ, Хрисовуля є писана у Призрену (Г. А.). Има у Хиландару нѣгова хрисовуля одъ године 1361, где се говори о селу Струми близу Сереса, и одъ године 1365, где се говори о селу Трстенику (Гр., стр. 51, №№ 25, 26). Исте є године 11 Мая записао Урошъ Хиландару, по молби светогорскога старца Романа Бранковића, цркву св. арханђела съ три села, коя беше даровао у баштину севастократору Бранку, па ихъ садъ синъ Бранковъ, калуђеръ Романъ, у договору съ браћомъ своіомъ, Гргуромъ и Вукомъ, поклони хиландарской лаври за споменъ своіой души (А. № 13). Изъ кога записа іошъ дознаємо да є севастократоръ Бранко бежао у Бугарску и да су иза нѣга остала три сина, калуђеръ Романъ, Гргуръ и Вукъ. За Урошеве владе два брата „Ђураћъ“ и Вукъ, „синови великога севастократора Бранка, господина граду Охриду“, на молбу старієга

[1] Cantacuz ib. — Stritter, ib.

брата своега калуђера, приложише хиландарскоме манастиру цркву св. арханђела съ неколико села. Записъ се о томе починѣ овако: „*по милости божіой и превисокога цара Стефана Уроша ђурађъ и братъ му Вукъ*“ (Гр., стр. 52, № 33). Вукъ є био зетъ кнеза Лазара, кои за Душана управляше Сремомъ и Мачвомъ. Енгелъ и Раићъ нису добро разумели речій Халкокондиловихъ: *Βούλκῳ τῷ Ἐλεαξάρῳ τοῦ Πράγκου*[1] узевши два човека за єднога. Я мислимъ да є летописацъ хтео казати да є Душанъ дао Подунавлѣ Вуку, сину Бранкову, и Лазару: тастъ и зетъ могли су управляти єдномъ земльомъ. А Бранко є по сведочанству Халкокондилову био синъ Плакидовъ.[2] Урошъ іошъ писа: ксєлєщи мн сє сь кьзлюблєннми кластєли и кластєлнунки царства мн и ксєгда непрѣстанно оустьнними дарока дарѹє нхь (А. № 13), а овамо се самовольство увлачило. Безъ нѣгова знања Воиславъ, кои владаше Которомъ, зарати се съ Дубровчанима за со. Царъ ихъ дужанъ бы помирити. Године 1362 Августа 22 даде писмо, у коме говори: понєжє сє дѣбровчане бѣхѹ поплашнли ѡд царства мн и скаднли ꙁ братом царства мн с кнєꙁѡм конслакѡм и ꙁ градомь царства мн с которѡм ... и смирнх нх, забранює да се у сваћи съ царскимъ властелиномъ не ратує ни Котору досаћує, него да се иде цару на судъ; меће у заборавъ све увреде и крвь што є проливена у рату съ Воиславомъ, и наређує да се роблѣ и отете землѣ врате съ обе стране и т. д. (С. № 55). И Воиславъ у своє име даде писмо да бы засведочіо своє приятельство съ Дубровникомъ и потврдіо да ће се држати уговора о соли (С. № 56). Ода зла су были и у самой Србіи раздори међу нѣзинимъ управителима. Овде ћу напоменути да Душанъ ниє онако разредіо наместнике по србскимъ областима, као што прича Халкокондилъ. Нема узрока сумняти се о самымъ областима, него што се тиче некихъ наместника може се мислити да є летописацъ узео за своє причанѣ мало позніе време. Тако смо већъ видели да изнайпре ниє Жарко него отацъ му севастократоръ Деянъ было управитель у Маћедоніи на Вардару; тако су у Вуку — Елеазару, сину Бранкову, два човека: Вукъ Бранковићъ

[1] Corp. Script Hist. Byz. Chalcocond., p. 28. — Stritter, II, 335.

[2] *Βούλκον τὸν τοῦ Βράγγου τοῦ Πλαδίκεω υἱόν.* Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 53. — Stritter, II, 350.

и Лазаръ; тако Вукашинъ ніе іошъ за Душанова живота быо краль, єръ сви историци пишу да се текъ за Урошеве владе Вукашинъ прозвао кралѣмъ: и то є врло лако могло быти кадъ се опоменемо да є Вукашинъ быо у великой милости кодъ Душана. Сва є прилика да му є Урошъ поставши царъ предао своє прѣашнѣ име назвавши га одъ деспота кралѣмъ. Византинци зову Вукашина цесаръ Воихна. Као краль ніе владао само своіомъ облашћу, кою є добіо одъ Душана, quae a Pherris excurrit ad Istrum, т. є. источнимъ краємъ Маћедоніе и западномъ Тракіомъ, него и целомъ правомъ Србіомъ. Братъ му Углѣша біяше наместникъ у нѣговой области. Урошъ имаше само празно име царско. У Вукашина біяше неограничена власть. Сви виђаху на што иде Вукашинъ осимъ єдного Уроша. Властели усташе на Вукашина, а међу њима и Лазаръ. Урошъ ихъ не може помирити као што пре помири Воислава съ Дубровникомъ, єръ већъ ніе вредіо ништа. Лазаръ дозва себи у помоћь Лудовика краля угарскогъ и прогна Вукашина. Томъ приликомъ Лудовикъ опусти део одъ Србіе и тада — рекао быхъ — узе Мачву; єръ године 1368 банъ мачванскій бы Никола Гара, зетъ Лазаревъ.[1] Што се тиче Грчке, Вукашинъ є тайно помагао Матіи Кантакузину, али га за то опетъ издаде непријателю нѣгову Іовану Палеологу: обоица быше узрокъ, те Турци по другій путъ дођоше у Европу. Опростивши се Матіе, Вукашинъ се на скоро опрости и Уроша. Немаюћи своє области Урошу се досади живети кодъ своихъ наместника, садъ кодъ єдногъ садъ кодъ другогъ, и њиховимъ се хлебомъ хранити, съ тога науми бежати у Дубровникъ, али пре него што то учини, уби га Вукашинъ у лову године 1367. Онъ се подписивао: стєфанъ вроушь вѣрнн царь срьблємь и грькомь, или: по милости божи стєфанъ вроушь въ христа бога благовѣрнн царь срблємь и гркомь.

Краль є Вукашинъ знатанъ човекъ; онъ є собомъ показао злу крайность новогъ поредка. Радня є нѣгова нешто ново чега пре ніе было. Као дошлякъ на србскомъ двору ніе имао у себи ни искрености ни оданости, ніе знао ни за користи коє требаю постойбини ни за користи властелске, съ коима су радили н. пр. властели зетски подижући на пре-

[1] Engel. Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 113.

столъ кралѣвиће кои живеше у њиховой земльи, или властели србски не даюћи да имъ Грци у постойбини обладаю; ниє было ни оныма захваланъ кои га любише и подигоше. Вукашинъ є радіо само за свою користь на штету земльи коя га є примила. Лукавство и нечовештво помагаше извршити себезнале намере. Прећашньи властели само подизаше на престолъ єдногa и сметаше другога; изнѣи изъ свога реда, сести на престолъ — на то се нико ниє усуђивао, али се Вукашинъ не хте обзирати на наследника Уроша; сву власть узе у своє руке. Онъ првый диже руку на венчану главу само себе ради; за њимъ ласно бы и Лазару ступити на престолъ и венчати се венцемъ Неманьинимъ. Што после видимо Вукашина у рату съ Турцима, то є само за то, што землѣ нѣгове біяху прве на кое Турци ударише. Онъ є изнайпре управляо Дакіомъ и Маћедоніомъ, братъ му Гойко Бугарскомъ, а другій братъ Углѣша Јужномъ и областима отетимъ одъ Грчке: тако уреди Душанъ. Разуме се да Вукашину то ниє было доста, него іошъ за Урошева живота преузе све послове државне као краль и царевъ помоћникъ. А кадъ и престолъ освои, области своє даде браћи и Углѣшу учини деспотомъ свію србскихъ земаля. Има писмо Углѣшино, коимъ дарова Хиландару цркву св. Николе у селу Враню и цркву у Дучанима са селима Вранѣмъ и Трновцима; у њой се Углѣша именує: *у Христа Бога благоверный кесаръ Углѣша, господаръ Србима и Подунавлю и свима западнымъ странама* (Гр., стр. 52, № 31). Съ овимъ испоредимо што вели летописацъ: и вьзлагаєть (калкашинь) на сє вѣньць кралиєкства срьбскаго, братоу же своємоу углѣши вьроуучаєть браны землю грьчьскые съ саномь дєспотскые чьсти.[1] То ће рећи да є Углѣша за нѣгове владе управляо прећашньимъ областима у земльи отетой одъ Грка. Не треба заборавити да су други наместници остали у своимъ областима ако се и зацаріо Вукашинъ. Године 1368 удружи се Вукашинъ съ Іованомъ Палеологомъ, а друге године дође Муратъ у Тракію. Најпре га надби Вукашинъ, али године 1371 разбише нѣга Турци на Тенару. Браћа му Углѣша и Гойко погибоше у бою, а нѣга уби слуга у бежаню. Одъ Вукашина имамо пи-

[1] Шафар., Památ., стр. 54.

смо у коѣмъ године 1370 Априла 5 потврђує Дубровчанима све уговоре и записе пређашньихъ владалаца србскихъ (С. № 62). У томе писму каже за себе: поставки ме (христось) господина земли србьском и грькомь и западнимь странамь, и угледаюћи се на пређашнѣ цареве споминѣ жену свою и синове: и по всѣ дни весѣлещѫ ми сѣ вь земли краљѣкства ми съ прѣвьзљубленомь краљѣкства ми краницомь кира єленомь и съ прѣвьзљубленнимь сыноки краљѣкства ми маркомь и аньдрѣшемь. Изъ писма се види да Вукашинъ ниє себе држао за управителя него за правога владаоца и краља србскогъ. Подписъ му є овакій: вь христа бога благовѣрни и христољюбїви клькашинь краль. Између синова нѣговихъ најзнатніи є Кралѣвићъ Марко, кои оста народу бесмртанъ у песмама. Одъ Углѣше осташе три сина: Іованъ, Тврдиславъ и Стефанъ.[1] Изъ рукописнога се житія деспота Стефана[2] дознає да имъ є мати, жена Углѣшина, была кћи некога ћесара и родъ съ Милицомъ женомъ Лазаревомъ. Одъ Тврдислава Углѣшића имамо кратакъ записъ безъ године съ печатомъ, на комъ є волуя глава: у ньой Тврдиславъ ступа у дружбу и єдинство съ Дубровникомъ; а за трговину се ништа не споминѣ (С. № 58). Што се затре царска кућа и зацари властелска, тимъ се одрешише руке и осталымъ властелима. Тада они изађоше на прво место, не имаюћи већъ предъ собомъ власти коя бы ихъ надвисивала и везала. Не мишљяху да су дужни покоравати се човеку као и сами што су — властелину, и свакій стаде промишљяти за се. По смрти Урошевой не може Вукашинъ сабрати и удржати србске землѣ, него се она распаде. То є записао летописацъ[3], то є узрокъ и што Вукашинъ не бы срећанъ у рату съ Турцима. Нешто земаля Вукашиновихъ, Нишъ, Ново Брдо и Приштину узе Лазаръ; область Плакиндова допаде унуку му Вуку Бранковићу, зету Лазареву. У Маћедонїи се являю пређашньи наместници, Жарко и Богданъ. За првога ћу споменути да є тешко био

[1] Гласникъ V, стр. 300.

[2] Житїє и жизнь приснопоминаемаго словоущаго благоуѣстиваго господина деспота стефана списано повелѣнїемь и понижденїемь скатѣшаго патрїарха земля тол сербъскыа кыръ никона и полатныхъ начальникъ виденїемь же трисватынь ї акленїемь самомь тєзоименитомоу прославляющоу сѧ бытн.

[3] Гласникъ V, стр. 71, 74.

живъ у то време, премда историци кажу да є био живъ ослањаюћи се на єдно место у Халкокондила где се за Драгашу каже да є војвода Жарковъ.[1] Истина Драгаша є могао быти војвода отчиной војсци, али є опетъ у тимъ речима манѣ вере него у другима истогъ летописца, где за Драгашу и Константина стои да су синови Жаркови. Съ друге стране што летописацъ казує да раде синови а не отацъ, и што у писму године 1379 Евдокія са синомъ Константиномъ уређує породичнимъ иманѣмъ не споминюћи мужа, и найпосле писмо деспота Драгаше одъ 1377 године,[2] — све то довольно показує да є Жарко умръо іошъ за Урошева времена. Драгаша после отца узе власть и име деспотско а Константинъ се назва господаръ. На два писма године 1377, коя споминѣ Григоровичъ, подписана су обоица, а у трећемъ године 1385 Константинъ самъ у своє име говори о цркви, коју сазида братъ му Димитріє. Име Димитріє безъ сумнѣ припада Драгаши и калуђерско му є име (Гр. стр. 82, №№ 31, 32). Оба намесника, и Драгаша и Богданъ, покорише се Мурату. Изъ писма, коє Хиландару даде Евдокія и Константинъ године 1379 (А. № 14), види се да су намесници кадъ се покорише остаяли у прећашньимъ своимъ областима. Али тога писма ниє потврдіо Лазаръ, а то сведочи да є земля између Вардара и Струме онда већъ припадала Турцима. У писму на завршетку кажу да се надаю да ће се избавити одъ непріятеля, вповаємаго же ако нинѣ краги и скпостате наше нижложнши и покорнши. Константинъ а како други кажу и Драгаша погибоше заєдно съ Маркомъ Кралѣвићемъ у бою на Ровинама, где Мирчета војвода влашкій разби Баязита 1394 гоине.[3] На западу између Босне и Србіє шћаше осилити властелинъ Никола Алтомановићъ освоивши нешто србскихъ земаля око године 1371 — 1374; али му Тврдко и Лазаръ отеше што беше присвоіо, и оставише му само племенску државу Ужице. У Зети біяху Балшићи, кои ясно доказиваху да су ради быти самостални. У северной се Арбанїи утврди Ђурађъ Кастріотъ, кои Турской данакъ плаћаше.

[1] *Δράγασην τὸν Ζάρκου ἡγεμόνα.* Corp. Script. Hist. Bys. L. Chalcocond., p. 38 — Stritter II, 349.

[2] Аврамовићъ, О. Д. С. у С. Г. стр. 78.

[3] Летописи у Шафар. Památ, стр. 74, — Arkiv za povjestn. Jugoslav. III, стр. 16.

Тако су ствари стаяле кадъ Лазаръ преузе владу у Србіи. Гледавши Вукашина мишляше да то може быти и да є законито. Осимъ тога одъ Неманьића већъ не бы никога. Највише летописаца и историка мисле за нѣга да є было синъ некаквога властелина Прибаца па да є одрастао у царскомъ двору; али се пре може веровати да є Лазаръ незаконитъ синъ Душановъ. То сведочи Дука[1] и Цароставникъ.[2] Првый вели: „тада цароваше у Србіи Лазаръ синъ Стефана цара србскогъ“ (*ὁ τότε τὴν Σερβίαν κραλεύων Λάζαρος υἱὸς Στεφάνου τοῦ κράλη Σερβίας*). Летописци србски да бы доказали да є Лазаръ было родъ съ Неманьићима, измислише за жену му Милицу да є одъ колена Вукана брата Стефана Првовенчанога[3]; а єданъ између њихъ іошъ каже да є мати Лазарева была кћи Милутинова одъ кћери грчкога цара Андроника.[4] Године 1376 намоли Лазаръ цариградскогъ патріярха, те скиде клетву коя за Душанове владе бы метнута на Србію што се постави србска патріяршія, и те године венча се на царство. Године 1380 бы на Антону и даде хрисовулю, коіомъ дарова хиландарской болници село Єлчаницу са свима међама, правинама и засеоцима. Подписъ є: *У Христа Бога благоверный самодржавный господинъ Србима и Подунавлю Стефанъ кнезъ Лазаръ.*[5] Исте год. дарова Лазаръ цркви Ваведенія у манастиру Ждрелу Браничевскомъ или Горняку, на ново є сазидавши, неколико села на води Млави и Дунаву. Ту се именує: *кнезъ самодржацъ све србске землѣ*. Црква бы дана у управу старцу Григорію Синанту съ браћомъ, коя помагаху зидати є. Год. 1385 патріярхъ Спиридонъ своимъ писмомъ потврди игуманство Григорію и кои ће после нѣга быти у томъ манастиру.[6] Године 1381 Лазаръ на молбу и за споменъ „брата“ своега, челника Млыє дарова цркви св. Пантеліє у Русику село Длабе или Горньій Закутъ

---

[1] Corp. Script. Hist. Byz. Ducas, c. III, p. 15. — Stritter, II, 350.

[2] У Ранћа, ч. III, стр. 6.

[3] Летописи у Шафар. Památ, стр. 62, 72. — Arkiv za povjestn. Jugoslav. III, стр. 14.

[4] Гласникъ V, стр. 78

[5] Ову хрисовулю наводи Ранћъ у своіой исторіи (ч. III, стр. 25). Да не говори Григоровићъ за ову хрисовулх подъ 1371 годиномъ? (Путеш., стр. 51, № 29).

[6] Вукићъ, Путешествіе по Сербіи, стр. 71 и 73.

са засеоцима. Подписъ му є: *У Христа Бога благовѣрный Стефанъ кнезъ Лазаръ Србима и Подунавлю* (Гр., стр. 81, № 29). По смрти Лудовика краля угарскогъ Лазаръ опетъ освои Мачву съ Београдомъ. Године 1386 Турци узеше Нишъ и Лазаръ учини съ њима миръ уговоривши плаћати имъ годишњій данакъ. 1388 године смислише Лазаръ и Тврткo да се сви удруже противъ Турака, а Ђураћъ Кастріотъ већъ и поби єдну турску војску; али друге године 1389 Муратъ претече ту дружбу ударивши са силномъ војскомъ на Србію. Лазаръ га са самимъ Србима срете на Косовомъ полю. Ту се побише. И Муратъ и Лазаръ погибоше. Србскій народъ приповеда да є на Косову изгубљено царство издајствомъ Вука Бранковића, кои є са своіомъ војскомъ отишао съ бојногъ поля. Ово є приповеданѣ и историја записала. Немамо узрока сумњати о ова два сведочанства. Као што є Вукашинъ учиніо неверу Урошу, тако є и Вукъ могао изневерити Лазара. Већъ ниє было старине. Неманьићи прођоше; престолъ србскій поста стварь за ягму. Неколико се властела узвиси на развалинама властелскога реда, и свакій ихъ мишљаше да може сести на престолъ. Моралный кваръ, кои узимаше махъ одъ угледања на суседно царство, учини те не бираху много шта ће чинити да докуче шта су наумили. Кадъ се Вукашинъ могао докопати престола убиствомъ, Вукъ га шћаше задобити издајствомъ. Одъ нѣга имамо писмо, коє даде Дубровчанима у Приштини 20 Јануара 1387 године (С. № 73). Оно ниє особитый какавъ уговоръ, него само потврда прећашњихъ писама: и донесоше к немѹ (кнезу Лазару) записаниє великаго господина цара стефана и господинь нмь кнєзь нє поткори нѹ пачє и поткрьдн, такогє и кь нє догошє книє рєчєни властєлє дѹбровьчѧн, и и клькь видєкь писаниє великаго господина ими цара стєфана и господина ими кнєза (Лазара) такогє нє поткорихь нѹ пачє и поткрдихь. Другимъ писмомъ (С. № 69) потврди ово прво. Іошъ є моліо Дубровчане да му приме на оставу благо и да може доћи у њиховъ градъ, и Дубровчани одговорише писмомъ (С. № 76): Вукъ Бранковићъ, жена му Мара, и синови Гргуръ, Ђураћъ и Лазаръ могу кадъ хоће дати благо своє на оставу и опетъ узети; ако ли имъ Угри или Турци отму државу, Дубровникъ ће ихъ примити и бранити одъ непријателя. Изъ овихъ се писама не види да є Вукъ радіо да отме одъ

Лазара престолъ. Съ њимъ су као управителѣмъ особите области могли Дубровчани чинити уговоре као што ихъ чинише съ властелима травунскимъ и хумскимъ.

Косовскій є бой найважнїи догађай у животу србскогъ народа. Одъ то доба изгуби Србія свою независность; ако іой Турци и не дираше у животъ унутрашньій ни у народность, опетъ већъ ниє могла доћи до државне самосталности. Само мала Зета іошъ беше слободна. Видели смо да є између свію србскихъ областій само Зета свагда припадала Србіи, будући особина кралѣвскога рода. Њомъ за времена Уроша V владаше Страшимиръ, Ђурађъ и Балша, синови Балше, коега іой по свой прилици Душанъ постави за управителя. Енгелъ[1] каже да є Балшиће поставіо Зети за жупане Тврткo и саградіо Бастарникъ Неретви на ушћу и Новый (Castelnuovo) у Драчевици, да бы ихъ држао у покорности, око године 1373. Ово є Енгелъ узео одъ Шимка; али овай не каже да є Тврткo поставіо Балшиће за жупане, него само да ихъ є покоріо.[2] Нема се по чему мислити да Тврткo ниє могао покорити Балшиће на неко време; али ништа не доказую сведочанства коя износе историци. Бастарникъ нема ништа са Зетомъ, а ни Драчевица ниє припадала Зети. Она є іошъ за Константина Порфирогенита была жупа у Травуніи[3] и тако остала и после. По томе є Стефанъ Томашевићь даде Дубровнику године 1451 (С. № 140); а како Босна біяше Угарской подъ врховномъ влашћу, мишляше и Угарска да се съ правомъ може мешати у нека нѣзина дела. То се ясно види изъ писама Маріе кральице угарске, где се и Котoръ и Драчевица броє међу угарске землѣ.[4] Ништа не доказуе ни то што су се Балшићи обраћали папи: то є было само начинъ коимъ су се сви тадашньи србски владаоци гледали сачувати одъ две ватре, одъ Грчке и одъ Угарске. Кадъ бы се годъ какво зло подигло на њихъ са запада, они се свагда обраћаху папи обричући да ће ступити у крило римске цркве и папа ихъ примаше у заклонъ апостолскогъ престола. Напротивъ, писмо Уроша V 1360 године 29 Септембра (С. № 54), где царъ

[1] Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 324.

[2] Politische Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 84.

[3] Шафар., Slov. Starož., II, IV, 659.

[4] Schwandtn., Script. rer. Hungar., III, 138.

допушта дубровачкимъ трговцима да гредѣ на зетѣ на калшикѣ, ясно показуѣ да ѣ Зета была подъ Србіомъ а не подъ Босномъ. А найпосле, као што ѣ казано напредъ, може быти да ѣ по смрти Урошевой, кадъ се држава обезглави и српски наместници између себе раскидоше єдинство, Твртко заузео Зету. У писму све троице Балшића, Страшимира, Ђурђа и Балше одъ 1368 године 17 Јануара (С. № 63) изъ далека ѣ споменуто нешто знатно; ево шта: и снѣ записасмо нижѣ широкога брода в лѣшѣ кьди сѣ дижѣ срацимирь и гюргь и падѣ намати (?) кьдн ндѣхѣ на карла. Овде се мисли или суседъ ньиховъ, Каролъ драчкій сродникъ Лудовиковъ и противникъ Маріе угарске, или, што ѣ приличніе, зетъ Ђурђа Балшића, Каролъ Товіе, за кога Орбини каже да ѣ заробіо Ђурђа Балшића и єдва га на молбу дубровачку пустіо, и да ѣ између ньихъ двонце учинѣнъ миръ 1376 године.[1] За то су и у писму само два брата споменута. Али Орбини ниѣ добро године ставіо, єръ одмахъ на другой страни вели да ѣ Ђурађъ Балшићъ умръо 1374 године, а по летописцима[2] 1373, дакле на две или три године дана пре мира, коѣ не може быти. Ђурађъ ѣ Балшићъ године 1372, 30 Новембра, годину дана пре своѣ смрти, дао Дубровчанима друго писмо у име своѣ и свога брата Балше и синовца Ђурђа Страшимировића (С. № 64), у комъ се за царину позива на уставъ цара Стефана; — то опетъ показуѣ да ѣ Зета была саставлѣна са Србіомъ. Пре ће быти истина да ѣ Ђурађъ Балшићъ узео нешто босанскихъ земаля.[3] Лако може быти да ѣ онъ као и Никола Алтомановићъ и у єдно време съ ньимъ, употребивши околности на свою корист, гледао распространити свою землю на штету суседима. Зети одъ севера лежаше Травунія а одъ юга Арбанія. Споменици наши сведоче да су Балшићи бацали очи и на єдну и на драгу. Страшимиръ већъ умре; после нѣга, ако му и оста синъ Ђурађъ, опетъ Зетомъ поче владати по староме словенскомъ обичаю старіи иза нѣга братъ Ђурађъ Балшићъ. Изъ поменутога писма одъ године 1372 видимо да ѣ доиста Ђурађъ Балшићъ докъ Србія бешe безглавна узео нешто приморя око Дубровника и искао српскій доходакъ; али ѣ готовъ было

[1] Стр. 244. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338.

[2] Шафар., Památ., стр. 74.

[3] Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338.

уступити те землѣ новоме и законитомъ цару србскомъ, али не Вукашину: и ако—вели—тко кѣде царь господинь срклем и кластелоль и земли српскон, да нѣсѣ дрьжани кластелє дѣбровчки дати инѣ доходька книшписаногл. Како су србски владаоци узимали доходакъ за травунске и хумске землѣ дане Дубровнику, и како є Хумъ одавно припадао Босни, а и Травунія іой припала после Душана или болѣ после Уроша V, то є Ђурађъ Балшићъ рѣаво стаяо съ босанскимъ владаоцима. Онъ є особито радіо онда кадъ се Травунія и србскій доходакъ колебаше између Србіє и Босне. Тако є онъ последньій радіо у име Србіє. Иза тога године 1378 видимо србскій доходакъ у Тврткa и у владалаца травунскихъ Санковића подъ босанскомъ влашћу. Исте године 10 Априла у своме писму ише Тврткo србскій доходакъ и међу сведоцима именує жупана Белякa Санковића (С. № 66). Ямачно є Новый, кои Тврткo сазидa, бію на међи Балшићевымъ земляма, єръ и данасъ мало на югъ одъ нѣга има градъ Балшићъ. Године 1379 већъ ниє было Ђурђа Балшића; писмо дає млађій братъ, Балша Балшићъ (С. № 67), кои се године 1385 именує воєвода драчкій (С. № 70). Изъ првогъ се нѣгова писма види да є іошъ за Ђурђева живота Дубровникъ плаћао неке новце за Дань и Криву Реку; а у другомъ писму своме између осталога опрашта Дубровчанима царину, коє ниє было за цара Стефана ни за Ђурђа Балшића. Прво є писано у Ртцу а друго у Тузима близу Плоче. Смисао оба ова писма и што у њима нема имена синовца Балшина, Ђурђа Страшимировића, то показує да є Балша по смрти браће своє наследіо њихове землѣ по старомъ обичаю као племенско заєдничко иманѣ. Медаковићъ вели да є Балша Балшићъ владао у Драчу а Ђурађъ Страшимировићъ у Зети и Приморю.[1] Али о такой деоби ми ништа не знамо. Напротивъ, што се напоминю браћа и царъ Стефанъ, то показує да є Балша ступіо у права свію кои пре нѣга владаше. Дань, Крива Река, Ртацъ и Тузи близу Плоче, коє поминѣ у своимъ писмима, немаю посла съ Драчемъ; истина у єдномъ се писму именує дѣкл дрлчки, али додає и ощє. Лако може быти да Драчъ беше скоро задобіо, како пише Орбини,[2] а за њимъ и други, и по томе особито нѣга напоме-

[1] Повѣстница Црне горе. У Земуну 1850. стр. 24.
[2] Стр. 245.

ную у своіой титули. Важніе є што у писму ніе споменутъ Ђураћъ Страшимировићъ. Поредъ заєднице може се мислити да є Ђураћъ имао и свою особину, али никако се не може допустити да су обоица была єднаки и самостални владаоци. Писма Балшина и прича, коя за нѣга єднога каже да є имао ратъ съ Лазаремъ и да є ишао у помоћь Лазару на бой на Косово, речю, сва радня Балшина сведочи да є онъ быо глава свой Зети. И тако старешство стричево надъ синовцемъ, утврђено на старымъ славенскимъ племенскимъ уредбама, врло се лако може разумети у земльи као што є Зета, где та стварь іошъ ніе была сасвимъ преиначена и где се и данасъ свето чуваю стари обичан. Съ те стране гледа и Орбини на редъ, по коме є владало племе Балшино. Године 1385 — 1386 погибе Балша Балшићъ у бою съ Турцима на полю београдскомъ, а по Орбину на полю Косовомъ на води Воюши.[1] Последнѣ писмо нѣгово имамо одъ године 1385, 24 Априладруге године 27 Јануара синовацъ нѣговъ Ђураћъ Страшими; ровићъ, већъ самъ у своє име дає Дубровчанима писмо; дакле є за то време отишао Балша съ овога света. А по томе ніе истина што Енгелъ и Орбини пишу да є умръо 1383 године, као што є опазіо и Андрићъ; а ніе истина ни оно да є Балша ишао у помоћь Лазару године 1389. Кажу да є Балша Балшићъ быо оженѣнъ кћерю кнеза Лазара, али коіомъ, то нити народна прича памти нити могу историци дознати. Летописци кажу само да му є жена была кћи Лазарева,[2] али іой не кажу имена. Познін летописацъ поминѣ іой и име говорећи да є за сина Балшина была найпре испрошена Милева, али кадъ она пође за Баязита, онда онъ узе сестру нѣзину, удовицу Милоша Обилића,[3] т. є. Вукосаву. У некимъ се рукописима налазе имена и Мара и Єлена и Милева. Милаковићъ,[4] држећи се Орбина, каже да се звала Деспина, а Милутиновићъ воли веровати причи народной, по коіой є Балшина жена была Єлена.[5] Видећи таку неслогу око имена исте

[1] Орбини, стр. 245. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338. — Андрићъ, Geschichte des Fürstenthums Montenegro. Wien 1853. стр. 5.

[2] Шафар., Památ., стр. 73. — Arkiv za povjest. Jugosl., III, 1854. стр. 16.

[3] Гласникъ V, стр. 79, 93.

[4] Кратка исторія Црне Горе (Грлица 1835, у Црной Гори), стр. 56.

[5] Исторія Церне Горе, стр. 2.

кћери Лазареве, остали црногорски историци и не поминю іой имена говорећи само да се Зета, коя се за Вукашинове владе біяше одцепила одъ Србіе, опетъ съ ньомъ саединила кадъ Лазаръ завлада и да се кнезъ нѣзинъ Балша оженіо кћерю Лазаревомъ, или по народной причи потврђуюћи да є Балша три пута срећно воєвао съ Лазаремъ не хотећи му се покорити и текъ онда саединіо землю свою са Србіомъ кадъ му є Лазаръ дао кћерь за жену. Знатно є сведочанство Орбиново, кои веома верно и слажући се съ поменицима говори о кући Балшиной. Орбини каже не за Балшу Балшића него за Ђурђа Страшимировића да є имао жену Деспину удовицу Шишмана краля бугарскогъ.[1] За ньимъ исто говори Диффренъ,[2] Раићъ[3] и Енгелъ. Последньій, по свой прилици поредећи време Шишмана Бугарскога са смрћу Балшиномъ, коєга сахранює године 1383, вели да се Деспина удала за Ђурђа Страшимировића после године 1390.[4] А Балша є Балшићъ по сведочанству Орбинову најпре био оженћнъ кћерю деспота београдскогъ (у Арбаніи), а после Єленомъ Клапеномъ, коя є была за Маркомъ Кралевићемъ те му донела Касторію.[5] Тако каже и Петаръ Петровићъ Нѣгушъ да є за Ђурђемъ Балшићемъ была кћи Лазарева, не додаюћи по имену коя.[6] А Андрићъ видећи како є то заплетено не да никако да є Балша или ко другій био оженћнъ кћерю Лазаревомъ.[7] Може се само допустити да є за Балшу была испрошена єдна кћи Лазарева, али околности сметоше женидбу; памћенѣ народно више пута не казує чисто догађая, и овде одъ про-

[1] Стр. 246.

[2] Famil. Dalm. et Slavon., гл. V, § III; гл. XIII, § VI.

[3] Ч. III, стр. 10, 11. Рекао быхъ да се Милутиновићъ вара говорећи да Раићъ за жену Балшину каже да се звала Мара. (Исторія Церне Горе, стр. 2.)

[4] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 332. А за цело се и не зна година кадъ є умръо Шишманъ.

[5] Стр. 244.

[6] Montenegro u. die Montenegriner. Stuttgart u. Tübingen 1837, стр. 10 (Reisen- und Länderbeschreibungen der älteren und neuesten Zeit. Herausgegeben von Dr. E. Widenmann und Dr. H. Hauff. Elfte Lieferung.) *)

*) Како преводитель зна, ову є кньигу писао В. С. Караџићъ.

[7] Geschichte des Fürstenthums Montenegro, стр. 8.

сидбе начини свадбу. Єдни летописци добро разликую кћери Лазареве, ков су быле за Шишманомъ и за Балшићемъ,[1] а єданъ слабо се држећи старіе и, како се чини, поузданіе приче о просидби Милеве за Балшића, опетъ не могући одолети обштемъ мишлѣню, жени Балшића удовицомъ Милошевомъ. Али кои є быо тай Балшићъ? Летописацъ вели да є быо синъ Балшинъ; али знамо да у Балше Балшића ниє было синова: очевидно дакле онъ ту мисли самога Балшу Балшића или сина првога Балше. Али за то опетъ мало далѣ прима тамно народно причанѣ говорећи да є истый Балшићъ, оженѣнъ, по нѣговымъ речима, Вукосавомъ, имао кћерь Анѣлину, жену деспота Стефана Ђурђевића, коя є, као што се за цело зна, была кћи Стефана Арванита. Исто тако само погађаюћи можемо мислити да ниє Балша него Ђурађъ Страшимировићъ быо оженѣнъ Деспиномъ; сведочанства нема ни да є тако ни да ниє тако; али є свакояко та женидба была после смрти Лазареве. Ков є године умръо Балша Балшићъ, не знаю сви поуздано. Више историка, као: Давидовићъ,[2] Милаковићъ, Милутиновићъ, Медаковићъ, Ковалевскій[3] и Поповъ[4] кажу за Балшу, а П. П. Нѣгушъ за Ђурђа Балшића да є ишао на Косово у помоћь кнезу Лазару; али смећу съ ума да є у оно време Зетомъ већъ владао Ђурађъ Страшимировићъ, кои є по сведочанству Орбинову и Дифренову, узетомъ по свой прилици изъ народнога причаня и после поновлѣномъ и у другихъ писаца, убіо Вука Бранковића, кадъ є къ нѣму утекао изъ турскогъ робства. Тешко се може допустити да є кои годъ одъ Балшића ишао у помоћь Лазару, єръ о томъ ништа не каже ни Ранићъ ни Енгелъ; ако ли є доиста кои ишао, то ниє ишао Балша Балшићъ него Ђурађъ Страшимировићъ. А іошъ треба и то споменути да найвише историка, осимъ Милаковића и Медаковића, кои управо говоре о Балши Балшићу, и не просветлюю себи имена Балшина, а оно ниє было друго него породично име Балшићима, ков се поче одъ Балше I. После Балше влада синовацъ нѣговъ, синъ старіега му брата,

[1] Шафар., Památ., стр. 73. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 16.

[2] Забавникъ 1821, стр. 95.

[3] Четыре мѣсяца въ Черногоріи. С. Петербургъ 1841, стр. 46.

[4] Путешествіе въ Черногорію. С. Петербургъ 1847, стр. 70.

Ђурађъ Страшимировићъ. Ево како онъ починѣ своѥ писмо године 1386: ѡ ѥлѥ моѹна сило прѣсѵѣтаго доѹха тебѥ славимь и вь троицѣ, вь отьцѣ же рекѫ и сынѫ и вь сѵѣтѣмь доѹсѣ, троицѣ прѣсѵѣта слава тебѣ. вь тебѥ крьстих сѥ и тобою прнѣхь божьсткьнѫю благодьть процнстнимь ѡбрасли богосаднѣи вь родѣ моѥмь молитвами и молѣннѣмь сѵѣтнхь монхь прѣродитель снмеона нѣмање прькаго миротоѹца срьпскаго и сѵѣтитела савн . . . . вь сѵѣтнхь сконхь богь нзранлѣвь творѣи ѵвдѣса. тѣмже и азь вь христа бога благовѣрни и самодрьжавни господнь гюргь ксон зѣтскон и поморскон земли (С. № 71). Видимо куда иде такій говоръ. Почетакъ ѥ писму наликъ на почетакъ у писмима босанскихъ кралѣва и показуѥ мисли независнога и самовластногъ господара. Родъ свой доводи Ђурађъ одъ Неманѣ. За нѣговъ ћу родъ споменути да су сви србски и босански владаоци говорили да су родъ съ Неманьинимъ домомъ премда то ниѥ было истина, али за Ђурђа говоре летописци и историци да ѥ био родъ съ Неманьићима одъ некуда по женскомъ колену. На свою кориcть обративши то премда далеко сродство съ Неманьомъ и своѥ станѣ према осталой Србіи, Ђурађъ са згодомъ пође за подпуномъ самосталношћу и іошъ за Лазара изиђе изнадъ онихъ кои пре нѣга владаху. У нѣгова писма дође приступъ кои ѥ понайвише био у кралѣвскимъ и царскимъ хрисовуляма; онъ се вѣчъ величаше да ѥ грана Неманьина дома и достоянство своѥ предаваше свемогућему Богу, а то се ѥдначило съ речима „божіомъ милошћу“. Титула нѣгова „благоверный и самодржавный господинъ све зетске и приморске землѣ“, коя ѥ употреблѣна и у другомъ писму нѣгову, коѥ поминѣ Медаковићъ, показуѥ да ѥ сматрао себе као независна владаоца а свою землю као самосталну државу. А у то време вѣчъ ниѥ было Балше: Ђурађъ самъ біяше господаръ одъ Зете. Тако ѥ онъ садъ ступао у права отчина и оба стрица, кои су по свой прилици умрли безъ деце. А иза стрица иде синовацъ. Іошъ имамо одъ Ђурђа Страшимировића записъ (С. № 72), у комъ се ѥмчи за люде бана босанскога Тврткa да не ће дирати у дубровачке трговце, кои иду изъ Дубровника на Слано и натрагъ, и обриче да ће ако се зарати съ босанскимъ баномъ, явити за то обштини недељу дана напредъ. Ова два писма показую врло лепо како ѥ стаяо према Босни и правой Србіи. Ако и пишу неки историци да се

Зета добре волѣ покорила Лазару кадъ є ступіо на престолъ, а други да се покорила кадъ се Ђурађъ или Балша оженіо кћерю Лазаревомъ, опетъ то све ниє ништа друго него тамна прича коя меша дагађаима време. Зета се за Балшића явно отимала да буде самостална, чему су одъ помоћи были нереди у самой Србіи. Све што се о той ствари може допустити само є ово: да є Зета єднако држала себе за єдну између србскихъ областій и да є толико ценила права србскихъ владалаца колико се подударало съ нѣзинимъ мислима о заєдници свію србскихъ земаля. Више се одъ тога не може допустити, єръ се иначе не ће разумети оно што дознасмо изъ писама Ђурђа Страшимировића, узъ коє нема никаквога знака, кои бы показивао зависность одъ Србіє. Съ друге стране, што се тиче Босне, ниє могао у своме писму назвати своє поданике людма бана босанскога, єръ нѣгови поданици нису живели на путу између Дубровника и Слана; онъ є дакле ту ємацъ за друге а наиме за поданике босанске: иначе се небы могао ни ємчити. Осимъ овихъ и друга два писма писана италіянски, за коя поминю Медаковићъ и Андрићъ, немамо одъ Ђурђа другихъ споменика. Не знамо ни кадъ є умръо. Што далѣ нема споменика, съ тога у исторіи црногорской после Ђурђа Страшимировића стои знатна празнина, кою су историци ради испунити свакій по своме различнимъ погрешкама. Више ихъ се држи Милаковића, кои меша Балшиће єдне съ другимъ а по свой прилици и съ Црноєвићима или каквимъ арбанаскимъ кнезовима. Милаковићъ, Милутиновићъ П. П. Нѣгушъ, Ковалевскій и Поповъ саставляю и Балшу Балшића и Ђурђа Страшимировића у єднога Балшу, и за нѣга кажу да є съ кћерю Лазаревомъ имао сина Страшимира, а овай последньій да є имао два сина Стефана и Божидара, кои се већъ зову Црноєвићи, додаюћи басну о црноме лицу ньихова отца. Очевидно є да се овде сасвимъ поверовало народномъ приповеданю. Медаковићъ наће за болѣ обратити се Лукарію и узети нѣгово не манѣ одъ горнѣга замршено и неверно казиванѣ о сродству Црноєвића са Хрвоємъ. Лукари вели да є Хрвоє имао два сина Балшу и Стефана, кои єданъ за другимъ владаше Зетомъ и одъ последнѣга се народише Црноєвићи.[1] Овде є погрешка дошла отуда што є у

[1] Annali di Ragusa, стр. 82. — Медаковићъ, Повѣстница Црне Горе, стр. 27.

Хрвоя доиста био синъ Балша,[1] па се онъ узе за Балшу зетскога. Али поменути историци слабо гледаше на сведочанство Орбиново, за коега мислимо да више одъ свію заслужуе да му се веруе, еръ што годъ напредъ казуе о роду Балшића, све се слаже са спомеиницима. Орбини вели да е Ђураћъ имао сина Балшу, кои кадъ му се досади дугій ратъ съ Млечићима, оде у Србію къ своме уяку деспоту Стефану Лазаревићу а Зету остави у управу Стефану Апулійскомъ, своему сроднику одъ рода Црноевића. После смрти нѣгове Стефанъ Црноевићъ отиде у Апулію, а Зетомъ завлада деспотъ Стефанъ и даде е у управу своме нећаку, Ђурђу Балшићу, — ямачно е Орбини хтео рећи, Ђурђу Вуковићу — кои кадъ оде у Србію, Млечићи узеше Зету и истребише Балшиће.[2] Съ Орбиномъ се у главноме слаже Андрићъ, съ коимъ и мы пристаемо да е у Ђурђа био синъ Балша. Може быти да е кћерю тога Балше Еленомъ био оженѣнъ Стефанъ Косача. Писмо одъ године 1443, где се то споминѣ, истина, не каже кои е био Балша, коега назива покойнимъ (С. № 134); али се може мислити да е то био Балша Ђурђевићъ, о коме говори Орбини. И српски летописци знаду за Балшу, зетскогъ господара, говорећи да е умрьо 1422 године.[3] После Балше ваља признати да е владао Стефанъ Црноевићъ, кои бияше родъ съ Балшићима. По свой прилици у Балше ние было мушке деце, па е за то предао Зету сродноме дому. Умрьо е по Дифрену 1421 године.[4] Исто тако еданъ између српскихъ летописаца поминѣ да су изъ далека были родъ Балшићи и Црноевићи, говорећи: а ѡ нихъ (Балшића) по тайкои керкы издашли черноекиги.[5] Али Црноевићи нису настали одъ Балшића, него су живели у едно време. Нема ништа по чему бы требало мислити да имъ е племе тако младо. По свыма славенскимъ земляма има свакоякихъ имена одъ речи *црнъ*, коя су постала iошъ у найстарія времена. И у Зети има неколико таковихъ имена. Сврхъ тога презиме е *Црноевићъ* постало одъ имена *Црноє* а не одъ *црный*, како мисле они

[1] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. X, § III.

[2] Стр. 247.

[3] Шафар., Památ., стр. 76. — Arkiv. za povjestn. Jugoslav. III, 1854, стр. 18.

[4] Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVI, § I.

[5] Гласникъ V, 48. стр.

што понављаю речену причу о црномъ Страшимиру. Али знамо да є Ђурађъ Страшимировићъ писао писмо дужду млетачкомъ Антонію Фанієру являюћи му како є надвладао Црноя Падића, кои опустошаваше землю Балшићима и у бою погибе.[1] Да се нису одъ тога Црноя народили Црноєвићи? Ако є онъ воєвао съ Балшићемъ, то ће рећи да є было силніи одъ другихъ: исто су тако и Црноєвићи морали быти силніи одъ осталихъ племена у Зети и по томе што су были родъ съ Балшићима и по томе што су после ньихъ владали. Съ овимъ се сведочанствомъ изъ писма слаже и Орбини поминюћи непріятельство између Црноєвића и Ђурђа Страшимировића[2]: дакле є Црноє Падићъ, како га писмо именує, исто што су Црноєвићи у Орбина; и то є опетъ потврда да ваља веровати Орбину. Али што Орбини говори да є Стефанъ родомъ Италіянацъ, називаюћи га Марамонтомъ изъ Апуліе, чини намъ се да ніе истина, єръ то говори прво противъ самога Орбина, кои признае зань да є было родъ съ Црноєвићима, а друго и противъ Флавія Комнина, кои сведочи да є Стефанъ было изъ Далмаціе, т. є. изъ Зете.[3] Стефанъ є Марамонтъ изъ Апуліе было другій човекъ, коега више пута спомине Сципіонъ Амиратъ.[4] Што су Црноєвићи бежали у невольи у Италію, тимъ се іошъ ништа не доказуе: и синъ и унукъ Стефанъ бежаше у Италію. Да є Стефанъ было домородацъ, то се іошъ потврђуе писмомъ нѣгова сина, где Иванъ назива Зету или управо горню Зету, т. є. Црну Гору, своіомъ отачбиномъ а околину цетиньску особиномъ своєга рода или баштиномъ, и меће іой казуе по старїхъ сказнєхъ и по белѣзїєхъ кои соу постлѣны (Мл.). Кадъ є особина была тако стара да є требало поставляюћи границе напоминяти стара казивања и белеге, онда су Црноєвићи Стефанъ и синъ му Иванъ и отацъ ньиховъ староседіоци у горньой Зети. По томе право пише Орбини да су на Ђурђа Страшимировића устаяли Црноєвићи и горня Зета. Ова є земля као отачбина найсилніега племена Црноєвића морала држати ньихову страну. Ваља споменути іошъ нешто изъ старихъ писама. У спо-

[1] Андрићъ, Geschichte des Fürstenthums Montenegro, стр. 6.

[2] Стр. 246. По нѣму ово говори и Ранкъ и Енгелъ.

[3] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVI, § 1.

[4] Dufresne на истомъ месту.

меницима има писмо Црноевића Радича и Стефана, кои њимъ утврђую приятельство съ Дубровникомъ и допуштаю дубровачкимъ трговцима да могу безъ сметнѣ ходити по њиховой земльи (№ 60). Штета што ниє записано где є и кадъ є писмо писано. Види се само да су Црноєвићи имали землѣ близу Дубровника у Зети. Али ко су была та два брата? У поменутомъ писму Ивана Црноєвића (Мл.) налазимо између осталога где Иванъ дає цетиньскоме манастиру што су до онда имали Остоићи, Ратко съ братомъ и синовцима, — землю, винограде, шуме, воде и све що є было коукнє ѕємлѣ ѡстонкь, давши њима за то друге землѣ. Лако се може мислити да су два брата, одъ коихъ є єдномъ было име Ратко или Радичъ по отцу Остоићи, припадала къ племену Црноєвића, и по томе допустили Ивану као глави свега племена да тако слободно наређує њиховимъ иманѣмъ; друга се племена не бы имала за што мешати Црноєвићима у записе. Дакле лако се може веровати да су писмо С. № 60 писала ова два брата Црноєвићи а по отцу Остоићи, съ коима є Иванъ писао прилогъ цетиньской цркви. На тай начинъ долази ново сведочанство да су Црноєвићи, коима после Балше допаде влада у Зети, были одъ старине Зећани и имали у Зети старе своє баштине. Стефанъ Црноєвићъ, кои одмени Балшу Ђурђевића, оде по смрти нѣговой 1422 године у Италію, оставивши Млечићима и деспоту Ђурђу Бранковићу да се отимаю о Зету. Зећани незадовольни съ деспотомъ, на ново га дозваше међу се и помогоше му задобити прећашнѣ землѣ. Стефанъ у дружби съ Ђурђемъ Кастріотомъ Скендербегомъ, коега кћерь имаше за жену, прослави се бранећи одъ Турака свою самосталность. Онъ є саградіо Жаблякъ и близу нѣга на острву Кому на Морачи манастиръ, где бы и погребенъ. Умръо є Стефанъ у половини XV века. После нѣга влада найстаріи му синъ Иванъ. Дуго є Иванъ воєвао съ Турцима и найпосле оде у Италію да тражи помоћи оставивши Зету на свога войводу Тому,[1] али се врати не нашавши нигде помоћи. Друго нѣму быти не могаше, него оставити Жаблякъ и равнице око скадарскога єзера, морачке и зетске, и склонити се у горе, у горню Зету; тада подпаде подъ Турке Спужъ и нешто Белопавлића

[1] Милутиновићъ, Исторія Церне Горе, стр. 4. Писмо Иваново на стр. 10.

и Пипера. Которъ и Будва іошъ пре тога приступише къ Млетцима. Ямачно какве годъ распре за землю учинише, те се болѣ уредише границе црногорске према тима двема обштинама. У писму своме, у коемъ се потврђую пређашньи записи србскихъ царева враньинской цркви св. Николе и додаю нове землѣ пиперске, Иванъ се дотаче и западнихъ граница своѥ области; и обишавши ихъ са своимъ властелима и властелима которскимъ и будлянскимъ пописа ихъ. Изъ тога пописа видимо да ѥ западна граница црногорска онда ишла готово онуда куда иде и садъ, т. ѥ. одъ Сутормана покрай Брчела и Троице на Снежницу; али се одатле простирала на западъ више него садъ, удараюћи у море на неколико места. Тимъ се потврђуѥ што вели Милаковићъ да су Ивану припадале обштине Бранѣи, Манне, Побори и долина Грбаль, где су была солила коя се поминю у писму.[1] Преко Лешевића граница ѥ ишла иза Котора до Ораховца. Осимъ тога на северозападу су границе црногорске опетъ ударале у море. Зна се да ѥ Иванъ заложіо Млечићима Конавлѣ,[2] и ратуюћи съ кралѣмъ босанскимъ, своимъ тастомъ, да ѥ држао неко време Рисанъ, Драчевицу, Требинѣ и Попово.[3] У истомъ се писму споминю землѣ синова Ивановихъ ђурђа и Стефана, коима владаху іошъ за живота отчина.[4] Писмо ѥ писано године 1482. Вративши се изъ Италіѥ око године 1485 Иванъ сазида цркву роѣеню богородичину и кодъ нѣ манастиръ назвавши га зетскомъ митрополіомъ. У писму су тога ради писаномъ назначени прилози дани манастиру и дужности манастирскихъ поданика. Ту ѥ наређено да седи митрополитъ црногорскій Висаріонъ. У прилоге су ставлѣне землѣ манастира комскога и горичкогъ (подгоричкогъ?), коѥ сазидаше родитељи Иванови и кои опустоше подъ турскомъ владомъ; два или три калуђера изъ Кома преместише се на Це-

[1] Грлица 1835, стр. 62. — П. П. Нѣгушъ, Montenegro und die Montenegriner стр. 12.

[2] Милаковићъ, Грлица 1835, стр. 62. — П. П. Нѣгушъ, Montenegro u. Montenegriner, стр. 12. — Медаковићъ, Повѣстница Црне Горе, стр. 35. — Андрићъ, Gesch. d. F. Montenegro, стр. 13.

[3] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon. гл. XVII, § IV. — Медаковићъ, Повѣстница Црне Горе, стр. 30. — Андрићъ, Gesch. d. F. Montenegro, стр. 11.

[4] Милутиновићъ, Исторія Церне Горе, стр. 10 и д.

тинѣ, а манастиръ и єданъ и другій стави се подъ митрополію, ако ли бы се кадъ поновили, наређено бы да имъ се врате пређашнѣ землѣ њихове. Осимъ митрополита у Црной є Гори было и владика (Мл.). Што се основа цетиньска митрополія и што се Зећани склонише у горню Зету или Црну Гору, то є найважніи догађай у животу онога дела србскогъ народа, коєму бы суђено безъ прекида за целихъ неколико векова хранити србску самосталность. Одъ тада починѣ ново време у животу црногорскомъ. Природа, вера и непроменитый духъ народный у слози учинише те се шака людій показа да іой съ найвећимъ войскама не могоше у найсяйніе доба своє славе и силе досадити они кои осваяше Азію и Европу. Пусте камене висине съ мрачнимъ шумама, пећинама и гудурама, са страшнимъ ногоступима место путова, у єданъ путъ се населише добивши око сто хиляда душа, коє утекоше одъ убиства и пустоши што чиняху Турци доле исподъ планина. Валяло є имати много живе моралне силе да бы се човекъ приволео недостатку свега што є животу угодно, да бы се населіо на голе стене и предао животъ свой лехама землѣ наношене прегрштима на каменѣ. Овомъ се чуду може човекъ дочудити само онда кадъ народу зна исторію и какавъ є одъ природе. Зета є одъ почетка свога была више или манѣ самостална, єръ є єднако была особина Неманьића, где є живело особито силно властелство, где є живела далеко одъ власти као у другой земльи родбина владалачкогъ дома. Съ тога є была уєдинѣна, а то є опетъ не само ниє удалявало одъ послова целе Србіе него є іошъ чинило те є много могла на србскомъ двору. Осећаюћи свою силу Зета по єдинству вере и народности држаше себе да є неразделный чланъ Србіи. Све є то водило къ различной срећи. Кадъ Србія падаше одъ удараца турскогъ мача, Зета, одвоєна будући и не обузета обштимъ кваромъ, храняше у свыма редовима своєга народа силе живе, и кадъ дође неволя, іошъ болѣ позна и процени благо православне вере и народне самосталности. Ради овихъ вишихъ добара народу нѣзину ниє было ништа променити користанъ али опасанъ станакъ на некористанъ али безопасанъ. Прелазећи природи у заклонъ, Црногорци се надаху да ће се одржати у борби за веру и независность. Али Србія паде; патріярхова столица

са стадомъ заѣдно подпаде подъ Турке и већъ немогаше онако слободно радити како бы требало за народъ іошъ ни мало не покоренъ. За то Иванъ дужанъ бы учинити за свою Црну Гору исто што є учиніо Душанъ за Србію, учинити да има у себи средину за веру, да има у себи изворъ свештеничке власти. Єдни су узроци были и у Душана и у Ивана, нити є то было одцепльиванѣ или одметанѣ одъ више црквене власти и єдинства у вери, као што є цариградскій патріярхъ кривіо Душана; него є напротивъ то была желя да се сачува вера и да се црквеной власти даде начинъ да може слободно радити а народу да се даде средина око ков҃е ће се састављати, и тако да се обоє сачува одъ зала, коя умъ владалачкій изъ далека виђаше. Време є на скоро потврдило да є Иванъ добро чиніо. Срби се у осталой Србіи безъ сметнѣ турчише и потурченици се умножаваше, а рођеный синъ Ивановъ Стефанъ потурчивши се опетъ преће къ православной вери и бы калуђеръ, а неколико Црногорца, кои се съ њимъ потурчише, вративши се на постойбину не нађоше чему се надаху: на њихъ се не угледа готово нико и кроткомъ духовномъ наставомъ црногорскихъ владика умалише се потурченици. Иванъ є умръо 1490 године. Подписъ му є: къ христа бога благовѣрнїи и богомъ хранимїи господарь ѕетскы иканъ црьноєвикъ (Мл.).

Иванъ є имао брата Ђурђа или, како други кажу, Аврама или Андрію прозванога Арванита или Арбанаса, кои погибе іошъ године 1450 у бою съ Турцима Кћи є овога Арванита Анђелина была за Стефаномъ Ђурђевићъ, синомъ деспота Ђурђа Бранковића, и съ њимъ є имала два сина Ђурђа и Ивана. О роду Анђелинину учени люди двояко мисле. Западни историци, као Лукари, Орбини, Дифренъ, Енгелъ и други веле да є кћи Аріяните Комнина и да се найпре звала Теодора; а домаћи историци сви єдногласно кажу да є кћи Арванита Црноєвића. Бранковићъ назива отца нѣзина кнезомъ арванитскимъ. Ранѣъ се држи Дифрена, ков҃га се мисао, као што онъ вели, слаже съ Бранковићевомъ.[1] Али се та мисао, или мисао западнихъ ученихъ людій, подкрепљена дубокомъ ученошћу Дифреновомъ, чини слабія одъ онога што мисле домородци.

[1] Ч. III. стр. 260.

Орбини пише да се Стефанъ Ђурђевићъ оженіо Теодоромъ, кћерю Аріяните, таста Скендербегова[1]; дакле су Скендербегъ и Стефанъ были пашенози имавши жене две рођене сестре. Доиста по Дифрену, Ђурађъ Скендербегъ біяше оженѣнъ Андроникомъ, кћерю Аріяните Комнина.[2] Дифренъ напоминѣ да историци различно зову жену Стефана Ђурђевића: каже да є Орбини зове Анђелиномъ а Лукари Теодоромъ, па самъ узима ово последнѣ име.[3] Али како овай часъ видесмо, Орбини є не зове Анђелиномъ него Теодоромъ. Тако исто и Ранѣъ налази у нѣга име Теодора; али се опетъ вара Ранѣъ говорећи да Дифренъ узима име Анђелина као и Бранковићъ, єръ є Дифренъ пристао на име Теодора. Таке неслоге ради дужни смо пристати на мисао црногорскихъ писаца, кои се држе летописаца и народногъ приповеданя. Єданъ летописацъ говори овако: „Стефанъ слепый деспотъ по смрти отчиной отиде у Далмацію, и онде се ожени . . . одъ рода аранитскога госпођомъ Анђелиномъ.“[4] Овде є родъ аранитскій исто што и арванитскій, а никако аріянитскій. Албанія є иначе гласила и Арванія, одакле є постало латински Arapia; а Аріяниту не бы было за што мењати у Араниту. Име є Анђелина было у обичаю кодъ Срба: тако є н. пр. Синиша братъ Душановъ имао кћерь Анђелину; сами су Црноєвићи после узимали име Анђелъ.[5] Другій летописацъ каже да є Анђелина кћи Балшића оженѣнога удовицомъ Милоша Обилића. Првый дакле казує порекло отца Анђелинина а другій казує родъ нѣговъ; али опетъ не као што треба; єръ народно памћенѣ држећи знатніе ствари често меша имена и годи-

[1] Стр. 266.

[2] Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVIII, § V.

[3] У истой књизи, гл. V. §§ X, XII. Ево нѣговихъ речій: Post parentis mortem . . . (Stephanus Bukovitzius vel Brankovitzius) in Albaniam sese recepit. Ubi filiam Arianitae Comneni, Dyrrachii, Aulonis, aliorumque in Dalmatia oppidorum, domini, in uxorem recepit. Hanc, Angelinam Orbinus; Petrus vel Luccarius, Theodoram vocant. Liberi Stephani Bukovitzii, ex Theodora uxore . . .

[4] Stephanus Coecus Despota, post patris mortem, abiit in Dalmatiam, ibique accepit in uxorem filiam Saverstiam (?) ex Aranitarum familia dominam Angelinam. Arkiv, za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 22.

[5] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XV, § IV; XVI, § V.

не. Подъ Балшићемъ треба разумети Црноєвића а наиме Арванита, т. є. Ђурђа Арванита, брата Иванова. За тимъ летописцима сви историци црногорски, као: Милаковићъ, Милутиновићъ, П. П. Нѣгушъ, Медаковићъ, Андрићъ и други држе да є отацъ Анђелининъ био Ђурађъ (Аврамъ, Андрія). Име Арванитово ниє было тако познато западнымъ писцима као име Аріяните Комнина и съ тога узеше обоицу за єднога човека.

Подъ управомъ Црноєвића и по томъ владика своихъ Црногорци се юначки бранише одъ Турака, нити игда изгубише своє независности. Єсть истина да су Турци пролазили унакрстъ Црну Гору съ мачемъ и огнѣмъ, али остати у ньой не могоше, а Црногорци се на ново враћаше на своя гаришта и на ново бише съ ньима вечне боєве по границама. Држећи се своє вере и свега роднога, они свагда достойно представляху своє старе. У ньиховой се природи, начину живлѣня и управи сачувало врло много найстаріихъ особина славенскихъ; тимъ су особинама и непоколебльивой тврђи у вери неприступной земльи своіой дужни захвалити што су остали независни. Да ниє было ово све троє срећно саєдинѣно, Црногорци не бы были Црногорци, а по томъ каква му драго промена у коіой основи ньихова живота тешко нмъ може быти одъ какве користи, ако имъ іошъ не бы была одъ штете. Што є за неколико стотина година споля было тако да се ниє могло обићи, съ тога Црногорци дођоше у станѣ изъ коєга не могу съ коришћу своіомъ или баремъ безъ штете изаћи другчіе осимъ да имъ се измене споляшнѣ ствари. За исторію славенску они прекрасно показую како народъ одъ сто хиляда душа имаюћи природу у помоћи може сачувати свою самосталнисть и обасути себе славомъ неброєнихъ юначкихъ дела, само кадъ се добро чува одъ моралнога граћанскогъ квара и веранъ остає главнымъ начелима своє народности. Ко разбира славенске старине, за нѣга су Црногорци сачували мноштво найстаріихъ славенскикъ обичая, обилѣ начина живлѣня и мисли о заєдници, не у спомеиицима мртвымъ, него у живоме савременомъ извору. Црна Гора, имаюћи живо обележенъ обликъ, іошъ чека посленике, кои бы трудима своимъ узели за основу ню саму а не туђе речи; стара писма, народне приче и песме томе су найглавніа помоћь, и Милутиновићу припада часть да є прьый почео тай посао.

Докъ Црна Гора славно чуваше свою самосталность, деспоти губише Србіи независность. Вукашинъ првый даде угледъ како се само за себе ради; после дођоше Стефанъ Лазаревићъ и Ђурађъ Вуковићъ Бранковићъ. Али Лазаръ и синъ му Стефанъ оставише наконъ себе добаръ споменъ у народу. Обоицу дичи што су радили племенито и безъ преваре; обоица біяху побожни и обоицу народъ прозва светима. Ниє толико кривица Лазарева задала Србіи ударъ на Косову полю колико околности са стране: али самога Стефана Лазаревића наопакій начинъ раднѣ доведе Србію до тога да се огань народне независности на скоро погаси и прѣће у поданство безъ осећаня. Стефанъ, коега Баязитъ постави господаромъ србской земльи, свето храняше заклетву коіомъ му се закле да ће му быти веранъ, и чуваюћи само своє поштенѣ пушташе отачбину да пропада. Милица место нѣга управляше Србіомъ а онъ сатираше цветъ србскога народа біюћи се узъ турску войску и за Турке и съ Христіянима и съ неверницима. Вукъ Бранковићъ преварившіи се у своме наданю и узалудъ се погаћавши съ Турцима, науми отети се одъ ньихъ, али га на тужбу Лазаревихъ синова Турци ухватише и отроваше; землѣ нѣгове остави султанъ породици нѣговой. Одъ нѣга є остало писмо, дано Хиландару 1392 године (А. № 15), у коме каже за себе да є синъ севастократора Бранка и унукъ войводе Младена. Изъ тога писма дознаємо да є Вукъ око тога времена учинивши миръ съ Баязитомъ преписивао сву свою землю разрезуюћи данакъ што ће се плаћати Турцима. Тада дође къ нѣму хиландарскій старацъ Гервасіє и каза колико метоха има лавра у нѣговымъ земляма и колико данка турскогъ на ньихъ долази: овай данакъ 200 унція узе Вукъ на се да плаћа. Сведоци се у томе писму именую три Вукова сина: Гргуръ, Ђурађъ и Лазаръ. Стефанъ Лазаревићъ съ братомъ своимъ Вукомъ помага Турцима покорити Бугарску (1390 — 1392), у боєвима съ Мирчетомъ, войводомъ влашкимъ, на Ровинама, где погибоше Марко Кралѣвићъ, Константинъ и Драгаша[1] (1394), са Сигисмундомъ угарскимъ на Никополю (1396) и съ Тамерланомъ на

[1] Летоп. у Шафар. Památ., стр. 74. — У црногорскомъ се препису (рукописъ) и у Бранковићеву (Arkiv za povjestn. Jugoslav., стр. 16) не спомиње Драгаша.

Ангори (1402). Ту є Стефанъ показао юначка чудеса пробивши се са Србима крозъ Татаре и избавивши животъ Баязитову сину Сулейману. Вративши се у Европу ожени се кћерю цара Мануила, и съ тастомъ прогласи Сулеймана за султана. До то доба воєваше Бранковићи съ Лазаревићима за Баязита; али се садъ одвоише одъ Лазаревића прешавши къ Муси, брату и супарнику Сулейманову. Али кадъ Муса бы разбієнъ, они опетъ приступише Сулейману, и Ђурађъ Вуковићъ бы поставлѣнъ за главнога заповедника србской войсци. На то Стефану буде жао, те Србію подврже Сигисмунду и съ угарскомъ войскомъ разби Турке подъ Триполѣмъ године 1403. Помирившши се съ Бранковићима, Стефанъ употреби мирно време 1405 — 1408 да лечи ране своіой отачбини, прикупи неке землѣ коє біяху у Турака, доби одъ Угарске Београдъ уговоромъ, обиће Србію, свуда постави редъ и за одправлянѣ државнихъ послова уреди три „храмине“ или двора.[1] Око године 1395 Милица се постриже и постане калуђерици. Има писмо Стефана Лазаревића, коє є писао пре него му се майка покалуђерила (А. № 18). У томъ се писму каже како є властелинъ Обрадъ Драгославићъ записао Хиландару свою баштину, цркву ваведенія богородичина на Ибру, али не предавши є одметну се одъ Стефана Лазаревића па за то изгуби ту баштину, коя бы дана другоме властелину, али на молбу свештенства и по савету матере Милице и брата Вука, Стефанъ понови нѣговъ записъ и дарова Хиландару поменуту цркву додавши іошъ нека села и засеоке са свима людма, мећама и доходима ньиховимъ. Милица є калуђерицомъ писала са оба сина писмо хиландарскомъ пиргу св. Василія (истоме, кои є сазидао Милутинъ съ црквомъ вазнесенія Христова). Записа му село Ливочу на Морави Бинчи и заповеди да се поставе међе по казиваню старихъ людій. На писму су подписани само синови нѣзини „благоверный господинъ кнезъ Стефанъ“ и „господинъ Вукъ“ (А. № 19). У томъ є писму као и у другомъ, коє поминѣ Аврамовићъ,[2] Милици калуђерско име Євгенія; али у писмима Стефана Лазаревића и Ђурђа Вуковића писанымъ Дубровнику (С. №№ 90, 111) она

[1] Раићъ, ч. III, стр. 115.

[2] О. Д. С. у С. Г., стр, 79.

є названа Євросима. Енгелъ и Раићъ, слажући се съ атонскимъ писмима и съ летописима,[1] зову є калуђерицомъ Евгеніомъ. Да ніє Євросима светско име као и Милица? Има примера да су се Срби осимъ своихъ народнихъ имена звали и другима, коя се узимаху одъ светаца и зваху крстна (в. С. № 78). Іошъ се сачувао одъ Милице (?) надписъ везенъ златнимъ словима на свиленомъ покрову кнеза Лазара. Ту сама себе зове Ефимія. Шафарикъ наштампавши овай надписъ,[2] додає да є Ефимія было крштено име, Милица – домаће, а Евгенія — калуђерско. Али какво ће име быти Євросима? Синъ ніє могао не знати матери имена. Не смећимо съ ума да се не зна за цело чій є онай надписъ и да се по речима Шафариковымъ само приповеда да є Миличинъ. Ето какву сумню подигоше споменици на ново одкривени. Како ће се сложити сва четири имена за єдно челяде? Є ли доиста надписъ радила Милица жена Лазарева? Кодъ овихъ бы пытаня исторія дужна была стати и оставити ихъ безъ одговора. Али у єданъ путъ изађе на светъ надписъ на свиленомъ завесу цркве хиландарске, кои є златомъ, сребромъ и свиломъ везла калуђерица Ефимія године 1399. Одъ нѣга доће нова светлость, коя може сасвимъ расправити она пытаня. У надпису каже Ефимія за себе да є дъщи господина ни кѣсара конхіе лежѣщаго здѣ, нѣкогдаже деспотица.[3] По истраживаню Я. и П. Шафарика покровъ є на ћивоту Лазареву у Раваници (у Врднику, у Срему) радила иста Ефимія, кћи Воихне, коя бияше за Углѣшомъ, изнайпре кесаремъ а после деспотомъ, коме припадоше землѣ тастове по смрти нѣговой: Драма, Серъ и околине ньихове у Маћедоніи до Солуна. По смрти мужевльой Лазаръ є узе подъ своє окрилѣ; по томе изъ захвалности навезе му покровъ и на покрову у везеномъ надпису говори: телєсно бо странноую мєнє къ странныхъ ѡкрыліль єси ѡбильно. У то време пада писмо Стефана Лазаревића, где потврди Дубровнику пређашнѣ уговоре за трговину и за судъ.

---

[1] Шафар., Památ., стр. 62, 75. — Црногорскій препись (рукоп.). — Arkiv za povjestn. Jugoslav. III, стр. 17.

[2] Památ., № XX.

[3] Гласникъ, V. Завесъ, кои є было на царскимъ дверима у србской хиландарской лаври, донесе у Београдъ съ неколико писама архимандритъ исте лавре Онуфріе Поповићъ.

Писано є 2 Декембра 1405 године (С. № 90). У њему се за матерь Стефанову вељ каже да є покойна госпоња Євросима. Она є умрла 2 Новембра исте године.[1] Године 1409 подиже се Вукъ Лазаревићъ на Стефана иштући половину отчевине, и тада съ Турцима, коима обрече покорность, и съ Ђурђемъ Вуковићемъ у два рата опустошава Србію. Сигисмундъ поможе те се браћа помиришe разделивши Србію на пола. Године 1410 Муса изъ Влашке оде на Сулеймана у Малу Азію. Съ њимъ бияху Лазаревићи и Бранковићи; али у очи боя сви осимъ Стефана прећоше къ Сулейману, съ коимъ бияше Мануило. Муса бы разбієнъ и побеже у Европу. Ту у Єдренету ухвати Лазаревиће и Бранковиће, коє Сулейманъ беше одпустіо дома. Сви осимъ Ђурђа Вуковића быше погублєни. Погибоше: Ђурађъ синъ вељ покойнога Гргура Вуковића, Лазаръ Вуковићъ, Вукъ и Лазаръ Лазаревићи. Српски летописци єдногласно споминю да се ова жалость догодила године 1410.[2] Али се съ єдногласнимъ казиванћмъ летописаца и историка не слаже писмо, коє писаше сва три Вуковића и мати имъ Мара године 1413, 3 Октобра (С. № 175). У томе писму Гргуръ, Ђурађъ и Лазаръ съ матеромъ своіомъ прилажу атонскоме манастиру св. Павла неколико села и по 20 литара сребра на годину. По томъ є писму сва породица Вукова была іошъ жива године 1413.[3] Али пре ваља мислити да година у писму ниє добро ставлєна (може быти да є погрешіо ко є преписивао). Исти Вуковићи съ матеромъ Маромъ писаше 29 Декембра 1405 године Дубровчанима писмо, коимъ потврдише записъ цара Стефана, кнеза Лазара и отца своєга Вука (С. № 91). Друге године по томъ, 1407, опетъ налазимо писмо Марино и синова іой Гргура, Ђурђа и Лазара, где даю хиландарской болници хотчанскій панаћуръ съ правомъ да може на тай панаћуръ ићи свакій ко годъ хоће, Србинъ, Латининъ, Турчинъ (Гр., стр. 52, № 30). Муса за то остави у животу Ђурђа, што га виђаше да є заклетый непријатель Стефану. И доиста године 1411, пошто Сулейманъ бы

[1] Шафар., Památ., стр. 75. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, стр. 17.

[2] Шафар., památ., стр. 75. — Црногорскій препись (ркп.). — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, стр. 17. — Гласникъ V, стр. 98.

[3] У Григоровића грешкомъ стои година 1424 (Путеш., стр. 25, № 4).

убіенъ, Муса съ Ђурђемъ Вуковићемъ удари на Србію иштући за Ђурђа део Вука Лазаревића; али съ помоћу Сигисмундовомъ и Сандаловомъ бы изагнанъ. Свадивши се съ Мусомъ 1412 године, Ђураћъ се помири са Стефаномъ. За то Муса дође у Србію, разби Стефана и оплени землю; по томъ се обрати на Византію. Тада Мануило боећи се силе нѣгове стави му супарника — четвртога Баязитова сина Мухамеда. На води Искри у Бугарской Муса бы надвладанъ и удављенъ 1413 године. Изъ захвалности Мухамедъ потврди Стефана за деспота надъ Србіомъ, и после му не досаћиваше земляма задоволяваюћи се само данкомъ. Године 1422 умре Мухамедъ. Тада Стефанъ могаше ударити на Турке у Европи, али оста веранъ клетви коју даде Мухамеду и нѣговой деци. Съ нѣговомъ се помоћу зацари Муратъ. Предъ смрть свою Стефанъ заветова Србію Ђурђу Вуковићу Бранковићу и са Сигисмундомъ учини уговоръ, по коме Србія призна Угарской врховну власть надъ собомъ. У истомъ уговору првый путъ видимо мисао србскихъ владалаца — да у Угарской нађу станакъ променомъ србскихъ градова за угарске.[1] Стефанъ умре 1427 године, 19 Юлія, у Суботу у три сата, како сведочи житіе нѣгово.[2] О години смрти нѣгове не мисле еднако историци. Са житіемъ се слаже цароставникъ и летописи.[3] Године 1411 писао е друго писмо Хиландару, поновивши лаври новобрдскій доходъ, 100 литара сребра (А. № 16). У то време деспотства нѣгова пада писмо, конмъ дарова манастиру Милешеви петъ села у Моравицама (С.-Д. М. 1844). Стефанъ се подписивао: Милостїю божїею господинъ ксемь срьблемь и поморию и подунавскымь странамь деспотъ стефань. Изнемоглый народъ бияше задоволянъ миромъ за време, и благосиляше Стефана, а Стефанъ бияше задоволянъ што не погази клетве сул-

[1] За ову е ствар важанъ уговоръ кои наводи Енгелъ у Gesch. v. Sevr. u. Bosn., стр. 370.

[2] Житїе и жизнь прнснопомнимаго слокущаго благоучьстника господина деспота стефана съписанно поклѣнымсмь и поноужденьемь светѣишаго патрїарха ѕемлю тое срьпскые кур никономь и полатныхъ наѣлникъ видѣнїем же трьсветымь нлѣнением самоих тьѕоименитомь прославлающих се быти. Рукопис.

[3] Шафар., Pamět., стр. 73, 76. — Црногорскій препнсъ (ркп.). — Гласникъ V, стр. 99. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, стр. 18.

танима. Чуданъ є было начинъ у радньи Стефановой. Срећа є бывала Србіи близу; али Стефанъ ніє умео или ніє хтео употребити околности на корист. Ни за отца му Лазара ни за наследника Ђурђа ніє было међу Турцима толико раздора колико за нѣгова живота. Народъ се іошъ живо сећаше боя косовскога; Срби се іошъ не беху навикли на поданство туђинима: све помагаше поправити несрећу Лазареву. Али Стефану много стаяше до милости турскихъ царева а не виђаше на што иде та милость. У нѣга се показа мисао, на кою не могаше доћи правый владалацъ, коме є држава одъ колена, мисао да га туђинъ закланя. Видећемо да се и у Босни у племену властела Хранића почела показивати та мисао, коя много муке задаваше врховной власти, и може быти біяше єдна одъ главнихъ стварій коє учинише те Босна подпаде подъ Турке. Тако и овде синъ негдашнѣга властелина видећи Бранковиће противъ себе, не сме самъ да ради противъ ньихъ, него тражи приятельство турско, драге имъ волѣ задає веру, противъ неприятеля употреблява жалбу, коя укида сваку самосталность Турци ради біяху стварь расправити добро по онога, ко имъ се жаляше и на тай начинъ одъ своє волѣ признаваше ихъ за судіє животу народномъ и за врховне господаре одъ Србіє. У томъ се поступаню види истый властелинъ, какове налазимо после промене Душанове, — властелинъ самъ за себе, кои само свою часть тражи, кои се буни, кои се не може узвисити до вишихъ мислій правога владаоца, кои даде народну самосталность за свою корист. Таки су были и други Лазаревићи: таки су были Бранковићи и самъ Вукъ Бранковићъ. Кадъ погибе Вукъ, Стефанъ се немаше чега бояти своіой влади; али ни онда не хте вратити Србіи пређашню независность. Съ нѣгове стране не видимо ништа да є гледао за то учинити. Мирно стаяше у подручю турскомъ и Турцима данакъ плаћаше. Шта га є везало? — не знамо. Раздори у родбини нису га могли задржавати, єръ му противници біяху слабіи одъ нѣга а осимъ тога више біяху съ ньимъ у миру и приятельству него у непријатељству. И у та згодна времена срећа Турака біяше не єданъ путъ у нѣговымъ рукама; али као веранъ поданикъ, подизаше султане на престолъ и самъ имъ се кланяше; кадъ се Турци біяху съ Христіянима онда се и онъ біяше за Турке. Єданъ

путъ само одустави невернике, али опетъ ни за што друго него што самъ бы увређенъ. Победа подъ Триполѣмъ требало бы да га є обавестила. Колико бы могао учинити за Србію кадъ се Турци бише између себе; али нѣму све бы што одъ єднога султана прелази къ другоме, а лако бы могао съ Мануиломъ и Сигисмундомъ истерати сасвимъ Турке изъ Европе. Најпосле што даде српске градове у промену за угарске, то ясно показуе да є мисліо само за себе, а не за народъ, да є чувао себе а не Србію. Єсть истина да є за време умео сложити своє користи съ користима народнимъ. Своимъ постоянствомъ и одношћу стече веру у султана и добави отачбини миръ до некле. Али тай добитакъ, за кои єданъ путъ за свагда даде независность српску, ниє могао быти дуговечанъ; онъ є вредіо само за време, докъ траяху буне међу Турцима: како се Турци умирише, одмахъ показаше да су се тимъ плодомъ Стефанове раднѣ користили они а не Срби. Али Стефанъ то не доживе и тако сачува у народу свою славу. За несрећну политику, коіой се последакъ за нѣгова живота іошъ не показа, одуживао се своіомъ побожношћу и добримъ делима и поправляюћи народу станѣ. А народъ задоволянъ онимъ што имаше, оплака га као отца и добротвора и подиже га међу светце.

Исто тако и Ђураћъ Бранковићъ само себе гледаше, одъ народа се одваяше, и не виђаше далеко. Къ томе треба іошъ додати променльивость нѣгову, коя одъ толике штете бы и нѣму и народу. Али Ђурђа не треба кривити већма него Стефана. Нѣму є већъ было тешко поправити што Стефанъ пре нѣга беше покваріо; па ако у томе и ниє могао ништа учинити, опетъ валя признати да є тежіо на праваць противанъ Стефанову: онъ свагда гледаше да се отме одъ Турака. Ниє га нѣгова воля намерала да чини онако како є чиніо, него му околности не дадоше чинити другчіе. Ниє толико онъ кривъ за оно што се догодило за нѣгове владе колико Стефанъ, кои пре нѣга влада: пре или после Турци бы за цело покорили Србію, кадъ онако добро за њихъ біяше што Стефанъ поче. Муратъ вративши се у Европу, не бы задоволянъ што му се обрече данакъ него обяви да има право на Србію као и синъ Баязита коме жена біяше кћи Лазарева, и у два рата опустивши Србію натера Ђурђа те даде за нѣга кћерь свою Ма-

ру 1431 — 1432 године. Тада Ђураћъ већъ виде да одъ Србіе нема ништа, па се брже болѣ постара преправити себи уточиште у Угарской давши Београдъ у промену за неколико угарскихъ градова. То учини велику жалость у народу. Да бы є разбіо, Ђураћъ се прогласи деспотомъ године 1435 и венча се венцемъ, кои му посла Іованъ Палеологъ. До то се доба звао само господаръ одъ Србіе и писао: господинъ срѣблємь и поморіѣ и подвлавню. Деспота є Стефана величао називаюћи га своимъ родителѣмъ (в. С. № № 111, 137). За осветy султанъ удари на Смедерево, столицу Ђурђеву. Докъ Ђураћъ біяше у Угарской молећи Алберта за помоћь, Турци узеше Смедерево; други имъ се градови предадоше; два сина нѣгова падоше у руке Мурату. Очаяваюћи Ђураћъ потуцаше се по приморскимъ градовима. Године 1441 бы у Дубровнику и онде остави на похрану силно благо: злата 118 литара, 9 унція и 10 аксага; сребра гламскога 340 литара, 11 унція и 1 аксагу; сребра белога 1997 литара, 6 унція и 3 аксаге; 1,000.000 аспрій, у конма є было 10.533 литре, 2 унціе и 3 аксаге сребра, и много златнихъ и сребрнихъ стварій. Ако бы умръо докъ є благо у Дубровчана, заветова да припадне жени нѣговой Ирини (Єрини) и синовима коихъ біяше троица (С. № 139). По томъ, као повративши се одъ забуне, на ново отиде у Угарску и съ кралѣмъ Владиславомъ удружи се. Владиславъ, Ђураћъ и Хунядъ војвода ердељскій (Сибињанинъ Янко), сва троица уђоше съ војскомъ у Србію и у шестъ боєва побише турску војску године 1443. Муратъ бы нагнанъ молити за миръ, те обрече не прелазити преко Дунава, и врати све српске градове, а за себе устави само Бугарску. Тада са земльомъ быше враћена Ђурђу и оба сина, али безъ вида. Одъ то доба Ђураћъ на єданъ путъ промени начинъ своіой радньи. Рекао бы човекъ да ће га іошъ болѣ везати за Угарску срећа, коя му се показа у рату съ Турцима; али онъ стаде радити сасвимъ на супротъ. У несрећномъ бою на Варни (1444) не бы Ђураћъ нити пусти преко своихъ земаля Скендербега, кои му за то жестоко плати; кадъ Сибињанинъ Янко пође на Мурата да освети Владислава, Ђураћъ яви за то султану и не поможе Янку; шта више, кадъ се Янко разби на Косову и побеже године 1448, Ђураћъ га ухвати. То поступанћ съ Янкомъ навуче на Ђурђа велико зло уваливши га ме-

ћу две ватре. Султанъ му се освети што є пустіо Янка опустошивши Србію по граници, а Янко му се освети што га є ухватіо узевши му све землѣ у Угарской. Године 1451 умре Муратъ. После нѣга наста султанъ синъ му Мухамедъ, кои као и отацъ му одмахъ обяви да има право на Србію, єръ му отацъ имаше за жену Мару. У првый махъ ратъ у Азіи учини те султанъ милостиво прими поздравъ Ђурђевъ. Али кадъ узе Цариградъ године 1453, Мухамедъ науми оружѣмъ доказати своя права на Србію. Кадъ доће у Србію, Ђураћъ біяше у Угарской и искаше помоћи. Дознавши Мухамедъ да непріятельи иду нань, врати се у Єдрене оставивши само Ферізбега на Крушевцу. Ту нађоше непріятельи Ферізбега и разбише га страшно. Мухамедь се на ново диже на Србію, и Ђураћъ на ново замоли за помоћь; одговорише му да ће му помоћи ако промени веру, али на то не хте Ђураћъ пристати. Године 1456 умре Ђураћъ одъ ране коју му зададе Силаћи побивши се съ њимъ да бы осветіо брата кога му Ђураћъ уби изъ преваре. У кратко прегледавши радню Ђурђеву можемо видети да є Ђураћъ радіо веома дволично; али є радіо онако како раде сви кои су у онакомъ станю у каквомъ є быо онъ. Стоећи између два непріятеля држаше се среднѣ политике угађаюћи и досађуюћи часъ єдномъ часъ другомъ. Пытаю за што се ніе тврдо држао Кастріота и Сибињанинъ-Янка? Али првый могаше одолевати Турцима само на своме завичаю, у планини, а другій не біяше свагда ячій, и, што є главно, воєваше у име Угарске и за Угарску. Арбанія біяше врло мала да бы могла притегнути къ себи сву Србію, а Угарска мишляше Србіи зло као и Порта. Осимъ тога срећа се колебаше између єдне и друге стране, и Србія стоећи у среди біяше прва кою стизаше освета яче стране. Али ако и правдаю околности Ђурђу оно што є радіо, опетъ му є прекоранъ начинъ како є радіо. Ђураћъ є све радіо у невреме, несрећно, ніе умео употребити околности на корисћ; бежећи ода зла свагда се увальивао унь. Опетъ баремъ ніе служіо у турской войсци, ніе се біо за Турке, ніе подвргао Србію Угарской, већъ ю є знао сачувати за време одъ правога робства. Али као владалацъ и државный човекъ ако и не заслужуе укора више него Стефанъ, опетъ као човекъ стои далеко ниже Стефана. У Лазареву є роду мирноћа и нелицемерна радня,

а у роду Бранковића, почевши одъ самога Бранка, кои за некакву буну побеже у Бугарску, немиръ, лажь и буна; Лазаръ и Стефанъ баремъ нису први устаяли, нису први почињали отимати се, премда чимъ су радили ніе было болѣ одъ онога чимъ су радили други властели. Ако є Стефанъ и дошао Вуку главе туживши га Порти, али є опетъ у делима своимъ было искренъ и племенитъ; напротивъ Вукъ и Ђурађъ прави су нови властели бунтовници, кои се буне на друге яче властеле, на Лазара и нѣгово племе, и кои не гледаю на зле последке своихъ буна. Ђурађъ долази као последньій представникъ онога новогъ властелства, коє се, одвоивши своє користи одъ користи постойбине и дружине, распаде на посебне људе, кои тражише само своє користи. Онъ ніе знао за правду нити є любіо отачбине. Што є годъ радіо за Стефанова времена докъ се не помирише, све є долазило одъ личне нѣгове мржнѣ на Лазаревиће и очевидно носило штету Србіи. Као што му отацъ бы узрокъ те паде србска самосталность после боя косовскогъ, тако онъ своимъ бунама сметаше іой подигнути се. Онъ є, може быти, везао руке Стефану те ніе радіо противъ Турака као што бы требало; онъ є найвише нагоніо Стефана да се држи тврдо султана као єдинога извора за силу. Али тимъ не быва слабіе што рекосмо напредъ за Стефана. Да се ніе Стефанъ сувише бояо своихъ домаћихъ непријателя; да се ніе сувише заваравао тобожньомъ самосталношћу; да ніе преко мере поштовао своє поданичке дужности према оныма, кои му отачбину зароблияваху, и да ніе превећъ ценіо миръ за време, за кои самъ вели да є єдва дочеканъ? — на све ово валя одговорити да є тако. И тако су криви обоица: и Стефанъ и Ђурађъ. И поступку Ђурђеву съ Янкомъ Сибињаниномъ узрокъ су личне ствари, коє є Ђурађъ имао съ ньимъ. Кћи Ђурђева біяше за Улрихомъ Цилскимъ, заклетимъ непријателѣмъ Янковимъ; по томе врло лако може быти да є Ђурађъ онако поступіо по наговору грофова цилскихъ. Доиста у уговору съ Янкомъ видимо стварь, коя веза Янка да се не може осветити грофовима цилскимъ: по томе уговору требаше да се синъ Янковъ ожени кћерю Улриховомъ. Доцніе по наговору истихъ грофова цилскихъ Ђурађъ уложи на животъ Силађияма, шурама Янковымъ, — и изъ тога се новога поступа може сасвимъ разумети пређашньій поступъ са самимъ Ян-

комъ. Смрћу єднога Силаџіе обележени су последньи дани Ђурђа старца одъ деведесетъ година. У томъ се старишу деспоту виђаше истый бунтовникъ властелинъ, какавъ біяше и отацъ му и онъ самъ за младости своє. Одъ Ђурђа има на Атону неколико писама. У єдномъ є године 1429 потврдіо хрисовулю „своєга отца, деспота Стефана“ за 70 села у Браничеву, Кучеви и Мачви, данихъ великоме челнику Радичу; а у другомъ є године 1430 потврдіо са женомъ Єриномъ писмо деспота Стефана дано Радичу за цркву на реци Грабовници и 5 села. Истый Радичъ написа самъ у своє име године 1433 писмо за манастиръ Костамонитъ да се понови, где између осталога каже да игуманъ треба да има 6 стараца за саветъ (Гр., стр. 74, №№ 1, 2, 3). Дубровчани су два пута добили одъ њега потврду своихъ трговачкихъ права, првый путъ године 1428, 13 Декембра, а другій путъ 1445 године, 17 Септембра (С. №№ 111, 137). Сврхъ тога іошъ имъ є допустіо да по свой Србіи осимъ Смедерева могу трговати сребромъ, куповати га и носити у Дубровникъ (С. № 137). Аврамовићъ потанко описуе како є Ђурађъ са женомъ Єриномъ, синомъ Гргуромъ и кћерю Маромъ исписанъ на єдномъ писму, коимъ є вративши се изъ свете горе године 1430 записао манастиру Свигмену 50 литара сребра на годину.[1] Ђурађъ се подписивао: милостїю божїею господинъ срьблємь дєспотъ гюргь.

Одмахъ по смрти отчиной Лазаръ Ђурђевићъ, прогнавши два старія слепа брата и отровавши матерь, прогласи себе деспотомъ; али на скоро умре 1458 године башъ кадъ Мухамедъ ступи у Србію. Гргуръ умре калуђеромъ; синъ му се Змај Вукъ прогласи юначкимъ делима и доцніе бы деспотъ Србима у Аустріи. Стефанъ шћаше быти деспотъ у Србіи и у Срему, али узалудъ. Найвише живота свога проведе потуцаюћи се. Быо є оженћнъ Алђелиномъ, кћерю Арванита, владаоца зетскогъ и брата Ивана Црноєвића. Съ ньомъ є имао два сина Ђурђа и Іована. Одъ Лазара и Стефана имамо по єдно писмо (С. №№ 146, 147). Првый године 1457, 12 Августа, а другій исте године 14 Декембра сведоче да су подпуно примили одъ Дубровчана свакій свой део одъ 200 литара злата, што біяше заостало одъ оставе отчине. Обоица се називаю

[1] О. Д. С. у С. Г. 1847, стр. 67.

деспоти. Тако и одъ Анѣелине има єдно писмо одъ 3 Новембра 1495, у комъ се каже да є она са синовима своимъ, деспотима Ђурђемъ и Іованомъ, угледаюћи се на деда деспота Ђурђа, кои понови манастиръ атонскій св. Павла съ црквомъ св. Ђурђа, даровала поменутомъ манастиру 500 златика на годину (С. № 178). Подписъ є: вь христа бога благоѹьстнки и христолюбики госпога дєспотица ангєлина и дєспоть гєоргиє ї дєспоть ѡлань. Писмо є писано у Купиннику. После тога на четири године већъ самъ Іованъ съ матеромъ даде писмо манастиру Свигмену изъ истога града. Премда се ту Іованъ именуе деспотъ, као што су чинили и остали сви потомци бывшихъ деспота, опетъ каже само да се нада помоћу божіомъ постати господаръ надъ Србима, и у томе наданю узима подъ своє окрилѣ Свигменъ, обећаваюћи напредъ да ће га сваке године подпомагати и даривати, као што є записао дедъ му Ђураћъ. Подписъ є: милостїєю божїєю госпога дєспотица ангєлина и синь нашь милостїєю божїєю дєспоть ѡлань (Г. V). Братъ му Ђураћъ у то време већъ бияше калуђеръ именомъ Максимъ. После тога покалуђери се и Анѣелина. Іованъ прими деспотство године 1500, а умре 1502, Декембра 10.

У томе у Србіи єднако бияше деспотица Єлена, удовица Лазара Ђурђевића, кћи Томе Палеолога и сестра руске царице Софіе.[1] Она свакояко гледаше да се одржи у Србіи, али ни што се сроди са Стефаномъ Томашевићемъ, коме даде кћерь, ни што се удружи съ Матіомъ Корвиномъ, ни што Србію подврже папи, ни што Абоговићъ бы изъ преваре убіенъ, то ништа не сачува Србію одъ турскога ярма. Године 1459 Мухамедъ сасвимъ покори Србію подъ турску власть. По томъ се Єлена потуцаше по Далмаціи и Италіи и умре калуђерицомъ године 1474, 7 Новембра.[2] Имамо писмо деспотице Єлене (А. № 20), на коіой є записана година ,ѕ — і (1502), данъ 11-тый Юнія месеца. Како се види, година у оригиналу ніе написана доста разговетно; али већъ прво слово, ако є добро написано, излази на годину 1492. Свакояко исторія и писмо

[1] По сведочанству Бранковићеву у Ранћа, ч. III, стр. 250. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. V, § XIII. — Испореди Карамзина, Исторія Государства Россійскаго, к. VI, гл. II.

[2] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. V, § XII. За њимъ Ранћъ и Енгелъ.

не слажу се међу собомъ. У томе писму обриче Єлена давати Хиландару 100 дуката сваке године. Подписъ іой є: вь христа бога благовєрна госпоѓа єлєна милостню божїєю дєспотица срьблємь.

Растеравши Бранковиће Мухамедъ изагна изъ двора своѓа Мару жену Муратову, давши іой Єжево близу Свете Горе да у нѣму живи. Одатле є Мара писала Дубровнику три писма (С. № № 165, 166, 167), на коя ћемо іошъ доћи на другомъ месту; одатле є такође писала године 1479, 15 Априла, писмо, коимъ є доходъ арханђеловске цркве у Єрусалиму 1000 перпера пренела у светогорске српске манастире Хиландаръ и св. Павла (Г. Б.). Како є ово наредила према хрисовуљи цара Стефана (Уроша V), Енгелъ не могавши дознати изъ нѣзина писма о коме Стефану говори, рече да є Душанъ тай Стефанъ; али съ тимъ писмомъ штампано писмо Стефана Уроша V показуе да є Мара овде мислила сина Душанова Уроша V. Подписала се: соѵлтана цара амврата царица мара дьци ѓюргна дєспота. Године 1501 тужише се Порти посланици одъ оба светогорска манастира како є „єдна зла жена вѣховьсткомь“ учинила те ніе манастирима долазіо дубровачкій доходакъ, кои имъ є одредила царица Мара. Везиръ светова Дубровчане да плате доходакъ по староме, претећи да ће явити султану ако не учине (С. № 173). Доходакъ бы поновлѣнъ. То се види отуда што године 1544 два калуђера послана одъ оба манастира потврдише Дубровчанима писмомъ да су примили све новце што припадаху за две године 1542 и 1543 (С. № 174).

Кадъ є Ђураћъ Бранковићъ просіо по западу помоћи обрекоше му є дати ако промени веру. Ђураћъ ніе пристао на то. А кадъ деспотица Єлена подврже Србію подъ папину власть, народъ се подиже и изабра за деспота приятеля портина Абоговића. Тако се яко показиваше у Срба народно осећанѣ и любавь къ темелю народности — къ вери. И Србія се безъ противлѣня подврже Турской. Већъ се ніе могла дуже држати државна независность ни онако слаба каква се дотле показиваше: доће да се бира заповедникъ єданъ или другій. Єданъ обрицаше да ће бранити одъ неверника и ласкаше благомъ земальскимъ, али се у потаи спремаше дигнути руку на све главне основе народнога живота; другій зада-

ваше страхъ опустошаванѣмъ, утврђиваше свуда свою самовольну власть, али не гледаше на народность, не дираше ни у веру ни у єзикъ ни у обичаѳ. Срби волеше последнѣга, и Турци поставише надъ њима своѳ власти са свима њиховимъ найнижимъ разделима. Што не докучи западно свештенство различнимъ навальиванѣмъ, то докучи турска власть безъ икаквога труда. Много народа прими исламъ и истурчи се. Први почеше властели, кои желеше одпаданѣмъ одъ вере сачувати свою власть у народу, стеѣи съ помоћу турске народности богатство и часть. У њихъ се угледаше и остали. Найвише се истурчи Босна, где се немаше шта опирати мухамеданству, где непрестаный раздоръ између православнихъ и патарена и католика раскидаше духовну снагу народу, ослабљиваше свештенство и не дадіяше градити манастире. Манѣ се истурчи Херцеговина, коя яче него Босна браняше православну веру свою и съ юга имаше помоћнике Црногорце. А найманѣ се истурчи права Србія. У њу не продираше католицизамъ нити ослабљиваше у њоой раднѣ православной цркви; средина турске стихіѳ, Београдъ, не беше средина за ню; у њоой біяше яко влашћу и велико бројемъ свештенство и патріярхъ; она біяше пуна манастира, и средина нѣзиной народности біяху планине, стара Дарданія, где біяше столица патріярху и куда не допираше туђа стихія.[1] Не дираюћи у народность, Порта учини те цветъ турске войске, яньичари, и не осетивши биле готово сами Славени, силни борци за славу турскогъ оружја и занети поклоници корану. Али докъ се єданъ део србскогъ народа отуђиваше, другій већій храняше у себи искру народногъ живота. Они имаху на уму да су се Срби подвргли Турской само за то што властели или главари докопавши се врховне власти не умеше ѳ сачувати, и ослабивши землю бунама, издаше ѳ силнымъ допљацима. Тай део србскогъ народа полако ячаше у вери и народности. Као што пређе покварено грчко царство біяше угледъ на зло, тако садъ Црна Гора поста угледъ за юначку обрану отачбине и свега што ѳ народно. Па изъ тога дела србскогъ народа излазише съ временомъ юнаци, кои по-

[1] Види у Гласнику I, 1847, чланакъ М. Спасића: „Нешто о нашой цркви подъ Турскимъ владѣніемъ“.

државаше войничкій духъ своихъ земляка и хранише у њима непримирљиву мржню на Азіяте, кои ихъ заробише. На њима почиваше народна мисао и око њихъ се прибираше народна поезія. Њима є Србія дужна захвалити на своима юначкимъ песмама. Слободни юнаци нису се били за Србію нити са целомъ Турскомъ, єръ то біяше іошъ рано; него су ударали по єданъ на єднога само за то да се не бы у њима угасила мржня на Турке а съ њомъ прекинуло и теженѣ за слободомъ. И Срби, изводећи песме своимъ юнацима, найпосле дочекаше песме за Црнога Ђорђа и Милоша Обреновића, кадъ се већъ поче радити да се ослободи цела Србія и прослави православна вера. У томе понављяю не могаше быти места ничему староме, искваренома. Пређашнѣ владалачко племе Неманьино давно беше замрло; стара властелска племена, своимъ бунама упропастивши отачбину, издавши народъ и не умевши се одржати на престолу, одлазе съ поля народне раднѣ, беже у туђе землѣ или се турче. На њиховомъ се месту являю нови воћи народу, кои изиђоше изъ найнижега реда али своимъ делима стекоше славу и кодъ свію поштованѣ. Тако є ново србско властелство, ако се може тако назвати. А съ њимъ се увенча славомъ и свештенство, кое є за народность и слободу радило и речима и оружѣмъ, а кадъ се започетый посао сврши, после рата, опетъ се смерно вратило на своє мирне пастирске послове.[1]

Іошъ є было трећій део србскога народа, кои є волео оставити отачбину него подпасти неверницима у ярамъ. Неколико се пута селише Срби преко Дунава. Єдни прећоше у Сремъ, други у Бачку и у Банатъ, трећи подъ саму Пешту. Угарска, а по томъ аустрійска влада обећаше имъ да ће имъ се чувати вера, єзикъ и народность, и дадоше имъ различне слободе, као да не даю десетка и. т. д. За то Срби нису жалили живота у стварима немачкимъ и угарскимъ. Прославише се већма него они, за кое воєваше. Имена Змая Вука, Митра Якшића, кнеза Павла Бранковића, Павла Бакића и многихъ другихъ обасуше се у турскимъ ратовима вечномъ славомъ

[1] Види В. С. Караџића о воєваню србскомъ на дахіє у „Данници“ 1823 године и у „Илирскимъ Новинама“ 1841 године. Ту є штампано и неколико другихъ извора, а тако и у Голубици, Гласнику и др.

заєдно съ имена хрватскихъ бранича: Шубића, Берислова, Зриньскога, Алапића и другихъ. Али Срби не нађоше чему се надаше преселивши преко Дунава. Главно на што имъ западни противници удараху бияше вера и єзикъ. Између осталога позната су страшна нападаня ердељскихъ калвина за митрополита Саве (1656 — 1686), кои се не може сачувати ни одъ телесногъ насиля, одъ поруге и одъ затвора у кули.[1] Доцніе, кадъ се у Аустріи уреди да се вере трпе, непријатељска се радня обрати на србскій єзикъ: хотеше да се по школама Срби не уче црквеномъ славенскомъ єзику, говорећи да є „мртавъ и ни одъ какве користи“,[2] него да се уче єзикомъ „илирскимъ“, смесомъ свію разлика „илирскога“ говора, и да у свыма кньигама осимъ црквенихъ употребляваю латинску буквицу. У той су се наредби закланяле далѣ помисли на православну веру и србскій єзикъ. Али трудови митрополита Мойсія Путника и школскогъ управителя Янковића израдише те се ћирилска слова допустише „до неодређенога времена“.[3] Іошъ є горе было што се радило противъ самосталности србскихъ населя преко Дунава. Онде Срби имаху своє деспоте, коє сами бираху съ почетка изъ племена Бранковићева а после изъ другихъ племена. Последньій имъ деспотъ бияше Ђурађъ Бранковићъ, првый србскій историкъ[4], коега є име свезано съ именима Петра Великога и србскихъ патріараха Максима и нѣгова наследника Арсенія Чарноєвића, кои юначки бранише веру и народность србску, подржаваше у Србима єдинство, безъ умора и за себе не марећи трудише се у тешка времена за добро своєга стада. За Ђурђева времена рускій се дворъ показа у србской ствари бранитель невольне браће єдновераца, као што чини свуда и свагда. Срби

[1] Животъ є Савинъ обширно описао братъ му Ђурађъ Бранковићъ, а по нѣму укратко Ранѣъ у своіой исторіи (ч. IV, стр. 64 и далѣ).

[2] Речи царскога писма: Quae ex incidenti eo, quod a vernacula diversa sit, ac nonnisi in lythurgiis adhiberi consueverit, pro inutili, ac mortua reputari debet. A. D. MDCCLXXXIII, XXVI d. Julii, № 17631. Гласникъ I, 1847.

[3] Види чланакъ Ђ. Мушицкога: „Судбине кирилски писмена у Аустійской држави“. Гласникъ I, 1847.

[4] Нѣгова є исторія іошъ у рукопису. Ньомъ се помагао и Ранѣъ и неки доцніи историци србски.

преселивши се у аустрійске землѣ, кодъ свію права и слобода што добише, єднако страдаху одъ католика а особито у Ерделю одъ калвина. Жалостно станѣ православнихъ Срба намери ердельскога митрополита Саву и брата му Ђурђа Бранковића, те дођоше године 1668 у Русію, где царъ Алексіє Михаиловићъ съ патріярсима александрійскимъ и антіохійскимъ прими милостиво, даде имъ писмо, допусти купити милостиню и за митрополита Саву заповеди пуковнику Артамону Сергіевићу Матіеву да се начини митра. У то є време Ђурађъ Бранковићъ већъ быо тайно помазанъ за деспота, а помазао га бепе у Єдренету србскій патріярхъ Максимъ враћаюћи се изъ Єрусалима и то съ помоћу аустрійскога посланика на Порти и многихъ властела. Главна мисао деспоту бияше да подигне све южне Славене на Турке; на ту мисао приста и влашкій господаръ Шербанъ, а и самъ царъ Леополдъ одобраваше є. Наследникъ Максимовъ, патріярхъ Арсеніє Чарноєвићъ, а после и царъ аустрійскій 10 Септембра 1688 потврдише га за деспота. Друга мисао и деспоту и патріярху Арсенію бияше да изведу Србе изъ турскихъ земаля у аустрійске. Обоє ово бияше добро за Аустрію, коіой войска врло уступаше испредъ турске силе, и што сасвимъ не уступи, на томе дужна бияше захвалити помоћи, кою іой не єданъ путъ учинише Хрвати, Поляци, особито Собѣскій и Срби кои се доселише. Умножити свой народъ народомъ важнимъ не толико по брою колико по безмерной храбрости и по явной мржньи на Турке, тай народъ добити онда кадъ Турци шћаху уништити Аустрію и кадъ землѣ по граници већъ опустеше одъ ньиховихъ ратова: то є было врло пробитачно за Аустрію; онай часъ понамешта допљаке по пустой граници, привеза ихъ къ себи сяйнимъ обрицанѣмъ, и на тай начинъ доби верне и храбре войнике, кои іой животъ чуваше одъ Турака и одъ Мацара. Али међу различнимъ правицама, као: да имъ є вера слободна, да у црквенымъ и светскимъ пословима стоє подъ митрополитомъ, да не плаћаю данка ни римокатоличкогъ десетка и. т. д., не бы обречено да ће Срби имати свагда своєга деспота: истина, допусти имъ се да бираю себи войводе, али се дода да ће воєвати подъ главномъ управомъ немачкихъ войвода. Али Срби другчіе разумеваху слободе коє имъ се дадоше; ямачно имъ є говорено да ће не само

сачувати своя права него іошъ да ће се по времену и држав-на самосталность њихова повратити. Тако су они мислили, кое посведочаваю њихова писма. Ето за што се после мо-лише Аустріянцима да се врате на свою постойбину; ето іошъ за што, не бројећи себе за аустрійске поданнке, тражи-ше свога деспота. Али Аустрія, коя ихъ сматраше за свое поданнке одъ онога часа кадъ дођоше, не могаше имъ допу-стити такій редъ, у коме бы быле све незгоде државе у држа-ви; и по томъ оставляюћи ихъ да мисле како мисле, уређи-ваше другчіе. Доста имъ біяше само црквена особита власть, а виша светска власть допаде не деспоту него царевой вла-ди. Али су Срби добро знали шта значи деспотова власть, као што се види изъ молбе њихове и изъ писма Арсенія Чарно-евића Петру Великомъ: „да намъ е истый деспотъ нашъ прва глава, на чій знакъ народъ србскій, обикавши му наравь, волю и управу, или стои или пада“ — тако стои у молби; а Арсе-ніе примењуе на деспота еванђелске речи: поражоу пастыра и разндоутсе окіе стада. Таково се знанѣ за свою самостал-ность подъ управомъ деспотовомъ и ние могло допустити; еръ бы се на тай начинъ навршило што су Срби хтели да буду самостални. Па кадъ на предлаганя аустрійске владе и деспотъ и патріярхъ дотле стварь доведоше да се ние мо-гло ударити натрагъ, већъ ако да предаду народъ Турцима да га истребе, онда Аустрія виде да Срби могу быти и безъ деспота. Октобра месеца 1688 године кодъ Кладова на Тра-янову мосту, Ђураћъ преће съ дружиномъ своіомъ у немач-кій око; али заповедникъ немачке войске кнезъ Баденскій, онай часъ зеповеди те га ухвате па га подъ стражомъ посла найпре у Ршаву а оданде у Сибинь. Влада аустрійска ние ни еданъ путъ казала за што га е затворила; а ердельски кал-вини просуше гласъ да е Ђураћъ затворенъ што е у превели-комъ приятельству съ Русіомъ, и тога ради говорише да е и атонскога архимандрита Исаію слао Шербанъ у Москву. Измислише да се Ђураћъ и Шербанъ тайно договараю съ Мо-сквомъ, и хоће съ московскомъ, польскомъ, татарскомъ и тур-скомъ войскомъ да ударе на Аустрію. За то и Исаію затво-рише кадъ се врати у Ердель и послаше га у Сибинь, и изъ Сибиня заедно съ деспотомъ у Бечъ. Узеше му писма москов-скога цара и жестоко га испытиваше као и деспота. Али

на ново писмо изъ Москве Исаію пустише. Године 1690 Срби са своимъ патріярхомъ Арсеніємъ по пређашнѣму дого вору съ Ђурђемъ пређу преко Дунава у Аустрію и патріяршія се пренесе изъ Пећи у Сент-Андрею близу Пеште. Онда іошъ нису знали управо шта є съ деспотомъ. Али Ђураћъ живљаше у Бечу о своме трошку и подношаше многе досаде одъ домаћина и оскудицу. Срби у молби кою дадоше цару говорише да деспотъ лежи „у премрачной и смрадной тамници, у коіой га већъ и здравлѣ оставля“, и да су му „узета сва добра покретна и непокретна, па опетъ да є натоварено нань іошъ да плаћа и за станъ где га чуваю, а нема ни хране ни одела довольно“. Залудъ бы молба самога деспота, кои сасвимъ ясно самимъ делима доказиваше свою оданость Аустріи и искаше да му се суди и да се саслуша говорећи „да се ни ђаво не може по правди осудити не саслушанъ“ (neque diabolus inauditus jure condemnari possit). По томъ три пута даваше Срби молбе цару да пусти деспота; Арсеніе чини што се годъ може; али све залуду. Влада одговараше єднако да іошъ нема кадъ расправити стварь деспотову и самъ царъ рече посланицима: „о затвору Ђурђа Бранковића, будући да се іошъ не зна за што є затворенъ, не могу одговорити“. А ниє се ни мислило за то дознати. У томе се Срби и патріярхъ, коєму влада, као да бы накнадила деспота, веома ласкаше, све већма заплеташе у послове целе Аустріе, добивши одъ нѣ деспотскога наместника. Називаюћи се „заточници“, храбро се бише узъ немачке войске за аустрійске землѣ, єднако се вараюћи наданѣмъ да ће се умиривши злога суседа мирно вратити къ самосталномъ државномъ животу. Али докъ се бављху по аустрійскимъ земљама, мало по мало стезаше имъ се и узимаше права светчано дана и потврђена царскимъ писмима. Католичко свештенство стаде узимати одъ ньихъ десетакъ; радни се патріярховой власти умали; силомъ расељаваше Србе по немачкимъ земљама; узимаше имъ пленъ кои задобіяху сами одъ Турака и кои по праву припадаше ньима. У молбама се своимъ Срби не опираху ни на што друго него на своя права, и саставляюћи своє користи съ користима аустрійскимъ, да бы се болѣ радило молише да имъ се пусти деспотъ, кои имъ по ньиховымъ речима біаше глава и управитель и найболѣ могаше уређивати послове. Али са чега

они тако безъ околишеня искаше деспота ради користи саме Аустріе, а то є што сасвимъ по славенски любляху старешину и безъ мере му се покораваху као глави целе породице, што му се повераваху мислећи да є нѣму єдиноме предана одъ Бога срећа народна и да онъ єданъ може и треба ньомъ да управля, — то се башъ ниє могло подударити Аустріи съ користима, коя се бояше да се у ньой не заметне особита яка власть. Съ тимъ узрокомъ бияше саставлѣнъ и другій, узрокъ вере ради, кои опетъ долажаше изъ истогъ начела, и коєга не таяше угарскій архиепископъ, кои одговараюћи на молбу деспотову управо рече: „съ єдне стране смета му (деспоту) да се не пусти архиепископъ вашъ (србскій), коєга зовете патріярхомъ, и съ коимъ се и господинъ Бранковићъ слаже, єръ патріярхъ хоће такове ствари да има, коє бы могле быти и противне моіой власти архиепископской и на штету свему закону римокатоличкомъ . . . за то кадъ бы се и господаръ Бранковићъ ослободіо, іошъ бысте већма подигли рогове за оваке ствари, коє мы не можемо ни на кои начинъ допустити у кралѣвству угарскомъ". Али Срби не могоше быти безъ своєга старешине, кои бы ихъ световао и ньима управляо у мучно ратно доба, и за то имъ бы данъ деспотскій наместникъ съ влашћу врло ограниченомъ. Али є московскій дворъ болѣ разумевао и поштовао ону славенску црту, за кою ниє маріо дворъ немачкій. Кадъ се године 1696 саста съ московскимъ посланикомъ К. Никитићемъ патріярхъ Арсеніе, приповеди му „како є деспотъ затворенъ, како нагоне и народъ и свештенство да се саєдини съ римокатоличкомъ црквомъ, и како раселяваю србскій народъ по немачкимъ краєвима, коє не само противъ права светчано утврђенихъ, него се тимъ іошъ показуе да мисле у некаквомъ робству задржати тай народъ". На то посланикъ московскій заиска одъ аусрійскогъ двора двое: да му буде слободно састати се съ деспотомъ и да се православни Срби одбране одъ насиля коє имъ чини латинско свештенство. А кадъ се саста съ деспотомъ, заиска да се Ђурађъ пусти єръ ниє кривъ. На то му одговорише: „ниє учиніо ништа зло, али тако ште разлогъ државный" (nihil male fecit, sed ratio status sic requirit). Не зна се еда ли пре или после те раднѣ московскога посланика, еле исте године 6 Юнія Арсенія по-

сла у Москву цару Петру писмо, у коме разложивши обширно сву стварь деспотову моляше цара да помогне ослободити деспота и да брани друге ствари, коѥ се тичу народа славенскогъ у Аустріи и подъ турскимъ ярмомъ. Къ той главной молби біяху додане іошъ две друге: да се место митре, кою ѥ обећао покойный царъ Алексіѥ Михаиловићъ, начини деспотска капа и друго што припада къ деспотству, и да бы се Петаръ смиловао и одредіо годишню милостиню деспоту и нѣгову роду и православнымъ црквама у Ерделю, коѥ пострадаше одъ Калвина, као што ѥ чиніо блаженога помена отацъ нѣговъ. Кадъ се іошъ опоменемо у каквомъ ѥ приятельству великомъ быо Петаръ Великій съ Црномъ Горомъ, видећемо да ѥ Русія одъ како ѥ ступила међу европске државе ѥднако пазила своѥ ѥдноплеменике и ѥдноверце, признаюћи тимъ и сродство своѥ съ ньима и заѥдничке користи. Како се здраво Петаръ заузимао за стварь деспотову, види се изъ тога што се кадъ ѥ быо у Бечу постарао састати се и разговорити се съ Ђурђемъ и што ѥ одлазећи изъ Беча наложіо стварь нѣгову своме пуномоћнику Возницину, кои и писа бечкомъ двору: да пусти деспота, да не украћуѥ Србима права, коя су утврђена царскимъ писмима, да имъ веру не стеже и да имъ допусти съ патріярхомъ своимъ слободно и безъ сметнѣ остати у Срему, ѥръ су на тай уговоръ доведени Срби изъ турскихъ земаля: „па имъ се иначе — рече посланикъ — валя вратити подъ турску власть“. Те речи показую како ѥ московскій дворъ мисліо о доласку Срба у аустрійске землѣ: ясно ѥ да ѥ држао да су се само на време преселили и да ѥ желео да имъ се сачуваю сва права и слободе. Али ѥ о томе другчіѥ мисліо бечкій дворъ, премда ѥднако увераваше Србе да су самостални и да имъ се не може дирати у права. Безъ плода оста и писмо Возницина и четврта жестока молба српска. Показавши много пута у рату између Немаца и Турака да своѥга живота не жале, много пута отевши победу Турцима изъ руку и много пута избавивши немачку войску одъ пропасти, стадоше се Срби молити да се врате преко Дунава на постойбину; али имъ и повратакъ бы забранѣнъ. На тай начинъ осташе у Аустріи на свагда и мало по мало посташе аустрійски поданици, саставлѣни съ народомъ угарскога кралѣвства. На мало времена предъ смрть свою Ђу-

раљъ бы премештенъ у чешкій градъ Хебъ (Егеръ), где умре 19 Септембра 1711 године преживевши у затвору 22 године и не дочекавши да дозна свою кривицу. Срби осташе само съ патріярхомъ, коєму се столица найпре пренесе у Београдъ, а пошто Београдъ узеше Турци, у сремске Карловце.[1]

Разгледавши Србіи државный и грађанскій животъ, видимо да є у своємъ развіяню показивала обшту славенску мисао, коіой є помагала државна самосталность нѣзина. У основи живота нѣзина біяше начело славенско. И то начело, саставивши се изъ народнога и човечіега, біяше обилно силама добримъ и живимъ, кадъ Србія тако брзо, манѣ одъ два века, доће до сяйнога унутрашнѣгъ и споляшнѣгъ развитка. На томе путу, трудећи се своимъ силама управо къ савршенству, она не оста ни єданъ коракъ иза држава, коє су съ ньомъ єднога племена, показавши се у роду славенскомъ врсница другимъ важнымъ славенскимъ државама. Польска, Чешка, Русія и Србія припадаю по почетку свога европскогъ значеня у єдно време, кадъ Славени после великоморавске и бугарске браће брзо поступише єдни за другима къ самосталной државной радньи и скоро се поредише съ немачкимъ и романскимъ племенима истога времена. То є было особито време славенскога живота, младога, сяйнога, кои се срећно показиваше у државной самосталности главніихъ славенскихъ племена. Србія не оста иза другихъ. Видимо є за Неманѣ где починѣ свой независный државный животъ и ступа међу европске државе управо за сто година доцніе него Польска за Болеслава Великогъ, а готово у єдно време съ Чешкомъ за Премисла Отакара I. и съ Русіомъ за Ярослава. Одъ то доба подиже се брзо напредъ према суседнымъ државама изнайпре обраћаюћи имъ на се позоръ, а после сама ихъ привлачећи подъ свою власть. За Милутина већъ іой се границе знатно раширише; Грчка и Бугарска уступаше іой у оружаной сили и воля србскога краля беше кодъ ньихъ много; за Душана, управо у половини XIV века, осимъ што се многе землѣ освоише одъ грчкога царства, іошъ се Србіи и власть увелича у Грчкой и у Бугарской; а поредъ тога и

[1] Извори: Исторія І. Ранћа, 2-го изд. 1823 г., ч. IV и прибавл. II. — С. Лѣтописъ 1830, IV.

Угарска виде себе на єдной висини са Србіомъ, те и преко волѣ своє преста тражити надъ њомъ права, коє до то доба мишляше да има. У Босни имъ се сукобише користи, и ту за Милутинова времена Србія и Угарска стаяху на єднако є-дна према другой, али кадъ Душанъ покори Босну, Србія пре-теже. Што се Србія затезала у пословима са западомъ, ко-ему глава беше папа, и што є сачувала православну веру, то показуе да се ниє бояла запада као што се ниє бояла ни ис-тока. Душанъ є високо подиже предъ Европомъ тако да се сила нѣзина показа потребна у друштву осталихъ држава, у коме бияше Италія, Угарска, Бугарска и Грчка. То є іошъ мало, Србіи допадаше да сврши посао Грчке коя бияше на умору, — а то є да одбіе азіятску силу одъ Европе. Душанъ првый замисли то велико дело, одъ кога се добаръ после-дакъ не бы могао измерити као што се после показа безъ ме-ре зао последакъ одъ противнога. Кадъ ни Грчка ни Бугар-ска ни сама Угарска не избавише Европе одъ Турака, то се іошъ већма показуе колико є значенѣ, коє Србія доби у юго-источной Европи за Душанове владе. Прека смрть Душано-ва остави на свагда безъ одговора пытанѣ: бы ли Турци одо-лели Србима или Срби Турцима? Прилика є подъ єднако и за єдну и за другу страну. Опоменимо се да є у исто време у половини истога века Чешка за Карола IV заузимала частно место у Европи и стаяла више осталихъ немачкихъ земаля, по правди узимаюћи на се у главноме исту сяйность, коя бияше око немачкога цара; Польска съ Казимиромъ Великимъ, прекинувши унутрашнѣ раздоре, ступаше у послове съ европ-скимъ државама и у сродство, а у себи самой подизаше про-свету и поправляше законе. Само Русія, ради дугихъ прего-на између кнезова и ради господства татарскога, заоста иза ньихъ на цео векъ, и истомъ съ Иваномъ III доби новъ др-жавный животъ, кои іой допусти почети послове съ Евро-помъ. Поменуте славенске државе чимъ ступише у то доба своє сполашнѣ силе, онай се часъ поче у ньима будити ми-сао да свой унутрашньій животъ уреде за грађанску обшти-ну. Сполашня сила безъ унутрашнѣ подпоре не могаше дуго подржавати силу државну, — и владаоци славенски дошавши до єднодржавности найвише стадоше гледати да преобразе обштину, коя бияше за то преправлѣна променомъ умислима

о власти и тимъ што оячаше државна начела. Обштина, основана до то доба на старымъ племенскимъ начелима, постаяше и споля и изнутра уређено државно друштво, коему є основа законъ, кои одређуе како валя поданици да стое према врховной власти и међу собомъ. На тай начинъ са споляшньимъ подизанѣмъ славенскихъ држава, србске за Душана, чешке за Карола IV, польске за Казимира и руске за Ивана III, дође и утврђиванѣ унутрашнѣга реда писанимъ законима, были они стари или нови. Законикъ Душановъ, Majestas Carolina, Статутъ Казимировъ, Судебникъ Ивана III, радило се по ньима или не, — свакояко показую да су владаоци ради были утврдити граћанскій редъ. И у развіяню врховне власти Србія нћаше єднакимъ путемъ съ осталимъ славенскимъ државама. У єдно се време и у ньой и у Польской и у Русіи починю прегони међу родбиномъ, потомцима Неманѣ, Болеслава Кривоустога и Ярослава. Ни Чеха ние минуло ово у развіяню свію Славена, само што є у ньихъ было ранїе за цео векъ и по времену се подударало съ мало познатимъ распрама србскихъ жупана, кое се свршише у роду Беле Уроша. Као што у Србіи у то време найвише у размирицама чинише грчки цареви и бугарски, тако у Чешкой размирице међу Премисловцима често біяху у власти немачкимъ царевима и кралѣвима польскимъ. Бретиславъ и Отакаръ I учинише имъ край своимъ наредбама о престолномъ наследству. У томъ имъ поможе што бы мало потомства, кое на скоро са свимъ замре. На сто година после Чеха раздори се прекидоше у Србіи и у Польской, а іошъ после сто година и у Русіи, и то подъ онимъ владаоцима, кои доносећи собомъ нову мисао, именима своимъ отворише ново светло време народнога живота, као што су были: у Србіи Душанъ Силный, у Польской Казимиръ Великій, у Русіи Иванъ III. Што є Србія пала пре другихъ славенскихъ независнихъ држава, съ коима се толико подударала у развіяню, томе су узрокъ како споляшнѣ тако и унутрашнѣ незгодне околности. А ние ни прва была Србія; кою снађоше такове незгоде. Много пре біяху пале кнежевине балтійскихъ Славена поцепане одъ раздора и изнемогле одъ досаде немачкихъ племена; тако біяше пала и великоморавска држава; у ньима се свыма утврди господство западно или немачко. Дође редъ и на источно

царство да квари државе суседнымъ Славенима; и ето, Бугарска, поцепана одъ унутрашньихъ буна, потресена тимъ што се сукоби власть византійска са србскомъ, брзо поће у пропасть и мирно се предаде азіятскимъ отимачима. Тако и Србія примивши семе државнога кварa изъ Грчке среднѣга века, поче слабити; и нѣзина се снага обрати на штету ньой самой и посрнувши єданъ путъ на Косовомъ полю, мало но мало стаде губити свою државну самосталность и допаде истымъ азіятскимъ дошљацима. Исторія є записала шта су Немци радили да ослабе Славене, по чему су ихъ и покоравали; али Грци досаћуюћи Бугарима и Србима своимъ моралнимъ, грађанскимъ и државнимъ кваромъ, нису тражили да освоє као Немци, него само да сачуваю себе, — али не сачуваше ни себе ни Славена. Одъ ньихъ доће и разви се у недрима самихъ Славена зло, коє учини те Славени не могоше уставити грдну силу, коју пусти Азія на Европу, и сва три народа, грчкій, србскій и бугарскій, готово у єдно време падоше одъ нѣ.

До Неманѣ Србія біяше поцепана. Ако є и была власть великихъ жупана, опетъ су у различно време и у различнымъ областима были независни кнезови и жупани, нити є было племена за коє бы се могло казати да є у нѣга была врховна власть надъ своимъ Србіомъ. Велики жупани, све до Беле Уроша, добіяше власть не по наследномъ реду него по згоднымъ околностима и съ помоћу грчкомъ. Поредъ свега тога опетъ име дестничкихъ, дуклянскихъ и порекло рашкихъ жупана, као и бежанѣ Беле Уроша у Захумлѣ и Техомилово у Дуклю сведочи, да є власти главна средина и место была Зета или югозападный угао србскога народа, где біяше Дукля, Дестница и Раса. Далмація и Дукля біяху у Зети и у споменицима є често заменюю собомъ. Одъ Беле Уроша држи се власть великожупанска у єдномъ племену, коє, као што сведоче летописци, изиће изъ Дуклѣ, и тимъ іой се ясніе показуе значенѣ. Буне у племену Беле Уроша свршише се тимъ што надвлада млађій унукъ нѣговъ Неманя. Одъ тога времена нестаe потомства са стране; а узъ то слабе и пропадаю одвоєни независни владаоци: Неманя збира подъ свою врховну власть србску землю, ствара одъ нѣ самосталну државу и предаe владу своєму племену преко найстарієга сина своєга и великога жупана Стефана. Али по обичаю свію Славена,

Неманя не остави безъ државе ни другога сина своєга, Вукана, коме назвавши га великимъ кнезомъ даде племенску землю Зету. Валя признати да є достоянство великога кнеза было манѣ одъ достоянства великога жупана и да є Вуканъ стаяо подъ Стефановомъ рукомъ, као што ни Зета ніе была сасвимъ одвоєна одъ Србіе. Али поредъ свега тога опетъ є ово была особина, коя даваше неку самосталность ономе кои є имаше, и помагаше му присваяти сву осталу отчевину на штету врховной главе целе Србіе. Ова се борба после понови неколико пута. Стефанъ іошъ болѣ утврди власть, кою наследи одъ отца, венчавши се на кралѣвство. Тимъ у споляшньимъ пословима подиже на више Србію, кою іошъ Неманя учини независномъ државомъ, єднакомъ са суседнимъ државама, а на той є висини подржаваше сродство съ византійскимъ двором, кои онда біяше првый у Европи. А у унутрашньимъ пословима поста ясніе како стои према своимъ поданицима као венчаный владалацъ, као заповедникъ ньиховъ и краль. После нѣга престолно наследство иѣаше одъ старіега брата на среднѣга и млаѣега. Што не бы синова и синоваца, за то се не може управо казати є ли се то чинило за неволю или по староме славенскомъ обичаю по коме се пазило на старешство. Поредъ првога знамо да се іошъ гледало и ко є врсніи, коє видимо на Владиславу. А друго намъ се чини да є приличніе, єръ после Уроша I видимо где иза старіега сина нѣгова Драгутина доѣе на престолъ другій синъ Милутинъ мимо синовца своєга Владислава. Ово правило после Милутина губи силу свою, и то тако да и са стране синъ Милутиновъ ступи на престолъ на штету старіему братучеду своєму, сину старіега брата Драгутина и єдиномъ законитомъ наследнику и Неманьиѣу. Властели помогоше той промени; али опетъ одбранише старіега сина премда не законитога одъ такога млаѣега Константина. У одговору, што є одговоріо Дечанскій Константину, веѣъ се показа правый владалацъ кои разумеваше како стои према родбини, као што пре нѣга владаоци разумеваху како стоє према своимъ поданицима. Сада одъ поданика доѣе редъ и на родбину: ньойзи преко Константина Дечанскій показа да іой є место не на єднако съ кралѣмъ, него у нѣгову подручю, друго место у држави. И тако се на престолу племе Неманьи-

но сврши управо съ Милутиномъ; властели заборавивши за законитога наследника Владислава, боєћи се да одъ великога приятельства Милутинова съ Єриномъ не дође грчкій домъ на србскій престолъ, чуваюћи и бранећи свою народность, дадоше владу сину Милутинову са стране Стефану, и тако умеше сакрити му роћенѣ и украсити му животъ чудесима да о той ствари ћуте летописци не само домаћи него и грчки онога времена и познїи. Дечанскій оженивши се другій путъ Гркињомъ зададе властелима истый страхъ, кои ихъ преће намери да нѣга истога подигну на престолъ; тада обратише очи на нѣгова сина узбунивши га на отца. Како су тежили сачувати народну самосталность ясно се види и изъ речій, коє рекоше Душану. Нова се мисао о престолномъ наследству подудараше съ њиховомъ намеромъ и старіи синъ дође на отчинъ престолъ. Али се власть властелска већъ показа да є превелика. Да бы ихъ съ єдне стране уклоніо одъ себе и одъ свога рода, а съ друге утврдіо поредъ себе сина своєга у наследству безъ властела, Душанъ се венча на царство и заєдно наименова Уроша кралѣмъ давши му сву Србію. Зета, у коіой живеше Дечанскій и самъ Душанъ докъ се не зацари, већъ преста быти особина коя се даваше кралѣвићима и изєдначи се съ осталимъ србскимъ областима. На тай начинъ наследникъ беше већъ одређенъ, а гнездо Неманьина племена, одакле се найпре являла ягма за престолъ и где є живело силно властелство, коє найвише могаше у држављимъ пословима, бы уништено. Сврхъ тога требаше име кралѣвско променити на царско и за то што се много грчкихъ земаля беше присвоило, што се мишляше да се саєдини сва Грчка и Бугарска са Србіомъ и што се Србія біяше високо подигла у пословима съ осталимъ државама. Душанъ се назва царъ србскій, грчкій и бугарскій. Показа се да достойно наставля што почеше Стефанъ Првовенчаный и Милутинъ. Споля раширивши Србію и давши іой већу силу, Душанъ є и изнутра уреди поставивши правила како између врховне власти и поданика тако и између поданика самихъ. После нѣга извршн се воля нѣгова као воля самодржавнога владаоца: венча се на царство синъ нѣговъ Урошъ. Ни то не прође безъ супарника. Стрицъ новога цара, Симеунъ, огласи да нѣму припада србскій престолъ; али држећи се старога сла-

венскогъ обичая, кои давно беше укинутъ самодржавномъ нољомъ господаревомъ, не нађе на што бы се ослоніо у новомъ реду, па не може ништа учинити. Урошъ на себи осети крайность новога реда Душанова, и не имаюћи снаге држати га у границама, паде подъ нѣговомъ тежиномъ, као последньій потомакъ лозе Неманьине са стране. После нѣга завладаше властели. Тако є прелазила власть у Србіи.

Животъ се србскогъ властелства дели на две половине, кое се између себе разликую у найглавніой ствари. На граници између єдне и друге стои година 1346 — година кадъ се Душанъ венчао на царство. У првой є половини властелство уєдинѣна дружина съ користима и правцима целе дружине. Што є власть кралѣвска єднако ячала, съ тога не изиђоше изъ властелства онако силна племена, какова біяху нека босанска племена; али є оно за то было силно своимъ єдинствомъ. То є єдинство може быти сметало те се не появише силна племена и области не одваяше као после. Радня се србскогъ властелства као дружине показує найвише у томе што є тежило за народномъ коришћу. Оно є найвише учинило те се Радославъ уклони одъ владе; оно є было стража целой народной самосталности кадъ поможе Дечанскомъ и Душану ступити на србскій престолъ; оно є собомъ представляло народну страну према другой грчкой страни, коя наста у србскомъ двору съ великога приятельства између кралѣва и грчкихъ царева. Тай є народный правацъ у властелства долазіо отуда што є было дружина и што су властели были староседіоци. Поставши одавно на србской земльи, силно што є на своме дому, привикло у области где живляше гледати свою отачбину и свою подпору, свое є користи составляло съ користима целе землѣ и држало да є за нѣга самога врло важно имати ваљане господаре съ народнимъ правцемъ; єръ чуванѣмъ народне самосталности чуваше се и користи нѣгове дружине; єръ целость србске државе біяше ємство и за нѣга самога. Али Душанъ желећи сву државну силу саставити само у руку врховне власти, зацаривши се даде властелству ново обличѣ. Безъ тога се ніе могло докучити што є Душанъ намишляо. Врло се ясно беше показало да ніе добро што се за владе потомства Неманьина са стране властелство онако яко поче мешати у найвеће државне по-

слове. Душанъ нађе да се съ тимъ не може сложити што є мисліо подићи власть србскихъ владалаца не само предъ странцима него и предъ своимъ поданицима. Осимъ тога достоянство и значенѣ истинитога владаоца и самодржца, како га Душанъ мишляше, ніе допуштало у држави силне дружине коя може уреѣивати престолнимъ наследствомъ; што є она радила, то є требало да буде у самодржавной вольи самога владаоца. Што се Душанъ назва царемъ, коє бы прека потреба по многимъ различнымъ околностима, као последакъ многе сяйне раднѣ Душанове, тимъ се учини край властелству као дружини. Кадъ се уреди царскій дворъ са свима раздемима, кадъ се венчана глава узвиси, съ коіомъ се сва породица господарева стави по далѣ одъ поданика, кадъ се поставише чинови и награде за личне заслуге, кадъ наста сяйность царска, каква беше у Грчкой, тада виде властелство да є дружини нѣговой пресахла сила, кою имаше одъ своє постойбине; нађе се другій и єдиный изворъ силе — врховна власть, коя по новой мисли, кою створи Душанъ, подизаше и подржаваше не дружину него личности. Доиста мисао о правомъ самодржавномъ владаоцу ніе допуштала него само тай єдиный изворъ силе за све заєдно и за свакога на по се. Свакій є быо толико силанъ колико се заслуге нѣгове показиваше у радньи врховне власти. Съ тога се властелска дружина распаде на посебне личности, дружинске се користи уништише, и појави се ново лично властелство одъ людій, кои служише и угодише цару. Али дође друга крайность. Новымъ властелима ніе было до праве користи целе землѣ него до користи ньихове, коя немаше ништа съ обштимъ добромъ; што су радили нису радили изъ любави къ народности него изъ любави къ себи и да себе сачуваю, место заєдничке раднѣ за користь целе отачбине наста надметанѣ, ягма, буна и правый ратъ међу ньима; прећe є властелство у подржаваню дома Неманьина налазило ємство за себе само; а садъ носебни люди, кои тражише срећу, знаюћи где є изворъ власти, не хтеше быти задовольни што су близу нѣга: него многи пружише руку да га и освоє, да присвоє себи врховну власть. Само є требало да после Душана Силнога настане царъ — слабый синъ нѣговъ Урошъ; зло, коме заметакъ бияше у новини, брзо се разви и поста страхота, чему помага-

ше и зло изъ Грчке. На скоро прогута и истреби сва добра начела, на коима стаяше Србіи самосталность, и величанствену државу Душанову доведе найпре да плаћа данакъ а потомъ и робиня да постане Турцима. После Уроша влада паде у руке властелима, кои осилише по областима где ихъ Душанъ понамешта. Што области біяху одвоєне и велике и найвише ихъ біяше узето одъ Грчке и по томе слабо што имаху съ правомъ Србіомъ, — што областнымъ управительима біяше дана велика власть и што се могаху на Грчку угледати, съ тога посташе лакоми на власть и самосталность. Несрећна се крайность показа на Вукашину, кои се удвори цару, доби име кралѣвско и поставши прьый човекъ у држави воєва на друге областне управителѣ; по томъ незадоволянъ онимъ што већъ имаше науми освонти врховну власть. Урошъ бы убієнъ. Вукашинъ докучи што є желео. Али се ніє венчао на царство, него се єднако називао краль, као што и после нѣга сви кои владаше Србіомъ узимаше смерне титуле. Лазаръ ако є и венчанъ бьо, опетъ звао се кнезъ; и кои после нѣга владаше, зваше се деспоти. Радня четворице властела, колико є различна сама по себи, опетъ се одъ прећашньихъ влада разликує тимъ што є за нѣ Србія ослабила, подвргла се Турцима и пала. Место сяйнихъ победа Милутиновихъ, Дечанскога и Душановихъ доћоше пропасти на Тенару и на Косову. Србія, коя ако и имаше много освоєнихъ земаля, опетъ біяше яка своіомъ претежніомъ народношћу и железномъ вольомъ мудрога и силногъ Душана, садъ доће да се распадне; измећу области нестаде свезе; управительи тражише самосталность и клаше се. Вукашину є и Лазару требало утврдити на ново Србію и сачувати є одъ Турака кои све яче нападаху; ни єданъ ни другій то не могоше учинити него платише животомъ. Влада є двоице деспота обележена властелскомъ личношћу, у ньой се показує више ниска любавь къ себи него висока државна мисао. На обоици се ясно види властелинъ, кои ніє заборавіо ни своихъ буна ни личнихъ користій; у ньихъ нема владалачкогъ погледа кои све обузима, нити осећаня за савъ народъ; ньиховъ видъ не допире далѣ одъ онога што се тиче ньихова добра или се подудара съ ньиховимъ мислима; што имъ радня біяше залудна, тимъ се показує да нису умели управляти народомъ. Сврхъ тога за Лазара се

и нѣгова сина наставляло што беше почето за Уроша V. Већъ ниє было царскога дома, кои онако високо постави Душанъ изнадъ народа: на престолу, коме се прѣже не могаше приступити, сѣаше властелинъ, на коєга угледаюћи се други властели помишляху да бы и сами могли имати онако врховну власть. Као што се прѣже властели отимаху о прво место до царскога престола, тако се садъ стадоше отимати о самъ престолъ. Вукъ Бранковићъ шћаше оборити Лазара и по народной причи бы узрокъ пропасти на Косову. И онъ и синови му шћаху оборити сина Лазарева Стефана. Требало се и одъ ньихъ чувати и одъ Турака бранити. Стефанъ се могао опростити и єднихъ и другихъ; али само прве смири, а што се тиче Турака, плаћа имъ данакъ и оста имъ веранъ у подручю. За нѣгове владе много пута Срби проливаше крвь свою за оне кои ће имъ после быти господари. Али што є Стефанъ могао а ниє хтео отети се Турака држећи се своє верности и тешећи се што му є народу добро за време, за то опетъ после нѣга Ђураћъ хтеде али већъ не може извући Србію изъ поданства по данку, коє се свакій часъ шћаше обратити у право робство. Будући бесавестанъ, немиранъ, претварица и оклевало, коє све показуе властелина онога времена, ниє могао учинити ништа; много се трудіо али залуду; што є годъ починяо, ниє му ишло одъ руке, єръ є кваріо оклеванћмъ, а наглошћу у невреме навлачіо є на себе гнѣвь и осветy оба суседа, Мађара и Турака. То се види и у приватной нѣговой радньи. Тимъ є сасвимъ другчіи одъ Стефана. Єданъ біяше сувише веранъ непријателю христіянскомъ и слободу землѣ своє даде само да надвлада свога лич. ногъ супарника и да посведочи лажну или болѣ рећи саможиву дужность поданичку; другій єднако вараше свакога и немаше подпоре за сложну радню противъ обштегъ непријателя. Да су были саможиви, да нису умели далеко погледати као што треба владаоцу, и да нису имали тврде волѣ, то показуе влада властела кои седоше на престолъ и не умеше показати се достойни своєга новогъ места; сметало ихъ є што су были нови те нису имали старине о кою бы имъ се опирало право и коя бы ихъ подизала предъ поданицима као владаоце коима є одъ колена царство, и што имъ є будућность была жалостна: речю новина доће на крайность, иза коє іошъ

остаяше само да падне државна самосталность. И саможиво, немирно властелство паде прво подъ турскимъ ударцима, кои тада дохватаху цело тракійско полуострво: властелство носећи у недрима своимъ кваръ не може сачувати државу, коя съ осталимъ народомъ падаше за своимъ поглаварима.

Али є у Србіи єднако живела друга сила — велика, коя не стари нити се може скрушити, — и то є вера. У правой є Србіи была само православна вера. Народъ є љубляше и она му біяше дража одъ самосталности. Ни време ни насилѣ ни гледанѣ на потурчену властелу не могаше учинити да се поколеба у вери своихъ праотаца. И найпосле вера спасе Србію. У србскогъ свештенства біяху све особине Христіяна источне цркве. Србско се свештенство одликовало тимъ што є смерно, што ніє марило за користъ, што є сасвимъ было одано вери, што є добро разумевало своя права и дужности и што се свагда слагало съ врховномъ влашћу и съ народомъ. Докъ є Србія была независна, свештенство є безъ престанка у миру и напредно радило по народу помажући врховной власти у добрымъ наредбама нѣзинымъ. Пастири србски уређиваше домаће свештеничко поглаварство, не єданъ путъ помирише непријательске стране и сачуваше да се крвь не проліє, подпомагаше своіомъ влашћу найдостойніе владаоце, помагаше имъ поставляти законе, просвештаваше народъ истиномъ веромъ, утврђиваше православну веру у освоєнымъ земляма и єднако неговаше у народу ону силну љубавь къ вери, коя съ љубављу къ народности подржаваше у Србима самосталный духъ и моралну чистоту, и на последакъ найвише помогоше Србіи да се избави. Душану є свештенство преко просвештенога Іоаникія разумно помагало уредити србску патріяршію, у чему се не може одрећи да є далеко видела и єдна и друга страна. Грчко свештенство уплетено у државне буне последньихъ времена византійскогъ царства, кадъ све біяше искварено, ніє могло сачувати царства одъ погибли, коя му грожаше; съ Византіомъ не могаше да не падне и значенѣ цариградскогъ патріярха, а съ ньимъ и добро коє є чиніо свой православной источной Европи. Накупивши се у повеликомъ брою у Србіи грчко свештенство ніє знало за добро домаће него є подржавало у држави раскиду радећи за свою народность а на штету народности србской. За то є двоє

Душанъ мисліо поставити србску патріяршію независну одъ цариградске. У томе не може човекъ да не опази како є Душанъ дубоко замишляо и како му є было здравъ владалачкій разумъ: уредивши патріяршію съ єдне є стране сачувао народъ одъ неслоге између грчкога и србскогъ свештенства, єръ є ономе првомъ узео подпору кою є имало у Цариграду у патріярховой власти, а съ друге наменіо є Србіи за православну веру оно што вреди средина, коя є Грчкой помагала. Онъ є видео да ће источно царство за цело пасти не само одъ турскога мача него и одъ руку унутрашњихъ непріятеля реду и миру, а съ њимъ ніє могла да не падне и црквена сила нѣгова. Патріярху є србскомъ наменьивао да замени патріярха цариградскогъ, да буде глава православной Европи и да чува православну веру, на кою се дизаху и Латинци и Турци. Власть є србскога патріярха наравно ишла и на то да подигне домаће свештенство; грчко бы уклонѣно; народность подкреплѣна; свеза између народа и свештенства утврђена; — и одъ то доба србско свештенство оста найживльій део народнога суштаства. Православна вера одъ нѣга негована безъ престанка неговаше народу умъ и срце, а кадъ дођоше тешка времена, она бы єдина морална подпора Србима, како онымъ кои се преселише преко Дунава, тако и онима кои осташе подъ Турцима. Ако и паде државна самосталность и неки се посебни люди истурчише, опетъ Срби осташе Срби какви су и были, са своіомъ веромъ, са своіомъ народношћу и са живомъ любавлю къ самосталности. У почетку садашнѣга века моралне се силе њихове, сачуване у робству за три и по века, на ново подигоше, кадъ ихъ пробуди турско нечовештво, и добавише имъ нешто државне самосталности. Садъ већъ не бы представникъ чистихъ и здравихъ сила народнихъ прећашнѣ кваромъ обузето властелство; него свештенство и онай део народа, где єднако остаяше найвише живота и народности, изиђоше Србіи за управителѣ у борби нѣзиной за слободу. Вера, народность и помоћь єдноверне и Славенима свагда добру раде Русіє учинише те се Србима основа државный животъ, кои данасъ имаю.

Прегледаюћи Србіи унутрашньій животъ, каква намъ га показую домаћи споменици а особито законикъ, видимо да су се све стране тога живота кретале као што є народности

требало и да є то кретанѣ было управлѣно да найсавршеніе покаже начела добро уређене грађанске обштине. Одкако завлада племе Неманьино, Србія иђаше путемъ самосталнога развіяня, нити бы Душанъ могао учинити што є учиніо, да ниє пре нѣга Србія была преправлѣна на то. Ишла є брзо. За подругъ века учини те се у многоме могаше поредити съ немачкимъ и романскимъ држабама истога времена. Истина, она є заостаяла иза ньихъ у занатима и у мислима о угодномъ животу, али є за то може быти болѣ него у ньихъ была у нѣнымъ законима развіена мисао о човештву. Редови у народу и ньихова права, особито права нижега реда, кои є онако быо у Немачкой притиснутъ феудализмомъ, наредбе за земальску обрану, судови и како се и чега ради се казни, то іой накнађа што беше заостала у угодномъ живлѣню, накнађа іой толико колико умна радня више вреди одъ телесне. Особито є дивно развіено право црквено и земальско. Похвална радня србскогъ свештенства и побожность у владалаца, съ коє се многа добра дароваше црквама и манастирима, учинише те біяше потребно наредити како ће велике цркве и манастири стаяти съ маньима коє біяху подъ ньима и како ће црквене власти стаяти съ людма кои припадаху црквама. Земальско право исто тако развито наређуе особито за обштине, поставля права око међа, државне работе и дужности, како ће се управляти жупе и градови, колико ће тежаци радити своимъ господарима и како ће стаяти према ньима, како ће се области чувати одъ скитница, непријателя и людій кои кваре обштинскій редъ и миръ. У државнихъ и приватнихъ поданика, окромъ отрока и детића, коихъ и ниє было много, видимо да є донекле развіена лична самосталность подъ закономъ. Уобште поштованѣ права човечіихъ у свакога човека и у свыма грађанскимъ пословима најсветлія є страна у држаье среднѣга века. Премда се у Србіи мало развила трговина и премда трговачкогъ права за Србе готово ниє ни было, опетъ послови съ Дубровникомъ показую да є у Срба была радня око сирове робе; а писма, у коима се наређуе за трговину, сведоче да су и они знали за трговачко право и поштовали трговачкій духъ у другихъ. Ако за народно богатство највише треба да се трудъ користно употреблява, Србима не треба за зло примати што нису марили за трговину

и што су радили сирову робу; да є друго было другчіе, они бы се дали и на трговину као и Дубровчани, али државне околности, унутрашньій животъ, и што є найглавніе сама земля намераше ихъ да раде, што и данасъ найвише раде, да раде и изъ землѣ своє шалю сирову робу, а особито метале и лой. А поредъ свега тога опетъ наши споменици показую да є у Србіи было и домаћихъ трговаца и занатлія, ако и не толико да бы были за себе разделъ у народу.

За дуго пре Неманьића єзгра є Србіи была Зета, коя се у тешнѣмъ смислу зваше Далмація и Дукля. Што є Бела Урошъ бежао у Захумлѣ, коє є граничило са Зетомъ а може быти єдномъ страномъ и улазило у ню, што є бежао Техомилъ у Дуклю, што се Неманя родіо у Зети, и найпосле што є Дестница и Раса была близу Зете или у источнымъ краєвима нѣзинымъ и што є велико жупанско достоянство было у дестничкихъ, дуклянскихъ и рашкихъ старешина: то све доказує да є у Зети была Србіи власть и тимъ да іой є Зета была найглавніи део, кои найвише могаше у државнымъ пословима. То є долазило одъ две ствари. Прво: Зета беше колевка рода Неманьина и у ньой одрастоше готово сви Неманьићи, кои є зваше частнимъ именомъ дедина. Све до Душана біяше особина племена Неманьићскога, по чему біяше за себе одвоєна и самостална. Што свагда біяше самостална, што се подударахy користи народне, властела нѣзинихъ и кралѣвске родбине коя у ньой живляше, и што поредъ тога біяше тврдо везана съ осталимъ србскимъ земляма єдномъ веромъ и влашћу, съ тога є была найглавніи угао источне Србіе. Чистъ народный правацъ, противанъ грчкомъ мешаню, додаваше іой те біяше іошъ претежнія. Друго: Зета біяше найвишій угао южне Србіе. Зна се да у горама народъ дуже храни свою самосталность и своє особине него по равницама. Савъ южный брдовитый угао Србіе, одакле теку обе Мораве, Ибаръ, Ситница, Лимъ, Морача, Дримъ, Црна, Вардаръ и Пшина, свагда є имао у власти долину преко коє тече Дрина и Морава и коя прелази у равно Посавлѣ. Послови съ Грчкомъ и чести ратови чиняху те се Србіи све силе прибираху къ томе углу, кои имаше у власти и южну равницу, коя се простираше низъ Вардаръ и Струму до атонскихъ гора. Ево за што се Србіи, одъ искона владаюћи тимъ угломъ или ста-

ромъ Дарданіомъ, по времену распростре и на югъ у Маћедонію. Ту су у средъ планина быле кралѣвске и архиепископске столице старой независной Србіи. Западный іошъ вишій део тога брдовитогъ угла бияше горня Зета, коя са доньомъ до приморске скадарске равнице имаше све што треба да животъ буде самосталанъ и да се силно развіе. Босна по себи брдовита на югу и одвоена планинама са запада, юга и истока одъ осталихъ србскихъ земаля прелазећи у посавску равницу простираше се и преко Саве и тимъ долажаше Угарской подъ власть; тако и приморске обштине лежећи на уской обали не могаху се сасвимъ сачувати одъ власти съ мора и съ друге обале; али Зета, ако и бияше на мору држећи заливъ которскій, где є пристаниште єдно између найлепшихъ на свету, опетъ имаше што имаю землѣ коє нису на мору, єръ у ньой надъ равницама, коє іой народъ хранише те могаху быти безъ морске трговине, владаше планине коє є везаху съ осталомъ Србіомъ. Одъ значеня тежачкогъ и трговачкогъ бияше у ньой претежніе државно, коє имаше за Србію. Съ тога, кадъ остале области одпадоше одъ Србіе, она бияше єднако съ ньомъ у свези. У источнымъ краєвима нѣзинымъ бияше она средина, коя притезаше сву осталу Србію и коє ради и она дужна бияше оставити се раднѣ приморске трговачке обштине. Отуда іой є важно значенѣ за Србію, коє є іошъ важніе тимъ што є тадашня Србія была више войнички уређена него грађански и трговачки, а войничкомъ духу, као што се зна, помажу планине. Али є Зета могла показивати власть само на праву Србію; а одъ Маћедоніе бияше раставлѣна Епиромъ и планиномъ Шаромъ: съ тога кадъ Душанъ освоивши многе землѣ распространи свою власть толико да права Србія доће само малый део велике државе нѣгове и столица бы пренесена у Средацъ, онда и Зета изгуби за свагда власть свою надъ осталомъ Србіомъ; а по томе кадъ се у србской држави показа државный кваръ, и Србія губећи самосталность, обтерећена освоєнимъ земляма, растрзана на личне властелске правце по областима, поће да се распада и пропадне, тада се Зета сасвимъ одвои одъ Србіе и узе себи за посао да чува веру, слободу и народность. Зетскимъ властелима бияху користи целе Србіе веома драге; єръ бияху и ньихове землѣ користи; ко ће владати — то пытанѣ

ньима біяше као пытанѣ о животу и срећи ньихъ самихъ, и съ тога се свагда стараше подизати на престолъ оне изъ кралѣвскога племена кои живеше кодъ ньихъ, кое найболѣ познаваше и у кое се найвише уздаше: незаконитога Стефана Дечанскогъ волеше него законитога Владислава. Привезани свима користима за свою постойбину, безъ престанка хранећи међу собомъ старо єдинство своє дружине и радећи по духу целе дружине своє, зетски властели не могоше допуштати да се у Србію увлачи власть туђа ньима противна и свагда држаше народну страну: они се постараше те Дечанскій и Душанъ сметоше да се Србія не сліє съ Грчкомъ и да не доће на престолъ србскій грчко племе. Зету дичи што се држала старине. У ньой се дуже држаше стара племенска правила, и кадъ у осталой Србіи у велике владаше државна начела и воля єдинога владаоца, у ньой іошъ налазише подпору они Неманьићи, коима се племенско начело чиняше пробитачніе одъ државнога: изъ нѣ Вуканъ шћаше завладати целомъ племенскомъ државомъ; изъ нѣ се Константинъ и Симеунъ іошъ трудише одржати старе мисли о племенской држави, — єданъ иштући да се заєднички влада отчинствомъ, а другій являюћи да є влада преча стрицу него синовцу. Може быти да є у томе была већъ у невреме крайность; али за то се и ніе навршила, єръ већій део зетскога народа већъ признаваше да се не може быти безъ новихъ начела; за то є любавь къ старини а особито къ племенскимъ начелима сачувала Зети єдину власть и подржавала у народу поштованѣ према законитымъ владаоцима. Србія уваливши се у крайность неудржане новине, као и Грчка, допусти властелима да истребе домъ Дечанскога, кои прими владу одъ дома Неманьићскога, и да седу супарници на престолъ отетъ одъ законите власти, и за то плати своіомъ слободомъ, а Зета оста уживаюћи на миру добра, до коихъ су дошла сва славенска племена отиснувши се одъ заєдничкогъ живота, — добра коя су у наследной самодржавной влади. У ньой Балша остави наконъ себе законите владаоце, после коихъ власть преће на сродный домъ Црноевића. А доцніе є и само владичино име остаяло у єдноме племену, у Нѣгуша, одъ кога є и садашньій кнезъ Данило. За Ивана Црноєвића доня Зета и већа страна приморя допаде у туће руке; а горня се Зета или Црна Гора іошъ болѣ

уѣдини и свагда біяше представница србске независности. Знатно є што є то допадало истой области, коя негда біяше єзгра развіяню србске државе, и по томъ іой за дуго даваше владаоце бывши іой главный део. Што є сва одъ самихъ брда, што є одвоєна, и што іой околности споляшнѣ біяху зле, съ тога храбрость народа нѣзина поста чудо. Мржня на Турке, оданость православной вери и любавь къ слободи подигоше у ньой духъ народный високо. Црна Гора држећи се свога правца остає непроменита у унутрашнѣмъ животу своєму; до садъ се на влади нѣзиной познає племенско старештво; у народу се нѣзиномъ чуваю живи знаци найстарієга славенскогъ живота, и песме су іой песме целога народа. На истокъ одъ Црне Горе, данъ хода одъ црногорскога племена Васоєвића, већъ се починю планине садашнѣ слободне кнежевине србске. Преко тога ускога комада землѣ, кои припада Турской, свагда су се састаяли Срби изъ Србіе и изъ Црне Горе; єданъ є духъ дихао у горама и єднихъ и другихъ; — и ту, на южномъ горовитомъ углу Србіе, найпре поче и по томъ єднако имаше подпору страшна борба србска за слободу, — борба коя обузе сву Србію и изъ турскихъ руку оте знатанъ део Славена.

II

ВОСЬ А.

Босна є негда была србска *жупа* сасвимъ подъ влашћу праве Србіє. Лежала є међу Савомъ, Дриномъ, Неретвомъ и Врбасомъ. На югу тече крозъ нѣзине краєве Рама, одъ коє се и цела земля негда зваше Рама. Неки историци разликую Раму одъ Босне. Доиста има странихъ писама, у коима стои „Рама и Босна“ (Rama et Bosnia) и „Рама или Босна“ (Rhama seu Bosnia), али у нашимъ ћириловскимъ споменицима тога нема: у њима се она свагда зове само Босна. Іошъ у старо време део Србіє на левомъ брегу Дрине до Саве съ именомъ Семберія припаде Босни и біяше съ њомъ свагда єдне среће.

Одъ године 1120 Босна поста *бановина*. Рашкій жупанъ и кнезъ србскій Бела Урошъ даде є у миразъ узъ кћерь зету своме угарскомъ кралю Бели II. Одъ то доба све до Немањ Босна оста съ Угарскомъ, и као и Славонія даваше се у државу кралѣвићима, кои управляху њомъ називаюћи се банови. Године 1156 по речима Кинамовымъ, Борисъ[1] незаконитый синъ Коломановъ явля се као владалацъ босанскій (ὁ *Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικῆς*) помажући угарскомъ кралю у рату съ царемъ Мануиломъ, єръ „Босна не беше подъ влашћу србскога великога жупана, него имаше свога владаоца.“[2] Бела II а за њимъ Гейза II зваше се Dalmatiae, Croatiae et Ramae reges (кралѣви далматински, хрватски и рамски)[3].

---

[1] О Борису, коега Іованъ Туроцъ назива adulterinus regis Colomani, в. у истога у Schwandtneri Scriptores rerum Hungaricarum, I, стр. 146.

[2] Corp. Script. Hist. Byz., Joan. Cinnamus, I. III. p. 131, 104. — Stritter, II, 426.

[3] Lucius, De regno Dalm. et Croat., кн. III, гл. VIII.

Око године 1170 банъ наста знаменитый Кулинъ[1], кои признаваше надъ собомъ врховну власть Неманьи, великомъ жупану србскомъ. Године 1189 учини съ Дубровникомъ уговоръ за трговину (И.; С. № I; Ш. № IV), изъ коега се види да є банъ био сасвимъ самосталанъ у своіой земльи. За нѣгове владе осилише у Босни Патарени или Богумили; онъ є самъ врло подпомагао ту єресь[2], премда се издавао за римокатолика боєћи се суседа Вукана хумскогъ. Године 1197 подвргавши се Угарской поче слободніе радити за ту єресь, али га за то тужи Вуканъ папи. Наредбе папине, угарскога краля и сабора, кои се тога ради сабра 1203 године, помогоше изнайпре; али кадъ се Вуканъ помири съ братомъ Стефаномъ а у Угарской букнуше немири, єресь узе махъ, и особито ояча за наследника Кулинова Нинослава. Одъ срећнихъ времена Кулиновихъ оста у народу прича.

После Кулина, кои умре 1204 годин, наста банъ Нинославъ. Више ученихъ людій, као: Фарлати, Дифренъ, Гебхарди, Шимакъ, Юкићъ и други, кажу да є после Кулина био банъ Сибиславъ све до 1240 године; али болѣ каже Енгелъ да є Сибиславъ био само властелинъ босанскій, nobilis, као што є названъ у папину писму одъ године 1236. Али Енгелъ опетъ єдноме човеку дає два имена найпре Никославъ па онда Нинославъ, и за Нинослава каже да є много доцніе био банъ. Али є очевидно Никославъ само нането на латински место Нинославъ, као што стои у писму Ш. № VI, С. № 5. Босна ніе имала за што быти безъ бана. Премда є године 1235 и могао Коломанъ добити Босну у управу као войвода, оставши узъ то и войвода славонскій, али є и банъ могао стаяти подъ ньимъ по пређашнѣму. Юкићъ ставля између Кулина и Сибислава іошъ два бана: Кулиновића безъ имена

[1] *Βοριτζης* qui Orbino Barich appellatur, Bossenae banus seu princeps, sub a. 1154. Boritium excepit Culinus, cuius non semel mentio occurit apud Innec. III pp. in Epistolis. Du Fresne, in Historiam Cinnami Notae. Corp. Script. Hist. Byz. p. 343.

[2] Неки летописци увераваю да є было оженѣнъ сестромъ Неманьиномъ (име іой се не зна), коя се држаше богумилске єреси. На то пристає и писацъ кньиге Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka (Юкића). Али се врло сумнати валя и да є родъ было съ Неманьомъ, а камо ли да є сестра Неманьина была одъ те єреси.

и Николу. Али тога не доказую извори коихъ се држи, ни Бзовіє ни Пеячевићъ ни Фарлати. Осимъ тога Colloquia Пеячевићева писана, по западнымъ изворима, нису свагда поуздана. Іошъ єдномъ велимъ, историци мешаю богате властеле босанске съ банима, и тимъ замршую стару исторію босанску. Шафарикъ мисли да є Нинославъ бановао 1216 — 1231 године. У Спомеництма подъ писмомъ нѣговимъ издавачи ставише годину 1236. Одъ Нинослава имамо уговоръ съ Дубровчанима. Матєи, а одмѣломь (надимкомъ) Нинославь, бань босньски вєлики понавля уговоръ Кулиновъ; за Кулина не каже да му є отацъ, али што є нѣговъ уговоръ поновіо, тимъ се већъ нешто потврђуе да є иза нѣга владао. Папа препоручуюћи Коломану да брани Нинослава, назива Нинослава dux de Bozna и вели да има право давати и узимати села и землѣ у своіой држави коме хоће.[1] Тако є право могло припадати само независномъ бану, као што су доиста и были бани босански, коихъ врховна власть угарска ни мало ніе стезала у ньиховымъ наредбама унутрашньимъ. Патаренство є силно было за Нинослава, кои є угледаюћи се на Кулина околиштіо према католицизму и за неволю издавао се за добра римокатолика. Истомъ године 1245 расрдивши се Бела IV на Нинослава за нѣгову єресь и за то што є помагао Сплећанима кадъ біяху у рату съ Трогиранима, посла нань войску съ Котроманомъ, кои га надвлада и учини се владалацъ босанскій.

Имамо одъ године 1249 писмо (С. № 14) Матея Стефана. У нѣму є уговоръ съ Дубровчанима. Али є место имена Стефанъ было друго па є избрисано и по томъ написано Стефанъ. Съ тога се пыта чіе є писмо? Два крштена имена ніе могло имати єдно челяде; места єднака у писмима С. № 14 и С. № 5 показую да є писацъ имао предъ собомъ уговоръ Нинославлѣвъ 1216 — 1236 године, па є погрешкомъ могао написати име пређашнѣга Матея Нинослава. Што є после брисано показуе да є писацъ погрешіо. Знатно є што є писацъ починюћи писмо по своме и у почетку не пишући

[1] Comitatus et villas suae terrae concedendi et auferegni quibuscunque prout ei propriae voluntatis arbitrium suggeserit. Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 224.

га по Ниносавлѣву, кодъ имена Матей ставіо редкій знакъ (:), коега самъ не употреблява а кои се налази у писму Ниносавлѣву (С. № 5): то потврђуе мою мисао да се име Матей подкрало грешкомъ у писмо, и да е за ньимъ было име Нинославъ, па после место нѣга неко ставіо Стефанъ као што треба. Подъ писмо издавачи Споменика навлашъ или нехотице ставише годину 1239, као да е писмо Ниносавлѣво; али е у писму ясно записана година с. м. ѳ (1249), а съ томъ се годиномъ подудара и индиктъ ѕ, записанъ у писму. Дакле валя мислити да е име Стефанъ добро написано и да се подъ ньимъ разуме Котроманъ, кои сметну Нинослава. Јукићъ као и Дифренъ не признае Котромана за бана, већъ іошъ мисли да ни имена тога ние было него да е помешано съ именомъ Коломанъ. Али противъ нѣга говори Орбини и извори кое самъ наводи: писма Стефана Котромановића 1268 године[1] и Ивана Котромана године 1010 (?).[2] Премда овде године нису добро ставлѣне, али е опетъ знатно што се имена слажу са сведочанствомъ Орбиновимъ. Іошъ ћу напоменути да су угарски кралѣви и кралѣвићи могли поредъ банова быти Босни войводе, єръ осимъ Босне држаху негда и друге области. Котроманъ е быо Угринъ. Куне се съ браћомъ и съ властелима: и заиста међу сведоцима на првомъ месту видимо кнеза Угрина. У томъ се писму Стефанъ показуе онако самосталанъ као и они кои пре нѣга владаше; назива се: по милости божиѥ кѣлики банъ босьньски, и обриче Дубровчанима ако се зарате са србскимъ кралѣмъ да неће издати ни ньихъ ни ньихова имања. Куне се за себе и за свою децу и унучадь и уговара да му буде слободно живети у Дубровнику. Видео е да га може снаћи несрећа и да може доћи до бежања.

Око године 1254 банъ босанскій и мачванскій[3] поста Растиславъ Михаиловићъ, кнезъ галичкій и войвода славонскій,

---

[1] У кньизи Лор. Миніята: Le glorie cadute. Ven. 1663.

[2] У кньизи Пруденція Наретинца: De regno Bosniae. Ven. 1781.

[3] Мачва е прѣе была део праве Србіе: лежаше у углу међу Савомъ и деснимъ брегомъ Дрине. Не зна се кадъ е узе Угарска; али знамо да се године 1235 већъ називала у угарскимъ кралѣвскимъ писмима banatus Machoviensis (Шафар., Slov. Starožit., II, IV, 653). Енгелъ (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 227) мисли да су е угарски кралѣви узели управо одъ Грка.

зетъ Беле IV.[1] Наконъ себе остави године 1263 два сина, Михаила и Белу, одъ конхъ првый доби Босну а другій Мачву. Михаило є было живъ іошъ године 1268, али га одъ то доба нема у исторіи. Године 1271 Бела братъ Стефана угарскога краля, звао се dux Machoviae et Bosnae. За ньимъ дођоше братъ му Стефанъ и после Ладиславъ III. Мати се Ладислава III, Єлисавета, major regina Hungariae, звала ducissa de Machou et de Bosna (војводкиня мачванска и босанска). После нѣзине смрти Босну доби Милутинъ у миразъ са женомъ Єлисаветомъ, кћерю Стефана V, године 1286. Како є Милутинъ дволичіо и лажно обрицао да ће се са своимъ Србіомъ обратити у римокатоличку веру и изагнати изъ Босне Патарене, тимъ є више пута навлачіо на се гнѣвъ са запада, и съ тога видимо Босну за неко време у руку Павла Шубића Бребирскогъ око године 1292, а после опетъ 1305 године у Милутина, коєму се држава у то доба простираше све до Думна. Али се Павао и после тога єднако писао банъ босанскій 1307 — 1312 године, а синъ му се Младенъ іошъ за живота отчина звао secundus Bosnensis banus (другій босанскій банъ). Године 1318 узе Младенъ Босну Милутину.[2] У овымъ превратима не може се узети да є Босна была єдна држава. Како летописци являю у Босни су была добра Павла Бребирскогъ, коя є купіо одъ Ладислава III: целе Босне ниє могао купити; али купивши део одъ нѣ, и то онай, кои припадаше Угарской, могао є доказивати да му припада и остала, кою држаше Милутинъ. Ту су имали землѣ и Котромановићи, кои біяху у завади са Шубићима. Само се по томе може разумети, како є Каролъ Робертъ збацивши Младена 1322 године ради зла нѣгова, дао босанско банство Стефану Котромановићу. Осимъ тога део є одъ Босне было у Милутина. На тай начинъ свађе између господара кои држаху Босну често помераху и границе ньиховымъ државама.

Што се тиче *Хума*, као да є после Неманѣ прелазіо изъ єднихъ руку у друге. Хумскій властелинъ Петаръ прогна

[1] В. чланакъ Палацкога о томъ кнезу у рускомъ преводу у Чтен. П. О. И. и Д. Р. 1845 — 1846 № 3.

[2] Lucius, de regno Dalm. et Croat., гл. IV, кн. XIII; кн. V, гл. III. По речима Лучићевымъ Шубићи су купили Босну одъ Ладислава.

Андрію, сина Миросављева а синовца Неманьина; после помоћу српскога краља Стефана Првовенчанога Андрія бы повраћенъ; али се тада већій део нѣговихъ земаля предаде бану босанскомъ.[1] Да ниє ту седео Вуканъ, братъ Стефана Првовенчаногъ? Зна се да є Вукана у свађи съ братомъ бранила Угарска, коє ниє могло быти другчіє него преко босанскогъ бана. По томъ Вуканъ самъ поста великій кнезъ зетскій и хумскій. Имао є сина жупана Димитрія. Є ли Димитріє добіо отчине землѣ, не знамо, него само видимо да є после быо калуђеръ.[2] Што летописци не говоре да є Димитріє или родъ нѣговъ владао Хумомъ, по томе се може мислити да є после Вукана припао Хумъ Угарской, као што су кралѣви угарски много могли кодъ Вукана. Види се изъ писма Андріє II, сина Беле III,[3] да се звао Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Culmeque dux. Али се не може за цело казати да є Хумъ доиста быо нѣговъ. Лучићъ премда вели да Culmeque значи Хумъ, опетъ самъ сумня говорећи: не може се дознати є ли у Хуму была и область Хлевно (Ливно), коя є была преко Цетине у Хрватской.[4] Судећи по форми Culmeque може се мислити да Андрія ниє владао целимъ Хумомъ него само севернимъ деломъ нѣговимъ или Краиномъ съ хрватскомъ жупомъ Ливномъ. Великій є кнезъ хумскій Андрія дао два писма Дубровнику године 1233 — 1236 и 1248 (Ш. № VIII; С. №№ 4, 15), као самосталанъ владалацъ заклинући се са своимъ синовима Богданомъ и Радославомъ и съ властелима. Истый є Андрія опетъ као независный кнезъ хумскій учиніо уговоръ са Сплећанима године 1241. Да є быо подъ Угарскомъ, онъ бы то споменуо ако не у прьвымъ писмима, а оно баремъ у последнѣмъ. Али што Сплећани, кои біяху подъ Угарскомъ, учинише съ ньимъ уговоръ после рата, то само

---

[1] Орбини, стр. 221, 223. — Luccari, Annali di Rausa, стр. 80. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slav. гл. III, § LI.

[2] Летописи у Шафар. Památ., стр. 60, 72. — Доментіянъ, житіе св. Симеуна и Саве (рукоп.).

[3] Lucius de regno Dalm. et Croat., кн. III, гл. XIII.

[4] Ita an regio quoque Chlebna, nunc Hliuno, quae sola ultra Cetinam in Croatia erat, in Chulmia inclusa fuerit, — percipi nequit. Lucius, De regno Dalm. et Croat. кн. IV, гл. IV.

доказує да є Андрія био самосталанъ кнезъ.[1] Али године 1254 синъ нѣговъ жупанъ Радославъ уговараюћи уговоръ съ Дубровчанима (С. № 20) већъ говори: єсмь вѣрьнь клєтьквєнникь господинѹ крлѹ ѭгърьскомѹ, и обриче да ће съ Дубровчанима воєвати на краля рашкога. Дакле є Хумъ самъ за себе а не узъ Босну приступіо къ Угарской. После се саєдиніо съ Босномъ. Катарина, кћи Стефана Котромановића, біяше за унукомъ Андріе хумскога; Павао и Младенъ владаху заєдно и Хумомъ и Босномъ.[2]

Наследникъ се Младеновъ Стефанъ Котромановићъ писао године 1326: liber princeps et dominus Bosnae, Ussorae, Salae et plurium aliorum locorum atque Chelmi comes (доцніе Chulmiae dux).[3] За нѣгове се владе ясніе показа колика му є држава: у ньой біяше сва Босна и Хумъ. Онъ постави првый темель потонѣму кралѣвству босанскомъ. Знаюћи да є држави сва сила у вери и у народности и да римокатолици свагда тежише къ Угарской и западу, Стефанъ држаше страну Патаренима, кои съ православнима біяху основа босанской народности. Само навальиванѣ папино и любавь Карола угарскога намерише Стефана те призна да є римокатоликъ и допусти да му поданици меняю веру. Стефанъ є помагао Лудовику у ратовима нѣговымъ по Далмаціи; али се у радньи нѣговой већъ показиваше да є радъ быти самосталанъ. На несрећу, силу му, коя єднако растіяше, потресе царъ Душанъ, кои запроси у нѣга кћерь Єлисавету за свога сина Уроша и съ ньомъ Хумъ у миразъ, па кадъ то не доби, освои Хумъ и већій део Босне. Православно србско свештенство одмахъ поче истискивати изъ тихъ земаля римокатолицизамъ, и око тога настаяваше све до смрти Душанове. Стефанъ умре 1353 године, спремаюћи свадбу своіой кћери Єлисавети съ Лудовикомъ угарскимъ. Орбини,[4] Дифренъ,[5] Шимакъ[6] по Дифрену

---

[1] Тома архиђаконъ у Schwandtneri Script. rer. Hungar., III, стр. 598,

[2] Schimek's Politische Geschichte des Königr. Bosnien u. Rama, стр. 64, 65.

[3] Lucius, De regno Dalm. et Croat., кн. V, гл. III. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVII.

[4] Стр. 275

[5] Familiae Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVII.

[6] Schimek, Politische Geschichte des K. Bosnien u. Rama, стр. 80.

а Енгель[1] и Јукићъ[2] по речима Шимковымъ вели да є године 1357 постао банъ синовацъ нѣговъ Тврtко Владиславићъ. Али у Споменицима има писмо № 57 съ годиномъ 1367, за кою Тврtко вели да є четрнаеста нѣгове владе: по томе валя узети да є Стефанъ умръо а Тврtко почео владати године 1353. Тимъ є чудніе како су у Споменицима издавачи ставили подъ истимъ писмомъ да є Стефанъ умръо 1357 не гледаюћи што само писмо другчіе каже. Много є болѣ и нашему писму приличніе што Феслеръ — истина не поминюћи извора — каже коє се године женіо Лудовикъ I и умръо Стефанъ Котромановићъ. По нѣговымъ є речима то обоє было у половини године 1353.[3] Србски летописци кажу да є Тврtко потомакъ Драгутиновъ. По ньиховымъ є речима кћи Драгутинова Єлисавета была мати Стефана бана босанскогъ, Инослава и Владислава, а Владиславъ имао сина Тврtка бана и Вучића.[4]

Што се тиче *Травуніе*, о ньой извори ништа не являю; не зна се є ли она свагда припадала Србіи или є съ Хумомъ у єдно време прешла къ Босни? Само се зна да є Душанъ држао Требинѣ. После нѣга она є съ Хумомъ припадала Босни. Изъ нашихъ се писама види да се Хумъ године 1234 іошъ броіо у Србію (С. № 2): дакле є за єдно съ Травуніомъ прешао одъ Србіе къ Босни и Угарской за краля Владислава.

Унутрашньій є животъ Босни прелазіо безъ знатнихъ преврата: ниє се нигда преображавао да бы унь дошла нова мисао државна. Съ тога у Босни іошъ живляше у прећашньой сили старо властелство, богато и охоло. — Съ ньимъ се дуго борише Котромановићи и оно ихъ натера те бежаше у Дубровникъ. Тако се и садъ босанскимъ властелима чиняше срамота да се покораваю младомъ бану, кои изиће измећу ньихъ: ньиховомъ помоћу устаяху нань властели Санко, Клу-

[1] У томе Енгелъ говори самъ противъ себе. На стр. 286 вели да се Лудовикъ женіо 1353 године, а на стр. 312 каже да є Стефанъ умръо 1357 године полазећи на свадбу кћери своє Єлисавете съ Лудовикомъ. В. нѣгову Gesch. v. Servien u. Bosnien.

[2] Zemljopis i poviestnica Bosne, стр. 102.

[3] Die Geschichte der Ungern u. ihrer Landsassen, III, стр. 330.

[4] Шафар. Památ., стр 62.

синъ и Дабиша, па и рођеный му братъ Вукъ; Тврткосе своіомъ вештиномъ и храброшћу знаде опростити свію своихъ непріятеля. Знатно распространи свою државу за владе слабога Уроша V; узе Травунію, Конавлѣ, Драчевицу и Зету, и оте одъ србскога властелина Николе Алтомановића, кои сеђаше у Ужицу, землѣ, кое беше узео одъ Босне по смрти Вукашиновой. Али є іошъ пре морао уступити Хумъ угарской кральици Єлисавети као наследство, кое іой оста иза отца.[1] У своіой є држави подржавао православну веру и патаренску єресь; али не желећи кварити пријательства съ римокатолицизмомъ и са западомъ, подржаваше ихъ највише тайно, а явно говораше да є готовъ служити римокатолицизму. По томъ є архиђаконъ Галъ имао право што є писао: Ita videlicet quod idem Banus omnes paterenos et hereticos de terra sua eicere teneatur (тако да истый банъ буде дужанъ истерати све патарене и єретике изъ своє землѣ).[2] Таке се раднѣ држаше понајвише и они кои после нѣга владаше. Али ниє могло быти да се истина кадшто не покаже, чега ради долазише на нѣга тужбе папи не єданъ путъ, и суседне римокатоличке владике слаше у Босну проповеднике и меташе клетве на непокорне. Непријательи и незадовольници налазише у римокатолицизму поуздану подпору. Тако іошъ пре Вукъ уставши на брата прогласи за себе да є римокатоликъ и позва Лудовикову войску на єретике — као што самъ рече, т. є. на православне и Патарене; после се и Балшићи у Зети, хотећи се отети одъ власти Тврткове, претвараше да су католци, али имъ то не поможе.

Имамо писмо бана Тврткаодъ 1375 године и краля Тврткаодъ године 1378. У то време Босна поста кралѣвство, кое учини Тврткопрогласивши себе за краля. Шимакъ,[3] а за ньимъ Енгелъ[4] и Јукићъ узимаю да се Тврткозакралыо 1376

[1] В. посланицу Гала архиђакона бежинскогъ епископу загребачкомъ у Arkivu, кн. II, стр. 35. — Dufresne, Famil Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVIII.

[2] На истомъ месту.

[3] Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 85. У нѣга види како мисле и други ученн люди о времену кадъ є то было. За Дифрена погрешно стои да држи годину 1366 место 1368 (Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVIII).

[4] Gesch. v. Serv. u. Bosnien, стр. 337.

године, кое као што видимо ниє противно нашимъ изворима. Тврткo бияше достоянъ кралѣвскогъ имена, єръ у свему што чиняше показиваше да већъ ниє властелинъ, кои бы само мало више стаяо изнадъ своє браће, него човекъ државный съ новимъ мислима како о своіой власти тако и о начину на кои се влада. Мисао му є о државной радньи остала одъ стрица, а осимъ тога знао се сасвимъ одвоити одъ властелске дружине и узвисити се изнадъ нѣзине немирноће као глава држави. Венчанѣ бияше у томъ найболя помоћь. Лудовикъ I, имаюћи сувише другихъ већихъ послова не стаде венчаню на путъ задовольивши се по свой прилици тимъ што се на ново призна Угарской врховна власть. Али чимъ Лудовикъ умре, године 1382, Тврткo одмахъ изиће само съ користима своєга кралѣвства: тихъ користій ради пређе на страну бана Хорвата и свію приятеля Карола Драчкога, кои не беху задовольни кральицама Маріомъ и Єлисаветомъ; Тврткo тада поврати Хумъ, где за войводу постави Вука Храну и узе великій део Далмаціе. Године 1387 Априла 9 учини уговоръ съ Дубровчанима (С. № 77), у коємъ обећа бранити Дубровникъ и землѣ нѣгове и уговори да може седети у Дубровнику. Али како у то време Дубровчани признаваху Маріи врховну власть, кое се види изъ истога писма, за то ако бы се она ослободила и заратила съ Тврткомъ, они се не обећаше чувати га у своме граду, него само уговорише да ће му оставити рокъ да може изићи изъ ньихова града; ако ли се не бы десіо у Дубровнику, онда да га не буду дужни примити међу се. Поредъ свега тога опетъ обрекоше да ће быти съ ньимъ до века у приятельству. Іошъ пре тога, године 1378 Априла 10 (С. № 66) чинећи уговоръ съ Дубровникомъ и ишчући одъ нѣга србскій данакъ за Травунію, Конавлѣ и Драчевицу показа да се сумня хоће ли одржати те землѣ; али чега се бояо, ниє се збыло: те землѣ съ Хумомъ заєдно осташе съ Босномъ. Хумскій войвода Влатко юначки одби Турке, кои ударише на Босну после боя Косовскога. Али се за то Балшиће у Зети предадоше цару Лазару[1] и по смрти нѣговой учинише почетакъ самосталности црногорской. Године 1391 Сигисмундъ краль угарскій удари на Босну хотећи се осветити

[1] Милутиновићъ, Исторія Церне Горе, стр. 2.

Тврткy што се бешe yдружiо съ бyнтовницима, завлада Усоромъ и градићемъ Добромъ. То прекрати животъ Тврткy, кои yмре исте годинe. Онъ се подписивао: Стєфань Тврьтко кь христа бога (или милостию божиомь) краль срьблємь и боснє и приморию. Владаюћи србскимъ земляма на Дрини, Травyниомъ и Зетомъ имао є право звати се краль србскiй. Седео є y различнымъ градовима као што се види изъ писама. Дошавши годинe 1378 Априла 10 близy Дyбровника и бавећи се y Жрновници краль Тврткo потврди Дyбровчанима прећашња писма србскихъ и босанскихъ владалаца yговоривши да му се дав србскiй доходакъ 2000 перпера, и писмо своє посла матери и жени „y кралѣвскiй дворъ Трстивницy“ да потврде (С. № 66). Али y писмима одъ годинe 1385 и 1390 за Сyтиску вели aula nostra regalis (дворъ нашъ кралѣвскiй[1]). Прогласивши се кралѣмъ Тврткo првый разyме мисао, коє се тврдо држаше кои владаше после нѣга, мисао потврдити своя права на кралѣвскiй престолъ и на србске землѣ родомъ са србскимъ царевима: по томе се прозвао Стефанъ и починюћи своя кралѣвска писма по хрисовyляма субскихъ кралѣва и царева призивао првомyченика Стефана, писма писао као и Дyшанъ y договорy съ матеромъ, госпоомь кyра Єлєномь и са женомъ госпоомь кралицомь кyра дороѳѣомь, потврђивао писма србскихъ царева; найпосле єво како є годинe 1378 казао самъ о своме праву на босанскiй и србскiй престолъ онда кадъ се Лазаръ већъ бешe венчао на царство: такожде же и мєнє своємy рабy за милость своєго божьства дарова процисти ми ѿрасли богосаднє въ родѣ моємь и сподоби мє сѣгвбнымь вѣнцємь яко обоих владичьствнихъ испрашати ми прьвѣю ѿ испрьва въ богодарованнѣи намь ѯеман боснѣ, по томже господи моємy богy сподобльшy мє наслѣдовати прѣстоль монхь прѣродитєль господє србьскє, за нє бо ти вѣхy мои прѣродитєли въ ѯемльнѣмь царьствѣ царствовавшє и на нєбесноє царьство прѣселили сє, мєнє же видѣвшy ѯемлю прѣродитєль монхь по нихь ѿставльшя и нє имyщя своєго пастира, и идохь въ србьскyю ѯемлю жалає и хотє yкрѣпити прѣстоль родитєль монхь и

[1] Arkiv za poviestn. Jugoslav., кн. II, стр. 36. — Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 88. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 339. По сведочанству Юкићеву (Zemljop. i poviestn. Bosne, стр. 107) садашня є Сутиска стара Трстивница.

тамо (у Милешево) шьдьшѣ ми вѣнчань бѣхь богомь дарованнимь ми вѣнцемь на кралѣвство прѣродитель монхь, ако вити ми ѡ христѣ всѣмѣ благовѣрномь и богомь поставленномь стефань краль србльемь и босне и поморню и западнимь странамь (С. № 66). У свему се овомъ показуе човекъ новъ, кои се жели отргнути одъ онога што е было и утврдити себи оно што е самъ прибавіо. Главно е Тврткy было да покаже да већъ ние прећашньій банъ, кои стои на еднако съ властелима и подъ угарскимъ кралѣвима, него да е самосталанъ венчаный краль, потомакъ царскога дома. Такога дома ние нашао у Босни и за то се привезао ономе у Србіи. Штета е што ние имао деце ни съ првомъ ни съ другомъ женомъ; иза нѣга оста само незаконитый синъ Тврткo.

Више права на престолъ босанскій имаше Дабиша, синъ Мирослава трећега брата Стефана Котромановића и братучедъ покойнога краля Тврткa Владиславића. Дабиша га у своимъ писмима назива своимъ братомъ (С. №№ 81, 179).[1] Буна силнога властелина Вука Хране смете Дабишу те не може наставити самосталности кою поче пре нѣга Тврткo: не бы му на ино него потражи заклонъ признавши Угарской врховну власть надъ собомъ и тимъ изгуби у Далмаціи што беше Тврткo освоіо. Али године 1394 у писму нѣгову, сачуваномъ у Крчелића,[2] већъ видимо подписъ војводе Сандала, сина Вука Хране: дакле е Сандалъ было на нѣговой страни. Може се мислити да те године већъ ние было живъ противникъ кралѣвъ. Али за то исте године дође на границу босанску другій ячій непріятель Баязитъ I. Дабиша се іошъ болѣ саедини съ Угарскомъ, виде пропасть Сигисмундову на Никополю и мишляше само како ће утврдити свое источне границе. Умре 1396 године. Подписиваo се заедно са женомъ: Стефань дабиша милостию господа бога краль србльемь босни и приморию и госпоѣ кральица кyр єлєна. У писму, коимъ се по-

[1] Енгелъ, писавши свою исторію найвише по готовымъ књижицама, често говори самъ противъ себе: тако Котромана меша са синомъ нѣговимъ Стефаномъ; тако Мирослава назива братомъ Котромановимъ (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 313), а на другомъ месту (стр. 349) добро каже да е Дабиша братучедъ Тврtковъ. Валя споменути да Орбини мисли да е Дабиша рођеный братъ Тврtковъ.

[2] Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 92.

тврђуе жупану Вукмиру и браћи му село Коло, подписани су сведоци и ємци изъ овихъ земаля: изъ Босне, Хума, доньихъ краєва и Усоре (С. № 179). Друго писмо (С. № 81) даде Дабиша 1392 године Дубровнику, где потврди све прећашнѣ записе србскихъ и босанскихъ владалаца уговоривши да се нѣму дає србскій доходакъ 2000 перпера; у томе писму вели да є имао саветъ съ кральицомъ и съ властелима и заклинѣ се съ кральицомъ Єленомъ (иначе Цветомъ). Писмо има приступъ и за Трстивницу се каже да є „славный кралѣвскій дворъ". А писмо є, коє има Крчелићъ, дано у Сутисци. У нѣму се Войница и полѣ Годисло дає на даръ Гойку Мрнявићу за службу кою учини у турскомъ рату. Отуда дознаємо шта є и Босну снашло одъ Баязита: „кадъ дође Баязитъ и опусти Босну и стаде на Гласинцу и разори Босну".[1] За Дабишине владе напредоваше римокатолицизамъ у Босни. Іошъ Тврtко Владиславићъ на годину дана предъ свою смрть допусти архиепископу сплетскомъ да узима десетакъ одъ светскихъ людій и одъ свештенства; и онъ то учини изъ поштованя према римокатоличкой вери, cujus — вели — plantulam me recolo. За Дабише много помагаше римокатолицизму пријатељство съ Угарскомъ, пропасть србска и страхъ турскій, кои нагоняше надати се помоћи само са запада.

По смрти Дабишиной не бы законита наследника. Тврtко Тврtковићъ огласи да нѣму припада босанскій престолъ и да бы се болѣ одржао стаде се съ Турцима договарати. Али га властели не хтеше, што беше незаконитъ синъ прећашнѣга краля, него изабраше Остою Христића. Остоя є бio синъ Павла Христића одъ племена Јаблановића. То є племе имало многе землѣ у Травунији, а пријатель нѣговъ Сандалъ Вуковићъ у Хуму. Отуда се може разумети по чему є Остоина страна была особито властелска и опирала се на южну приморску Босну, а Тврtко біяше на северу и у среди. Остоя да бы се болѣ утврдіо, удружи се съ Владиславомъ Неапольскимъ, супарникомъ Сигисмунда Угарскога. Али обоица

[1] Quando venit Pajasit et depopulatus est Bosnam valde et stetit in Naglasincis et detruxit Bosnam. Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 91.

заборавише за Сигисмунда угарскогъ, кои године 1394 у уговору съ Дабишомъ бы признанъ не само за врховнога заповедника Босни него и за законитога наследника Дабиши: post mortem praedicti Domini Stephani Dabisciae in vestrum verum dominum naturalem assumeretis, haberetis et teneretis (Sigismundum).[1] Заборавише да є Сигисмундъ поредъ све своє несреће, дугова, буна и мржнѣ своихъ поданика, опетъ быо негда срећанъ у своимъ пословима. Тако и садъ одбивши Баязита I, кои доће близу Босне 1398, узе северну Босну и надъ новимъ банствомъ постави войводу Хрвоя властелина оданде. Хрвоє є быо родомъ Хрватъ, па се одомаћio у Босни и за Дабише у писму нѣгову одъ 1392 године (С. № 81) већъ се спомиње као войвода првый међу сведоцима; у писму одъ 1395 као войвода сведокъ є изъ доньихъ краєва (С. № 179). То є была найгора варалица, миле му біяху буне, играше се верношћу, меняше власти и издаде отачбину: а само за то што безъ мере шћаше да се слави. Тешко є казати за чимъ є тежіо; не види се да се отимао за кралѣвскій венацъ и независность; него бы рекао човекъ да є хтео владати своимъ заповедницима и све обарати у ньихово име. То се може казати по томе што є име нѣгово умешано у све важніе преврате, кои потресаше Босну за четврть века. Учинивши Хрвоя войводомъ надъ угарскомъ Босномъ Сигисмундъ шћаше ослабити оба супарника, кои га не признаваху; али Хрвоє гледаюћи свою користъ приста узъ ячега Остою и бы „врховный войвода кралѣвства босанскогъ и наместникъ кралѣва Владислава и Остоє“ (supremus vayvoda regni Bosnae et vicarius regum Wladislai et Ostoyae). И Тврткo се и Остоя писаше кралѣви; али да є последньій быо ячій, знаше Дубровчани и съ ньимъ чинише уговоре. Имамо таковихъ писама до Августа 1399 године. У првомъ одъ године 1398, Новембра 20, (С. № 83), Остоя се поносито назива краль србскій, босанскій, приморскій, хумскій, западнихъ страна, доньихъ краєва, Усоре, Соли и Подриня; али у друга два одъ године 1399, Јануара 15 и Фебруара 5 (С. №№ 84, 85), нема му у титули последньихъ четирію областій, коє може быти или за то што му ихъ узе Сигисмундъ или случайно безъ икаквогъ значеня, єръ

[1] Lucius, De regno Dalm. et Croat., кн. V, гл. III.

се прво краль ніє могао одрећи своє титуле ако му и не бы припадало што нѣговихъ земаля, а друго у писму одъ године 1400 опетъ налазимо подпуну титулу.[1] У тимъ писмима потврди Остоя пріятельство и права, коя дадоше Дубровнику пређашньи босански и србски владаоци, коє назива своимъ прародительима и родительима (С. № 85); узе на се дугъ „брата“ свога Твртка Владиславића (С. № 83); дарова Дубровнику све приморѣ одъ Курила до Стона (С. № 84) и прими србскій доходакъ 2000 перпера (С. № 85). Сведоци су подписани: войвода Хрвоє, кнезъ Павао Радиновићъ, войвода Сандалъ и др. Године 1400 Остоя дарова Хрвою и сину му Балши градъ Ливно са жупомъ; али є знатно што у писму вели да то буде єгда господь богъ наүнии мє наслѧдника и господина ка ꙁемлахъ родитєль и прародитєль монхъ, као да у то време ніє управо имао државе него было само по имену краль. Како ће се съ тимъ сложити оно што мало часъ рекосмо да є наређивао, како ли оно што му казаше старци ливански, коима заповеди да кажу чіе су землѣ у Ливну: господиніє, одь корєна нєнүєрє нно (ничіе друго) ннє хлнвно и градь бистрнүкн, него тко єгда прькога кнло и сада ткоє, колань є дрьжати колань є оддати? Међу сведоцима налазимо опетъ Павла Радиновића и Сандала и др.[2] Да се то не тиче земаля босанскихъ, коє біяху у Твртка или у кога другога? До године 1404 срећанъ біяше Остоя: самъ га Твртко признаваше за краля, кадъ у писму, коє даде Дубровнику 1405 године Юнія 24 (С. № 89), вели зань: „бывшій краль босанскій“. Владиславъ Неапольскій освои целу Далмацію и године 1403 подъ окрилѣмъ папинимъ бы проглашенъ за краля угарскогъ. Хрвоє поста сплетскій войвода и бы названъ: regnorum Dalmatiae, Croatiae vice-rex ac regni Bozne summus voevoda nec non partium inferiorum comes, dux Spalati etc. Твртко докопавши се блага пређашньихъ кралѣва поста силанъ и могаше држати войску; али Остоя не имаюћи тога іошъ године 1401 бы нагнанъ узети одъ Дубровчана приморѣ коє имъ біяше дано. Юкићъ вели да се ратъ заметнуо за то што Остои не беше мило што Дубровчани не договорившн се съ ньимъ купише у Сандала Конавлѣ съ неколи-

[1] Arkiv za poviestn. Jugosl. II, стр. 36.

[2] На истомъ месту.

ко села у приморју;[1] али није тако, већ је Сандаљ дао Дубровнику свој део Конавља истомъ године 1419 као што сведочи писмо његово (С. № 96). Букну ратъ, Дубровчани му одбише војводе и узеше нешто Хума. Съ тога одуставише Остоју Јаблановићи и съ њима Хрвоје. Године 1404, Јануара 15, налазимо писмо (С. № 88), у коме Хрвоје и Дубровчани уговараю да завојште на краља Остоју; Хрвоје обриче да ће послати војску у Хумъ и онде прогласити за краља Павла Радишића (Радиновића) а Дубровчани да ће помагати новоме крал'ю. Остоја се помири съ Дубровчанима, али већъ беше доцканъ: побеже къ Турцима; а године 1405 у Тврткову писму, одъ 24 Јунја (С. № 89), видимо на Тврткової страни као сведоке и Павла Радиновића и Хрвоја и Сандала съ братомъ. Тврто потврди Дубровчанима све приморје до Стона и сва пређашња права и уговоре и постави судъ да расправи распре које насташе узъ последњій ратъ између Дубровника и Остоје. Ту се Тврто поносито назива краљ Србима, Босни, Приморју, Хумској земљи, доњимъ крајевима, Усори, Соли, Подрињу и западнымъ странама. А за Остоју каже: бившій краљ босанскій. Може се мислити да у то време већъ није било Остоја у Босни. Али Тврто као и онъ и по наговору Хрвојеву притече у заклонъ Владиславу. Сигисмундъ удари съ војскомъ у Босну и ухвати Тврта; Хрвоје и Сандалъ покорише му се. Али Сигисмундъ није могао на побеђенима показати сву своју ярость, него ихъ дужанъ бијаше чувати одъ Остоје, кога се требаше бојати изъ Турске. Погубивши преко сто мањихъ властела, узе са собомъ Тврта и Хрвоја, одъ коихъ последњега потврди за војводу сплетскога; Сандала остави у Босни. За бана надъ Босномъ бы постављенъ Германъ, грофъ цилскій, тастъ Сигисмундовъ. У томе дође Остоја съ турскомъ војскомъ; Сандалъ пристане съ њимъ, и Остоја на ново завлада южномъ Босномъ. Дубровчани учинише съ њимъ уговоръ 1409 године 4 Декембра (С. № 92), у коме имъ се потврдише сва пређашња права. Остоја се именова и подписа само краљ босне и к тому, по свој прилици држава му бијаше мала. Међу сведоцима не видимо пређашњихъ војвода ни кнеза Павла Радиновића ни Сандала;

[1] Zemljopis i poviestnica Bosne, стр. 111.

подписана є готово сама родбина нѣгова, међу осталима и жена му Куява и синъ Стефанъ. Што се тиче имена кральичина, ово писмо стои на супротъ речима Лукарія и Орбина, кои кажу да се прва жена Остоина звала Груба, кою пусти године 1415 и по томъ се ожени Єлицомъ, удовицомъ Хрвоєвомъ. Шимакъ, а за њимъ Енгелъ и Јукићъ кажу да є Остоя побегавши къ султану оставіо му у таоство сина свога Радивоя. Шимакъ є то узео одъ Лукарія;[1] али є познато како ваља добро пазити шта ће се веровати томе летописцу. Писмо сведочи да є Остоя имао сина Стефана, кои є было кодъ нѣга. Дифренъ као да нагађа да є было тай Стефанъ називаюћи га садъ Остоићемъ садъ Остоіомъ, и доста прилично писмима говорећи да є почео владати 1415 године; али є погрешка што каже да є Радивоє было нѣговъ синъ.[2] Може ко казати да є могао имати два сина; али о томе ни єданъ летописацъ ништа не споминѣ: самъ Лукари говори за Радивоя као да є єдиный законитый синъ, по чему га и Шимакъ назива ein ehelicher Sohn: ясно є да ту треба разумети кога годъ властелина или незаконитога сина Остоина, брата Томе Остоића. У Лукарія Радивоє не ради ништа знатно, нити є наследникъ отцу нити се меша у ствари око престолногъ наследства. Стефанъ, синъ Остоинъ, закральивши се око године 1419 и даюћи Дубровнику писма (С. *№* 95, 97) доводи сведоке матерь и властеле, али не поминѣ никаквога брата, коє не бы пропустіо по обичаю онога времена. По свему томе ваља мислити да се преваріо и Лукари и кои се нѣга држаше па узео незаконитога сина за законитога. Новомъ издаіомъ Хрвоєвомъ Остоя дуго све до смрти своє оста краль. Сигисмунду се требало бити съ Турцима, кои се на позиванѣ Хрвоєво ради біяху утврдити у Босни. Не носећи само личне увреде у Угарской, Хрвоє се стаде договарати са султаномъ Мухамедомъ; за то му Сигисмундъ узе сплетско войводство, али Хрвоє доведе турску войску у Босну. Турци начинише санџакъ одъ освоєнихъ земаля; али превариште Хрвоя у наданю, и Хрвоє не уздаюћи се већъ ни у кога, пошто свакога превари и найпосле самъ преваренъ

[1] Annali di Rausa, стр. 80.

[2] Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XXII.

бы, одъ ѣда отиде на своя наследна добра у Котору где на скоро и умре. Сигисмундъ врати Твртка у Босну и съ нѣговомъ помоћу разби и истера Турке изъ Босне 1418 године. Твртко опетъ поста краль признаюћи Угарской врховну власть. Око тога времена у южной Босни умре Остоя и после нѣга завлада синъ му Стефанъ. Лукари а за ньимъ Шимакъ, Енгелъ и Юкићъ приповедаю целу исторію како ѣ Остоя осиромашивши стао глобити народъ те се народъ побуни и прогласи за краля Стефана Остоића. Лукари не каже ко ѣ было тай Стефанъ; Шимакъ већъ додаѣ да ѣ было знатанъ и народу мио властелинъ.[1] Енгелъ га по Филипу ab Ochievia назива Стефаномъ Ябловићемъ.[2] Филипъ ab Ochievia и Орбини могоше то узети одъ Лукарія, ѣръ су Остоићи и Ябловићи были ѣднога рода. И то ниѣ далеко одъ истине: требало бы само Стефана Остоића или Ябловића назвати синомъ Остоиннимъ. По ньима пишући Шимакъ и Енгелъ отидоше одъ истине збунивши се Радивоѣмъ. Енгелъ му іошъ одриче презиме Остоићъ, коѣ му даде Лукари. Юкићъ поправляюћи погрешку Енгелову назива Стефана Остоићемъ, синомъ Остоиннимъ. Остоя ѣ побегао къ султану, добіо одъ нѣга войску и сина Радивоя, освоіо нешто земаля, и сва троица Твртко, Стефанъ Остоићъ и Остоя разделише између себе Босну. Стефана нема одъ године 1423, а Остоя оста краль до смрти своѣ или до године 1435. После нѣга Радивоѣ шћаше престолъ, али га разби Твртко те побеже у Дубровникъ. Наликъ на то прича и Орбини[3] и Дифренъ.[4] Орбини каже да ѣ Радивоѣ побегавши у Дубровникъ добіо одъ Твртка у државу месташце по имену Кисела Вода и да ѣ на скоро умръо одъ пића. Али га после опетъ видимо где уби Тому Христића и бануѣ у Јајцу. И Юкићъ то опази, па пыта: да ниѣ Остоя имао два сина, па обоици было име Радивоѣ? Доиста стварь о Радивою остаѣ іошъ замршена. По свой прилици мешаю летописци каквога властелина Радивоя съ незаконитимъ синомъ Остоиннимъ истогъ имена. Али ѣ

[1] Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 105.

[2] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 336.

[3] Стр. 283.

[4] Famil. Dalm. et Slavon., гл IX, § XXII.

цела та приповедка безъ истине. Остоє нестає кадъ се узму писма сина нѣгова: у њима Стефанъ Остоићъ изрекомъ каже за отца своєга Остою „светопочившій“, а оба су писма нѣгова писана іошъ године 1419. Остоя се подписивао: Стєфань ѡстоя краль срьблємь косни и приморню. За Сутиску и Високо стои у нѣговымъ писмима да су кралѣвски двори. Године 1419, Марта 5, даде Стефанъ Остоићъ Дубровчанима писмо (С. № 95), у коєму потврди све пређашнѣ записе и уговоре, и уреди да му се дає 2500 перпера српскога доходка. Писмо є писано у Звечану а кралѣвскимъ се двором назива Бобовацъ. Исте године 4 Декембра другимъ писмомъ (С. № 97) потврди Дубровнику жупу конавальску, кою беше Дубровнику дао Сандалъ и Петаръ Павловићъ Ябловићъ. Ту се за Сутиску каже да є престолно место кралѣвству. Међу сведоцима не видимо ни Сандала ни Павла Радиновића; само долази синъ овога последнѣга Петаръ Павловићъ: али су сви были на нѣговой страни, єръ иначе не бы могао потврђивати записа коє они дадоше Дубровнику. У то време већъ ниє было живъ Павао Радиновићъ. Дифренъ каже да є умръо Стефанъ Остоићъ године 1435,[1] Асемани[2] вели 1422, Шимакъ 1423, Јукићъ 1424; али што у писму одъ године 1421 Августа 18 (С. № 103) Тврткo узима српскій доходакъ 2500 перпера, истый доходакъ, кои є пре узимао Стефанъ Остоићъ (С. № 95), и потврђує све пређашнѣ записе кралѣва српскихъ и босанскихъ, а међу њима и записъ Остоинъ за приморѣ одъ 1399 године (С. № 84); што име Сандалово, као великога войводе босанскогъ, већъ стои прво међу осталимъ сведоцима, и што є нѣговъ записъ за Конавлѣ потврдіо Тврткo іошъ године 1420, Августа 16 (С. № 99), — по томе се може поуздано рећи да є Остоићъ умръо пре Августа 1420 године и по смрти нѣговой Сандалъ прешао ка Тврткy. У првоме писму Остоићеву (С. № 95) има сведока изъ Босне, Хума и доњихъ краєва. Тврткo оставши самъ краль босанскій мирно управляше народомъ и заслужи да се зове праведный. Іошъ 22 Јунія 1443 године заиска одъ Дубровчана да му врате благо што имъ беше дао на оставу (С. № 135), али умре

[1] На истомъ месту.

[2] Kalend. Eccles. univers. Romae 1753, t. V, гл. 3, стр. 76.

исте године, као што є Шимакъ поуздано нашао.[1] Умео є сачувати свою државу, премда се на источнымъ земљяма нѣговымъ утврдише Турци, коима плаћаше данакъ на годину по 2000 дуката (доцніе іошъ више). Єднако є закланяо православне и патарене; тога ради се завађао съ папомъ и са Сигисмундомъ, био ухваћенъ, и опетъ се свагда знао оправдати. Године 1433 папа посла у Босну свога викара Якова Пицена, кои се назва inquisitor haereticae pravitatis. Яковъ тужи самога Тврткa, Сандала, Радослава Павловића и друге знатне властеле да су єретици; али га се Тврткo опрости подржаваюћи распру нѣгову съ Миноритама, и посла у Римъ човека да бы оправдао своє кралѣвство одъ тужбе за манихеизамъ. Године 1426 титуловао се: Stephanus Tvartko Tvartkovitius rex Serbliae, Bosnae, maritimarum Chulmensium terrarum, Dalmatiae, Croatiae partis inferioris, occidentalium partium, Usoriae, Soliae, Podriniae etc.[2], — готово онако исто као и године 1405 (С. № 89), коє показує да є већъ бio самъ краль целе Босне. Подписъ му є: Шефань тврьтко тврьткокнѣь краль сербьлємь босни и приморью и к томѣ. У писмима године 1420 назива се Високо кралѣвскимъ двoромъ, а у писму 1433 године Сутиска. Ниє потребе говорити како и Тврткo и Остоя и синъ му, не имаюћи подпунога права на престолъ, првый као роћенъ мимо законъ и други као люди властелскога рода, да бы посветили своя права, прибегаваше обштему обичаю и писаше се „граномъ доброга корена родителя и прародителя своихъ, царева босанскихъ и србскихъ, племеномъ и правимъ наследницима у земљяма своихъ старихъ, у Босни и у Србіи".

Іошъ є године 1427, Септембра 2, Тврткo II учиніо съ Германомъ грофомъ цилскимъ, синомъ Катарине кћери Тврткa I, уговоръ да Герману припадне босанско кралѣвство ако Тврткo умре безъ деце. Садъ Германъ огласи своє право; али непријатель нѣговъ Янко Хунядъ поможе властелима и народу те подигоше на босанскій престолъ незаконитога сина Остоина, Тому Остоића Христића. Тома є по свой прилици бio незаконитый синъ Остоинъ и роћеный братъ Ради-

[1] Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 115.

[2] Schimek, на истомъ месту, стр. 107.

воєвъ. У нашимъ писмима назива у єдномъ (С. № 136) Остою своимъ отцемъ а у другомъ поносито се назива Остоићемъ (З. А.). Орбини, Дифренъ и други кажу за нѣга да є синъ властелина Христића или Ябламовића; Юкићъ мисли да є законитый синъ Остоинъ. За Томине є владе папа яко радіо обраћаюћи народъ у римску веру; али изъ почетка Тома не пристаяше на волю папину, премда му беше обећано венчанѣ кралѣвско, єръ се бояше да не раздражи православне, манихейце и Турке. За то Стефанъ Косача, тежећи за самосталношћу, огласи за себе да є веранъ римокатоликъ, и измоли године 1444 у цара Фридриха херцеговско име съ целомъ влашћу коюимаху херцези римскога царства, одъ чега се и Хумъ назва Херцеговина или войводство св. Саве.[1] Боєћи се тако якога супарника, Тома приступи ближе папи и Угарской: нѣму се требаше утврдити на престолу стало га пита му драго. Помоћникъ біяше лукавый легатъ Томазини. Пре свега Тому крсти тай легатъ, по томъ Тома на ново показа своя права на кралѣвскій престолъ назвавши се Стефаномъ, измоли године 1444 преко Хуняда потврду одъ угарскогъ краля, ожени се Катариномъ, кћерю Стефана Косаче, и найпосле доби одъ папе писмо, у коме бы названъ законитимъ синомъ и наследникомъ Остоинимъ 1446 године. Саборъ кои се тада сабра нареди како ће се стегнути патарени и херцези св. Саве. Дубровникъ доби одъ нѣга године 1444 писмо, коимъ му се потврдише прећашньи уговори, и обрече плаћати србскій доходъ одъ 2500 перпера (С. № 136). Косача се садъ обрне на другу страну; сложи се съ патаренима[2] и Иваништемъ Радославићемъ, кои такође одъ римокатолика поста патаренъ. Томазини наговори папу да дигне крстоносный ратъ на єретике; али одъ рата не бы ништа, єръ се бояше да єретици не дозову Турке. Тома да бы угодіо папи, прогоняше єретике, удари на ньихъ данакъ за францишкане и удружи се съ Дубровникомъ противъ Стефана Косаче 1451 године, 18 Декембра, обричући да ће завойштити на Стефана и да не ће съ ньимъ учинити мира безъ ньихова

[1] Кости св. Саве почиваше у Херцеговини у манастиру Милешеви, кои сазида краль Владиславъ.

[2] Подъ именомъ патарена или манихеяца често валя разумети савъ православный народъ у Босни.

знања и договора съ њима (С. № 140); али и у овай паръ Турци сметоше кралю намеру. Све се яче утврђуюћи на границама босанскимъ задаваху страхъ Томи. Више пута замоли за помоћь папу и цара; али свакій путъ само Хуняду допададаше одбіяти страшнога непријателя. У томе Цариградъ узеше Турци (1453), Хунядъ умре (1456), Угарска се усколеба одъ буна грофова цилскихъ, а у Босни што є годъ народа друге вере осимъ римокатоличке, све біяше наоружано противъ краля и римокатолика. Године 1459 у узиманю хрватскога градића Белая Тому уби незаконитый синъ Стефанъ и рођеный братъ Радивоє. Истога Радивоя назива Тома у писму своме годинe 1446[1] рођенимъ братомъ и баномъ нячкимъ. Ево по чему се може рећи, као што рекохъ напредъ, да є онъ био другій незаконитый синъ Остоинъ, кои дуго времена біяше у Турака у таоству. За Томине є владе већъ было у Босни турско крањште, коє се састави одъ србскихъ земаля и коимъ управляше паша: за то крањште споминѣ Косача говорећи: даємоѡ на ѕнанье господарь келнкомь и господѣ кезнрємь и краншинкь господарєкь кон годѣ кзде на босьнско крањтє (С. № 143). Тома є себе називао „правимъ синомъ и наследникомъ одъ светога корена родителя и прародителя, кралѣва босанскихъ“ и подписивао се: Щєфань томашь краль божиѡмь мїлостью срьблємь босни и приморью хомьскїѣ ѕємли далмьци хєрватомь донїмь краємь ѕападнимь странамь и к томь (С. № 136). У другимъ се писмима (С. № 143; З. А.) титулує краль србскій, босанскій, приморскій, хумске землѣ, доньихъ краєва, Усоре, Соли, Подриня, западнихъ страна и. т. д. Градъ є Крешево у нѣгову писму (С. № 136) званъ „славнимъ“ као престолно место. Само се у єдномъ писму, коимъ є дао синовима покойнога војводе Драгишића градове Ключъ и Глажъ съ варошима, жупама и селима, наговешћуе да на престолъ босанскій може доћи туђинъ, чега у другимъ писмима нѣговымъ нема. У нѣму краль меће клетву ако се писмо не уздржи не само на себе и своє потомке него и на туђина: тимъ є безъ сумнѣ изрекао да мисли да ће Босна сасвимъ пасти или подъ Угарску или подъ Турску (З. А.).

[1] Изворе види у Шимка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 120. — Орбини, стр. 285. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XXII.

Радивоѥ оста банъ у Јајцу као што ѥ и было, а на престолъ седе синовацъ нѣговъ Стефанъ Томићъ или како га зваше, Томашевићъ, синъ Христићевъ. Стефанъ тражаше подпору у папе и одмахъ прогласи да ѥ веранъ католикъ молећи за кралѣвскій венацъ. Матія Корвинъ одврати папу явивши му да то право припада угарскимъ кралѣвима, и папа, колико біяше непријатель Матіи, опетъ не може на ино него одби Стефана. Али се опетъ Стефанъ назива истинитый и законитый наследникъ босанскихъ и србскихъ владалаца, и чини уговоре съ Дубровникомъ подписуюћи се: Ѥ҃ѕефанъ стєпанъ божиѡмъ милостю краль босаньскы и к томѣ, и титулуюћи се: милостю божиѡмъ ѥ҃ѕефанъ стєпанъ томашєкићь краль срьблємь босни и приморю хѵмьскѹ ѕємли далмацыи хрьватомь доньмь краємь ѕападнымь странамь ѵсорѣ соли подрынью и к томѣ. Одъ нѣга намъ ѥ остало писмо, коѥ даде 1458 године некакоме логотету Стефану (Ш. Iesek. № 16). У нѣму дарує Стефану, називаюћи га „поштенимъ властелиномъ и вернимъ слугомъ“, села и люде у наследну баштину. Знатно ѥ двоѥ што ѥ у писму уговорено; прво, да ѥ Стефанъ съ децомъ и кућомъ своіомъ слободанъ одъ войничке службе, осимъ кадъ бы краль самъ главомъ пошао на войску, онда и онъ да иде са своимъ людима; друго, ако краль не бы могао ослободити србске землѣ (одъ Турака?) па бы Стефанъ съ децомъ или съ деспотицомъ Єленомъ и нѣзиномъ децомъ дошао у нѣгову државу, онда краль да га прими, храни и држи у свакомъ поштеню према нѣговой служби и іоште да му прида людій сврхъ пређашньихъ сто кућа. Писмо ниѥ штампано цело и за то се не може поуздано дознати ко ѥ тай логотетъ и каква ѥ то деспотица Єлена. Стефанъ потврди Дубровнику сва пређашня права и записе, и уговори да му се даѵ србскій доходъ 2500 перпера. Писмо ѥ писано 1461 године 23 Новембра у престолномъ граду Јајцу (С. № 150). Исте ѥ године 25 Новембра дао Дубровнику іошъ четири писма, у коима се обећа платити дугъ своѥга отца Томе (С. №№ 151, 152), дарова дубровачкимъ трговцима слободу да тргую по нѣговымъ земляма (С. № 153) и допусти да дубровачки новци иду по пређашњему у Босни (С. № 154). Гледао ѥ више пута да се отме одъ Турака. Године 1459 Јунія 3 расписа[1] да се сви вла-

[1] Изворе види у Шимка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 135, 137.

стели оружаю на Турке. Изъ тога се писма може мало видети коє су землѣ припадале Босни; осимъ другихъ людій именовани су: Стефанъ Косача войвода св. Саве, Радивоє Яблановићъ стрицъ кралѣвъ и банъ ячкій, Станићъ войвода приморскій, Момчило Томановићъ банъ одъ Усоре, Ковачићъ войвода одъ Пунга, Гукъ Гребљановићъ кнезъ ливанскій и войвода одъ Прусе, Кубретићъ войвода зворничкій и мачванскій, Вучићъ войвода и управитель рашкій, Деянъ Алтомановићъ управитель србскій, Веселићъ войвода одъ Новога града близу Дубровника и управитель приморскій, и Маркомиръ Бранковићъ войвода подринскій. Рочиште бы одређено на Косовомъ полю. Скупише се многе войводе, али се Стефанъ не хте побити съ Турцима, него имъ повиси данакъ; по томъ удари на Стефана Косачу, кои не хте доћи съ войскомъ. Косача се потужи султану, али султанъ желећи га ослабити пресуди стварь како є добро по краля. Много біяше незадовольнихъ: найглавніи међу ньима біяше Стефанъ Косача са свимъ народомъ кои не беше римске вере. Исакъ паша на молбу ньихову удари у Босну съ юга и дође до самога Дубровника, кои обколи, али узалудъ. Найпосле Мухамедъ II преже да покори Босну стало га шта му драго. Стефанъ замоли папу за помоћь, замоли и за кралѣвскій венацъ и за латинске епископе. Папа му учини само последнѣ двоє, помиривши се и Стефана помиривши съ Матіомъ, коєму біяше жао што се венчанѣ свршн безъ нѣга и противъ права коє имаше Угарска; а што се тиче помоћи, обрече само да ће молити Млетке и Угарску да помогну. И Стефанъ ослањаюћи на то обећанѣ, одказа султану данакъ 2500 дуката и спреми се да се брани. Али се у тай махъ показа зло коє долажаше отуда што земля біяше веромъ раздвоєна; Стефанъ не нађе у поданика своихъ подпоре коіой се надаше, а 150.000 Турака удари у доню Босну; краля заробише и кадъ се предадоше сви нѣгови градови, погубише га подъ Белаємъ 1463. Тако паде кралѣвство босанско.

Вредно є разгледати по старымъ писмима како су пролазила *властелска племена*, коя се найвећма прославише у Босни подъ кралѣвима.

За владе Дабишине а може быти іошъ и Тврткове 1391 године, 15 Априла, жупанъ Белякъ и войвода Радичъ Санко-

вићи дадоше Дубровнику две жупе: Конавлѣ съ градомъ Соколомъ и Виталину съ острвомъ Молунтомъ (С. № 78). Изъ њиховихъ се писама види да су владали у Травуніи и Драчевици (С. № 78) и у Котору (С. № 79). Отуда се види да су Санковићи были єдно између найячихъ племена у Босни, кадъ су могли одъ своє волѣ дати Дубровнику толике землѣ и имали подъ собомъ много властела, кои се подписаше на писму као сведоци. Шимакъ, не казуюћи извора али ямачно по Дифрену,[1] назива[2] Санка синомъ Младеновимъ и вели да су Дубровчани израдили те му є Тврtко дао одъ прећашнѣ племенске области нѣгове Хума малу область „приморску“ Невесинѣ. Колико є то истина, може се видети отуда што се за Невесинѣ у писму синовца Сандалова Стефана (С. № 120) каже да є подъ градомъ Веначцемъ; а по речима самога Шимка[3] єдни мисле да є Венчацъ на Врбасу[4] око Банѣ Луке а други истинитіе на води Ласви више Сараєва. Свакояко и Венчацъ и Невесинѣ біяху у Босни унутра а не на мору. По томе мало по мало нестає племена Санковића. Войвода є Радичъ Санковићъ, по смрти брата своєга жупана Беляка, кои године 1399 већъ не беше живъ (С. № 86), быо последньій знатанъ човекъ своєга племена. Године 1399 оде кралю Остои и наговори га те дарова Дубровнику приморѣ одъ градске међе до села Дужи, и самъ даде Дубровнику своє село Лисацъ у томъ приморю.

По времену землѣ где владаше Санковићи прећоше на друга два племена: Јблановиће и Храниће, кои, како се чини, біяху родъ између себе. Јблановићи біяху изъ Зете, где є была земля Јблано, кою после Иванъ Црноєвићъ даде цркви Николе Враньинскогъ.[5] Изъ писама се првый зна Радинъ Јблановићъ (С. № 82), кои имаше сина Павла Радиновића, кои

---

[1] Mladinum, Senconis istius parentem, cum esse arbitror Mladinum Bosinensem banum, quis mox meminimus. Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon, гл. IX, § XVIII.

[2] Polit. Gesch. d. k. Bosn. u. Rama, стр. 83.

[3] У истой књизи, стр. 20.

[4] На карти Шафариковой стои на томъ месту Winčac. По новіямъ картама лежи Невесинѣ на окуци Неретви на истокъ одъ Мостара.

[5] С. Милутиновићъ, История Черне Горе, стр. 12.

се споминѣ као војвода у писму Дабишину 1395 године (С. № 179). Будући родъ съ кралѣмъ Остоіомъ Павао до смрти бияше на нѣговой страни, само докъ Остоя не беше у земльи 1405 — 1409 године Павао се држаше Тврткa. Године 1404 Хрвоє и Дубровчани хтеше нѣга учинити кралѣмъ на Остоино место; али или што самъ ніе хтео или што ніе био за то или изъ другихъ каквихъ узрока одъ тога посла не бы ништа. Онъ є умрѣо пре 5 Марта 1419, єръ у писму Стефана Остоє одъ тога дана (С. № 95) долази као сведокъ старіи синъ нѣговъ војвода Петаръ Павловићъ. Исте године 4 Декембра Остоићъ потврди записъ Петра Павловића, кои даде Дубровнику свою половину конавальске жупе и града Сокола кои у ньой бияше. По сведочанству Апендинову[1] землѣ се Сандалове простираху одъ Виталине до градића Сокола, а Петрове одъ Сокола покрай мора до Обода. Године 1420 Мая 30 явля Сандалъ (С. № 98) да є Петра погубіо турскій паша Исакъ, поглаваръ новога турскогъ санцака на босанской граници, за то што се беше изневеріо султану. Половина Сокола и Конавля съ Ободомъ и Цавтатомь и све што држаше Павао и Петаръ Павловићи у Доньой Гори и Виталини[2] по вольи султановой припаде Сандалу а онъ све даде Дубровнику. Исте године 16 Августа Тврткo потврди тай даръ Сандаловъ (С. № 99). Али Петаръ имаше млађега брата (С. № 101, 102) Радослава, кои потражи своє племенско иманѣ и узе га одъ Сандала. Друге године, 1421 Фебруара 18, Дубровчани знаше да є Радославъ поставлѣнъ господинъ свой држави своєга племена, и одмахъ учинише съ ньимъ приятельскій уговоръ (С. № 100); после три месеца Радославъ Павловићъ потврди Дубровнику свою половину конавальске жупе, кою беше дао Сандалъ обштини дубровачкой. Али се по свой прилици стварь Радосављева ніе свршила безъ распре съ Дубровникомъ, кои у рату нѣгову са Сандаломъ може быти помагаше последнѣму; єръ тада Радославъ стави у заборавъ све увреде кое насташе одъ смрти Петрове до првога божића (С. №№ 101, 102). Петаръ бы убієнъ године 1420, а исте године бы и првый божићъ кадъ се они помирише, и 18 Фе-

[1] I, стр. 301.

[2] Сва су та места была у конавальской околини.

бруара 1421 године Дубровчани већ послаше писмо Радославу. Године 1423, Априла 7, Радославъ понављаюћи пријательство съ Дубровникомъ потврди што му Сандалъ беше дао свой део Сокола и Конавля давши на то „благословъ“ (С. № 104): отуда іошъ дознаємо да є Радославъ држао Травунію и да є іошъ у нѣга было део Конавля. Найпосле године 1427 Декембра 31 не много пре смрти Сандалове онъ се већъ писа великій войвода босанскій, даде писмо са синомъ Иваништемъ и почетакъ писму узе изъ писма великога войводе Сандала. У томъ писму даде Дубровнику савъ свой део Конавля съ Ободомъ, Цавтатомъ, Доньомъ Горомъ и Виталиномъ, за што доби одъ Дубровчана 600 перпера на годину и богатъ дворъ у самомъ граду. Апендини[1] вели да є продао за 2400 цекина. Осимъ тога уговори да є нѣгово $^3/_4$ землѣ у Конавлю и да може дати у Дубровникъ 10.000 дуката на 5 % (С. № 107). Око године 1432 имаше Радославъ ратъ съ Дубровникомъ „по наговору злихъ людій“, а Апендини каже за то што є хтео по другій путъ да му се даду новци за део Конавля, кои беше дао Дубровнику;[2] али краль Тврtко (С. № 116)[3] и султанъ Муратъ учинише те се помири съ Дубровникомъ 1432 године 25 Октобра (С. № 114); изъ уговора о миру види се да є ствар свршена како є по Дубровчане добро: уговорено бы да Радославъ буде дужанъ явити порти да се помиріо съ Дубровникомъ, да не може пре две године узети изъ Дубровника новце кое беше дао на 5 %, и да му Дубровчани не даду доходка, кои му припадаше одъ почетка рата до свршетка, ни людій, кои узъ ратъ пребегоше у Дубровникъ. Синъ се нѣговъ Иваништъ ніе могао у то време заклети, єръ беше іошъ неякъ, и тога ради Радославъ даде 1433 године 25 Марта записъ (С. № 117) да ће синъ нѣговъ кадъ одрасте потврдити клетвомъ све што є уговорено. Око године 1439, кадъ Дубровникъ біяше у рату са Стефаномъ Косачомъ, Радославъ помагаше Дубровнику, за то непріятель удари и на нѣга и узе му Требинѣ. То се види изъ писма нѣгова одъ године 1439 Августа 19 (С. № 127), у комъ посве-

[1] I, стр. 302.

[2] I, стр. 303.

[3] Іошъ єдно свѣдочанство да є у то време Тврtко самъ было краль у целой Босни.

дочи да є приміо заєдно съ добиткомъ по 5 % све новце, коє беше положіо у Дубровнику 1433 и 1437 године, на брой 2800 дуката и 300 перпера, и прогласи да не вреде ништа записи, коима Дубровчани біяху потврдили да су примили те новце и коє узе у Требињу Стефанъ Косача. Године 1441 Априла 10 іошъ є Радославъ потврђивао дубровачкимъ трговцима да могу слободно трговати по нѣговымъ земляма (С. № 129); али године 1442 Септембра 29 синъ му војвода Иванишъ већъ поминѣ смрть отца своєга, потврђујући Дубровнику све записе своєга деда, отца и стрица и право да држе Конавлѣ, Соко, Виталину, Цавтатъ, Ободъ и све што припада конавальской жупи (С. № 133). По томе ниє добро што вели Јукићъ да є Мухамедъ II освоивши Босну и убивши Томашевића, погубіо одмахъ за тимъ и Радослава Павловића, кои владаше Требинѣмь, Поповимъ и земляма на међи дубровачкой. То се могло учинити съ наследницима Радославлѣвимъ, а самога Радослава одавно већъ ниє было. Године 1443 и 1444 Иванишъ као старешина у племену ступивши на отчино место, подписа се као сведокъ на два писма Остоина (С. № 136; З. А.). Осимъ Иваниша иза Радослава біяху остала іошъ два неяка сина одъ жене Теодоре (С. № 127) кнезови Петаръ и Никола, за коє 1442 године Иванишъ обеђа (С. № 133) да ће се заклети на нѣговъ записъ кадъ имъ буде 14 година. Име є овога Иваниша по тадашнѣмъ обичаю Радославъ стављо у писмима заєдно са своимъ именомъ као да бы показао законитога своєга наследника. Главный градъ Радославлѣвъ біяше Борачъ. Осимъ поменутога писма немамо више ништа о Иванишу. За владе Томе Христића явля се племе Јаблановића последньій путъ 1454 године съ писмомъ Петра и Николе Радославића (С. № 145). Оба брата будући „у пуной држави“ своихъ родителя потврдише Дубровнику све пређашнѣ записе дедове, отчине и братине, и поновиш права коя одъ старине имаху дубровачки трговци. По писму се може судити да є Иванишъ већъ бio умръо. Племе є Јабланова седело у Травунін, и одъ тога му самога долажаше државна радня нѣгова. Видесмо га єднако на страни Остоє и Остоића; кадъ ньихъ не беше, онда є прелазило къ Тврткy и осимъ тога имаше често посла съ Дубровникомъ. Сиянъ знакъ, кои посведочи самъ Сандалъ (С. № 98),

дичи радњу овога племена: оно ніє тражило милости у турскихъ султана нити се опирало на њихове фермане, а єданъ између њихъ, Петаръ Павловићъ, животомъ плати за неверность султану.

Овога сјајногъ знака не видимо у радњи другога знатнієгъ племена Хранића. Они біяху суседи съ Јабановићима; землѣ имъ біяху у Хуму и Конавлю. Вукъ є Храна, одъ кога се народише Хранићи, био хумскій властелинъ и за Тврткa I поста хумскій војвода. Синови му Вукацъ и Вукъ 1422 године 15 Фебруара добише право млетачкихъ грађана и зваше се figliuoli del Magnifico Chragno (Hranja) olim gran Contestabile del Re della Bossina.[1] Знатнін є синъ нѣговъ Сандалъ, кои іошъ у писму Дабишину 1394 стои првый међу сведоцима пре Хрвоя съ војводскимъ именомъ[2]; као војвода босанскій стои међу сведоцима у писму Дабишину 1395 године (С. № 179); али у оба писма сведочи за хумску землю сродникъ нѣговъ Ђурађъ Радивоєвићъ, по чему се може мислити да є Сандалъ био војвода целе Босне, и узъ то єднако био властелинъ хумскій. После Дабише онъ бы на страни Остоиной за то што му землѣ біяху у южной Босни, где завлада Остоя. Године 1405 — 1409 прѣше ка Тврткy; али кадъ дође Остоя съ турскомъ војскомъ, на ново прѣше къ Остои. Не имаюћи новаца прода Млечићима градићъ Острвицу 1409 године, скупи војску, али га Сигисмундъ разби у Мачви. Остоя видећи га да му є главна подпора, дарива га многимъ земљяма. Године 1410 біяше у завади са своіомъ матеромъ баницомъ Аномъ. Изъ писма се не може дознати є ли му била рођена мати или само маћеха. Последнѣ бы се могло мислити по речима: да ю примамь за матєрь ка мє єсть родила; али іой обећава покорность таку да є тешко мислити да му є била маћеха. А не зна се ни чія є била кћи и по коме се зове баница, по отцу или по мужу: ако є по мужу, валя признати да се речь банъ могла говорити место речи војвода. Добри люди изъ Босне, Хрватске, Млетака и Дубровника из-

[1] Arkiv za poviest. Jugoslav. I, 1851, стр. 84.

[2] Шишмакъ (Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 92) и Енгелъ (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 350) зову га палатиномъ. А и Хрвоя тако зову; али се зна да у то време Хрвое іошъ ніе было великій војвода. Испореди С. № 81.

радиште те Сандалъ обећа да ће быти покоранъ своіой матери, да ће є поштовати као што валя сину, и никадъ да є не ће оставити, само ако се съ нѣзине стране не учини ништа, за што бы по суду поменутихъ добрихъ людій приличило сину оставити свою матерь; тако ако бы му умрла жена Катарина, да не може друге довести у кућу свою за живота материна (С. № 93). Године 1419 Юнія 24 Сандалъ и браћа му, Вукацъ са синомъ Стефаномъ и Вукъ дадоше Дубровнику свой део жупе конавальске съ Виталиномъ, Доньомъ Горомъ и са свимъ што припада Конавлю. Апендини вели да є све то было продано за 18.000 дуката.[1] За то имъ Дубровчани обећаше давати по 500 перпера на годину. Сврхъ тога дадоше имъ дворъ у своме граду оправлѣнъ о трошку обштинскомъ и допустише имъ да могу имати у дубровачкой жупи баштине за 3000 перпера (С. № 96). Исте године 4 Декембра, Стефанъ Остоићъ потврди овай записъ Сандаловъ. Апендини каже да кралю босанскомъ ніє было по вольи што се дадоше Дубровнику ове землѣ. А како бы ихъ тако брзо потврдіо? Пре може быти да се Конавляни нису хтели подврћи Дубровнику. И доиста іошъ у писму, коє дадоше Санковићи (С. № 78), између осталога што є уговорено стои: ако се Конавляни и Виталиняни не хтеʼбуду покорити Дубровнику да ће ихъ Санковићи натерати. Друге године 30 Мая Сандалъ съ браћомъ и са синовцемъ даде Дубровнику и другу половину Конавля, коју біяше добіо по вольи султана Мухамеда пошто Исакъ паша уби Петра Павловића, т. є. половину града Сокола, половину конавальске жупе съ Ободомъ и Цавтатомъ и Петровъ део у Доньой Гори и Виталини. За то Дубровчани обећаше давати іошъ по 500 перпера, дадоше іошъ єданъ лепо оправлѣнъ дворъ, кои пре біяше у властела Вукосавића, сродника Хранићима, а по томъ у калуђерица св. Маріе одъ Анђела и дадоше право да може купити у дубровачкой жупи другу баштину за 3000 перпера (С. № 98). Августа 16 исте године записъ Сандаловъ потврди краль Тврткo (С. № 99). У ова се два своя записа Сандалъ већъ назива великій войвода босанскій, а тимъ га є може быти учиніо Стефанъ Остоићъ или іошъ отацъ нѣговъ, а потврдіо

[1] I, стр. 302

Тврtко. Iошъ се године 1410, Јануара 5, запису ући се за грађанина млетачкогъ, називаше: Gran vojvoda del Regno di Bossina e delle terre marittime.[1] У то вре ме Хрвое већъ беше умръо. По смрти Остоићевой Санда лъ живљаше мирно називаюћи се великій војвода и имаюћ и силу земаља. О приходима се нѣговымъ може судити по благу, ков даде у Дубровнику на оставу за свою родбину. О, ъ године 1429 до 1431 даде на оставу 23.620 дуката, 4266 пе рпера дубровачкихъ и 154 литре, 4 унціе сребра, тако да овај покладъ могу узети синови нѣгови, ако ли не буде ны ихъ, онда кћери, ако ли не буде ни кћерій, онда половина о дъ свега да припадне брату нѣгову Вукцу и сину му и њихо вомъ по томству по мушкомъ колену, а другу половину да разделе међу собомъ четири куће ков су му родъ, и то 1) кнезови Радивое, Радославъ и Радичъ Степковићи съ потомст вомъ по мушкомъ колену, 2) кнезови Иванишъ Остоићъ и В. латко Обрадовићъ съ такимъ потомствомъ, 3) Иванъ и Слад ов Вуковићи съ такимъ потомствомъ, и 4) кнезови Драгиша Гиславићъ съ такимъ потомствомъ; ако у Вукца и Стефан а не буде потомства по мушкомъ колену, онда и њихова пола да припадне поменутымъ кућама: по томе валя мислити да е другій братъ Сандаловъ Вукъ већъ био умръо, а годин е е 1422 iошъ было живъ, еръ те године поста грађанинъ м. летачкій. Ако бы одъ четири куће коя годъ замрла по мушко ъ колену, онда бы наређено да се део нѣзинъ раздели међу т ри остале (С. №№ 108, 112, 124, 125). Сврхъ тога године 1426 Сандалъ положи 6000 дуката по 5% на име жене свое (друге) Елене, кћери кнеза Лазара (С. №№ 109, 121) и удовице Ни коле Гаре бана мачванскогъ, и опетъ толико 1431 године (С. № 128). Најпосле 1433 године даде iошъ на оставу у новцу 8731 дукатъ и у посуђу 26 литара, 8 унція и 3 аксаге злата, и 217 литара, 7 унція сребра; и за ово нареди коме ће припасти као и за пређашнѣ покладе, само постави другчіе ко лико ће коме допасти: по овоме последнѣмъ запису Стефанъ са своимъ мушкимъ потомствомъ добія савъ покладъ и с амо ако бы замрло нѣгово мушко колено, савъ покладъ при пада четирма сроднымъ кућама (С. № 115). Очевидно Сандалъ наме-

[1] Arkiv za povjestn. Jugoslav. I, 1851, стр. 53.

њиваше све благо своє синовцу Стефану надаюћи се да ће у нѣга бы ти потомства. Съ тога доцніе видимо, где се єдна између че тири куће, синови Драгишини Стефанъ и Радославъ, примаюћи свой део године 1437 — 1438, држе само записа одъ годи не 1429 и 1431 (С. №№ 124, 125), а не добіяю ништа по записуу одъ године 1433. Жена є Сандалова Єлена и сама на своє име давала на оставу 1429 године 1000 дуката и године 1436; првый є натрагъ узела године 1436 (С. № 109, 110, 121). Сандалъ є умръо између 1434 и 1435 године, као што се види изъ писама (С. №№ 119, 120). Дифренъ вели да є умрьо 1435 године.[1] Што времена біяху непоуздана и іошъ го ра настаяху, съ тога не беше Сандалъ самъ, кои оставля благо своє у Дубровнику, где се богатства и независности нѣгове ради не беше чега бояти за благо ни одъ самихъ граћана ни одъ Турака. Име босанскога великогъ войводе, землѣ и благо Сандалово наследи синовацъ нѣговъ Стефанъ Вукчићъ Косача[2], съ недорасломъ децомъ Владиславомъ и Влатком ъ. Іошъ године 1435, Октобра 10, онъ се писа великимъ в ойводомъ и потврди Дубровнику све записе, коє му біяху д али Сандалъ, Вукацъ и Вукъ и право да држи жупу конавал ьску са Соколомъ, Виталиномъ, Цавтатомъ и Ободомъ и са св има осталимъ мећама (С. № 120). Године 1438, готово у єд но време съ Драгишићима, прими већій део поклада Сандал овихъ; оста само део деце нѣгове, 11.051 дукатъ, 1266 перпер а дубровачкихъ и іошъ нешто сребра, за коє бы наређено да свакій своє узме кадъ наврши 14 година, ако ли бы єданъ у мрьо, да другій прими оба дела; ако ли бы обоица умрла, да прими отацъ, а по смрти отчиной да део њиховъ припад не браћи, ако буде браће, ако ли Стефанъ не узима више с инова, онда нѣговой жени а њиховой матери Єлени и кћери ма; а после свію да се тай део раздели међу поменуте ч етири куће (С. № 126). На скоро, 1440 године, и тай део узе Стефанъ и синови му; оста іошъ само 12.000 дуката, што ос тави Сандалъ на 5 % за жену свою Єлену, коя већъ беше у мрла (С. № 128). Раднѣ Стефана Косаче найвише па-

[1] Famil. Dalm. et Slavon., гл. XI, § 15.

[2] Писмо С. № 125 показуе да се тай Стефанъ звао Косача а не Косачићъ или Косарићъ, како мисле други.

да у времена последњихъ кралѣва, али є іошъ и за Тврtка II почео самостално и слободно радити. Године 1439 Радославъ Павловићъ поминѣ записе, кои се изгубише кадъ Требинѣ узе войвода Стефанъ Вукчићъ: како управо за две године дана видимо већъ Владислава где чини уговоръ съ Дубровникомъ противъ отца, може се мислити да су ова два догађая у некой свези. Године 1441 Августа 15 Владиславъ Стефановићъ, старіи синъ Косачинъ, уговараюћи приятельство съ Дубровникомъ (С. № 132), вели да є Стефанъ отацъ нѣговъ не гледаюћи на пређашнѣ клетве и записе завоштіо на Дубровникъ, па потире градске винограде, пали куће и отима иманѣ и друга зла чини и узе жупу Конавлѣ противъ Богу и правди, и по томъ онъ, Владиславъ, опоменувши се старога приятельства дубровачкогъ обећава да ће се старати изъ све снаге да поврати Дубровнику жупу конавальску и іошъ іой додати околину, ако дође до господства, и да не ће учинити мира съ отцемъ, и да ће быти у приятельству съ Дубровникомъ до века и. т. д. Али имамо писмо одъ 1443 године 1 Априла (С. № 134), у коємъ Стефанъ, Єлена и Владиславъ (Влатко беше іошъ неякъ) сведоче да су примили одъ Дубровника подпуно савъ покладъ, кои имъ остави покойна Єлена, жена Сандалова. Дакле се Стефанъ помиріо са синомъ и съ Дубровникомъ іошъ за живота Тврtка II. За владе Томе Остоића Христића Стефанъ є Вукчићъ, пре него се прогласи херцегомъ или войводомъ св. Саве, сведочіо као войвода на єдномъ кралѣвскомъ писму, — и то є было 1443 године (З. А.), а друге године већъ га нема међу сведоцима на другомъ кралѣвскомъ писму (С. № 136): а то показуе да се те године већъ беше одвоіо одъ Босне са своіомъ хумскомъ облашћу, кою радъ біяше учинити независнимъ войводствомъ. Кадъ Турци узеше већій део Босне и последњій краль Томашевићъ погибе, онда оста непокорена само горня Босна или войводство св. Саве, са своимъ господаромъ Косачомъ. Она дуже сачува свою независность одъ турскихъ султана.

Видели смо да се на свршетку владе Тврtка II Стефанъ помиріо са синомъ и съ Дубровникомъ. Да ние кваріо тога мира показую писма одъ 3 Фебруара 1445, и 5 Юлія 1450, коима є потврђивао Дубровнику да є приміо различне покладе

(С. № 139 и стр. 252). Доиста є за све време гледао да се утврди у Босни те є као што видесмо измоліо у цара херцеговско име и привукао на свою страну манихејце и православне. Али 1451 Декембра 18 видимо где се Дубровчани жале Томи Остоићу на Косачу, кои имъ преко правде опусти и узе землѣ. Краль се прима да ихъ одбрани и обећава обявити ратъ Стефану и не учинити съ њимъ мира не явивши напредъ Дубровчанима (С. № 140). Године 1452 Марта 25 подиже се на Стефана властелска родбина покойнога Влатка, и то: Иванишъ Влатковићъ војвода хумскій съ браћомъ Маркомъ, Жаркомъ, Радивоємъ, Андріомъ, Бартуломъ и Тадіомъ Влатковићима и са синовцима, децомъ покойнихъ Влатковића, Томомъ Николићемъ и Павломъ Петровићемъ.[1] Уговараюћи дружбу съ Дубровникомъ на Вратару (С. № 141) Иванишъ и родбина му обећаше бранити Дубровникъ и помагати му противъ херцега Стефана Вукчића и не учинити мира са Стефаномъ безъ нѣгова знања и договора. Противъ Стефана біяше и жена му Єлена и старіи синъ Владиславъ (С. № 142). Ево за што се и они подигоше на Стефана по речима Халкокондиловымъ. У землѣ Стефанове, коє границе съ дубровачкимъ, доће єдна Флорентинка, трговачка кћи. Занесавши се за нѣномъ лепотомъ узе є Стефанъ къ себи и тимъ увреди жену (имена іой ни рода не поминѣ летописацъ), коя са синомъ своимъ побегне у Дубровникъ. Стефанъ слаше къ ньой посланике молећи є да се врати, али залуду, єръ не хте пристати на оно што она искаше — да одпусти Флорентинку. У томе синъ нѣговъ управляюћи војскомъ дубровачкомъ удари у нѣгове землѣ, и разбіе га да бы осветіо зла коя беше учиніо дубровачкимъ земляма.[2] А ево како говори Шимакъ[3] о томъ рату. Стефанъ Вукчићъ са своимъ патаренима видећи да му краль не сме одъ Турака ништа учинити,

[1] За њихъ зна Лукари. Annali di Rausa, стр. 98.

[2] Али се у Халкокондила Стефанъ Косача єднако зове Сандалъ и самъ є догађай пренесенъ у доцніе време, 1463 год., а догодіо се 10 пре. Corp. Script. Hist. Byz. Laonicus Chalcocondylas, l. X, p. 510. — Stritter, II, 436. Туберъ (Schwandtn. Script. rer. Hung., II, 199) и Лукари (Annali di Rausa, стр. 99) казую онако као што по њима казує Шимакъ и Енгелъ.

[3] Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 123.

поста немаранъ, преда се пићу и невалялству; за то жена нѣгова Ана Кантакузина и синъ побегоше у Дубровникъ. Стефанъ заиска одъ Дубровчана да му ихъ врате, а кадъ они то не хтеше, удари на дубровачке землѣ, узе Конавлѣ и повиси данакъ на со. Дубровчани завойштише нань, и како беше њиховъ грађанинъ, ставише му као издајнику цену за главу. Владиславъ съ дубровачкомъ војскомъ освои многе отчине градове; папа стаде претити Стефану крстоноснимъ ратомъ а султанъ одсуди да Дубровчани имаю право: све то нагна Стефана те се умири. Ни Шимакъ ни Енгелъ не знаю за пређашнѣ непријательство Стефаново са синомъ и Дубровникомъ, за кое споменусмо. Обоица као и Дифренъ називаю жену нѣгову Аномъ Кантакузиномъ. А Енгелъ и противъ себе говори називаюћи є на другомъ месту[1] Єленомъ, кћерю Момчила, унука краља Вукашина одъ сина нѣгова Андріяша (по казиваню дубровачкихъ и западнихъ писаца[2]). Али є она у нашимъ писмима Єлена, кћи Балшина, кои године 1443 већъ не беше живъ (в. С. № 134). Да ниє то зетскій Балша Балшићъ? Шимакъ и Енгелъ не поминю одкуда имъ є оно што кажу; али ниє тешко погодити: Дифренъ є показао изворе.[3] Шимакъ є погрешіо што ниє пазіо; а Енгелъ му поверова одъ речи до речи не погледавши у изоре па учини исту погрешку. Ево шта о томе каже Лукари. „Стефанъ, пошто му телесна жеља надвлада свакій стидъ, учини што беше учиніо Іованъ Палеологъ, царъ византійскій, съ кћерю цара трапезунтскогъ а женомъ свога сина Мануила, и Владиславу на силу оте лепу жену, коя біяше кћи Марина Мартіяна, русанскогъ кнеза[4].“ Лукари сасвимъ добро чини што пореди Стефана съ Іованомъ (I) Палеологомъ, кога невалялый жи-

[1] Gesch v. Serv. Bosn., стр. 323.

[2] Орбини, стр. 240.

[3] Fsmil. Dalm. et Slavon., гл. XI, § V.

[4] Stefano intanto rinovando l'essempio di Gioanni Paleologo Imperadore di Constantinopoli, usato alla figliuola dell' Imperadore di Trabisonda moglie di Emanuelo suo figliuolo, essendo menata per moglie a Vuladislau la figliuola di Marino Martiano Principe bi Rusano, percioche era bella, vincendo la lussuria ogni vergogna, la tolse per forza. Annali di Rausa, стр 97.

вотъ поминѣ и Дука и Халкокондилъ.[1] Али Дифренъ а заньимъ и Шимакъ не пазећи узеше Іована за Стефана и жену првога Єлену Кантакузину назваше женомъ последнѣга учинивши сврхъ тога іошъ погрешку у имену нѣзину: у ньихъ іой є име Ана. Кантакузинъ є имао три кћери, и свакой се зна срећа; али ниє имао кћери Ане, нити є коя одъ нѣговихъ кћери была за Стефаномъ Косачомъ. Што се тиче Мануила, сина Іована I, онъ є доиста био оженѣнъ кћерю трапезунтскогъ цара Алексія Комнина.[2] По Шимку каже и Енгелъ да є за Стефаномъ Косачомъ была Ана — управо Єлена — Кантакузина, коя є найпре была за Іованомъ Палеологомъ.[3] Дифренъ да бы сложіо ова два имена, вели да є Ана Кантакузина была прва жена Косачина, а Єлена, или по другимъ Варвара, кћи Момчилова, друга, а Цецилія трећа. У писму своме одъ 19 Юлія 1453 (С. № 142) Стефанъ опрости жени, сину и свыма Хумлянима, кои се біяху подигли нань, уредивши да ни онъ ни Єлена ни синови ньихови Владиславъ и Влатко не слушаю ни сакриваю єдно одъ другога ни єднога зла човека и опадника, да не бы было на ново сваће у породици; ако ли се на ново заметне каква распра, онда онъ да не може чинити никаква зла ни жени ни деци, докле годъ не бы нашао целу истину съ „дедомъ“ босанске цркве и 12 „стройника“, међу коима ће быти „гостъ“ Радинъ за свога живота

---

[1] Првый каже овако: *ἦν γὰρ ὡς ἐπιπολὺ κοῦφος καὶ μὴ πολυπραγμονῶν ἐν ἄλλοις τὰ πράγματα πλὴν ἐν γυναιξὶν ὡραίαις καὶ καλαῖς τῷ εἴδει, καὶ τίνος καὶ πῶς πλγιδεύσῃ αὐτήν.* Каже да є умръо одъ подагре: *ἦν γὰρ κατὰ κοιτος καὶ ἀλγῶν τοὺς πόδας, ἡμιθανὴς ὡς εἰπεῖν ὑπὸ πολλῆς ἀδδηφαγίας καὶ πολυποσίας καὶ τῶν ἡδυπαθιῶν.* Другій управо напоминѣ што є радіо са своіомъ снахомъ, женомъ сина своєга Мануила, кћерю трапезунтскогъ цара, удовицомъ, коя найпре біяше за некаквимъ турскимъ пашомъ: *ταύτην γὰρ ὡς ἠγάγετο (Ἐμμανουὴλος) ἀπὸ Κολχίδος ἐς Βυζάντιον, ὑεασάμενος ὁ πατὴρ αὐτοῦ τότε βασιλεύων, ὡς ἐδόκει αὐτῷ κάλλει τε γυναικῶν πολλῶν εἶναι καλλίστη καὶ τοὶς ἄλλοις ἡ ἐλέγετο ὑπερφέρουσα, ἑαυτῷ τε ταύτην ἠγάγετο, ἀφελόμενος τοῦ παιδός· ἦν δὲ καὶ ἐν νόσῳ τῇ ποδαλγίᾳ διεφθαρμένος ὥστε μηδ' ὀρθούμενον στῆναι οἱοντ' εἶναι.* Corp. Script. Hist. Byz. Ducas, c. XII, p. 44; c. XIII, p. 48. Cf. Bulliadi Notae, ib., p. 556. Laon. Chalcocondilas, ib., l. II, p. 81.

[2] Lebeau, Histoire du Bas Empire, Paris 1836. T. XX, стр. 480.

[3] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 402.

и 12 „поглавитихъ“ властела босанскихъ; и найпосле сви хумски властели и люди да стоѳ по пређашнѣму у своимъ правима и записима. У ѳдно време съ тимъ писмомъ бы начинѣно и друго (С. № 143) султану, везирима и краишницима, кои бы были на босанскомъ краишту (турской земльи на граници); у томе се писму вели да „по милости цара емиръ-султана Махметъ-бега“ Стефанъ херцегъ св. Саве, господаръ хумскій и приморскій, великій војвода „русага босанскогъ“, кнезъ дринскій и. т. д., са синомъ Влаткомъ прима сина своѳга Владислава, кои се умири и обећа вратити му све властеле и друге люде, градове и доходке, съ коима се беше одметнуо; и да за то онъ, Стефанъ, заборавля сву пређашню омразу, и обећава своіой деци све своѳ иманѣ да њимъ владаю заѳднички или да га разделе на поле, и да служе верно султану; а нешто имања да може Стефанъ оставити своіой жени а њиховой матери и сроднымъ кућама, ако ли кои одъ њихъ устане на отца, онда отацъ да му може узети савъ нѣговъ део и дати га коме хоће; ако ли по смрти отчиной ѳданъ братъ захвати део другога, онда султанъ да ѳ волянъ узети му део и дати другоме брату; и да уговоръ овай стои тврдъ докле годъ синови буду послушни отцу и верни султану. Лукари ѳ нашао у књизи Прегата подъ 5 Априла 1452 да ѳ порта была послала къ Стефану човека са заповешћу да положи оружѣ, да врати Конавлѣ, да плати ратный трошакъ и да узима обичну царину на со.[1] Одатле се може видети да ѳ султанъ био на страни Дубровника и Владислава. По чему се султанъ тако умешао у ову стварь, то се може разумети отуда што ѳ Владиславъ био у великомъ приятельству съ портомъ на штету независности босанской. „Ѳръ синъ Стефановъ — вели Туберъ — съ такимъ непријательствомъ удруживши се съ Турцима очине землѣ опустошаваше, да найвише овай ратъ отвори Турцима Далмацію и Косачино племе затре, и не само данакъ навуче на Дубровникъ него га іошъ готово у турско робство ували“.[2] Али опетъ Косача у сво-

[1] Annali di Rausa, стр. 98.

[2] Nam filius Stephani ita inimico animo regiones ad patris imperium spectantes, Turcica manu sibi abiuncta, devastando pervagatus est, ut hoc in primis certamen Turcis aditum in Dalmatiam aperuit et Cosaciam familiam estinxerit Ragusamque civitatem non modo tributariam fecerit, sed etiam

ме писму (С. № 143) каза за Владислава да є скривіо и отцу и султану. Али то ниє противно речима Туберовымъ и Лукарієвымъ; єръ у оно време како порта біяше найяча, оба се супарника надметаше кои ће болѣ угодити султану и добити га на свою страну, по чему обоица говорише єданъ за другога да су скривили султану. Тако и Халкокондилъ, говорећи о свађи нѣговой са женомъ и синомъ, поминѣ да се онъ у то време често договарао съ Турцима.[1] Тако є свагда бывало кадъ бы се умешали Турци, коє тако радо тражише србски владаоци. Године 1454 Априла 10 дубровачки посланици измолише и за свой градъ писмо о миру (С. № 144). Видећи да є ратъ ода зла и єдной и другой страни, Стефанъ съ Владиславомъ и Влаткомъ потврди Дубровнику све прећашнѣ записе и метну у заборавъ све увреде и убиства коя се чинише у рату съ обе стране; права за трговину и за судъ быше повраћена, и Стефанъ обрече, ако се зарати съ Дубровникомъ, да ће му явити на три месеца напредъ. Стефанъ се Косача, као и стрицъ му, свагда осланяо на турску помоћь. Сандалъ се у писмима своимъ писао војвода и владалацъ по милости краля угарскогъ и босанскогъ и цара турскогъ (С. №№ 96, 98): тако є и Стефанъ Косача изрицао не єданъ путъ верность свою султану. Тражећи самосталность и налазећи се међу два огня, Стефанъ ниє могао друго него тражити подпоре у своіой земльи у православнихъ а са стране у Турака. Године 1459 ниє хтео подићи војске за Стефана Томашевића на Турке. Премда султанъ, желећи га ослабити, стварь пресуди кралю на добро, опетъ се 1463 године Стефанъ знаде данкомъ и оружѣмъ опростити војске Мухамеда II, и сачува на неко време сенку самосталности. „Султанъ скупивши сву војску на єдно место удари у Сандалову землю и страшно є опусти . . . Обколивши Сандаловъ градъ удараше нань неколико дана; и не могавши га узети, врати се“.[2] . . . Видели смо да є и деци своіой оставіо заветъ да буду верни султану. Између године 1464 и 1466 узе натрагъ

in Turcicam servitutem paene redegerit. Comment. de tempor. suis. Schwandtn. Script. rer. Hungar. t. II, p. 199.

[1] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., l. X, p. 540. — Stritter, II, 436.

[2] Corp. Schript. Hist. Byz. L. Chalcocond., l. X, p. 543. — Stritter, II, 438.

изъ Дубровника у четири пута 1200 дуката (С стр. 252). После нѣгове смрти оста у Дубровнику троици синова осимъ драгоценихъ стварій големо благо: чистога злата 70.000 дуката, 33 литре 11 унція, и сребра 1570 литара и 4 унціе (С. № 157). Иза Стефана осташе три сина, Владиславъ, коєму одъ отца оста и име великога войводе босанскогъ, Влатко и Стефанъ, и друга жена Цецилія. Сва се три сина зваше херцези св. Саве. Одъ Влатка и Стефана имамо писма, коима потврђую да су примили одъ Дубровчана различне отчине покладе; писма су одъ године 1466 до 1470 (С. №№ 158, 163). Тако є писмо писала и Цецилія 1467 године са знанѣмъ синова своихъ Влатка и Стефана (С. № 159). Два млађа брата у своимъ писмима не споминю старіега брата Владислава; тако и Цецилія пише са знанѣмъ само два млађа брата: по томе се може мислити да є у породици было раздоръ, кои се може разумети изъ пређашнѣга непріятельства, у коємъ Влатко біяше на отчиной страни. Ниє прилике мислити да су се само за увреду могли завадити отацъ и синъ; пре се може мислити да є синъ тежіо за независношћу и да самъ влада. Владиславъ є године 1469 самъ за себе дао Дубровчанима писмо (С. № 161) како є приміо одъ ньихъ свой део отчинога поклада. Добіяо є одъ Дубровника некакавъ доходъ, као што сведочи писмо нѣгово одъ 1487 године (С. № 162), коимъ потврђуе да є примію 766 перпера — по свой прилици годишнѣга прихода (у оригиналу стои прокнжнюнь). Такій су доходъ добіяли и други чланови Стефанове породице, а и властели, као што се види изъ признанице сина Влаткова, войводе Августина Влатковића одъ године 1488 (С. № 169), и Жарка изъ Хума одъ 1496 године (С. № 170). Владиславъ є имао сина Балшу, одъ коєга имамо само єданъ записъ 10 Октобра 1497 (С. № 171), где се целимъ доходкомъ своимъ, кои му припадаше одъ Дубровчана за другу годину 1498, ємчи за 166 перпера и 50 динара, што му дадоше у заямъ Дубровчани. Записъ є писанъ у Дубровнику. Єсу ли Владиславъ и Влатко дуго владали по смрти отчиной у своимъ земляма — не зна се поуздано изъ нашихъ писама. Зна се да є Косача умирући у Драчевице оставіо Дубровчанима да му изврше заветъ, по коєму Владиславъ доби горню Херцеговину а Влатко доню. На скоро по смрти нѣговой, 1466 године, удари

турска войска у Херцеговину; али є се браћа опростише обећавши платити султану данакъ. Али опетъ око године 1470 видимо изъ турскихъ писама (С. № 164) да є санџакъ-бегъ у Босни био Аяз-бегъ а у Херцеговини Хамза-бегъ: дакле браћа біяху подъ тимъ војводствомъ. Влатко є съ братомъ Стефаномъ много радіо съ портомъ, и видимо где султанъ Мухамедъ заповеди преко своихъ војвода вратити му отчине градове и савъ покладъ кои біяше у Дубровнику[1] (С. № 164, I). Око тога времена султанъ заповеди војводи Хамза-бегу да поквари градићъ, кои біяху Дубровчани начинили одъ дрвета на Неретви и да иште одъ Дубровчана писма изъ коихъ бы се видело да су вратили херцегу Влатку савъ отчинъ покладъ 19.000 дуката, коя Дубровчани и показаше 1472 године (С. № 164, II, IV). Іошъ године 1475 Владиславъ се спремаше да изгуби своє землѣ, али истомъ 1482 Херцеговину сасвимъ освоише Турци. Владиславъ побеже у Угарску и по томъ се іошъ зваше Duca Primorski, Signor di Hum e Guardiano del beato Sava. Влатко побеже у Дубровникъ и умре на острву Рабу. А Стефанъ се потурчи. Тако неста последнѣга остатка одъ босанскогъ кралѣвства, коє се іошъ 20 година држаше после буре 1463 године. То є было последньій потресъ, одъ кога не оста ни трага славенской независности одъ Саве и Дунава на югъ. Што є годъ дотле и найманѣ личило на самосталность, све погибе у таласима турскогъ потопа Залудъ быше сви велики труди Матіє Корвина и нѣговихъ храбрихъ помоћника, одъ коихъ се єданъ, Никола Уйлакъ, зваше и босанскій краль; залудъ бы и миръ 1503 године после сяйногъ напредка Іована Корвина; залудъ быше славна дела бана Бериславе: єднако бывши Босна крваво бойно полѣ, 1526 после несрећнога боя на Мухачу, за свагда припаде Турской. Ево шта писа Дубровчанима 1566 године, 18 Юнія, Александаръ војвода молдавскій: а сада да ѕна каше кнєѣє поутовано, како имамь кои себє некє славє и сиротє три братенце, на име гєѡргиа и павла и стєфана и двне сєстрє имаю на име катарина и марію, ѡкє сѫ реченє сиротє праѵнѵци херцега стєфана кои є бив ѵ крнєме миньто господар ѕємлє херцеговине а ваш бег града

[1] Око године 1460. У писму є назначена мухамеданска година 575, али врло рђаво.

дѫбровника сѫсѣдь и пријатељ, а садь ѕ ѡво крнеме ѡкѣ реченѣ сиротѣ храненѣ сѣ кодъ господства ми ѿ богоданаго ми имања, терь ми казаше за неки ѡбичаи вашега господства како сте имали ѵврхѫ реченијех сирота неки милос и сврхѫ старијех њих да им сте давали милостињ по вашои доброи води. тога ради посилаю реченѣ сиротѣ геѡргије и пакаѡ и стефань и сестре њиха катарине и марију посилаю ѵовека на име лазара себишанина . . . просѣ да имь властеле дѫбровачке пошлю какоѵ милостињу (С. № 160).

Четврто є племе Хрвоєво, кое споминю наша писма. Самога Хрвоя већъ знамо, одъ кога се поче и у коему се највећма показа племе нѣгово: садъ ћемо споменути нѣгова синовца Ђурђа (Юря) Воиславића, за кога знамо изъ писма нѣгова одъ године 1434 Августа 12 (С. № 118) да є было војвода доњихъ краєва. У своме писму Ђурађъ са синовима своимъ, кнезовима Петромъ и Юрѣмъ, даде „своіой браћи“ војводи Павлу и кнезовима Николи и Влатку Юрѣвићима и и кнезу Вуку Викићевићу и потомству њихову све градове, села и землѣ, у коима ихъ заста, а на име градове Вратаръ, Новый и Крушевацъ, и њихову племенску државу, кою имъ беше узео Сандалъ, људе и неколико села, — све съ правимъ међама и котарима. А саме нове господаре препоручи у заклонъ викару францишканскомъ и свой браћи фратрима. Сведоци су изъ Хума, Земальника, Сени и Пливе. Писмо є писано подъ Крешевомъ.

Осимъ овихъ племена было є у Босни и другихъ знатнихъ племена, коя стоє на частнымъ местима у босанскимъ писмима; али ћемо о њима ћутати, єръ изъ писама не знамо ништа поуздано о њима. Съ друге стране што су у географіи и истории много значиле босанске области, Травунія и Хумъ, што су Јабланови̇ћи и Хранићи, кои у њима владаше, были съ кралѣвима родъ и у свези, и што се поглавари тихъ областій заєдно съ Хрвоємъ свагда поминю први међу сведоцима на писмима и само съ њима Дубровчани чинише дуге своє преговоре, по свему томе валя мислити да су Санковићи, Јабланови̇ћи и Хранићи были найзнатнія племена у Босни. Њихово се значенѣ подударало са значенѣмъ онихъ областій у коима живеше. Према овымъ старымъ, домаћимъ племенима Хрвоє є дошљакъ, вештъ бунтовникъ, кои се подиже из-

дајством и изгуби издајством сву величину, кои собом поче и собом сврши силу своега племена.

Кадъ се напомене државный животъ у Босни, пунъ бура и преврата, за чудо є како брзо прелази изъ єднога стања у друго, изъ зависности у независность и по томъ у пропасть; за чудо є како є празанъ тай животъ, безъ тврдихъ начела и самосталности. Сетимо се Босне изъ почетка, како бијаше жупа или область србска, коя се у главноме не разликоваше одъ Србіе, и у коіой бијаше истый народъ кои и у Србіи, и коя наста у єдно време съ њомъ, кадъ се Срби доселише у землѣ преко Дунава, у коіой бијаху єдни обичаи и єдна старина као и у Србіи, речю — сетимо се Босне, како беше део праве Србіе, съ њомъ яче саставлѣнъ него Хумъ, Травунія, Неретва, Дукля, тако да Константинъ Багренородный набраяюћи Србіи области не спомену нѣ разумеваюћи є подъ обштимъ именомъ Србія као и Мачву и Семберію.[1] Сетимо се иза тога Босне како неколико пута бијаше подъ Угарскомъ, садъ прелазећи къ њој у миразъ, садъ іой се са своимъ банима одъ своє волѣ подвргаваюћи, садъ бывши силомъ покорена, и по томъ опетъ се неколико пута враћаюћи къ Србіи; далѣ сетимо се како бы независно али слабо уређено кралѣвство, и найпосле како поста пленъ турскій, кои се лако могаше добити. И то све бываше тако лако, тако съ драге волѣ, да ћешъ нехотице запытати себе по чему се бани подвргоше Угарской, за што Угарска ћуташе кадъ Босна прелажаше одъ нѣ къ Србіи, и за што є опетъ Србія не држаше тврдо уза се? Како угарски кралѣви допустише да поредъ њихъ настану нови кралѣви, да се поредъ Угарске начини ново кралѣство, коє явно ићаше за независношћу? За што Босна, не могавши се подигнути за Тврткa I и Тврткa II, за коє се не може казати да нису умели радити, брзо поће къ пропасти и тако се слабо опре Турцима, кадъ іой и сама земля могаше много помоћи да се брани? Оставивши на страну неке многе узгредне узроке, кои нешто просветлюю ту чудну стварь, као н. пр. што Угарска и Србія имаху своихъ послова, што се друге области, Хумъ и Неретве, отеше исподъ власти праве Србіе и т. д., кои су много

[1] Corp. Script. Hist. Byz., Const. P., v. III, De Adm. Imp., cc. 29 — 36.

учинили у животу државе босанске, показаћемо само најглавніи узрокъ, кои є Босни у самомъ животу, а то є — што се по несрећи стекоше у ньой супротна начела. У найважніимъ основама народногъ живота налазимо два а и три начела, коя се єднако сусретаю, ослабляваю и уставляю єдно друго и навлаче сенку — неко мртвило на све што годъ быва у животу босанскомъ. Съ тога є што видимо у Босни тако слабо, безъ живота, безъ боє, пре времена зрело. Што є годъ Босна износила изъ различнихъ преврата, што є годъ добіяла кадъ іой се срећа меняла, свега є за часъ нестаяло и све се заменьивало свагдашньомъ празниномъ. Где іой є законикъ? где су знаци унутрашнѣга самосталногъ реда? Нема ништа. Животъ є свагда єднакъ; ниє га понавляла, ниє напредовала у државномъ и грађанскомъ животу своме, нити є себи стварала нове мисли. Старый іой животъ сазре, а она оста спора, и найпосле истрошивши све што є добро, могаше давати само зло. Къ овой унутрашньой незгоди іошъ доће съ поля државный кваръ у Грчкой, кои у то време біяше найвећій. Што є Босни была предъ очима Грчка, и съ тога се може рећи да су Босну онако силно потресале унутрашнѣ буне и онако ослабила права за престолно наследство, кадъ не бы законитихъ наследника те на престолъ долазише незаконити синови или властели. У Босни ниє было краля, кои бы у своіой радньи у унутрашнѣмъ управляню земльомъ быо наликъ на цара србскогъ Душана. Истина было є банова и кралѣва, кои су се добро знали користовати околностима и вешто водили Босну путемъ државне самосталности; али су они слабо пазили на унутрашьій животъ народный, нису га се дохватали да га преобразе, и за то Босна, кодъ свега што се чини као да є было напредакъ у државнымъ пословима, показиваше само споляшню добру страну, кою є опетъ имала одъ срећнихъ споляшньихъ околностій; а у себи самой имаше семе унутрашнѣ немоћи, коє долажаше одъ неслоге између врховне власти и осталога народа. Да речемо да се у нѣзиномъ животу сачувало много старине, као што є одъ искона живела єднако не преображаваюћи живота; али та старина, дошавши до края, бы на штету самомъ државномъ животу, єръ, сметаюћи користнымъ променама, сметаше и нѣму самомъ све већма. Као што Србію доведе у про

пасть крайность у новини, тако Босна пропаде одъ крайности у старини.

Најзнатніе є у управи босанской што се често меняше владаоци. Босномъ управляше и домаћи и угарски и хрватски бани. Нѣзини жупани, докъ бияше жупа, бияху домаћи властели, али бани и кралѣви нѣзини бияху или домаћи властели, или потомци Угрина Котромана или владаоци праве Србіе. Што се тако прелазило одъ єдне народности къ другой, што ни мало ниє было наследства у племену, то учини те власть ослаби а дружина властелска осили. Што су іошъ за Милутина власти быле врло смешане и права државна неодређена, и што є Босна узъ ратъ Душановъ съ Угарскомъ прелазила изъ єднихъ руку у друге, то много поможе уништити правила између владе и народа.

Исто видимо Босни и у споляшньимъ пословима съ другимъ државама. Као жупа бияше Босна саставлѣна са Србіомъ; као банство часъ припадаше сасвимъ къ Угарской, часъ се одваяше одъ нѣ постаюћи готово сасвимъ независна, часъ се подвргаваше Србіи; као кралѣвство доће до самосталности, али опетъ признаваше надъ собомъ Угарской врховну власть. Најпосле одъ нѣ се саме одвои нова независна область — Хумъ, кои назвавши се войводство св. Саве одпаде одъ нѣ исто онако као што сама одпаде одъ Угарске поставши кралѣвство. Чудно є у Босни што су тако различне власти, што є независно кралѣвство и опетъ стои подъ другомъ државомъ. У томъ є Босна може быти єдина у истории. Све є то морало быти одъ штете ньой самой и доносити іой само слабость. Како є Босна лако постала кралѣвство и у државнымъ се пословима испоредила съ Угарскомъ, премда іой є припадала као областъ, и како іой угарски кралѣви не сметаше, по томе бы човекъ рекао да є у ньой было много унутрашнѣ силе и єдинства; али што є поставши кралѣвство и явно тежећи за самосталношћу, опетъ єднако остаяла подъ врховномъ влашћу угарскога кралѣвства, то єдино доказуе најболѣ да іой ниє у томе помагала снага нѣзина унутрашня него околности саме Угарске и лична врсноћа Тврткa I. Іошъ єдномъ кажемъ, што іой є државный животъ безъ боє и што се и свима споляшньимъ пословима показивала

слаба, то сведочи да іой є было на погибао што се различна начела увукоше у нѣзину владу.

Съ друге стране, што ние было државне самосталности, съ тога се босански владаоци колебаше у пословима за веру. И ту се сукобише три различна начела, коя разделише народъ на три стране и тако узеше Босни єдну између најячихъ духовнихъ свеза, а тай се недостатакъ показиваше и у грађанскомъ єдинству. Најстарія и најяча вера біяше православна; за ньомъ по брою своихъ вернихъ стаяше патаренска єресь; по томъ римокатолицизамъ. Православна вера и патаренска єресь представляше собомъ народну страну и єднако ихъ подпомагаше владаоци. Они у ньима виђаху подпору самосталности и съ любавлю пристаяху за єдномъ или за другомъ. Први домаћи бани, Кулинъ и Нинославъ држаше се особито єреси; српски владаоци подизаше православну веру; а последньи кралѣви явно показиваше да имъ є миліи римокатолицизамъ. Властели или управо највише ньихъ єднако се држаше єреси, чега ради често подиза на ньихъ тужбу латинско свештенство. Што Угарска єднако имаше врховну власть, што Босна сама біяше слаба, што іой у суседству біяше римокатоличкій народъ у Далмаціи и Хрватской, и најпосле што се требаше бояти одъ Турака, съ тога Босна не могаше быти безъ свезе съ Римомъ, и Римъ преко Угарске показиваше много заповеданя у своимъ пословима съ Босномъ. Съ тога владаоци босански почевши одъ Кулина дужни біяху претварати се да су добре слуге римокатолицизму и кадшто якимъ наредбама подпомагати му. Али како су се таке наредбе за римокатолицизамъ чиниле безъ волѣ и силомъ, за то нису могле врло стезати народъ; и за то се у Босни римокатолицизамъ развіяо много слабіе него што бы се могло надати по важности папинихъ заповестій и по жестини нѣговихъ легата, кои ихъ извршиваху; іошъ се много споріе распространявао него патаренска єресь. Али опетъ што не беше єдна вера него више, за коє се може казати да су быле єднако яке, єръ свака имаше подоста народа и свакой се чиняше помоћь или добровольно али тайно или явно али ни силу, то біяше одъ велике штете єдинству босанске државе и подржаваше у народу раздоръ, у коме стране єдна другой на супротъ радише и єдна другу слабише.

Али найвећу неслогу видимо Босни у унутрашнѣмъ животу. Ту се найяче показа недостатакъ што мисао о власти не беше одређена. Докле Босна бияше банство и стаяше подъ врховномъ влашћу садъ ове садъ оне државе, дотле власть нѣзину подупираше и закланяше врховна власть стране државе; али кадъ іой се банъ Тврткo закральи и у своимъ писмима явно показа да є радъ владати самостално, одъ тога се часа Босна нађе са своимъ правимъ владаоцима и у радньи ньиховой чекаше новъ и самосталанъ државный животъ. Ньойзи владаоци већъ не быше подъ другима, кои бы ихъ могли поставляти и мењати по своіой вольи, него венчане и независне главе државне. Кадъ се банъ закральи и венча, онда народъ бияше дужанъ другчіє мислити о своимъ владаоцима: новый се краль подиже предъ очима своєга народа према пређашнѣму бану; тако и дружина властелска остаде одъ нѣга много далѣ него што беше пре стаяла. На тай начинъ врховна власть уклони одъ себе у првый махъ сваку сметню и поста слободна у своіой радньи. Али за мало беше такій редъ, одъ кога се могаше Босна надати лепшемъ напредку. Што не беше законитихъ наследника, съ тога насташе у Босни страшни унутрашньи раздори. Властелство, одъ старине силна дружина, на ново се подиже у свомъ значеню и поста не мала сметня власти. Незаконити синови или властели ступаюћи на престолъ и видећи на своіой страни само єданъ део народа и властела а другій са своимъ супарникомъ, не могаху него текъ у пола радити што бы радити требало а у споляшньимъ пословима по староме подвргавати се Угарской и умилявати се Дубровнику: єръ Босни не беше іошъ ни єдна страна држава признала независности, коє ясно показа царъ Сигисмундъ, а съ друге стране вешти и богати Дубровчани могаху му свакій часъ наћи противника међу властелима, као што видимо на Остоіи, коєму на супротъ ставише Дубровчани Павла Радиновића. Све имъ є то везало руке у споляшньимъ пословима а іошъ већма у самой земльи ньиховой, где не могаху почети ништа важно знаюћи како су имъ слаба права. Съ тога радня найболѣга и найвештіегъ краля оста безъ плода за унутрашній државный животъ. Тражећи подпоре, дужни бияху владаоци босански угађати свыма и свакоме у своіой држави и изванъ нѣ. Та имъ є несрећа дола-

зила отуда што ниє было довольно права за престолно наследство. Незаконитый синъ владаше после такога отца, и треће — четврто колено незаконито долажаше на престолъ. У томъ є Босна жалостанъ и готово єдиный примеръ у исторіи. Истина, было є такихъ примера у суседству, у Грчкой и у Србіи, али су были рећи, а не тако єданъ иза другога. Али опетъ валя признати да є тай моралный кваръ дошао Босни изъ оне две државе, а особито изъ прве, изъ коє є дошао и другой.

Подпору, коя беше само на очи а одъ слабе помоћи, налазише босански владаоци у томе, што говорише да су одъ дома Неманьина, кои беше замръо. Знаюћи како су Срби поштовали племе Неманьино, коє имъ државу утврди, и съ народомъ заєдно признаюћи многе изъ нѣга за светце, кралѣви босански у писмима своимъ казиваше за себе да су прави потомци Неманьини и законити наследници нѣгова достояня, србске землѣ. Првый къ той мисли притече Тврткo Владиславићъ и венча се у Милешеви, где почиваху кости св. Саве, првогъ архиепископа србскогъ, кои и првога краля србскогъ Стефана, своєга брата, венча на кралѣвство. Ово є назови сродство съ Неманьићима требало и за државне послове Тврткy и оныма кои после нѣга владаше; єръ кадъ Србія паде одъ мача турскогъ, Босна оста єдина представница србске независности, коя присваяше србске землѣ, коє бияху подпале подъ турску власть. Найпосле то є было користно и по томе, што православноме народу у Србіи и у Босни показиваше владаоце да су православни и чиняше да є законито што присваяху Србію, премда ньомъ одавно владаше Турци. По томе ниє чудо што се не зна управо коє су вере были босански кралѣви нити се то може дознати отуда што су кою веру явно подпомагали. Што су на ньихъ често подизали тужбе папински легати, а съ друге стране што є народъ босанскій бio миранъ у вери па се на єданъ путъ усколеба кадъ последньій краль превећъ явно а може быти и одъ срца показа верность свою латинской вери, то показує да су кралѣви настаявали да се вере трпе и сами веома крили свою веру, да бы могли привлачити къ себи єднако све три вере.

Властелство є было у Босни врло важна дружина. Расло є одъ искона на домаћой земльи, ниє примало у се никаквихъ превратa кои бы га разметнули, него є понављало силу свою брзо меняюћи владаоце и све яче утврђуюћи своє дружинске свезе. Яко се мешало у све државне догађає и њима докучивало своє користи и намере. Помагало є оныма, кои тражише престолъ; и њима є супернике на супротъ стављало; у нћму самоме бияху супарници. Съ временомъ и са згодомъ тако се утврди да изъ нћга изиће неколико племена полу независнихъ. Староседеоство, чимъ се славенскій животъ одъ старине врло разликуе, учини те насташе онако силна племена као н. пр. Санковићи, Јаблановићи, Хранићи, кои држаше целе области и њима нарећиваше по своіой вольи, тако да кралћвима остаяше само потврдити врховномъ влашћу своіомъ њихове наредбе. Што се старе области Хумъ и Травунія нешто одвоише одъ Босне, то много поможе некимъ племенима по областима те осилише. У самой Босни не видимо ни єднога силнієга властелскогъ племена, коє бы се знатно подизало надъ другима; него у Травуніи и у Хуму налазимо така племена, подъ коима стоє друга кнежевска и знатна властелска. У Травуніи се изъ почетка појави Санко са своимъ синовима, после конхъ нестає овогъ племена, и на нћгово место долазе Јаблановићи. Павао є Радиновићъ Јаблановићъ бio негда супарникъ Остои. Радославъ Павловићъ и Иванишъ Радославићъ подржаваше славу и прво место своєму племену. На њиховымъ се писмима подписиваше сведоци властели изъ њихова подручя и око њихъ се сабираше гомилама властели њихова племена и друга властелска племена. Іошъ се силніе развило властелство у Хуму, кои нигда не беше сасвимъ саединћнъ ни съ коіомъ државомъ, и премда свагда стаяше само на другомъ месту, опетъ сачува у себи нешто самосталности. У нћму є седело знаменито племе Хранићи са многимъ сроднимъ кућама и властелима у своимъ подручю. Найзнатніи у нћму біяше Стефанъ Косача. Тай властелинъ найясніе показа мисао своє области, и као што се Босна одвои одъ Угарске, тако се и онъ са своіомъ облашћу одвои одъ Босне. Како є Босна стаяла према Угарской пошто се закральи Тврткo I, сасвимъ є тако стано Хумъ према Босни кадъ Косача доби своіой

области име войводство св. Саве, а себи достоянство немачкога войводе или херцега, чувара гроба св. Саве. Премда се Хумъ дуже него Босна држао противъ Турака, опетъ ваља признати да є съ тога, што властели осилише па се за ньима и области разделише, ослабила Босни државна сила и да є то было єданъ одъ найглавніихъ узрока те Босна онако лако подпаде подъ Турке. У обште, премда є целости и сили властелске дружине Босна дужна захвалити што є болѣ сачувала старинскій животъ, опетъ како кралѣвска властъ беше слаба што не беше законитихъ наследника, сила властелска поремети уредна и добра правила међу поданицима и врховномъ влашћу и ствари тако замрси да се унутрашьи и споляшньи послови покварише, и найпосле Босна пропаде.

III

ДУБРОВНИКЪ.

Ево како Санковићи уступаюћи Дубровнику Конавлѣ и Виталину 1391 године пишу у своємъ писму (С. № 78) да є постао Дубровникъ: ѣ жупань кѣльѣкь и коєвода раднъ брать ми санковићи познасмо ка истинѫ по старѣхь писмѣхь и по старѣхь наметарѣхь добрѣхь лѫдєхь кои сѫ ѫли ѡдь єдиога колѣна до дрѫгога и повѣдѫщѣхь кѣлѣзѣхь и ѕламєньнєхь на цаптатѣ при мори єсть киль градь старн дѫбровникь полагь жупє конавальскє коємѫ градѫ пристоѣше жупа конавлоска и кѣше мѫ плємєнито та жупа и дрѫге ѕємьлє и мѣста и када сє онь старн градь расѫ и опѫстѣ тьда господа рашька и хѫмьска ѫ тєн дни крнкиноль посѣдошє и по сили ѫзєше конавальскѫ жупѫ и дрѫга мѣста тогаи града и тада граѣнє пондошє ѫ тврдо мѣсто и ѕидашє градь дѫбровникь кои єсть и данась божьомь милостню поутєнь и слободань ѡдь конхь лѫди старога града єсѫ сє роднли и наслѣдили кластєлє града дѫбровника. Белеге, кои се споминю овде, потврђую учени люди казуюћи да се у долини Ободу, коя као што се види изъ писама припадаше къ жупи конавальской, налазе зидине одъ Епидавра съ гробомъ Долабелинимъ.[1] И Цавтатъ се подигао на зидинама старога Епидавра и по томъ припао ка Конавлю. Бандури[2] доводи свѣдочанство Туберово, кои вели да є у нѣгово време бно великій каналъ у Конавлю, olim ager Epidaurius. Дакле є у Епидавру бно и Ободъ и Цавтатъ. У писму се зове старый Дубровникъ (Ragusa vecchia), и припада му Конавлѣ и Виталина. Далѣ каже писмо да се тай старый градъ расуо и опустео. Тимъ писмо напоминѣ да се градъ мало по мало расуо и опустео, а то се доиста почело одъ половине III века а довршише га VII века Славени. Пре Славена удараше А-

[1] Appendini, део I, стр. 44, 49.

[2] Animadv. in l. Const. Porphyrog., de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III, p. 356.

вари[1]; али по сведочанству Константина Порфирогенита Славени съ помоћу сарацинскомъ довршише граду пропасть освоивши га.[2] То потврђує и писмо говорећи да су узели Конавлѣ и Виталину владаоци рашки и хумски. Тада грађани, кои утекоше, населише на мору на згодномъ месту другій новый Дубровникъ, кои стои и данасъ. Тако казую сви летописци. Само се не зна поуздано година кадъ се насељо новый Дубровникъ. Бандури право каже[3] да є у годинама погрешіо Константинъ Порфирогенитъ. Апендини[4] обараюћи мисли другихъ людій мисли да се Дубровникъ населіо 656 године. Енгелъ се слаже съ њимъ.[5] Самъ Епидаваръ негда сазидаше Грци, по томъ га узеше Римляни око времена Юлія Цесара. Држава му є преће была знатна: припадаху му землѣ край мора више и ниже нѣга, и неколико градова, међу коима біяше и Требинѣ и Молунатъ; али Дубровникъ већъ ниє имао околине подъ собомъ: све то узеше Славени. За то и Константинъ Порфирогенитъ каже да Дубровникъ лежи између Травуніе и Хума и у обе землѣ има грађана и винограда своихъ.[6] Дубровникъ поста знатніи кадъ паде Солинъ 692 године и Дукля 980; изъ оба се града доселише у Дубровникъ многи грађани и знатно свештенство, и дубровачка црква поста архиепископство.[7] Али є приличніе

---

[1] Appendini, део I, разд. I, кн. II. гл. VIII и IX.

[2] *Οἱ δὲ αὐτοὶ Ῥαουσᾶιοι τὸ παλαίον ἐκράτουν τὸ κάστρον τὸ ἐπιλεγόμενον Πίταυρα· καὶ ἐπειδὴ, ἡνίκα τὰ λοιπὰ ἐκρατήθησαν κάστρα παρὰ τῶν Σκλάβων τῶν ὄντων ἐν τῷ θέματι.* Corp. Script. Hist. Byzant., Const. Porphyrog., de Adm. Imp., v. III, c. 29, p. 137. — Stritter, II, 17. — Engel, Geschichte des Freistaates Ragusa. Wien 1807, стр. 45.

[3] Animadv. in libr. Const. Porphyrog. de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, p. 344.

[4] Д. I, стр. 84 и 238.

[5] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 48.

[6] *Τὸ δὲ κάστρον τὸ Ῥαούσιον μέσον τῶν δύω χωρῶν πρόσκειται, τῶν τε Σαχλούμων καὶ τῆς Τερβουνίας. ἔχουσι δὲ καὶ τοὺς ἀμπελῶνας αὐτῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς χώρας.* Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter, II, 407, 409.

[7] Апендини (д. I, разд. I, кн. III, гл. I — III) вели да се дубровачко архиепископство почело кадъ є пао Солинъ, а Бандури по Рацію кадъ є пала Дукля. Ево шта каже: Dioclea autem urbe a Bulgaris eversa, Ioannes archiepiscopus Diocleensis Ragusium archiepiscopalem dignitatem

што се узима да є дубровачко архиепископство постало између године 1076 и 1121.[1] Што се тиче землѣ дубровачке, сведочанство Константина Порфирогенита, писца X века, потврђує да є была мала. Али се опетъ по времену Дубровчани пружише подобро на северъ, кадъ ихъ съ юга притесни Травунія. За Уроша I у уговору съ Михаиломъ Асеномъ царемъ бугарскимъ (С. № 16, Ш. № XVI) казую границу коя є ишла до Затона; а како се у томъ уговору и у другимъ истога времена опиру на старе правице, коє су быле између Дубровника и Србіє за Неманѣ и Стефана Првовенчаног, може се мислити да є іошъ за Неманѣ область ньихова допирала до Затона (близу стонске превлаке). Ради мноштва граѣана и велике трговине требаше и више хране. Жито є было на цени у целой Далмаціи. Што є Дубровникъ имао мало землѣ и што є оно мало было коменито и сухо, съ тога Дубровчани на своіой земльи нису могли имати жита колико имъ є требало, и за то є у законима различнихъ далматинскихъ градова было забранѣно извозити жито. По сведочанству Лукарієву[2] на свой земльи одъ Кумана край мора до залива рисанскога, коє има заєдно съ острвима око 34 кв. милѣ, не роди жита више него на 4 месеца, те градъ ваља да добавля себи жито са стране. Врло є важно тако сведочанство писца изъ друге половине XVI века. За то се Дубровчани єднако стараше да имаю више градске землѣ. Двояко є Дубровникъ текао землѣ: или є явно преко своихъ посланика моліо да му се продаду за новце суседне землѣ, или є кришомъ садіо облизнѣ винограде и сеяо по облизньимъ польима надаюћи се да ће ихъ присвоити по времену. Што су србски владаоци често опоминяли Дубровчане да не прелазе преко своихъ меѣа, и што се често судило за землѣ и за люде, коє држаше Дубровчани, то показуе да Дубровчани нису мрзили на другій начинъ коимъ се текоше землѣ. іошъ Константинъ Порфирогенитъ каже да є Дубровникъ IX века плаћао данакъ за землю хумскимъ и травунскимъ влада-

accepit a Benedicto V, Pontifice Maximo, ut scribit Seraphinus Razzius in Historia archiepiscoporum Ragusinorum. Animadv. in l. Const. Porphyr. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyr., v. III, p. 357.

[1] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 90.

[2] Annali di Rausa, l. 4, p. 143.

опима[1]. Неманя учинивши съ Дубровникомъ уговоръ за миръ опрости имъ данакъ, кои даваше за винограде и паше на стонскомъ полуострву (Punta).[2] Радославъ у тескоби одъ околностій опрости Дубровнику све данке, кое є давао за Реку, за затонске, польичке и жрновничке винограде[3] и за све землѣ засађене лозомъ, али тако да у напредакъ Дубровчани ни єдне педи кралѣве землѣ не покрію ни лозомъ ни житомъ ни воћемъ коимъ (1234 године, Фебр. 4. С. № 2, Шаф. № IX). Владиславъ утврђујући съ њима да стоє у пређашњимъ међама (С. № 3, Ш. № X) опрости имъ жрновничке „могориште“ и данке (С. № 6, Ш. № 11). На тай начинъ одричући се кралѣви данка даваху Дубровчанима право да опирући се на писма држе да су поменуте землѣ њихове. Вредно є видети колико є имао землѣ Дубровникъ у половини XIII века и како су му се землѣ по мало умножавале. На истоку є съ њимъ граничила поповска обштина. Зовући Дубровчане на састанакъ у Затону, где бияше „властелска потреба“, и являюћи да не ће ићи преко реке на другу страну, поповска обштина као да показа тимъ да є Затонъ и Река[4] была међа изме-

[1] *Καὶ τελοῦσι πρὸς μὲν τὸν ἄρχοντα τῶν Ζαχλούμων νομίσματα λζ, πρὸς δὲ τὸν ἄρχοντα Τερβουνίας νομίσματα λζ.* Corp. Script. Hist Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter, II, 407, 409.

[2] Appendini, д. I, разд. II, к. II, стр. 270. — Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86.

[3] Польица има много у Далмацiи: єдно є на истоку иза Требине, друго у Конавлю на югъ одъ Цавтата; треће у Боци Которской у Кривошіяма православной парохіи (в. Серб.-Далм. Маг., 1850, стр. 32), четврто, кое пре бияше слободна обштина, лежаше између Цетине и Жрновнице (в. Серб.-Далм. Маг., 1847, стр. 57), пето на Крци и. т. д. Овде се разуме найближе Дубровнику Польице и Жрновница, єръ та места съ іошъ другимъ месташцима, као што ћемо одмахъ видети, бияху на међи дубровачкой.

[4] Каква є то река? Не могу казати є ли Требиньштица а по другима Захума, коя є текла преко поповске долине, или друга каква подъ Затономъ. Река се као граница налази у писму С. № 16. Што писмо Стефана Првовенчаногъ (С. № 51) каже да се у Реци и Жрновници налазе цркве, по томе ваља мислити да є у околини дубровачкой было мало место Река и за њега є по свой прилици Радославъ опростіо данакъ Дубровчанима. Садъ се то место зове Ombla: туда тече по-

ћу нѣ и дубровачкихъ земаля (С. № 11, Ш. I). На югъ су землѣ дубровачке ишле до Цавтата као што се види изъ речій кнеза Црномира (С. №18) да иза Цавтата не седе дубровачки люди. Потанко є описао своє међе самъ Дубровникъ у уговору съ царемъ бугарскимъ Михаиломъ Асеномъ 1253 године (С. № 16, Ш. XVI). Ево како су онда казане међе: а прѣписанє дєднѣ нашє ѯємлє и сєла и дрьжавѣ наѵнилють ѡдь црквє свѣтого гєорьгнѣ врхь старн градь єпитаврьнжє ндѵть до црквє свѣтого петра[1] а ѡдь црквє свѣтого петра ндѵть до цркви свѣтого пократа,[2] а ѡдь цркви свѣтого пократа како дрьжє горьрє врьхь бєлома и слєѯѵть до маннєхь а ѡдь маннєхь како дрьжѵть горьрє коє грєдѵть врьхь жьрьновьнцє дєрн до клаџнцє а ѡдь клаџнцє како дрьжєть горьрє коє сѵть врьхь шѵмєть[3] и грєдѵть до ѡка а ѡдь ѡнє странє ѡка како дрьжєть горьрє коє сѫ врьхь рѣкє[4] и сѣтєтьгьнѵть сє дєрн до горьрє коє сѫ врьхь корнла[5] а ѡдь корнла како дрьжє горьрє коє сѫ врьхь ѯатонь[6] и врьхь полнцє и врьхь ѡрашьць[7] и сѣтєгьнѵть сє до цркви свєтє тькьлє и кьсє мєдє ѡдь прѣписанєхь ѯємлє и сєла и дрьжавѣ ѡдь врьхє

токъ истогъ имена (Arion, Ombla), кои се састає съ Требиньштицомъ исподъ землѣ.

[1] Мошти су св. Петра убієногъ у Котору пренесене у Дубровникъ године 1026, како сведочи Мелетіе найстарін дубровачкій поета и историкъ. B. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 89.

[2] Мошти су св. Панкратія биле у Дубровнику: *ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται ὁ ἅγιος Παγκράτιος ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Στεφάνου* — пише Порфирогенитъ (de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., v. III, p 137). За њихъ међу другимъ моштима спомиње и Туберъ у Schwandtneri Script. Rer. Hungar., t. II, p. 191. Испореди Бандурія, Animadv. in l. Const. P. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. P., v. III, p. 345. Обе ове цркве показую да су границе биле близу града.

[3] Сада Gionchetta, близу Реке.

[4] Сада Ombla.

[5] Или Курила, сада Рожато, село и парохія у Реци.

[6] Сада Malti, између Орашца и Реке. Другій є Затонъ на стонской превлаци.

[7] Сада Valdinoce. Како се сада зову сва та места, явіо намъ є грофъ Орсатъ Почињъ Загорскій, кои є оданде и познае свой завичай. Испореди Срб.-Далм. Магазинъ, 1839, стр. 121; 1851, стр. 14. — Јукића Zemljopis i povjestnica Bosne, стр. 86. Готово су сва ова места на доброй карти приложеной путованю Вилкинсонову (Dalmatien und Montenegro mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Übersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's nach Sir J. Gardner Wilkinson bearbeitet v. Wilh. Ad. Lindau. Leipzig 1849, 2 B.)

ѡдь вьсє прѣписанѣ горьрє слєзѫть до мора вьсє сѫ нашє дєдинѣ. Одатле видимо да су сви данци, коє имъ опростише Радославъ и Владиславъ были одъ земаля на граници. Тако є Дубровникъ ширіо свою околину. Одъ овихъ места на граници нека добише Дубровчани одъ србскихъ владалаца не много пре Неманѣ. О томе говоре многи дубровачки летописци, као: Черва (Туберъ), Раньина, Рацн, Лукари, Дандулъ и Рести; али су у ньихъ године и имена искварена. Апендини вели да є то было 1050 године.[1] Енгелъ пристаюћи на ту годину вели да є землѣ дао Воиславъ и синъ му Михаило (1040 — 1080). Дубровчани добише одъ првога Жупу (Брено), Реку (Омблу), Гружъ (Гравозу), Затонъ (Малфи) и сву обалу до Орашца (Valdinoce); а одъ другога добише острва Колочепъ (Каламоту), Лопудъ (Мецо) и Жупану (Шипанъ).[2] Осланяюћи се на старину и поштуюћи споменъ своихъ старихъ, србски владаоци оставляше Дубровнику землѣ, коє у нѣга бияху за ньиховихъ родителя и дедова. Тако Урошъ I пише у писму (С. № 21): ѩко ѕємлє и вииоградє цю стє дрьжали до вирьтиа господина ми ѿца, да сн ю дрьжитє; али додає: а потола ѵто сє нандє посагєно виноградии или ѕємлє прнємьше, да сє свдомь ньправи. Тако и Милутинъ потврди Дубровчанима цю сѫ дрьжали ѕємлє и виноградь и ѡранин ѿ господина ми скєтопоункшєга ѿца ми (С. № 33), коє потврди и мати кралѣва Єлена (С. № 32). Године 1333 писмомъ одъ 22 Јануара (С. № 37) Стефанъ Дечанскій прода Дубровчанима рать стонски са всѣми мѣћами сконин и са ѕаселки и с людми и да сѫ ѡбластни ѕидати га на прѣвлацн[3] и на дрѵгомь мѣстнє гдѣ нимь бѵде хтѣнинє и ѡцє нимь придахь ѡдь прѣвлакє ѵс кран мора до дѵбровачкє мѣє и селнца коє сѫ тѵнѕи кнла и по срѣнинцѫ какѡ ѡптєѵє нєретка до мора. Шта є было тай рать стонскій, кои се зове у другомъ писму (С. № 39) рєдь и р'ть? Миклошићъ[4] каже: „punta di Stagno, apex, collis“ и по-

[1] Део I, разд. II, к. II, стр. 252.

[2] Gesch. d, Freist. Ragusa, стр. 9.

[3] Премда Превлака има врло много у србскомъ приморю тако да ихъ само по которскомъ заливу има неколико, опетъ се овде не мисли друга него она међу Пелѣшцемъ (Sablioncello) и тврдомъ земльомъ. То є уска земля коіой є съ обе стране море.

[4] Homilia, praefatio.

реди са србскимъ речима *ртань, ртеница, ртеняча*. У писму є Милутинову, коє онъ наштампа, речь о монастиру богородичину нже єсть оу ртьтъка, по чему се и зове манастиръ богородице ртьтъскыє.[1] В. С. Караџићъ у своме речнику преводи речи *ртеница, ртеняча* — der Rückgrat, spina dorsi, а *Ртань* є по нѣговымъ речима „grosser kegelförmiger Berg (saltus) in der Црна ријека". Саставивши све ово валя мислити да речь ртть значи управо висина, али да є у писму употреблѣна у пренесеномъ смислу. Као што є свако брдо преграда, тако и каква годъ трговачка или политичка уредба може быти такова преграда. По свой прилици Стонскій Ртъ ние быо ништа друго него населѣ одређено да узима царину. Само се тако може разумети што писмо вели да Дубровчани могу зидати ртъ на превлаци или на другомъ месту и што каже друго писмо С. № 39 да у Рту имаю цркве и да онде живе кралѣви люди. Али у правомъ смислу као висина, Ртъ се звало полуостpво Пелѣшацъ, коє се стонскомъ превлакомъ саставля съ тврдомъ земльомъ. Апендини[2] каже: ora dai Ragusei e Dalmatini dicesi Pelisaz o Peljasaz, Rat e Art, che significa punta, acume, e dagli Italiani Sabbioncello o Punta di Stagno. Тако се име добро подударало съ песковитомъ земльомъ коя се дизала изнадъ мора. Апендини вели да є Пелѣшацъ данъ за то што Дечанскомъ помогоше Дубровчани давши му наямнике у рату нѣгову съ Михаиломъ бугарскимъ и што наста око тога єданъ Дубровчанинъ, кои бияше на двору Стефана Котромановића.[3] На скоро се између Дубровника и краля заметну распра за Стонъ: по свой прилици многи кралѣви люди неправедно бияху приброєни къ Стону те почеше припадати Дубровнику. Видећи гнѣвъ кралѣвъ Дубровникъ посла посланике и доби одъ краля писмо 1334 го-

[1] Онъ є у Зети и зидала га є кральица Єлена мати Милутинова (Фарлати, Illyricum sacrum, VII, 43). На карти одъ Црне Горе грофа Карачая (de Karaczay) пише S. Maria de Rotaz; а у Фарлата се (II. S., VII, 13, 58) види да є манастиръ быо на високомъ брду близу Бара. У врбничкомъ се статуту 1443 године на Крку спомиње Ртъ св. Петра (в. Arkiv. za povjestn. jugosl. II, стр. 295).

[2] I, стр. 288.

[3] I, разд. II, к. II, стр. 288, 289, 230. Исп. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 122.

дине 19 Мая (С. № 39), у комъ бы речено да они не могу присваяти кралѣвихъ людій осимъ онихъ ков засташе у Стону и Рту; ако ли се нађу люди кои су после дошли, они да се врате кралю. Тако є писао и царъ Душанъ у писму своме одъ 1349 године 20 Септембра, додаюћи да врате све землѣ, ков біяху заузели или засадили лозомъ преко међе поставлѣне за нѣгова родитеља и прародитеља (С. № 43). Види се да Дубровчани нису престаяли присваяти суседне землѣ мирно и кришомъ; али и србски кралѣви добро пазише. Дубровчанима не беше мило што близу њихова града неки господари узимаю различне данке одъ трговаца и тимъ сметаю њиховой трговини: то опетъ біяше другій узрокъ прибавляню землѣ. Іошъ Стефанъ Душанъ у писму 1349 године 20 Септембра (С. № 43) писа: и за млѣть да не имаютъ печали ни за що, тькмо да ѥсть царства ми како ѥсть и ѡ прѣжде било. Раићъ[1] по Орбину сведочи да є Душанъ даровао Дубровнику полуостро Ратани, коєму припадаху острва Млетъ, Корчула и Хваръ (Лезина). Што се тиче Млета, не ће быти тако, єръ 1357 године 10 Априла царъ Урошъ V даде Млетъ своимъ милымъ властелима Басету Баринчену Биволичићу и Трипету Миховићу Буићу, ков назива „вернимъ, угоднимъ, любазнимъ и кућнимъ властелима и кнезовима своєга царства“ (С. № 46, 48; С.-Д. М. 1851). А после две недѣл Дубровчани се тужише како имъ се чине сметнѣ, ямачно што имъ се узимаше царина кадъ ићаху изъ Млета, говорећи: господине царь млѣть ѥсть царства ти а ми немамо заказа нѯ нѣга, чега ради царъ нареди да за Млетъ нико нема посла съ Дубровникомъ, ни царъ ни нѣгови властели, него само два поменута господара (С. № 48). Не знамъ по чему Миклошићъ[2] каже да є овимъ писмомъ Урошъ даровао Млетъ Дубровнику. Ако ће се у речима „ѡдь дьньсь на прѣдє никто да не има посла за властєлє и за градь дѣбровникь рекше за млѣть“ последнѣ речи саставити съ градомъ и съ властелима, онда нема смисла: за Дубровникъ се не може казати да є Млетъ; него нхъ ваља саставити съ речима: да не има посла — съ Дубровникомъ то єстъ за Млетъ. И тако знамо да є Стефанъ Првовенчаный владао Млетомъ (С. № 51), да є њимъ владао Урошъ V, премда га обоица уставляюћи

[1] II, стр. 769.
[2] Homilia, praefatio.

себи врховну власть надъ њимъ даваше на ужитакъ и то првый Бенедиктинцима, кое потврди Милутинъ (С. № 52), а другій двоици властела: по томе не верујемо што каже Апендини да є іошъ Техомилъ отацъ Неманьинъ дао Млетъ на ужитакъ лакромскимъ Бенедиктинцима а само острво подвргао Дубровнику подъ врховну власть.[1] Али после 5 година, 1362 године, 22 Августа (С. № 55), Урошъ V споминѣ старе доходке и међу њима млетскій: а цю сѣ доходци царства ми стари и законити да ихъ даваю царствѣ ми како ихъ сѣ давали и родитєлю царства ми. а за млѣть за доходькь царства ми . . . како јесть по старомь законѣ такозн и напрѣдь да јесть. а за землю жрьновницкѣ како нмь јесть дало и записало царство ми такозн да имаю и дрьже а за нихъ за тѣзн землю да нє има послa никтѡ ѡдь властель царства ми до вѣки. У то є време Сплетъ по свој прилици већъ припадао Дубровнику. Орбини није добро разумео речій Туберовихъ, по коима говори о Ратану. Ево шта каже Туберъ: qui (Stephanus Nemagna) non mediocrem his (Ragusanis) Stali agri partem dono dederit cum tota Chersoneso a Rathaneo castello denominata . . . latere septentrioni obiecto Naresium efficit (Rhatana Chersonesus) sinum, cuius os Phariam excipit insulam, seu, ut nunc dicitur, Lesinam; qua austrum spectat, et Melite et Corcyra nigra adiacent.[2] Прво, изъ овихъ се речій не види да є Стефанъ Неманьинъ доиста дао Ратану съ оближњимъ острвима; а друго, свакій се краль и царъ српскій може звати Стефанъ Неманя. По Туберу є у нѣгово време живео Лудовикъ великій, Ludovicus Hungarorum rex, Caroli filius, кои є „у то време изагнао Млетчиће изъ Далмације“; а то є было године 1358: дакле подъ Неманьомъ Туберъ није мислио Душана него сина нѣгова Уроша, кое се и съ нашимъ писмима подудара. Енгелъ држећи се Пејчевића[3] вели да є Ратану дао Дубровнику Душанъ а не другій ко.[4] Али како ће се речи што рекоше Дубровчани Урошу V: господине царѣ

[1] I, разд. II, кн. II, стр. 262. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 80.

[2] Ludov. Tuber., Commentar. de temporib. suis. Schwandtneri Scriptor. rer. Hungar., t. II, p. 196. Ратана є Ртъ.

[3] Жао ми є што пишући ово не могохъ добити важне књиге Пејчевићеве: Historia Serviae.

[4] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 282.

млѣть ѥсть царства ти, сложити съ некимъ чланцима млетскога статута, кои доказую да ѥ Млетъ припадао Дубровнику іошъ 1345 године кадъ ѥ писанъ тай статутъ? Ево шта кажу ти чланци: после пресуде млетскихъ судія може се правда тражити у кнеза дубровачкогъ; за продаю племенскогъ непокретногъ имања рокъ одъ три месеца, за кои родбина продавчева има право прекупити иманѣ одъ странога купца, не тиче се онихъ, кои су у државной служби у Дубровнику, нити се време докле су у служби брои у поменутый рокъ; ко бы на мору или у околини млетскога (Бенедиктинскогъ) манастира нашао што па затаіо, плаћа Дубровнику глобе 25 перпера; за продаю сира изванъ острва Млета половина глобе одъ 5 перпера припада ономе ко яви а друга половина Дубровнику.[1] Къ овоме іошъ валя додати да статутъ не поминѣ ни за какву врховну власть на Млету, коѥ се истомъ онда може разумети кадъ се узме да Млетъ ниѥ имао своѥга кнеза нити быо подъ царевима србскимъ него надъ собомъ признавао власть кнеза дубровачкогъ. Свѣ ово сведочи да ѥ Млетъ доиста припадао Дубровнику, али стои на супротъ свему ономе што казасмо напредъ по сведочанствима исто тако вернымъ. Како ће се то расправити? Да кажемо да ѥ у статуту у години погрешка, на то немамо права. Остаѥ намъ нагађати и допустити да садъ не разумемо добро како су у старо време маньи далматински градови и острва стаяла подъ своимъ главнимъ градомъ. Дати коме землю да ѥ ужива, то іошъ не значи одрећи се врховнога права надъ ньомъ. Стефанъ се Првовенчаный даюћи Млетъ Бенедиктинцима ниѥ одрекао врховнога права нань. Управо тако и Душанъ и Урошъ безъ икакве сумнѣ држаше себе за врховне господаре одъ тога острва. А Дубровчани уживаше то острво или управо хранише се съ нѣга, па по свой прилици и плаћаше за то данакъ србскимъ владаоцима. Съ тога ѥ онако замршено што летописци говоре кадъ су Дубровчани задобили Млетъ. Дубровчани нису могли быти безъ нѣга, кои имъ бияше најближе острво, даваше имъ жито и могаше имъ трговини и пома-

[1] Dubrovnik cvět narodnoga književtva, za godinu MDCCCLI. Urednik Matija Ban. U Zagrebu 1852. Statut oli Zakoni od universitati Otoka od Mljeta. Гл. 19, 32, 55, 68.

гати и сметати. И за то имъ врло важно біяше имати га у своимъ рукама. А како є на нѣму было онакій народъ какавъ у Дубровнику и онака управа, могао є припадаюћи Дубровнику лако у главнымъ стварима быти подъ нѣговимъ кнезомъ и владомъ. Іошъ єдномъ кажемъ, до смрти Уроша V нису могли Дубровчани владати Млетомъ: него су га само уживали узимаюћи съ нѣга користь и управляюћи ньимъ; а врховна власть свагда є была у царева србскихъ, ако ће быти и само по имену. Иначе не бы было смисла у речима дубровачкихъ посланика: господинє царь млѣть ѥсть царства тн а мн имамо зѣлавѣ нѕ нѣга. А оне се разумею сасвимъ кадъ се у нашемъ смислу овако изреку: „Господине царе! Млетъ є твоєга царства, и ты си намъ га уступіо, а мы имамо неприлике кадъ излазимо изъ нѣга“ (ради царине). Сврхъ тога Урошъ V године 1357 Априла 25 дарова Дубровчанима ѕємлю како сє кмни кали долѣ к кнноградомь дѣбровьчкимь и к морѣ ѡдь лютє[1] до кѹрила (С. № 49). Године 1391 дадоше Санковићи Дубровнику сву жупу Конавлѣ съ Доньомъ Горомъ и съ градомъ Соколомъ и жупу Виталину съ острвомъ Молунтомъ. Границе су именоване ове: Требинѣ, Врсинѣ, Драчевица, предграђе дубровачко, морска обала, на коіой біяше Цавтатъ, и молунатско[2]

[1] Та є вода текла исподъ Епидавра мало далѣ на югъ одъ нѣга. Говорише да се састає съ Требиньомъ. Она є текла у море подъ именомъ Добра Вода (Appendini, I, стр. 50). Изъ тихъ се речій види да Апендини ниє добро знао место коє є описивао. Люта се ниє могла састаяти съ Требиньомъ ни съ Добромъ Водомъ. Помешао є две Люте. За єдну добро каже да є близу Епидавра, где є и по речима нашега писма треба тражити; за другу називаюћи іой доньій край Добромъ Водомъ мисли да є у Доброти (у Боци Которской), коіой северномъ границомъ доиста данасъ тече. Ту има и местаще истога имена, коє припада православной парохіи ораховачкой (Срб.-Дал. Маг., 1851, стр. 33). Али та Люта ниє што є Добра Вода, коя тече низъ Жупу (Грбаль), и наше се писмо не може нѣ тицати.

[2] „Градиѣъ є Молунатъ лежао кодъ пристаништа истогъ имена и было найюжніи край области епидаварске. То є было последньій дубровачкій градиѣъ на югу близу Котора.“ Тако каже Апендини (I, стр. 52, 53). Дакле су была два Молунта: єданъ градиѣъ съ пристаништемъ на твердой земльи, а другій острво према првоме или ономъ месту где Виталина граничи съ Конавлѣмъ. На старой карти которскога залива, коюю є начиніо отацъ Коронели 1685 године, стои на твердой земльи punto Melonte picolo. Сада на брегу лежи село Molonti.

пристаниште (С. № 78). Године 1399 Остоя помаче Дубровнику границе далѣ на северъ. Видели смо да су допирале до Курила[1] (С. №№ 16, 49). Остоя даде Дубровнику цело Приморѣ одъ Курила до Стона, где бияху ова села: Курило, Осалникъ, Любачъ, Громача, Орашацъ, Трстено, Мичево, Брсечево, Мравинацъ, Дулпо, два Малкова, Слано, Трнова, Подгора, Чепикуће, Подимочъ, Котези, Затонъ, Височани, Точилникъ, Смоковляни, Ошлѣ и Топола (С. № 84.).[2] Апендини каже да є тога приморя, и то одъ Орашца до Стона и Имотице, было у дужину 30 италіянскихъ миля, а у ширину 6.[3] Стонъ су већъ имали Дубровчани. Радичъ Санковићъ, кои є у томъ послу радіо за Дубровчане, даде имъ своє село Лисацъ, коє бияше у томъ приморю; по нѣговымъ речима приморѣ се простираше одъ Курила преко Имотице до села Дужи (С. № 86).[4] Године 1405 казаше Дубровчани Тврtку Тврtковићу да имъ є у запису краля Остоє дано цело приморѣ одъ Курила до Стона са свима селима и засеоцима и међама, али да су у запису изостављена села: Лисацъ, Имотица и Трновница, и за то га молише да имъ потврди и та села. Тврtко договоривши се съ херцегомъ Хрвоємъ, войводомъ Сандаломъ и другимъ властелима потврди Дубровнику све приморѣ съ три поменута села (С. № 89). Не знамо на кои є начинъ дошла Сандалу и Павлу Ябланови̇ћу жупа конаваоска, коя припадаше Санковићима и они є дадоше Дубровнику. У писмима своимъ (С. №№ 96, 98) Сандалъ ясно говори да су

---

[1] Апендини (I, стр. 270) уверава да є Курило што и Петрово Село, коє є Немања у уговору съ Дубровникомъ уставіо себи. Енгелъ исто каже разликуюћи Курило одъ Рожата (Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86). Али мы волимо веровати домородцу и држимо да є Курило садашнѣ Рожато.

[2] Готово се сва ова села налазе и данасъ на граници дубровачкой и стонской. В. Срб.-Далм. Магаз. 1851, стр. 14, 15.

[3] Д. I, разд. II, кн. II, стр. 297. В. Енгелъ, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 150.

[4] Кадъ се узму речи у писму одъ слова до слова, онда излази да є Имотица лежала далѣ на югъ него Стонъ, т. є. ближе Дубровнику; али она лежи, као што се зна, далѣ на северъ него на Стонъ на тврдой земльи, а Стонъ є на полуострву. Ево за што исту међу єдно писмо доводи до Стона а друго до села Дужи: прво води међу на поуострво Пелѣшацъ а друго тврдомъ земльомъ мимо Пелѣшацъ преко Имотице до Дужи.

они владали у той жупи. Али опетъ Дубровчани измолише у Сандала найпре нѣговъ део, половину конаваоске жупе съ Виталиномъ и Доньомъ Горомъ (С. № 96), а после и другій део, кои бияше допао Сандалу после Петра Павловића, кога убише Турци, половину Сокола (другу већъ бияше дао Сандалъ, само є не спомену у писму), половину конаваоске жупе съ Ободомъ[1] и Цавтатомъ и половину Донѣ Горе и Виталине (С. № 98). Првò є писмо потврдіо Стефанъ Остоићъ (С. 97), а друго Тврtко (С. № 99). Тако Дубровчани одъ године 1419 до 1420 добише на ново сву жупу Конавлѣ или болѣ да речемо цело Конавлѣ съ Виталиномъ, Доньомъ Горомъ, Соколомъ, Ободомъ, Цавтатомъ и са свимъ што є томе припадало (за Молунатъ се нигде не споминѣ, али є онъ по свой прилици єднако припадао Дубровнику).[2] Радославъ Павловићъ, добивши право на отчевину и на братинство и држећи половину Конавля за свой део, потврди и ню и градъ Соко Дубровнику године 1421 — 1423, као што ихъ већъ бе-ше дао Сандалъ (С. № 101, 104).[3] Одъ године 1408 до 1413 добише Дубровчани одъ Хрвоя и цара Сигисмунда три прекрасна острва Корчулу, Хваръ и Брачъ.[4] Они нису пропуштали прилике молити кралѣве и друге господаре да имъ потврде записе, коима имъ бияху землѣ дане. Такове потврде налазимо у писмима: Тврtка 1421 године (С. № 103) за приморѣ, Радослава Павловића 1423, 1427 и 1432 године (С. №№ 104, 107, 114) за нѣговъ део половине Конавля, Стефана Вукчића 1435 године (С. № 120) за другу половину Конавля. Али истый Стефанъ Вукчићъ Косача око године 1441 свадивши се съ Дубровникомъ узе жупу Конавлѣ, а за то синъ му Владиславъ држећи се съ Дубровчанима, обеća употребити све силе да поврати ту жупу (С. № 132). Друге године синъ Радосављевъ Иванишъ на ново потврди Дубровнику свою половину конаваоске жупе (С. № 133). Помиривши се съ

---

[1] Градићъ є Ободъ лежао у долини истога имена и съ Цавтатомъ бio део старога Епидавра. Ту є бio гробъ Долабеле. Appendini, I, стр. 44, 49.

[2] По сведочанству Луцієву (кн. V, гл. V) Дубровчани су купили осимъ то, га іошъ одъ Сандала године 1411 градићъ Острвицу за 5000 дуката.

[3] Испореди у Енгела Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 159.

[4] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 154 и далѣ.

Дубровникомъ Стефанъ Косача даде му натрагъ Конавлѣ. Године 1444 Тома Христићъ потврди записе за приморѣ и Конавлѣ (С. № 136), а 1451 године іошъ му даде све Врсинѣ и сву жупу Драчевицу[1] са Суториномъ[2], Моринѣмъ[3], и градовима Новимъ и Рисномъ[4] све до которске међе: — и то, по нашимъ писмима, бы последнѣ што Дубровникъ задоби (С. № 140). Године 1454 Петаръ и Никола Радосављевићи дадоше му писмо, у коме му између осталога потврдише Конавлѣ (С. № 145), а године 1461 Стефанъ Томашевићъ потврди му Приморѣ и Конавлѣ (С. № 150). А ни старога своега обичая не заборавише Дубровчани, него кришомъ начинише на Неретви градићъ одъ дрвета. Султанъ Мухамедъ II, може быти на тужбу Влатка кои владаше онимъ краемъ Херцеговине, одмахъ заповеди херцеговачкомъ санџакбегу Хамзи да поквари тай градићъ, быо начинѣнъ ту или на другомъ месту (С. № 164, II).[5] На тай начинъ саставивши сва сведочанства изъ писама можемо судити да су се землѣ дубровачке простирале по обали морской одъ Драчевице на которскомъ заливу на северъ преко Цавтата и самога Дубровника до Стона съ ньимъ заедно, и преко Имотице до села Дужи, а у тврду землю до међе требиньске. Сврхъ тога припадаше му неколико оближньихъ острва. Премда писма врло слабо говоре съ каквимъ су погодбама даване землѣ, и іошъ кажу да су дароване, опетъ су Дубровчани плаћали за те землѣ годишньій данакъ, као што ћемо видети ниже.

Землѣ се даваше Дубровнику са свима селима, засеоцима и людма што біяху на ньима (С. № 37). У позніимъ се писмима іошъ више на по се казивало шта се са земльомъ дае.

---

[1] До то е доба ту была граница дубровачкихъ земаля.

[2] Узакъ комадъ землѣ, на северъ изъ Конавля и Виталине између дубровачке землѣ и Боке Которске: допире до обале которскогъ залива и припадаюћи садъ Турской саставля турске землѣ у Херцеговини са заливомъ. Величина е ⅔ кв. м.; има 10 села съ 558 душа. Срб.-Далм. Магаз. 1838, стр. 34.

[3] Садъ су мала места, горньій и доньій Моринь између Новога и Рисна — православна парохія. Срб.-Далм. Магаз. 1850, стр 3.

[4] Новый и Рисанъ леже на которскомъ заливу.

[5] Испореди чланакъ: Сербско Обштество у Дубровнику, у Срб.-Далм. Магазину, 1839, стр. 121.

Обично се давало све а и люди, кои живеше на земльи. У писмима се готово свыма каже о томе овако: са всѣми селн и ѕасельци н с людми н са всѣми правными медюми н всаконыи правнами н с водами, пашами, дрьвьми, дюбравами, грьмнѣмь, планинами, странами, горами, люѕьми, сенокоси, поли, ливадами, ѕемлами н цо ѥ на покрьшн н са всакнмь нинмь достоѣнниѣмь н са всѣми правнми котарн.[1]

Не може се поуздано казати ѥсу ли пређашньи господари уступивши землѣ остаяли на своимъ местима. Краль као врховный господаръ одъ свію србскихъ земаля, быо србскій или босанскій краль, даваше нешто своихъ земаля Дубровнику, кои добіяше у тимъ земляма власть какву пређе имаше краль; али поредъ тога као да су властели по пређашнѣму остаяли на своимъ земляма, т. ѥ. власть дубровачка ниѥ имъ узимала иманя. То се може мало видети изъ писма Уроша V (С. № 48), у коѥмъ препоручуѥ царъ Дубровнику подъ окрилѣ властеле своѥ Басета и Трипета, коима даде Млетъ; и изъ писма С. № 94, коѥ показуѥ да ѥ подъ Стономъ са стране дубровачке, дакле ѥ на дубровачкой земльи седео некакавъ властелинъ Гргуръ Вукосалићъ, кои постави царину предъ Стономъ на путу у Дубровникъ, и после ѥ укиде кадъ га Дубровчани приминше за свога граћанина.

Стечене землѣ біяху Дубровчанима баштина и остаяше деци и унучадма (С. № 37). Урошъ V даруюћи Дубровчанима землю (С. № 49) писа: а да нмь нѣ нмать посѣма сего ѕабавити ѕа тѣѕи ѕемлю ни властелинь царства ни ни кепалнк ни нмь никто кто нмь бѣдѣ в свѣдьствѣ на всако врѣмѥ. Често се у писмима говори да се земля даѥ „у државу, и у область, и у господство, у баштину и у племенито (да остаѥ у племену) отцевима, деци и унучадма и свему потомству, да буду областни земляма до века“.[2] Огледа ради ево речи изъ писма коѥ писаше Санковићи (С. № 78): ѡкѣѣасмо сѥ . . . постакити ѥ в држави и в ѡбласть и в госпоцство каконо в нихь баштиньи племенитѣ ѡпћинѣ и властели града дюбровьника и нмь нѣьдати в нихь рѣкѥ и в область и стражѣ града сокола и вьсѣ книѥ вписанѣ жнв

[1] С. №№ 37, 46, 84, 86, 96, 37, 98, 99, 107, 140 и др.

[2] С. №№ 78, 84, 86, 96, 97, 98, 93, 107, 140, 145 и др.

конавальскѫ и виталиньскѫ да сѫ кольни властєлє и опѣнна дѫбровачька ѫпинити и створити и господовати градь и жупѫ и места иншє писана како своє правє и кладє бащинє каконо могѫ ѫпинити ѡдь свога старога кладањє и држављє.

Важне су и друге неке погодбе, съ коима се даваше землѣ. Тако Стефанъ Дечанскій даюћи Стонъ уговори да у Стону и Рту остане по староме и службу божію служи „србскій попъ“, и да люди изъ Стона и Рта не иду на краля кадъ бы се отворіо ратъ. А краль са своє стране обећа да не ће искати изъ Стона и Рта людій, кои му нису поданици; али за то да му Дубровникъ врати све оне люде, кои бы се населили и сакрили у Стону и Рту, поптo му се даду та места (С. № 39). Године 1253 уговараюћи съ бугарскимъ царемъ Михаиломъ Асеномъ уговоръ ради заєдничке обране и воєваня (С. № 16) Дубровчани потанко казаше своє мѣње да не бы царъ освоивши Србію захватіо и ньихове землѣ; а они се обећаше дати му све приморске градове и цркве коє узму, али тако да ньихова црква, мати свыма ньиховымъ црквама, има и у напредакъ све што є имала дотле по старымъ кньигама: епископства, манастире, цркве, попове, и. т. д. Санковићи даюћи Дубровнику Конавлѣ и Виталину писаше у своємъ писму (С. № 78): 1) да се поглавити люди и властели одъ тихъ жупа закуну веромъ и душомъ да ће быти верни обштини и властелима дубровачкимъ; 2) ако не бы хтели Конавляни и Виталиняни быти послушни Дубровнику, да их Санковићи своимъ силомъ своіомъ обрате и подбію подъ власть дубровачку; 3) да Санковићи чуваю и бране речене жупе одъ сваке силе и краће; 4) да се люди могу слободно преселявати изъ тихъ жупа у землѣ Санковића а изъ ньиховихъ земаля у поменуте жупе подъ власть дубровачку. Сандалъ даюћи Дубровнику обе половине Конавля обећа да ће чувати и бранити те землѣ одъ свакога зла и насиля и да их никадъ не ће себи присваяти (С. №№ 96, 98). Исто обрече и Радославъ Павловићъ потврђуюћи што беше дао Сандалъ (С. № 107), а іошъ пре потврђуюћи записъ за свой део у Конавлю, уговори да не прими у своє землѣ ни єднога човека съ дубровачкогъ дела у Конавлю (С. № 104). Тома Остоићъ допусти Дубровчанима да могу у свако доба градити градове у жупи драчевичкой коюимъ дарова, и ако бы та сва жупа

или део одъ нѣ кадгодъ допао или нѣму или нѣгову поданику, да ће онъ вратити Дубровнику найдалѣ за три месеца (С. № 140).

Али є главно у овакомъ даваню была плаћа за дате землѣ. За ню є говоріо Дубровчанима іошъ краль Радославъ (С. № 2) да су отци и дедови ньихови плаћали за землѣ, ков су држали. По томе као да ниє безъ истине што каже Апендини а по нѣму и Енгелъ[1] да су Дубровчани у уговору съ Неманьомъ уговорили да буду слободни одъ данка, кои плаћаше за винограде и поля на србской земльи (Стону). Али како споменици не поминю, тешко є казати за што є управо Дубровникъ плаћао србскимъ кралѣвима онолике новце. О томе ћу годишнѣмъ данку говорити после; овде ћу споменути колико се плаћало за дате землѣ. Тако Стефанъ Дечанскій продаде стонскій Ртъ за 500 перпера на годину, ков се даваше „на великъ данъ“ (на Ускрсъ), али тако да Дубровчани плате двоиномъ ако не даду новце на време (С. № 37). Банъ Тврткo писа Дубровчанима да му пошлю 500 перпера за Стонъ (С. № 59). За стонскій доходакъ поминѣ и Остоя говорећи да чини 500 перпера, кои се плаћаше на данъ св. Власія 3 Февруара (по нашемъ календару 11 Февруара. С. № 83). Сандалъ є добіяо одъ Дубровника на годину по 500 перпера за сваку половину Конавля; и тай данакъ 1000 перпера припадаше свему потомству нѣгову по мушкомъ колену, а после браћи му Вукцу са синомъ и Вуку и ньихову мушкомъ потомству, само да се не дає за оно време кадъ имъ ратъ съ босанскимъ или съ угарскимъ кралѣмъ или съ турскимъ султаномъ не бы дао држати ту жупу (С. №№ 96, 98). Єдну половину Конавля доби Радославъ Павловићъ, али видећи да є већъ даде Дубровнику Сандалъ, потврди є и онъ Дубровнику; али уговори за ню да му се дає по 600 перпера на годину, и то после нѣга да припадне сину му Иванишу и далѣму потомству найпре по мушкомъ колену, после по женскомъ и на последакъ найближой родбини како крвь подлє; али ако бы се отворіо ратъ съ коимъ годъ између суседнихъ владалаца или са самимъ Яблановићима, онда да се данакъ прекине докъ се не поврати миръ (С. № 107). Доиста мире-

[1] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86.

ћи се съ Дубровчанима Радославъ Павловићъ у своме писму опрости имъ данакъ за време колико траяше ратъ (С. № 114).

Начиномъ споляшнѣ раднѣ врло се Дубровникъ разликовао одъ суседнихъ држава. Имао є велику трговину не само са земляма на тракійскомъ полуострву него и съ другимъ странама, као съ Италіомъ, Сицилiомъ, Шпаньолскомъ, Грчкомъ, Александріомъ, Левантомъ и. т. д.; сврхъ тога єднако є имао посла съ Млетцима, кои веома присваяше Далмацію. Такова є трговина развила Дубровнику споляшню радню и изєдначила є съ радньомъ млетачке републике и другихъ у томъ послу вештихъ држава. Што се тиче суседнихъ градова по Далмаціи, Дубровникъ є стаяо изнадъ ньихъ и умео утврдити свою самосталность а они прелазише часъ къ Млетцима часъ къ Угарской; а и одъ србскихъ и босанскихъ владалаца стаяо є много више учинивши да га поштую и виде да є за ньихъ саме врло потребанъ; тако га ценише и угарски и турски владаоци нити се усудише дирати му у самосталность. Кадъ преговорима и новцима, а кадъ и оружѣмъ, Дубровникъ се знао опростити босанскихъ владалаца и iошъ више турскихъ паша кадъ долазише нань. На тай начинъ оста до найновiихъ времена не зависећи ни одъ кога.

Знаюћи за своє достоянство Дубровникъ свагда се стараше учинити уговоре, кои ће му быти корисни и подударати се съ нѣговимъ значенѣмъ. Стари су уговори были по нѣга пробитачнiи одъ познiихъ, єръ у старо време нису были у суседнымъ државама развiєни споляшньи послови и трговина, па съ тога сва користь припадаше нѣму. За то са свакимъ новимъ владаоцемъ Дубровникъ понавляше старый уговоръ, кое му доношаше двояку користь: прво потврђиваше се стари пробитачни уговори, а друго чува се миръ, кои му врло требаше за трговину. Што се у такимъ уговорима често споминѣ „старый законъ“, уговоръ „отца и деда“ или „родителя и прародителя“, уредбе „прећашнѣ господе србске и босанске“ и. т. д., то све сведочи да су Дубровчани понавляли старе користне уговоре, а чували се новихъ. Доцнiе видимо где само преписую старо писмо и даю га на потврду новомъ владаоцу. Тако н. пр. писмо Милутиново 1281

године (С. № 31) понавља уговоръ, кои беше учињенъ съ Дубровникомъ пре петъ година (С. № 24); писмо Уроша V, 1357 године 25 Априла (С. № 50), ниє ништа друго него преписъ съ писма Душанова 1349 године 20 Септембра (С. № 43). Тако у писмима Вука Бранковића 1387, 20 Јануара (С. № 73), деспота Стефана Лазаревића 1405 године 2 Декембра (С. № 90), Гргура, Ђурђа и Лазара Вуковића 1405 године 29 Декембра (С. № 91), Ђурђа Бранковића 1428 13 Декембра (С. № 111) и 1445 године, 17 Септембра (С. № 137), готово су одъ речи до речи преписана иста правила за суђенѣ съ Дубровчанима. Има писама, у коима владаоци не казуюћи никакве погодбе кадшто само поминюћи коликій є данакъ и за кое землѣ, потврђую само пређашнѣ уговоре (оукѣтє), записе и права своихъ старихъ. Знало се какви су были први уговори између србскихъ владалаца и Дубровника пакъ се у овакимъ потврдама ниє мислило да ихъ треба на ново казивати. У такимъ су пословима ово были обичне речи, подъ коима се знало шта треба разумети: како да бисмо ми по окнулю рєчєнє господє нинь потврьдили и установили крѣпко прьвихъ нашихъ слободьщинє и законє и зкѣтє и повелѣнию и писанию. Те речи показую какавъ є было обичай у свію србскихъ владалаца у почетку владе. Таке су потврде писма великога кнеза хумскогъ Андріє 1248 године (С. № 15), краља Вукашина 1370 г. 5 Апр. (С. № 62), Вука Бранковића (С. № 69), кралѣва: Дабише и жене му Єлене 1392 г. 17 Јулія (С. № 81), Остоє Христића 1399 г. 5 Фебруара (С. № 85) и 1409 г. 4 Дек. (С. № 92), Стефана Остоића 1419 г. 5 Марта (С. № 95), Тврткa Тврткoвића 1421 год. 18 Августа (С № 103), Томе Остоића 1444 год. 3 Септ. (С. № 136), Стефана Томашевића 1461 г. 23 Новембра (С. № 150). У некима се између њихъ (С. № 81, 85, 95, 103) изрекомъ напоминѣ и потврђуе повеля првога краља босанскогъ Тврткa одъ године 1378 Априла 10 (С. № 66). Особита политика босанскихъ кралѣва, кои се ради біяху привезати къ племену правихъ србскихъ владалаца да бы тако утврдили себи престолъ и неке србске землѣ, много помагаше Дубровнику одржати съ Босномъ уговоре, кое пре имаше са србскимъ кралѣвима и царевима. Признаюћи босанске кралѣве за законите наследнике босанскога и србскогъ престола, Дубровникъ ихъ задуживаше да понове уредбе своихъ старихъ

а на име пређашньихъ србскихъ владалаца. Съ тога у повеляма босанскихъ кралѣва не налазимо ништа у главноме ново ни за трговину ни за судъ. У найвише ньихъ говори се за посланике: и принесоше ѕаписанїѧ родитель и прародитель кралѣства ми, или: вспомєнувше ѕа ѕаконє и вѣтє коє сѫ имали и. т. д. Знатніе су многе погодбе за државне послове, о коима ћу говорити после. Али и у особитымъ уговорима ради каквога државногъ догађая и за неко време, често између осталога долазе оваке речи: потврьгвю и подкрѣплавю ске покелє и слободє и ѕаконє о ѡвѣтє коє сѫ билє съ прѣгномь господомь босньскомь и срьпьскомь.[1] Како су Дубровчани ценили старе пробитачне уговоре, види се изъ тога што су у уговору съ Михаиломъ Асеномъ уговорили да могу остати са Србіомъ у пређашньимъ уговорима, ако бы Србія и была освоєна: да стоимо с всємн ѕемли и градн срьпьскє и поморьскє къ ѡнехъ ѕаконехъ коє смо имєли съ нимн прѣждє годнць пєть на дєсєтє кон сѫ и сьшьли до сєка . . . и ѡньѕн ѕаконь кон єсть ѡдь кѫмєрєкь сольски мєдѫ краль срьпьски и градь дюбровьчки да дрьжи свєто тн царство (С. № 16). Писмо босанскога бана Кулина 1189 године и друго Нинослава 1236 године, у комъ се споминѣ уговоръ съ Кулиномъ, и у писмима Владислава и Уроша I спомени о уговорима съ ньиховимъ „отцемъ“ и „дедомъ“ (С. №№ 3, 7, 21, 26) и о „старомъ закону“ (С. №№ 4, 15, 16, 19, 20) сведоче да су Дубровчани іошъ за великога жупана Неманѣ чинили уговоре съ различнимъ србскимъ владаоцима. А што се писма Уроша I држе само писма отца нѣгова, одатле се може мислити да є найвише уговора учинѣно и да су яснія правила за трговину и судъ поставлѣна за Стефана Првовенчанога. Изъ другихъ се извора зна да є іошъ IX века Дубровникъ почео уговоре своє съ жупанима травунскимъ и хумскимъ. Кадъ узмемо на умъ колико се до садъ сачувало писама и по томе помислимо колико є пропало онихъ, коя се споминю у првыма, колико ли онихъ, за коя ни спомена нема, онда можемо ласно разумети како су се Дубровчани старали сачувати миръ са стуседнимъ владаоцима и турскимъ султанима, и како су често понављали съ ньима уговоре да бы заклонили свою трговину и независность. Дубровачка писма иду одъ найстаріихъ вре-

[1] С. №№ 55, 57, 66, 71, 77, 89, 107, 114, 120, 132, 133, 140, 144, 145 и др.

мена преко свега самосталнога живота Србіе и Босне све до пропасти њихове. Нису само съ венчанимъ владаоцима чинили Дубровчани уговоре него и са знатнімъ властелима и господарима одъ суседнихъ земаля. Међу тимъ писмима има и турскихъ — у коима се починю послови између Дубровника и Турске; али по несрећи осташе намъ непознэта.

Послове са србскимъ владаоцима радише Дубровчани као єднаки съ єднакима. Називаше се „приятельи, сродници и браћа, верни, любазни и поштовани“ и. т. д. У своимъ писмима србски владаоци єднако споминю „любавь, приятельство, верность, послугу, почасти и даре“, што біяше између Дубровника и њихъ и њиховихъ старихъ. Са своє стране Дубровчани свагда обрицаше чинити владаоцу „господску почасть“, кою чинише и нѣговымъ старымъ.

Као трговачко место стараше се Дубровникъ свагда да є у миру са свима и да се не меша у послове другимъ државама. Съ тога є у пословима своимъ са србскимъ владаоцима уговарао да има право примити њихове непріятелѣ, али тако да имъ они више не чине зла (С. № 3, 12, 26). Као силно, богато и одъ свію поштовано место біяше Дубровникъ отворенъ свыма и уговараше са свима; нити му то противници за зло примаху: кога бы годъ нашла несрећа, онъ бы у Дубровнику имао заклонъ. Радославъ, жена краля Владислава и Владиславъ синъ Косачинъ живеше у нѣму (С. № 2, 12, 132). Кралѣви Владиславъ и Урошъ I, босанскій банъ Стефанъ, хумскій жупанъ Радославъ, краль Тврткo I, Вукъ Бранковићъ и многи други боєни се несреће за рана уговараше да могу доћи у Дубровникъ да живе (С. №№ 3, 14, 19, 26, 76, 77). Са своє стране обећаваше Дубровчани да ће ихъ примати съ почастима коє имъ пристоє и чувати не само њихъ него и жене и децу и властеле и све иманѣ, и испратити ихъ кадъ поћу (С. №№ 3, 76, 77).[1] У исторіи има много знатнихъ изгнаника, кои у Дубровнику нађоше мирань заклонъ, али мы овде споминѣмо само оно, што се налази у нашимъ спомеництима.[2] Тако є было у Дубровнику правило

[1] У томъ є особито знатно писмо С. № 76.

[2] Двонномъ или тронномъ было бы више онихъ, кои у Дубровнику тражиште и налазиште заклонъ, кадъ бы се къ нашимъ писмима додали и други извори.

за изгнанике. Али се кадкадъ томе правилу додавало іошъ коєшта на по се. Тако Урошу I обећаше, ако дође съ людима своимъ у ньиховъ градъ, да му се не ће жито и вино продавати скуплѣ него што се продаѳ граћанима (С. № 26). Тако Радославъ Павловићъ уговори, ако бы или онъ или синъ му Иванишъ дошао у ньиховъ градъ, онда, као што доноси право граћанско: да кѣде ѵ мнѣ ѵ коєкоди радославъ и ѵ синѣ ми кнєзѣ иванишѣ властєлинь и кнєзь и вѣкинкь и сѣдьм како ѵ коємь годѣ властєю дѣврокаѵцихъ дрѣгоѡ на дєсєтє (С. № 107) Али као да се Дубровникъ кадкадъ мешао и у туће ствари. Тако у уговорима съ Владиславомъ (С. № 3) и съ Михаиломъ Асеномъ (С. № 16) обећава да ће имати заѳдничке пријатељ и непријатељ, а последњему іошъ обећава да не ће примити у се ни Уроша ни брата му Владислава ни родбине ньихове ни пријателя ни властела и да ихъ не ће слушати. Съ кралѣмъ Тврткомъ I учинише доста чуданъ уговоръ, кои показуѳ да ньихово немешанѣ ниѳ свагда могло одолети државнымъ бурама. У то време признаваше врховну власть Угарской, и то кральици Маріи, противъ коѳ біяше Тврткo съ баномъ Хорватомъ и другимъ незадовольницима: по томе у уговору съ Тврткомъ рекоше да Тврткo може слободно доћи и на миру седети у ньихову граду съ породицомъ, людма и иманѣмъ; али ако се Марія опрости робства и стане га гонити а онъ се деси у Дубровнику, онда они да га не држе ни бране него да му даду рокъ докле може мирно изаћи изъ ньихова града, или ако се не деси у граду, онда да га не пусте къ себи (С. № 77). Али поредъ свега тога опетъ обећаше да ће Тврткa имати и држати „за свога срчанога и навлашнога пријателя“, одъ кога „немаю већега пријателя“, и да не ће прекинути пријательства съ ньимъ „ни за какво благо овога света“ нити „за какавъ страхъ или обрицанѣ“. Примивши међу се Вука Бранковића съ породицомъ, Дубровчани му допустише начинити у ньихову граду православну цркву (С. № 76). За Дубровникъ ѳ было одъ велике користи што долазише знатни бегунци, кои обично доносише са собомъ све своѳ иманѣ, много новаца и стварій, и доводише своѳ људе: отуда се потребе умножаваше, а съ ньима се подизаше Дубровнику радња и богатство.

Одъ државних ствариј обично су уговаране ове: обе стране да ће до века хранити миръ, братство и пријатељство, да ће быти у срдачној вери и правди безъ сваке зле помисли и преваре до века (С. №№ 1, 9, 14, 27, 60, 64, 69, 77, 82, 89, 104, 107, 132, 166); да ће быти єдне мисли и да ће быти єдна кућа (С. №№ 3, 57, 58, 61, 79, 104); ни одъ страха, ни по наговору ни на молбу нити и за какво благо да не ће раскинути пријатељства (С. № 77). Дубровникъ є гледао да угвори више за себе него да обећа другоме: то долази отуда што є быо врло на опазу и држао се мирне политике. Господарима се суседних земаля ніе было толико чувати одъ нѣга, колико се нѣму валяло бояти различних унутрашњих потреса и ратова у суседству, кои често біяху на штету нѣговой трговини. По томе чинећи уговоре съ оба супарника у исто време, стараше се уговорити съ њима што му ни у каквомъ случаю не бы пореметило мира. Као градъ особито миранъ и трговачкій ніе трпео преврата и уговори біяху потребни нѣму а не другима. У уговорима Дубровникъ утврђиваше да му уговорници помажу и буду добру ради, да чуваю и бране градъ, људе и землю (С. №№ 1, 14, 20, 60, 64, 66, 77, 104, 107, 141, 168): особито дужни біяху то чинити они, коє Дубровникъ узе за своє грађане; — ни людма ни войсци да не допуштаю досађивати Дубровнику и нѣговымъ людма кои ходе по туђой земльи (С. №№ 20, 21); ни одъ страха ни за благо ни по наговору злихъ људій да га не одуставе нити чине штете нѣму, нѣговымъ людма и земляма (С. №№ 2, 16, 57, 96, 98, 104, 107, 132); да слободно и безъ штете Дубровчани ходе съ тргомъ и безъ трга и ради преговора како по њиховымъ земляма тако и преко њиховихъ земаля изъ Дубровника и у Дубровникъ (С №№ 5, 14, 15, 20, 22, 72, 80, 100, 101, 102, 111, 132, 137); да се не удруже съ непријателѣмъ нити иду съ њимъ на Дубровникъ (С. №№ 4, 15, 20, 60); да являю ако се какво зло спрема одакле Дубровнику (С. №№ 20, 27, 60), и ако бы се отворіо ратъ да му яве напредъ да бы се људи нѣгови могли съ иманѣмъ вратити изъ непријатељске землѣ у свой градъ (С. №№ 17, 24, 31, 43, 50, 55, 72, 73, 91, 111, 137, 144, 145). Рокъ є томе быо различанъ: Милутинъ є давао 3 месеца (С. №№ 24, 31), Стефанъ Душанъ, Урошъ V и деспоти 6 месецій (С. №№ 43, 50, 73, 91,

111, 137), толико и Јаблановићи (С. № 145), Стефанъ Вукчићъ Косача 3 месеца (С. № 144), Ђурађъ Балшићъ само неделю дана (С. № 72). Кои съ Дубровникомъ имаху уговоръ, не могаху учинити мира съ нѣговимъ непријателѣмъ безъ нѣгова знања и договора, и кадъ бы се мирили, дужни бияху и Дубровникъ помирити съ њимъ (С. №№ 16, 132, 140, 141); што бы се узъ ратъ учинило крви, увреде и зла, све се праштало и у заборавъ метало (С. №№ 89, 100, 101, 102, 114, 144). Редко Дубровчани са своє стране што обрицаше, него се много разуме и одъ себе. Тако н. пр. обећаше да ће градъ њиховъ быти отворенъ кнезу и людма изъ Хума (С. № 19); али є таково обећанѣ было свада и за свакога, осимъ особитихъ догађая, єръ тимъ ячаше њихова трговина. Исто тако по праву коє иде трговини и немешаню а іошъ већма по томе што желеше да имъ се свакъ поверава, Дубровчани пазише и бранише странце кои долазише у њиховъ градъ и на њихову землю трговиномъ или за што друго, премда є то само єданъ путъ казано (С. № 19). Што се тиче стварій, коє се не подудараю съ немешанѣмъ, Дубровчани ихъ не обрицаше ни єдноме своме уговорнику нити се мешаше у туђе распре: у томе су были веома на опазу. Тако н. пр. уговараюћи дружбу съ Радославомъ хумскимъ, не обећаше воєвати за нѣга а онъ обећа воєвати за њихъ съ Урошемъ I (С. №№ 19 20). Одъ тога се одступало онда кадъ бы распра међу суседима была њима одъ штете или кадъ се њихъ самихъ дохватала: тада они пристаяше на єдну или на другу страну и обявльиваше ратъ већъ као увређени стоєћи на првомъ месту и тражећи себи пријателѣ. Тада се уговарао уговоръ за обрану и нападанѣ, и Дубровчани обећаваше дати помоћь своимъ уговорницима на мору и на суху (С. № 3, 16, 88). Одъ себе се разуме да су обећавали бранити и оне владаоце, кои бияху граћани њихова града, као н. пр. Јаблановиће (С. № 107). Іошъ се уговарало да Дубровчани уговорницима своимъ на зло нити уче непријателя њиховихъ нити носе непријательскихъ писама (С. №№ 8, 12).

Ниє само са србскимъ и босанскимъ владаоцима имао Дубровникъ уговоре него и съ другимъ суседнимъ владаоцима. Наша писма показую да є было у тесной свези съ Ђурђемъ Кастріотомъ Скендербегомъ, кои имаше у њихъ благо на

остави (С. № 148) и являше имъ куда иде турска войска. „Царъ иде на насъ“ — писа имъ изъ Леша (С. № 149). Тако су и турске паше имале често посла съ Дубровникомъ. Алибегъ Павловићъ писа Дубровчанима: ѣа ѣѕ к кмь право а ви ка мнѣ како кмь є вгодно господствѕ (С. № 75). Особито учесташе ти послови кадъ турске землѣ допреше до дубровачкихъ. Султанъ є слао своє паше да развале дрвенъ градићъ, што Дубровчани начинише на Неретви и да ишту одъ њихъ сведочанства да су вратили Хранићима Влатку и Стефану покладъ, кои бише оставіо отацъ њиховъ Стефанъ Косача (С. № 164). Дубровачки су посланици ишли на Порту, као што се види изъ писама С. №№ 113, 114, и султани слаше писма своя у Дубровникъ за различне послове. У єдномъ писму (С. № 113) Муратъ обећа Дубровнику да ће га бранити одъ суседа и допусти нѣговымъ трговцима трговати по турскимъ земляма 1430 године 6 Декембра; у другоме (С. № 168) султанъ Мухамедъ 1480 године 7 Мая потврди писмо Муратово и одреди годишньій данакъ кои ће Дубровникъ плаћати; у трећемъ (С. Д. М. 1851) замоли султанъ Баязитъ Дубровчане да даду нѣгову посланику посланомъ у Млетке лађу да га превезе преко мора тамо и амо 1492 године 13 Декембра; у четвртомъ (С. № 173) истый султанъ препоручи Дубровнику да по староме шалѣ доходакъ србскимъ манастирима у Светой Гори око године 1500. Царица Мара, кћи Ђурђа деспота, жена Мурата II, єднако имаше посла съ Дубровникомъ, а то біяше и у време Мухамеда II, кои уклони Мару у Єжево (близу Атона). Имамо одъ тога времена четири писма Марина. У єдноме явля Дубровнику да су посланици нѣгови были кодъ нѣ и да є потврдила граду старо приятельство своихъ старихъ, а за остале послове да є поручила по посланицима (С. № 166); у другомъ се жали на дубровачке посланике што по обичаю не свратише къ њой идући на Порту. То є писмо съ другимъ устменимъ порукама предала посланицима, кои управо къ њой дођоше тога ради съ особитимъ писмомъ, у коме се изговараше Дубровчани (С. № 167).

За землѣ кое добише одъ Хранића и одъ Јаблановића, Дубровчани дадоше тима племенима дворе у своємъ граду. Іошъ пре имаше Сандалъ Хранићъ у Дубровнику дворъ, како

се види изъ нѣгова писма (С. № 96), али давши Дубровнику свою половину у Конавлю доби іошъ єданъ дворъ близу првога (С. № 96); найпосле, кадъ даде Дубровнику и осталу половину конаваоске жупе, онда му Дубровчани дадоше и трећій дворъ, кои є пре быо, као што говори Сандалъ, нашѣхъ властєю вѣкасовићь а по томь калѣдіериць свєтє марнє ѡдь анделовь, поредъ тога манастира (С. № 98). Те речи Сандалове сведоче измећу осталога да су у Дубровнику имали дворове хумски властели. Дубровчани обећаше оправити лепо сва три двора и оставити ихъ Хранићима до века тако да се одъ тогъ племена не узму ни ради рата нити и за што друго на свету. И Радичъ Павловићъ Јаблановићъ давши свой део Конавля доби одъ Дубровчана дворъ, кои пре біяше протовистіяра Жарете, и то да се дворъ оправи и украси као што треба, да єсть на видѣньє єрь єсть госпоцка полаѵа, и да га єднако држи племе Јаблановића, найпре по мушкомъ колену, па онда и по женскомъ, а найпосле да преће найближой родбини, како крькь подає. Ни ратъ нити ишта друго не може быти узрокъ да се тай дворъ узме одъ племена Јаблановића, кои су одъ нѣга прави господари и могу га коме хоће или продати или заложити или поклонити (С. № 107). Съ дворима добише и Хранићи и Јаблановићима по нешто землѣ у дубровачкой области онако као и дворове. Сандалъ са своимъ племеномъ за свакій свой део Конавля, кои даде Дубровнику, до би у дубровачкой жупи баштине коє сє кѵпи ѕа три тисѧће перпєрь, т. є. две баштине, обе за 6000 перпера. Што у писмима (С. № 96, 98) стои: дашє и дароваше намь; по томе бы се могло мислити да є Дубровникъ доиста поклоніо Сандалу речене баштине, коє вреде по 3000 перпера, али мислимъ да те речи ваља разумети мало другчіе. Дубровникъ ниє поклоніо него само допустіо Сандалу да може купити у градской жупи баштине, одъ конхъ ни єдна не бы могла вредити више одъ 3000 перпера. Тако се разумею речи коє сє кѵпи. Цена се дару не бы могла тако одредити или не бы была ни споменута као ни цена дворовима; али речи коє сє кѵпи управо показую право да се може купити и то не за више него за 3000 перпера. Дубровникъ є имао за што не допуштати да ко у жупи нѣговой купи много землѣ: тако богати властели као што біяху Хранићи и Јаблановићи, лако бы могли поку-

повати све дубровачке землѣ да бы имали куда утећи одъ Турака, као што српски деспоти куповаше уточишта у Угарской; али бы онда страна стихія была яча одъ дубровачке и градско бы властелство было стешнѣно на своме дому. Ето за што Дубровчани не могавши сасвимъ забранити да не купи землѣ Сандалъ, кои бияше ньиховъ граѣанинъ и кои поклони граду целу жупу конаваоску, опетъ одредише да не може купити више него за 6000 перпера. Тако и Радославу Павловићу быше дане землѣ, али не у жупи дубровачкой него у Конавлю дѣлоѡкє ҙємлє и пєтоѡгл дѣлл три уєсти (С. № 107). Као што се зна, Радославъ є дао Дубровнику исту половину Конавля, кою већъ бешe дао Дубровнику Сандалъ добивши є по смрти Радосавлѣва брата Петра; али Радославъ добивши є као племенско наследство могаше є и узети и не узети натрагъ одъ Дубровника. Дубровачки га посланици приволеше на последнѣ и онъ потврди и „благослови“ што бешe Сандалъ учиніо. Премда Сандалъ већъ бияше добіо за ту землю 500 перпера на годину и другій дворъ и другу баштину, опетъ и Радославъ имаше право искати да му се што за ню да, и доби 600 перпера на годину, дворъ и нешто землѣ у Конавлю. Ово последнѣ у писму разумемъ овако: Радославъ ниє добіо $^{3}/_{5}$ целе землѣ у Конавлю, него само три дела одъ єдне петине землѣ, коє є много манѣ према целоме. И Хранићи и Яблановићи добише землю съ тимъ правомъ съ коимъ и дворове. Баштине бияху вечно иманѣ племенско, коимъ могаху нареѣивати по вольи, продати га, заложити, поклонити и т. д.

Радославъ Павловићъ и Сандалъ држаше дворе и землѣ као дубровачки граѣани. Нису само у Млетцима были уписани за граѣане многи српски и босански владаоци и властели,[1] него и у Дубровнику тражише граѣанство. Часть бияше

[1] У Arkivu za pevjestn. jugosl. кн. I има наштампанъ на италіянскомъ єзику рукописъ, у коме су имена страныхъ владалаца, кои су были млетачки граѣани: Tutte le casate dei Signori e Forestieri aggiunti nel numero del Maggior consiglio doppo il serrarsi di guello, con tempo e coi Dogi sotto de queli furono creati. Меѣу ньима налазимо имена кралѣва босанскихъ: Стефана Тврткa (1386), Дабише (1391), Тврткa Тврковића (1404), войводе Сандала Храниħа (1410), Вукца и Вука браће нѣ-

звати се грађанинъ млетачке или дубровачке републике. Царъ є Душанъ, кадъ біяше на врху своє силе, тражіо грађанство у Млетцима. Александаръ господаръ одъ Канине и Авлона моліо є дубровачку обштину да іой буде грађанинъ и слаб тимъ посломъ свога властелина. И ви ихъ хотѣніе и любовь и свршиште ми моє питаніе що поискахъ и зунишше ми книгъ вѣрнъ и запечатніше печатиомь комзиьскомь и даше ю моємъ властелиномъ дньмъ и досла ми ю и ѡ томь благодарихъ бога и захвалихъ. и тогѡ ради сє зговорихъ с моими властели и присегѡхна свѣтоє и божьствьноє евангліе и и с моими властели како мє поиска никола каб-жикъ, како да бѣдѣ и вѣрнь дѣбровчанинъ и пријатель и с моими властели и да смь дрьжань дѣбровчанинъ всакомъ кѣдѣ бѣдѣ моє владаніе и кѣдѣ бѣдѣ и (С. № 61). У такой се форми давало и примало грађанство. У грађанству є требала обрана и помоћь узаймице. Тако се Санко (С. № 79) жали што му Дубровчани чине криво кадъ купую кодъ нѣга: тон добрє кѣнтє да смь є ималь к камь кѣє г. пѣти камь говорє: ма драга братніе нє кашнте мнѣ цѣнє уминти како влахъ кола приморанинъ кола хльмланинъ, єрє смь є єдань ѡдь кась а вы стє з моль владани колико и; тога ми нѣстє зуниниль нека є мнѣ цѣна кола нєрє иномъ, єрє смь кашь, а нека є моємъ уловѣкъ кола цѣна нєрє иногa уловѣка єрє сь кашн; тога ми нѣстє зуниниан да ма драга братніе ако ће тон китѣ да ви нє ћетє иньдѣ трьжити нерелн з моль владани да и и тон зуниъ. Као грађанинъ имао є Санко право жалити се што Дубровчани не подижу цене ономе што продаѳ онъ и нѣгови људи према цени другихъ продаваца и запретити ако они не ће куповати само у нѣга, да не ће ни онъ продавати само њима. Павао Радиновићъ Јаблановићъ добивши грађанство у Дубровнику обећа за то верность, пријательство и сваку помоћь граду и нѣговымъ трговцима (С. № 82). Исто є обећао и синъ нѣговъ Радославъ Павловићъ (С. № 104). Властелинъ Гргуръ Вукосалићъ постави предъ Стономъ царину на путу кои иде у Дубровникъ, али кадъ доби грађанство, укиде царину и оде у Дубровникъ захвалююћи и изговараюћи се (С. № 94). Влатко-

---

гове и Стефана Вукчића (1422), деспота Ђурђа (1435), Томе краља босанскогъ, и Иваниша сина Радослава Павловића (1444), Стефана војводе св. Саве, и сина му Владислава (1455), Стефана Томашевића (1461); Ивана Кастріота Скендербега (1463), Ивана Црноевића господара одъ горнѣ Зете (1470), и др.

вићи противници Стефана Косаче, уговараюћи противъ њега уговоръ съ Дубровчанима и добивши право грађанско, обећаше да ће бранити своимъ силомъ Дубровникъ, његова кнеза и землѣ, ако ли не дођу граду у помоћь, онда да ихъ стигне гнѣвъ његовъ као и друге властеле (С. № 141). А са своє стране Дубровникъ є обећавао чувати и бранити своє грађане на суху и на мору. О томе праву говори Радославъ Павловићъ у своєму писму (С. № 107): и ако би се з кое крѣме згодило терь и господинь коєкода радославь или мои синь кнезь иканишь нашли се на морн, ωкѣтокашє ми кнезь кластєлє и кса ωпкнна града дзбровника взєти нась з нихь дрьжнєхь (лађама) гдѣ се нимь бзде моћи и наше натражье на нихь тракенье и спензв и привести нась к сєбѣ з дзбровникь и да нась не дадв ни моєга сина кнеза иканиша ни нашєга натрашка ни єдномв нашемв непрнятелю ни за страхь ни за благо ни за ни єднога уловѣка волю сьеган скѣта пауе гдѣ годѣ з господина кралєвь згрьсцихь или з кметн згрьсцихь да за нась стоє собомь и сконми поклисари како за коєга годѣ нихь. Другo є знатно право грађанима было имати у Дубровнику непокретна добра, куће и землѣ као што се види да су имали Хранићи и Јаблановићи. Најпосле судећи по речи „већникъ“, коя у писмима стои съ речима „властелинъ“ и „грађанинъ“,[1] имамо пуно право рећи да су уписани грађани — а то су могли быти само знатни странци — имали сва права, коя су имали прави дубровачки племићи или властела, и између осталога да су имали право давати гласъ у „већу“ (савету). Стефана Косачу називаю Дубровчани своимъ „најпрвимъ и најпоглавитїимъ“ грађаниномъ (С. № 157). Тешко є докучити што є хтео Радославъ Павловићъ рекавши: и ако би ми се по коωмь кремєнв згодилω донти з дзбровникь менѣ коєкоди радославь или ми синв кнезв иканишв да бзде з мнѣ з коєкоди радославь и з синв ми кнезв иканишв кластелинь и кнезь и вѣкникь и сѣдьи како з коємь годѣ кластєω дзбровачцихь дрвгоω на десєтє (С. № 107). Апендини наводи много племена, коя добише у Дубровнику грађанство; сва су знатна. Међу осталима налазимо: Христића, Јаблановића (оба краля), Котромане, Павловића (т. є. Радослава) Санковиће, Босиновиће, Хранића (Сандала, грофа благајскогъ

[1] Испореди С. №№ 104, 107, 114, 141.

и имотскогъ), Косаче (војводе св. Саве), Влатковиће (хумске властеле, в. С. № 141) и Вуковиће.

У духу овихъ уговора има нешто знатно што показуе уобште како е Дубровникъ стаяо са Србіомъ и съ Босномъ. Српска су кралѣвска и царска писма писана на брзу руку, у кратко, безъ великога ласканя, а често безъ икакве титуле, само „кнезу, властелима и обштини“ и. т. д. То показуе да е Србія у оно време была силна сама собомъ и да ние гледала на Дубровникъ другчіе него као на градъ съ коимъ е у свези и пріятельству не дающи му особите важности и не вежући себе за нѣгову срећу. Ние тако нань гледала Босна. Босанскимъ е кралѣвима Дубровникъ было градъ, кои е много могао учинити у ньиховой срећи. Будући понайвише незаконити владаоци, и поредъ тога величающи се да су прави наследници престола поштенихъ родителя своихъ владалаца босанскихъ и српскихъ, и еднако присваяюћи Србію, кралѣви босански виђаху да имъ треба служба и помоћь одъ Дубровника, кои могаше или ихъ признати за такове или подићи на ньихъ многе охоле и силне властеле. Сврхъ тога суседство, сила и богатство дубровачко подизаше поштованѣ къ Дубровнику а страхъ съ истока еднако показиваше да е само у нѣму заклонъ: за то се у босанскимъ писмима Дубровникъ свагда съ поштованѣмъ назива „владуштій, славный, поштеный, узможный“ градъ; веома се радо напоминѣ нѣгова „срчана пріязань, дружба, безмерна любавь, поштованѣ, послуга, дари“ и. т. д., и за потврду свію права и уговора показуе се напредъ угодба.

Дубровникъ се свагда старао чинити уговоре до смрти. „До конца живота“, „до века“ и друге таке речи и страшне клетве да се не ће кварити миръ и уговори, показую сасвимъ да е ишла за миромъ независна обштина, коіой е миръ было преко потребанъ за трговачку радню. А миръ е съ ньомъ было потребанъ и противной страни.

Дубровникъ се свагда држао мисли да е больій рђавъ миръ него добра распра. Докъ друге европске државе мислише за неколико стотина година да ће одъ рата быти силне и богате, Дубровникъ доће до више и срећніе мисли да

су грађани срећни кадъ су у миру и слози са суседима и кадъ се у држави развія индустрія и трговина. Та є обштина особито любила миръ. У нѣзинымъ се писмима види како яко жели миръ; сви нѣзини уговори и сва радня иѣаху на корисшь трговини и индустріи, коє біяху главна основа нѣзину животу.

Само кадъ не бы могло быти другчіє, кадъ бы валяло сачувати да се што не отме, и кадъ бы сви преговори были залудни, онда бы Дубровникъ устаяо на оружѣ и ратовао до прве згоде за миръ. Али као да га є судбина гонила ратовима. Съ тога є и основанъ што наиѣе ратъ и пустошь. У IX се веку неколико пута браніо одъ Сарацина; у X досаѣиваше му Млечиѣи и Неретляни, бугарскій царъ Самуило и немачкій царъ Отонъ; у XI дружба съ Гвискаромъ апулійскимъ и калабрійскимъ ували га у ратъ съ Алексіємъ Комниномъ и съ Млечиѣима; буне се у Хрватской дохватише и нѣга; у XII има ратъ съ Борисомъ баномъ босанскимъ и великимъ жупаномъ Неманьомъ.[1] Али се сви ратови свршиваху срећно по Дубровникъ, и онъ добіяше одъ ньихъ часть и пробитачне уговоре. Одъ ратова валя разликовати неке непріятельске послове, коє Дубровникъ кадкадъ имаше съ малимъ господарима и обштинама. Узрокъ томе валя тражити у потребама градскимъ, а непріятельство по свой прилици постаяше одъ узаймичне неслоге. У знатнымъ су ратовима Дубровчани свагда тражили помоћника. У спомеяицима XIII, XIV и XV века налазимо неке трагове одъ непріятельства ньихова са суседима. По речима приморскога кнеза Ђурђа ньихове лаће заєдно съ млетачкимъ иѣаху на нѣговъ градъ (С. № 10). Другій се приморскій кнезъ Црномиръ жали што хватаю и продаю нѣгове люде (С № 18). Доста често налазимо да су се овако хватали туђи поданици. Обштина се Поповска жали што преко заклетве везаше нѣзина властелина Радослава (С. № 11); самъ краль Владиславъ предає ихъ

[1] Види у Апендиніа, д. I, разд. II, кн. II. Напоминѣмъ само Апендиніа за то што є онъ употребіо све преѣашнѣ историке и употребіо ихъ врло добро. Изворн му біяху Туберъ, Раци, Лукари, Орбини, Бандурн, Рестн, Долчи, Фарлати (Колети) и мн. др. Енгелъ є после нѣга само компилаторъ.

суду божіему што не држе речи него му плене села, хватаю и секу властеле (С. № 9). Знатнію неслогу видимо за Уроша I. Противъ нѣга удружише се Дубровчани съ босанскимъ баномъ Стефаномъ 1249 године (С. № 14), съ бугарскимъ царемъ Михаиломъ Асеномъ 1253 године за кнештва Ђорђа Марцела (С. № 16), и съ Радославомъ жупаномъ хумскимъ 1254 године (С. № 19). Сва се троица обећаваю бранити Дубровникъ одъ краля рашкогъ. Двоиномъ су знатни таки уговори, у коима Дубровчани показую да се надаю рату, ѣръ осимъ трговине, за кою є Дубровникъ свагда по штогодъ уговарао, у њима се уговара и за друге државне ствари. Тако є было съ Владиславомъ уговоръ да му Дубровчани кадъ зашште даду помоћь на мору а онъ да имъ за то опрости савъ данакъ оне године и трговцима царину (С. № 3); да ни Владимиръ ни другій кои непријатель не плени землѣ нѣгове по њихову наговору (С. № 8). Урошу I обећаше да жена Владиславлѣва не ће съ њиховимъ знанѣмъ и договоромъ слати изъ њихова града на нѣгово зло писма ни посланика ни по мору ни по суху (С. № 12). Банъ є Стефанъ обећао, ако се зарате съ Урошемъ I, да не ће дати непријателю ни њихъ самихъ ни њихова имања (С. № 14). А съ Михаиломъ Асеномъ уговорише ово: 1) да су имъ заѣднички непријатељи и пријатељи; 2) да Дубровникъ не прими краля србскогъ ни нѣгове родбине ни пријателя; 3) Михаилъ кадъ учини миръ съ Урошемъ да не остави Дубровника не помиривши га съ њимъ; 4) Дубровникъ да помогне Михаилу колико годъ може на мору, у приморю и на суху; 5) да се спреми за две недељ кадъ чує да є онъ ударіо у Србію; 6) да у граду остане страже само колико треба; 7) да преда Михаилу све приморске градове и цркве коє узме; 8) да Михаило брани Дубровникъ ако непријатель удари нань (С. № 16). Радославъ обећа: 1) да ће ратовати на Уроша I, кадъ Дубровникъ отвори ратъ; 2) да ће где годъ може бранити људе и иманѣ дубровачко; 3) да ће быти у миру и пријатељству съ Михаиломъ Асеномъ докле и Дубровникъ; 4) да не ће ићи на Дубровникъ съ нѣговимъ непријатељима и да ће являти ако дозна да се гдегодъ спрема какво зло Дубровнику и нѣговымъ трговцима (С. № 20). Апендини[1] каже да се ратъ отворіо за то што

[1] I, стр. 281. Али Апендини рђаво каже да є было године 1259 место 1253.

се Урошъ I лакоміо на туђе землѣ и хтео смести Дубровникъ да не яча; а Енгелъ[1] вели за то што є архиепископъ млетачкій Іованъ хтео раширити свою власть не само на Баръ него и на све римокатоличке цркве у Србіи. Али до рата и не дође, него се само съ обе стране зароби по неколико людій, єръ исте 1254 године кнезъ Андрія Златъ учини съ Урошемъ уговоръ (С. № 26), коимъ му између осталога поврати заробљену челядь, а Урошъ са своє стране обећа да бегунци изъ Дубровника, кои біяху у нѣговой земльи, не ће чинити зла Дубровнику (С. № 21). Апендини вели да є Дубровникъ обрекао плаћати Урошу I по 2000 перпера на годину за право да могу трговати и уживати землю. У писмима се тай данакъ споминѣ доцніе за Милутина. Кральица Єлена, удовица Уроша I, обећа являти Дубровнику за свако зло кое дозна да краль Милутинъ мисли чинити Дубровнику (С. № 27). Доиста 1289 године Милутинъ изъ различнихъ узрока опусти землѣ дубровачке и обколи градъ, намучи га глађу, али га не може узети.[2] Изъ писма Уроша V (С. № 55) дознаємо да є око године 1362 Дубровникъ имао ратъ съ управителѣмъ которскимъ Воиславомъ (валя да за со). Царъ ихъ помири и уреди: 1) да се крвь опрости; 2) да не буде освете ономе ко є помагао Дубровнику у томъ рату; 3) да се врати све роблѣ и съ єдне и съ друге стране и которске баштине; 4) цару да се плаћаю сви пређашньи данци. Апендини зна за тай ратъ, али Воислава раставля одъ Котора и зань каже да є држао Ужице место брата Алтомана. По нѣговымъ речима Воиславъ, грофъ ужичкій, съ братомъ своимъ Алтоманомъ имаше несрећанъ ратъ съ Дубровникомъ 1359 године, и на ново га поче кадъ се Которани свадише съ последньимъ за со и трговину. Балшићи присташе съ Дубровчанима и Воиславъ се изгубивши со помири съ Дубровчанима.[3] Али изъ писма Уроша V (С. № 55) поуздано знамо да є Воиславъ владао Которомъ: по томе валя мало изменити стварь и казати да є Воиславъ са своимъ градомъ Которомъ имао ратъ съ Дубровчанима за со, као што сведоче писма С. №№ 41 и 56, а братъ му є

[1] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 107. У Енгела стои да є та распра была између 1249 и 1252 године.

[2] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 115.

[3] I, стр. 294 и 295.

Алтоманъ могао помагати изъ Ужица. За тога Воислава сведочи Орбини[1] да є био синъ Воихне, коєга Душанъ учини ћесаремъ. Подъ годиномъ 1371 приповеда Апендини да су Млетчићи завладавши готово целомъ Истріомъ обколили Дубровникъ али да су были одбієни съ помоћу Тврткa краля босанскога. Краль Остоя люто увреди Дубровчане продавши имъ приморѣ па после га опетъ узевши да бы га на ново наплатіо. Године 1404 Јануара 15 удружише се съ Хрвоємъ противъ краля Остоє да га сметну и изагнаю изъ кралѣвства; Хрвоє обећа послати свою войску преко Неретве у хумску землю и онде прогласити Павла Радишића за краля, а Дубровникъ са своє стране обрече радити заєдно съ Хрвоємъ што се годъ може и на мору и на суху противъ краля Остоє а за Павла Радишића (С. № 88). Али Остоя побеже а Тврткo потврди Дубровнику приморѣ (С. № 89). Кадъ се Остоя 1408 године врати съ турскомъ войскомъ, онда Дубровчани по своме обичаю желећи быти у миру са свима особито съ првимъ суседима, учинише съ Остоємъ уговоръ, по коме имъ се на ново потврди приморѣ (С. № 92). Така писма даде и Стефанъ Остоићъ 1419 године (С. №№ 95, 97). Радославъ Павловићъ, кои искаше одъ Сандала своє законито племенско наследство, половину конаваоске жупе, кою беше узео Сандалъ съ допуштенѣмъ султановимъ после смрти Петра Павловића, имаше распру съ Дубровникомъ за то што Сандалъ већъ беше продао ту половину Дубровнику. На Божићъ 1420 године учини се погодба: Дубровчани признаше Радослава за правога наследника отца Павла и старієга брата Петра; а Радославъ имъ потврди сва прећашня права и свой део у Конавлю и метну у заборавъ сваку увреду и крвь, што се учини по смрти Петровой до првога Божића (С. №№ 100, 101, 102). Око године 1432 на ново се Дубровникъ свади съ Радославомъ „по наговору злихъ людій“, како стои у писму, а особито за то што Радославъ искаше да му се по другій

[1] Стр. 233, 234 и 241. Не имаюћи оригинала држимъ се рускогъ превода Теофана Прокоповића подъ именомъ: Кніга Історіографіа и. т. д. С. Петербургъ 1722. По истомъ є сведочанству Урошъ V имао за жену кћерь Воисавлѣву. — Испореди Дифрена, Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LIX.

путъ плати за нѣговъ део у Конавлю. Премда Дубровчани быше разбіени на Лютой[1], опетъ Тврткo и султанъ учинише те се помирише врло пробитачно године 1432, 25 Октобра. Између осталога Радославъ имъ потврди половину Конавля и обрече: 1) да не ће пре две године, одъ дана кадъ є учинѣнъ миръ, узимати натрагъ своихъ новаца оставлѣнихъ у Дубровнику по 5 %, а пре ихъ є могао узети у свако доба явивши само напредъ на два месеца; 2) одъ дохода одъ земаля и двора, што му дадоше Дубровчани, ни одъ новаца што му Дубровчани даваше на годину за половину Конавля, ни одъ интереса на новце положене у Дубровнику не ће искати оно што долази за време докъ є траяо ратъ; 3) да не ће присваяти людій, кои узъ ратъ прећоше на дубровачку страну, него да ће ихъ опростити поданства и допустити имъ да ходе по нѣговымъ земляма; 4) да ће пустити безъ одкупа роблѣ што беше заробіо у рату; 5) да ће измолити у краля Тврткa потврду за све што є уговорено у овомъ уговору и да ће явити султану да се помиріо съ Дубровникомъ. Са своє стране Дубровникъ даде Радославу сва прећашня права: 1) грађанство и дворъ, 2) да дає новце подъ интересъ у ньихову хазну, и 3) даужива све доходке кои му припадаю одъ ньихова града (С. № 114). Кадъ се Стефанъ Косача свади са синомъ своимъ Владиславомъ, Дубровчани примише Владислава и съ ньимъ учинише уговоръ 1441 године 15 Августа, изъ ковга се види да є Косача паліо и харао Дубровнику добра и узео Конавлѣ. Владиславъ обећа: 1) да ће се своимъ силомъ старати да се поврати конаваоска жупа и кадъ завлада своимъ земляма да ће одъ ньихъ дати Дубровнику краину коя съ ньимъ граничи; 2) да не ће учинити мира съ отцемъ безъ ньихова знања и договора; 3) да се не ће размирити съ Дубровникомъ; 4) да ће оставити по староме све што є уређено за трговину и за со, и. т. д. (С. № 132). После десетъ година Косача на ново обяви ратъ Дубровнику ради сина и жене, кои побегоше унь. Краль се Тома удружи съ Дубровчанима обрекавши ратовати на Косачу и не помирити се съ ньимъ безъ знања и договора ньихова и ако нађе іошъ кога приятеля да ће примити и Дубровникъ у дружбу съ ньимъ

[1] Appendini, I, стр. 302, 303.

и. т. д. (С. № 140). Силно хумско племе Влатковићи такође присташе съ Дубровчанима противъ Косаче уговорившн да се не ће съ њимъ помирити безъ њихъ (С. № 141). Године 1454 Априла 10 Стефанъ се Косача помири съ градомъ, потврди му сва пређашня права и землѣ, за распре постави судъ да нхъ расправля, и метну у заборавъ све увреде и крвь, што се учини узъ ратъ (С. № 144).

Напоменувши све шта є бывало Дубровнику у животу, видимо да та обштина ниє грамзила за ономъ коришћу, коя є Млетке непрестано увлачила у ратове не само за обрану него и за нападанѣ. Докле се годъ могло Дубровникъ є чувао миръ са свима оближньимъ и далекимъ владаоцима. Ради користій напредъ добро прорачунѣнихъ валяло му се особито тврдо држати найближихъ суседа, коима су землѣ граничиле съ нѣговимъ и одъ коихъ є онъ прибавляо землѣ. Али є за те землѣ морао ратовати съ пређашньимъ ньиховимъ господарима и то свагда бранећи се и на правди. Далѣ никуда ниє продирало нѣгово оружѣ. Умео є свагда наћи пријателѣ и показати свою стварь да є праведна. Съ тога ратови, на време прекидани нѣговомъ любавлю къ миру и смерномъ погодбомъ, не могоше му нигда поколебати силе, него му задобіяше іошъ више поштованя.

Негда є Дубровникъ заєдно съ осталомъ Далмаціомъ признавао власть византійску; али у IX веку обоє одпадоше одъ Византіє и пођоше за самосталношћу. Константинъ Порфирогенитъ именуюћи грчко-далматинске градове и острва што плаћаше годишньій данакъ хрватскомъ жупану не поминѣ за Дубровникъ.[1] До то доба біяше Дубровникъ главный градъ у Далмаціи; Константинъ Порфирогенитъ и Кедринъ приповедаюћи о рату са Сарацинима не зову га другчіе него главнимъ местомъ. Првый каже: „за владе Михаила сина Теофилова доће изъ Африке 36 лађа, . . . коє покорише различне далматинске градове, и Будву и Рисанъ и Которъ, па дођоше и на ньиховъ главный градъ, кои се зове Дубровникъ“.[2] А

[1] Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog. de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter, II, 399.

[2] Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ Θεοφίλου ἀνῆλθεν ἀπὸ Ἀφρικῆς

другій: „срећно воююћи Агарени ударише и на главный градъ свега народа, кои се зове Дубровникъ“.[1] Али одъ то доба настаѳ друга срећа Далмаціи а друга Дубровнику. Петаръ Медведъ, дуждъ млетачкій, освои Далмацію године 995, али не мишляше освоити Дубровника.[2] Далмація поће различнимъ државнимъ животомъ и дочека да іой се у послове умеша садъ Хрватска, садъ Млетци, садъ Византія, докле се не подврже Угарской, а Дубровникъ у то време задобіяше све већу самосталность. Што Млетци ѳднако ратоваху и Неретляни по мору хайдуковаху, што Византія біяше далеко и немарна а Млетци се често надметаху съ Византіомъ, съ тога Дубровнику остаяше да се брани само своимъ силама и съ тога му самосталность ячаше. Іошъ 1080 године видимо га у дружби съ Гвискаромъ Апулійскимъ противъ Алексія Комнина и Млетака; 1172 године опетъ у дружби съ Вилхелмомъ Сицилійскимъ и подъ нѣговомъ врховномъ обраномъ одъ Млетака и Византіѳ. Али по смрти Вилхелмовой 1192 године преће Исаку Ангелу подъ окрилѣ.[3] У свыма се овымъ пословима види воля независне обштине. Истомъ у XIII веку долазе ствари, коѳ ако не задаю сумню да ѳ Дубровникъ стаяо подъ Млетцима, а оно бацаю сенку на слободу државне раднѣ нѣгове, кою Апендини силно брани одъ млетачкихъ историка. Апендини каже да су одъ године 1204 до 1230 и одъ 1232 до 1350 Дубровникомъ управляли кнезови измећу млетачкихъ грофова, коѳ имъ поставляше Млетци; ти су се кнезови заклиняли да ће пазити дубровачке законе, права и обичаѳ, а

στόλος λς' κομπαρίων ... καὶ ἐχειρώσαντο διαφόρους πόλεις τῆς Δαλματίας καὶ τήν τε Βούτοβαν καὶ τὴν Ῥῶσαν καὶ τὰ κάτω Δεκάτερα. ἦλθον δὲ καὶ πρὸς τὴν τούτων μητρόπολιν, ἣ Ῥαούσιον λέγεται, καὶ ταύτην ἐπὶ χρόνον ἐπολιόρκουν ἱκανόν. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III. De Thematibus, l. II, th. 11. — Stritter, II, 91.

[1] *Προχωρούντων δὲ κατὰ νοῦν τῶν πραγμάτων τοῖς Ἀγαρηνοῖς, ἦλθον καὶ ὑπὸ τὴν τοῦ ὅλου ἔθνους μητρόπολιν, ἣ Ῥαοῦσιον λέγεται.* Corp. Script. Hist. Byz. Georg. Cedrenus, tom. II, p. 219. Испоредн Bandurii Animadv. in l. Const. Porphyrog. de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III, p. 334.

[2] Лучићъ ѳ (Lucius, de regno Dalm. et Croat. кн. 2, гл. IV) то нашао у Сабелика и Дандула.

[3] Appendini, I, II, кн. II.

њима се заклињали Дубровчани да ће бити верни Млетцима.[1] У нашимъ се изворима налазе имена овихъ кнезова: Кр-вашъ године 1189, Петаръ Болеславићъ и Тударъ Крусићъ[2] 1234 године, Жани Дандолъ (1233 — 1238), Никола Тонисто (1238 — 1240), Жани Михаило (de Claudus, 1244), Жани Куринъ (Квиринъ, 1248), Яковъ Далфинъ (1249 године), Марсиліе Ђорђе 1253 године, Андрія Златъ, (Daurus 1254 године), Иванъ Сторлатъ (1266 — 1268), Никола Мавринжинъ (Maurocenus, 1281), Маринъ Жоржи (1289). Више имена нема. Сва ова имена осимъ првога и два за њимъ, коя су доста подъ сумньомъ, показую да су италіянскога подрекла. Осимъ тога имамо у споменицима и друго чимъ се нешто потврђую речи Апендинове. Приморскій кнезъ Ђураћъ пише Дубровчанима (С. № 10): вы вѣстѣ властєлє кьда на ны подѫ дрѣка ѕаморьска к бѣнєтьѣьска на нашь градь, тьда ваша дрѣка польгь нихь грєдѫ на ны и мы ѫ томь нємамо гнѣка на вы. Одатле се види да є Дубровникъ ако є и было независанъ опетъ стоећи подъ врховномъ влашћу млетачкомъ было дужанъ слати лађе своје съ млетачкимъ на своје суседе, кои не бияху съ њимъ у рату: само се тога ради не срдише приморци нань. Ту є Дубровникъ савезникъ преко своје волѣ. У уговору съ Михаиломъ Асеномъ пише се Ђорђе Марцелъ: повєлєньємь славьнога дѫжа бєнєтьѣкога кнєзь града дѫбровника. Обштина се куне и за остале кнезове: ки бѫдѫть по врємєнєхь вь дѫбровьникь по хьтєню славьнога дѫжа бєнєтєкькога, куну се овако: и ми и дѣтьца наша . . . всє сиє приписаньє да имамо и хокємо дрьжати спасающіє клєтьвѣ и поуєть и слѫжбє коє смо држани уинити господинѫ дѫжѫ и ѡпькинѣ бєнєтукои (С. № 16). О истой клетви дужду и обштини млетачкой говоре судіе дубровачке чинећи уговоръ съ Радославомъ изъ Хума (С. № 19). Душанъ давши Дубровнику хрисовулю године 1349 (С. № 43) заповеди да се начине три преписа: єданъ устави себи, другій остави у Млетцима кодъ дужда а трећій даде Дубровнику; али одъ тога ништа већъ не налазимо у хрисовульи Уроша V 1357 године (С. № 50) преписаной съ хрисо-

[1] I, II, кн. I, гл. II. Нема право Раци што каже да су XII века (1122) настали млетачки ректори у Дубровнику. Енгелъ (Gesch. d. Freist. Rag. стр. 77) праведно га обара не пристајући ни Ле-Брету ни Гебхарду, кои се за њимъ поведоше.

[2] Ова су два имена записана пошто є избрисано што є прије было.

вулѣ Душанове: види се да ніє было потребно. Доиста по єдныма исте године (1357) а по другима године 1370 Дубровникъ прѣе подъ врховну власть угарскимъ кралѣвима. Највише се може веровати да є то было на скоро после године 1358. Ево шта говори о томе Туберъ: „кадъ краль Лудовикъ истера Млетчиће изъ некихъ приморскихъ далматинскихъ градова, на Дубровчане само наметне 500 дуката на годину да плаћаю а у осталоме имъ допусти да остану слободни и по своимъ законима да живе до века у дружби съ Угарскомъ, у коіой дружби осташе верни до овога дана.“[1] Као што се зна, Лудовикъ є освоіо далматинске градове 1358 године, коє є учинѣнъ и знаменитый миръ съ Млетчићима. Енгелъ пристає да є то было године 1358[2]. У уговору съ кралѣмъ Тврткомъ године 1387 (С. № 77) Дубровчани ясно показаше свою покорность угарской кральици Маріи и кадъ біяше у робству. Ѡстакнькшє и сьхранѣкшє кѣрв и ѣьсть племенѣтє нашє госпогіє кралиџє марѣє вгрьскє: — ето съ каквомъ погодбомъ обећаше приятельство непріятелю нѣзину Тврткy и рекоше му ако се кральица Марія опрости робства па га стане тражити, да га не ће сакрити у своме граду а да га не ће ни пустити у градъ сѣпротнкь ѣьсть и кѣрє госпогє нашє племенѣтє кралиџє марѣє вгрьскє. А што после Дубровчани плаћаше данакъ турскимъ султанима, то чинише само за то да бы ублажили Турке и да бы добили право трговати по ньиховымъ земляма. А у самой ствари осташе єднако подъ врховнимъ окрилѣмъ угарскимъ све до мухачкога боя (1526).

Неки млетачки историци, међу ньима и Лучићъ (Луџіє), хоће да докажу да є Дубровникъ было подъ Млетцима. Али за то бы требало да су га Млетци ратомъ узели, а то ніє было нигда. А драге волѣ ніє се могао покорити Млетцима, кадъ имъ се ни слабіи далматински градови не хтеше покорити безъ многога противлѣня: знамо како є Задаръ было яко

[1] Etenim Ludovicus rex, ex quibusdam maritimae Dalmatiae urbibus Venetos expulisset, quingentos duntaxat aureos, annui census nomine, Ragusanos pendere jussit, caetera liberos et suis legibus in perpetua tum Hungarorum societate, in qua ad hanc diem integerrima fide permanserunt, aetatem agere permisit. Schwandtn. Schript. rer. Hungar., t. II, p. 96.

[2] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 128 и далѣ.

обколѣнъ 1345 и како се Задрани жестоко бранише. Дубровникъ се само заклињао да ће быти съ Млетцима у приятельству и бираюћи себи кнезове између млетачкихъ грофова закланяше се одъ Млетака. У Угарской нађе Млетцима достойну супарницу, а кадъ Турци потресоше Угарской силу а одмахъ за тимъ и аустрійской држави, притече Турской подъ окрилѣ.

Дубровникъ ниє быо у власти ни србскимъ ни босанскимъ кралѣвима, него имъ є плаћао на годину данакъ по свой прилици на землѣ коє є имао. Доцніе се могло саставити съ тимъ и друго, н. пр. право за трговину, капитали, залоге и. т. д. Данакъ ниє быо свагда єднакъ. Владиславу обећаше Дубровчани плаћати на годину по 1000 перпера и 50 лаката скерлета чистога (правога) и црвеногъ кои онъ самъ избере; половину, т. є. 500 перпера, платити одмахъ, по томъ 50 лаката скерлета и найпосле до божика осталихъ 500 перпера (С. № 3). Милутину плаћаше 2000 перпера на Митровъ данъ (С. №№ 24, 31). По сведочанству Апендинову[1] плаћаше овай данакъ іошъ Урошу I за право да могу трговати по нѣгову кралѣвству и држати нешто србске землѣ. Тай се данакъ по свой прилици плаћао и Душану и Урошу V. Кадъ се царство обезглави, одъ смрти Вукашинове до цара Лазара, Ђураћъ Балшићъ 1372 године 30 Новембра освои нешто приморя и уговори да му се зань плаћа данакъ додавши: а) ко кѣдѣ господарь окончѣ ѕемли приморскои коя є около дѣброкника, да ми даю кластелє дѣброкуки доходькь, ако ли нє кѣдѣ да посла за нихь нє имамь ни єдногa за доходькь. Ниє знао хоће ли іошъ быти ко у Србіи царъ, и по томе іошъ писа: и ако тко кѣдє царь господинь срблємь и кластеломь и ѕемли српскои да нєсѣ дрьжани кластелє дѣброкуки дати мнѣ доходька книшєписанога (С. № 64). Онъ дакле узе оне србске землѣ, коє будући на међи біяху дане Дубровнику за 2000 перпера, што се зваше „србскій доходъ“; али ихъ узе за време и ни мало не мишляше бранити ихъ одъ цара кои буде, по томе и писа, ако у Србіи буде царъ, па онъ не узвлада ньима, да онда ни Дубровчани не буду дужни нѣму давати уговореногa доходка. Стварь се сврши тимъ

[1] I, стр. 282.

што Дубровчани добише одъ Ђурђа нешто нѣговихъ земаля, кое бияху нѣгова особина, и платише некій данакъ, по чему Балша братъ Ђурђевъ писа у своемъ писму 1379 године 20 Новембра: а на даню и на крнкъ рѣкъ да плакшю како съ плакшли при жикотъ брата мога господина гюргя (С. № 67). У томе іошъ године 1378, а може быти и пре, савъ србскій доходъ 2000 перпера пређе на босанскогъ краля Твртка. Године 1378, 10 Априла, писа Твртко у своме писму (С. № 66): да даю кралѣкстъкъ ми доходькь србьски по законъ кон съ дакали господе србьскон. такождє да даю кралѣкьстъкъ ми ѡ всякомь приходєщемь димтровє днєкє .к. тисѫщи перперь ѡкѣмѫи ѕвѣтомь и закономь и науиномь доколє дрьжи и господѫє кралѣкство ми ѡкомѫи ѯемлѡомь приморскѡмь трѣбиніємь и конавлами и драчєвицомь . . . . и ца богь нє дан и славуи сє нѣкоює крѣмє и нє кѫдє сиѫи ѯемлѧ ѫ ѡкласти кралѣкьстка ми трѣбиніє и конавлан и драчєвиці колѧ кралѣкьство ми нє съкрьши и нє ѡправи киишерєуеногл и нє плати трьжь годѣ нє ѡкькароватн кладанніѫ нли нагєє нихь нѣкоѧ утета ѯа ѡнь доходькь да кралѣкьство ми нє нма питатн ѡд нихь онога доходка никто нии по кралѣкьстъкъ ми ни ѡни да съ дрьжани дакатн. Ово є основа, кое се валя држати претресаюћи србскій доходакъ или данакъ, кои плаћаше Дубровчани најпре Србіи а после Босни. Одатле изводимо: 1) землѣ, за кое Дубровчани плаћаше данакъ, бія-ху: Конавлѣ, Требинѣ и Драчевица, на граници њиховој; у њима Дубровчани радише за себе њиве и винограде; 2) како те землѣ пређоше одъ Србіе къ Босни, тако и данакъ, 2000 перпера, пређе съ њима одъ србскихъ владалаца на босан-ске: съ тога се Твртко одриче дохода, ако не узвлада тимъ земляма; 3) премда се данакъ плаћао управо за землѣ, опетъ свагда узъ њихъ Дубровчани имаше и право за пријательство и слободну трговину и плаћаше данакъ као и за то право; съ тога се Твртко одриче дохода іошъ а) ако не плати дубровачкимъ трговцима штету, коя бы имъ се учинила силомъ у нѣговымъ земляма, б) ако не заклони Дубровника и нѣго-вихъ земаля одъ непријателя и хајдука и. т. д., и по томъ в) ако се србскій доходакъ како годъ оштети. На тай начинъ ви-димо да су землѣ быле главно за што є Дубровникъ плаћао данакъ, а по томъ и право за пријательство и слободну тр-говину. Свега є было доходка 2500 перпера, одъ коихъ се 2000 перпера за Конавлѣ, Требинѣ и Драчевицу давало на

Митровъ данъ, а 500 перпера за Стонъ на данъ светога Власія. За тай доходокъ 2500 перпера уговараю у своимъ писмима да имъ се дає кралѣви Остоя (С. № 85), Стефанъ Остоићъ (С. № 95), Тврткo II (С. № 103), Тома Христићъ (С. № 136) и Стефанъ Томашевићъ (С. № 150); кралѣви Тврткo I (С № 66) и Дабиша (С. № 81) не поминю за 500 перп., по свой прилици за то што є бio особитый данакъ за Стонъ; али да се тай данакъ примао по прѣашнѣму види се отуда што га є краль Остоя пребіо за дугъ, кои оста Дубровнику дужанъ покойный краль Тврткo (С. № 38). По Апендину[1] Дубровникъ поче данакъ плаћати Порти одъ године 1442 за султана Мурата за то што заклони деспота Ђурђа кои се тада потуцаше по онымъ краєвима. Енгелъ налази да се то почело много пре. По нѣговымъ речима Дубровчани обеćаше плаћати 500 дуката кадъ умре Орканъ у Бруси (1359) нѣгову наследнику Мурату за право да тргую по Леванти; после поновише данакъ за Баязита (1399) и Мухамеда (1414), и тада имъ се потврдише стара и дадоше нова права за трговину не само по азіятской Турской него и по турскимъ земляма у Европи. Године 1445 данакъ се подиже на 1000, а 1451 на 1500, 1454 на 5000, 1471 на 8000, а 1474 на 10000 дуката.[2] Године 1480 султанъ Мухамедъ II рече у своме писму (С. № 168) да су му Дубровчани за землю, државу и баштину, за све люде на суху и по острвима, за градъ и градиће плаћали до тада 10000 дуката харача и царине 2500 дуката, свега 12500 дуката; али да су у напредакъ дужни плаћати іошъ 2500 дуката, свега 15000 дуката, а више одъ тога да не сме искати одъ ньихъ нико ни санџакбегъ, ни субаша, ни кадія, ни другій кои слуга султановъ. Войводама св. Саве и знатніимъ хумскимъ властелима Дубровникъ є давао не мало новаца на ужитакъ (прокнжнюнь) као што се види изъ различнихъ писама, у коима се то признає (С. № № 162, 169; 170, 171). Деспоти већъ нису добіяли данка одъ Дубровника; иначе бы га споменули у своимъ писмима. Само є стонскій доходакъ 1000 перпера єднако плаћаоДубровникъ єрусалимской цркви св. арханђела по завету србскихъ царева. Іошъ є имао Дубровникъ осо-

[1] I, стр. 364.

[2] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 141, 150, 156, 171, 174, 175, 185.

биту погодбу съ босанскимъ кралѣвима, царемъ Лазаремъ и деспотима србскимъ, коя намъ є непозната, али по коіой є Дубровикъ давао за Стонъ 500 перпера Босни и 1000 перпера слао у Єрусалимъ. О последнѣмъ данку одмахъ ћу говорити.

Желећи утврдити доходке некимъ црквама или манастирима или своіой родбини, србски владаоци одређиваше имъ по нешто одъ дубровачкогъ данка. Што Дубровникъ бияше богатъ и самосталанъ, съ тога му капитали бияху поуздани и за залоге се не требаше бояти. Тако іошъ Душанъ одъ свога доходка, кои добияше одъ Дубровника, одреди 500 перпера да се дає на ускрсъ єрусалимской цркви св. арханђела Михаила и Гаврила (С. № 35), и іошъ 500 перпера стонскога данка одреди цркви богородице синайске, као што се види изъ потврде Уроша V 1357 године (С. № 47). Самъ Урошъ V къ поменутомъ доходу єрусалимске цркве св. Михаила додаде 1358 године іошъ 500 перпера, коє добияше одъ Дубровника, тако да се даю сваке године на Митровъ данъ. На тай начинъ бияше Дубровникъ дужанъ плаћати на годину у два рока 1000 перпера докле годъ влада Стономъ. Ако ли бы опустела црква св. Михаила, онда дужанъ бияше давати те новце светогорскимъ манастирима, кои стоє подъ манастиромъ пресвете богородице хиландарске, и манастиру св. Ђурђа, кои се зове св. Павла (Г. А.). После є тай доходакъ добияла султанія Мара, као што се види изъ нѣзина писма 1470 године 4 Новембра, у коємъ признає да є примила одъ Дубровника 500 перпера у дубровачкомъ новцу или 147 дуката, као што су онда ишли дуката, по 41 динаръ у дукатъ (С. № 165), па є онда она сама слала новце у Єрусалимъ. Кадъ црква св. арханђела опусти, године 1479, 15 Априла, по завету Уроша V пренесе царица Мара дубровачкій доходакъ на речене манастире у Светой Гори. Тога ради посла изъ Хиландара и одъ св. Павла два поштена калуђера къ Дубровчанима, съ коима учинише келеть ѕаради кѣроканіа, и то бы дукатъ расеченъ на троє (Г. Б.). Око године 1500 доћоше на Порту посланици светогорскихъ србскихъ манастира съ тужбомъ да су Дубровчани плативши имъ неколико година доходакъ по наредби царице Маре на єданъ путъ престали плаћати, и већъ неколико година не платише за то што „єдна ѕла жена нѣко-

нмь кѫховьсткомь“ укиде тай обичай. Везиръ султана Баязита саслушавши њихову тужбу писа писмо Дубровчанима светујући ихъ да плаћаю по пређашњему данакъ светогорскимъ манастирима и претећи да ће посланике светогорске пустити предъ султана ако іошъ єданъ путъ дођу на Порту (С. № 173).

Осимъ обичнога уговореногъ данка Дубровчани даваше и даре знаменитымъ гостима кои имъ долазише. У честымъ речима „почасть и служба“, што Дубровчани чињше своимъ гостима, треба разумети и даре. Тако Стефану Дечанскомъ дадоше 8000 перпера и нне многіе потрєби кєсунсльнне (С. № 37). Жупанъ се Санко жали што га не дариваше: и то докрѣ кѣнтє да сьмь приходнль прѣдь кашь градь вєѣ дкаіць нєстє ми до єднє сѣкнє поутєннѣ вунинли (С. № 79). Остоя споминѣ даре коима га почастише Дубровчани кадъ дође къ њима (С. № 84). Осимъ тога у Дубровчана бијаше обичай слати своє посланике съ дарима, особито кадъ бы молили да имъ се потврде права и слободе. Такове даре владаоци свагда спомињу съ хваломъ и називаю ихъ „многоцени и поштени“.[1]

Трговина бијаше Дубровнику главный посао; њомъ є стекао и држао свою силу, богатство и независность; њомъ се подигао изнадъ далматинскихъ градова и задобіо свуда поштованѣ. За то се веома поштоваше трговина, кою радише не само грађани него и племићи. Нису намъ сачувани сви нѣгови уговори; али изъ онихъ коє имамо можемо видети како су му драге биле трговачке слободе; и у политичкимъ є свима уговорима стављао по штогодъ за трговину, и са згодомъ уговоре понављао.

Главно є свима трговачкимъ уговорима было право за трговину слободну и безъ штете. У томъ є писмо бана Кулина одъ године 1186, 29 Августа, (И. С. І.) као угледъ за све друге погодбе: кьси дѫбровьчанє — писа Кулинъ — кнрє ходє по моємь кладанню трьгующє годѣ сн кто хоће крѣкатн годѣ сн кто мнне праковь кѣрокь пракымь срѣдьцємь дрьжатн є кєзь кьсакоє ѕлєдн разкѣ цро мн кто да скоєвь колокь поклонь н да нмь не кѫдє ѡдь моєхь ѵьстьнковь снлє н доколѣ в мнє кѫдѫ датн нмь ськѣть н помокь ка-

[1] С. №№ 49, 50, 95, 97, 100, 103, 120, 133, 150 и мн. др.

коре и себѣ колнкоре може безъ квсега ѕълога примысла. Овде су у мало речій казане готово све погодбе, ков налазимо у другимъ трговачкимъ уговорима; и то: друге су землѣ отворене Дубровчанима; њихови трговци могу слободно и безъ штете стаяти и ходити по земляма, панаћурима, градовима, селима и путовима уговорника и приятеля, и прелазити преко њиховихъ земаля, продавати и куповати где хоће и шта хоће (С. №№ 1, 2, 4, 5, 14, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 29, 36, 42, 44, 45, 50, 54, 55, 60, 66, 67, 70, 71, 73, 80, 82, 90, 91, 100, 111, 113, 129, 132, 144, 145, 168).[1] Ова се погодба кадшто и на Дубровникъ обраћала, али врло редко, а наиме у уговору съ Михаиломъ Асеномъ 1253 године 15 Юнія (С. № 16) и съ хумскимъ жупаномъ Радославомъ 1254 године 22 Мая (С. № 19). По свой прилици српски владаоци не знаюћи трговини важности и не видећи ѳ у своимъ земляма, не држаше да ѳ та погодба потребна, али ѳ опетъ Дубровникъ было свагда отворенъ њиховымъ поданицима. У два последня уговора Дубровчани стежу мало купованѣ. Бугарски трговци могу куповати сваку робу коя имъ треба: злато, сребро, златно посуђе, хальине и све друго осимъ пшенице, ков не могу извозити изъ града безъ допустеня кнежева. У Дубровнику ѳ было за раскошъ свашта доста, особито драгихъ метала, ков добавляху найвише изъ Босне. Али ѳ жита было мало и у Дубровнику и у другимъ далматинскимъ градовима. Свѳга су жита ѳдва имали на врло мало времена, него су га довозили изъ другихъ земаля не ради трговине него за свою потребу: съ тога ѳ у статутима различнихъ приморскихъ градова запрећено извозити жито; градови се препиру о праву да купую жито, и подвргаваюћи се Млетцима године 1420 уговараю да имаю право слободно куповати жито за свою потребу.[2] Тако и Дубровчани, ако по речима Рацѣвымъ и имаху изобила довезеногъ жита, опетъ се бояше да не поскупи и забраньиваше га извозити. У уговору съ Радославомъ Дубровчани отвораю градъ свой нѣговымъ людма по старомъ закону; онъ и

[1] № № 113 и 168 одъ турскихъ у султана.

[2] Райцъ, Политическое устройство и права прибрежныхъ острововъ и городовъ Далмаціи. Историческій и статистическій сборникъ, изданый Д. А. Волуевымъ. Москва 1846, стр. 69, 86.

люди нѣгови могу куповати у њихъ сваку робу али не могу продати ни поклонити куплѣне робе непријателю. У то су време были у размирици съ Урошемъ I.

У неколико се писама спомиње роба, за коју се на по се нешто наређује. У писму Уроша I (С. № 22) стои да се дубровачкимъ трговцима не памѣтује безъ воле месо купити или браће или свињне или крадѣно или уне годѣ ни мало ни велику куплю; него кадъ се хоће крадѣно месо продати, онда да се здрвун (огласи) по всемъ трьгъ да не продаю ни купюю меса доколѣ се крадѣно прода. Милутинъ имъ допушта продавати у Брскову на кралѣвскомъ трьгъ вино безъ воде и медъ одређеномъ ценомъ (в цѣнѣ, С. № 30); Душанъ као да потврђује то исто говорећи и крьчмѣ да носе (С. № 42), т. е. да могу крчмити пиће по нѣговымъ земљама и наређује да не буде силе ономе ко имъ продае (С. 29). Балшићи имъ такође допуштаю куповати жито у Зети пакъ да плаћаю одређену царину (С. №№ 67, 71). Деспотъ е Ђурађъ потврдіо пређашнѣ законе да могу куповати сребро у Србіи и износити га у Дубровникъ, само е Смедерево изузео исподъ тога закона (С. № 138). Краль е босанскій Стефанъ Томашевићъ допустіо износити изъ Босне сребро що е колано (не чисто, гламу?) наредивши да се одузима сребро некольно (чисто?) кое ниє было слободно износити (С. № 150). Уобште было е Дубровчанима слободно бирати чимъ ће трговати; могли су куповати свашта и трговати свачимъ. У Босни и у Србіи ниє имъ было забранѣнъ никакавъ тргъ: осимъ осталога жито и со біяше имъ оставлѣно на волю — разуме се съ некомъ границомъ. Међу трговачкимъ уредбама имамо єдну, коя управо показује да е дубровачкимъ трговцима было нешто пре него српскимъ. Али се то налази само у писмима деспотскимъ. У њима стои: и гдѣ станѣ дьбровчанинь на станоу, ако коудѣ онь прьво сталь на ономзи станоу, да нѣ кольнь срьбинь стоити безъ нѣгова хотѣнїа докле онь стои оньдези (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Али ниє додано: ако Србинъ стане првый, шта ће быти онда? Подъ „станомъ“ ваља разумети место где стоје трговци съ робомъ на панађурима. Ко пре дође, онъ и болѣ место узме, а ко дође после, онъ не може стати на исто место, ако му не да првый.

За превозъ робе съ єднога места на друго, Стефанъ є Косача потврдіо да кадъ Дубровчанинъ погоди съ кимъ да му превезе робу или шта му драго друго, онда већъ не може нико другій ни Влахъ ни Србинъ збацити тога товара, него треба да чека докъ се товаръ однесе где є уговорено. Ако ли бы какавъ хумскій носилацъ (поносникь) или слуга понео товаръ силомъ, т. є. отео дубровачкомъ носіоцу, онъ плаћа глобе 50 дуката (С. № 144).

Дубровачки су трговци могли куповати робу кодъ своихъ уговорника и носити є у туђе землѣ слободно и безъ штете (С. №№ 17, 43, 70, 144, 145). Душанъ є према околности забраніо извозити оружѣ у Бугарску, Бесарабію, Угарску, Босну и Грчку (С. № 43). Исто су тако босански кралѣви, владаоци травунски, хумски и зетски допуштали преко своихъ земаля слободно преносити робу.

Уговорници дужни біяху бранити у своимъ земляма дубровачке трговце, быти имъ у помоћи и световати ихъ. Трговцима є и тело и иманѣ было заклонѣно одъ свакога насиля. Частницима, властелима, кефаліяма, земљанима, и осталымъ управительима, великимъ и малымъ, войсци, людма, кметовима, отроцима и другимъ людма, као ни султановымъ поданицима ніє было слободно досаћивати имъ нити имъ узети шта му драго силомъ и не плативши, ни скерлета, ни меда, ни брашна, нити и каквога трга (С. №№ 1, 14, 16, 17, 20, 21, 22, 28, 29, 42, 43, 44, 50, 53, 60, 64, 73, 82, 90, 91, 101, 102, 104, 111, 129, 137, 153, 168). Ни самъ владалацъ ни нѣгова родбина нису могли узети робе безъ новаца, него су плаћали као и други (С. №№ 28, 43, 44, 45), осимъ што трговци сами поклоне (С. №№ 1, 43), и тада се то прима за часть и даръ. Ямачно о такимъ дарима говори Урошъ I: и да гредѣ съ келиѣмь трьгомь на трьгє кралєвьства ми єиьшє ѡдь какадь дори до скиль а цю є мала кѫпла да си ю продаю по ѕємли кралєвьства ми ходєкє свободьно (С. № 21). Душанъ а после нѣга и Урошъ V у писмима своимъ (С. №№ 43, 50) уговорише да имъ трговци даю даре: а кьда царєтво ми приходи в трьгь, да мє почитаю и дарю своимъ колѡмъ како є подобно цара почитати; али забранише силомъ узети даръ: а посилнога дара и ѕѣтни да нимь нѣсть. Ду-

бровачки су се трговци свагда ослобођавали одъ насилнога дара (С. № № 22, 28, 71, 91, 137, 145).

Сврхъ тога были су у држави слободни одъ свію земальскихъ и градскихъ терета. Урошъ I пише у своме писму (С. № 22) да они нє ходє на конскъ, и коньи ньихови да се не узимаю ни подъ ризницу нити на другу какву работу; да не зидаю градова (града да нє работаю) нити ихъ чуваю; а куће имъ да не може запечати ни краль ни властелинъ. У писму Милутинову (С № 28) стои да се одъ ньихъ не узима ништа на панґюрн (на панаћуру), валя да за место. Душанъ у своме писму (С. № 42) каже да прѣкѣгарь нема власти надъ ньима. Деспоти српски наређиваше: и кон сє сѫ доуброкѫдиє ѯакацининли по нашихъ градокєхъ тиѯи да ѯнгю градокє и да чюкаю, тко ли соу гостиє и нѣсоу сє ѯакацининли да нмь на коли како нмь годѣ (С. № № 73, 90, 91, 111, 137).

Кадъ бы се у каквой распри судъ показао да ниє доволянъ, те бы дошло до рата, онда бы се трговцима дубровачкимъ давао рокъ да могу съ целимъ иманѣмъ своимъ на миру отиђи изъ непријатељске землѣ (С. № № 17, 24, 31, 43, 50, 55, 72, 73, 91, 111, 137, 144, 145). За Милутина є рокъ было 3 месеца, за Душана, Уроша V и за деспота 6 месецій; у уговору са Стефаномъ Косачомъ рокъ є одређенъ 3 месеца; Јаблановићи даваше рока 6 месецій, Балшићи зетски недељу дана. Ако бы се кон трговацъ после рока показао у кралѣвской области или у туђой (?) земльи, онда бы се нѣму за Уроша I узела роба (С. № 17), и тако се свагда радило. Нису само за свой ратъ съ Дубровникомъ являли владаоци дубровачкимъ трговцима него и за свако друго зло (С. № № 5, 20).

За то дубровачки трговци бияху дужни за трговину плаћати владаоцима царину. По свима су се панаћурима узимали новци за трговину. Они се зваше царина, а плаћаше ихъ и дубровачки трговци. То є было главный доходакъ онихъ земаля, где трговаше; и владаоци тврдо држаше то право. Како є важна была царина, види се изъ онога што є често наређивано за ню. Али є тешко одъ тихъ наредба саставити што цело; расеяне су по писмима и врло различне. Меняле

су се непрестано према околностима; и како є царина была важна ствaрь и за єдну и за другу страну, свака є страна бiяше рада обратити на свою користь. Државни догађаи много могаху учинити и за царину; Дубровчани ихъ вешто употребляваше да бы умалили или сасвимъ укинули царину за увозъ, продаю и провозъ робе. Примивши међу се изгнаника Радослава Дубровчани измолише у кѣга писмо (С. № 2), у коме између осталога трговци њихови быше ослобођени одъ сваке царине. Али се за Владислава царина на ново постави. У писму своме обећаше Дубровчани плаћати му све што иде по закону, само кадъ бы му у рату помагали онда да се оне године не узима царина одъ трговаца кои прелазе по нѣговой земльи. Цариникъ є кралѣвъ седео у Дубровнику (С. № 3). За Уроша I видимо наредбу: где трговци дубровачки продаю робу онде и царину да плаћаю: и кѫпци цо несѫ кѫпаю ако растоварн в брьсковѣ, да платн царинѫ, ако ли мимо несє да гдѣ прода тѫ и царинѫ да платн; то имъ є законъ и у Руднику (С. № 22). За трговце, кои пролазе у туђе землѣ, Урошъ є I наредіо (С. № 17) да такови трговци буду дужни найпре ићи на србске трге и онде дати царину, доходькь господьски, а после да могу ићи и по србскимъ земляма и трговати; ако ли не мисле стаяти на тргу, могу стати где имъ драго близу, али свакояко треба да плате царину. Као да є іошъ Милутинъ потврдіо (С. № 23) да трговци пролазећи мимо Брсково не стаю онде нити што плаћаю. Дубровчани су гледали да плаћаю само стару царину на пређашньимъ трговима, и за то се тужише владаоцима кадъ бы имъ се узимала нова царина на новомъ тргу. Тако се Душану жалише што є Дабижившъ поставіо тргъ на Требиню па узима динарь одь товара (100 ока) одъ трговаца кои иду у Дубровникъ и изъ Дубровника, а тази царина не вѫнмана одь века одколе свѣтъ сталь, по чему Душанъ опоменувши се да те царине ниє было ни за нѣгова деда ни прадеда ни родителя, заповеди: да не ѡногази трьга на трѣбнни, како га и прѣжде не было и да не вѫнма дабижнвь дѣбровьчаномь ни царине да никоега доходка ни трьговцѣ дѣбровьчкомѣ ни влахѣ ни срьбнив да никомѣ и кто грѣде в дѣбровникь (и) изъ дѣбровника, и ксаци властєли кои тє стоати по дабижнвѣ да не вѫнма царине тєзи до века (С. № 40). Али у другомъ писму (С. № 43), потврђуюћи свою наредбу за

Требинѣ, заповеди: да плаћа всаки царинъ по законъ како сѫ да. вали в родитель и прародитель царства ми. Исто понови и синъ нѣговъ Урошъ V године 1357, 25 Априла (С. № 50). Године 1361, 29 Септембра, Урошъ писа да Дубровчани не плаћаю царина, коихъ ниє было у деда нѣгова ни у родителя ни у старихъ нѣговихъ (С. № 54). Таке су слободе имали Дубровчани за Неманьића. Балшићи имъ опростише царину на Даню (С. № 63);[1] али да су у Зети быле и друге царине, то показуе друго писмо Балшића (С. № 64), у коме се опраштаю само оне царине, коихъ ниє было прѣе за Балшића ни за цара Стефана.[2] Іошъ ясніе говори Балша Балшићъ и Ђураћъ Страшимировићъ: првый каже: и трьговци кои минѹю в срьблє на даню да нє платє ницл ни да плакюю царинє ни бродокє коє нѣсѫ имали законь в цара стефана и в гюргя (Балшића); а другій: да нимь нѣ на даню царинє ни иднє ни нидѣ нигдѣ в мѡои земли тькмо да є ѡнакон како є било в цара в стѣпана (С. № № 70, 71). Види се да су у Зети дубровачки трговци плаћали само старе царине, т. е. на старымъ трговима, а одъ новихъ да су были слободни. За жито су обично плаћали царине два динара одъ мантиє (С- № 71). Деспотъ є Ђураћъ Бранковићъ поновіо обшту наредбу за царине: где ихъ ниє было за деспота Стефана, онде да ихъ не буде ни за нѣга (С. № 138). Дакле царине біяху у Србіи за деспота онако као одъ старине за кралѣва и царева. По томе деспоти писаше у своимъ писмима: коѹдє соу были трьговє и сланицє оу прькє господє и оу цара стефана тоѹзи да коѹдоу и сьди а нидє да нє коѹдоу нигдє (С. № № 73, 90, 91, 111, 137). Исто тако што нема уредбе за царину за кралѣва у Босни и што є Стефанъ Томашевићъ у кратко наредіо: да сє взема на нихь по законь права царина како є било и за прькє господє кралєвь босанскихь (С. № 153), то сведочи да є у Босни царина остаяла по прѣашньимъ уговорима безъ промене. Премда є банъ Тврткo тражећи самосталность и по томе гледаюћи да добіе Дубровникъ на свою стра-

[1] Градъ є Дань быо негде у Дукльи. Нѣга споминѣ Стефанъ Првовенчаный у Житію свога отца Неманѣ. Шафарика Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův, стр. 8.

[2] Одатле се оснмъ осталога види да су Балшићи освоили нешто србскихъ земаля на зетской мећи кадъ Србія біяше безглавна (1373).

ну, учиніо „милость“ дубровачкимъ трговцима (С. № 65): гдѣ сѣ годѣ вѫзма царина в владании господина бана тврьтка да сѣ нигдѣрь нѣ вѫзѣ ни єдна царина на дѫбровачкомь ни на чємьрє да ѥ всѣ свободно ѿда всакѣ царинѣ и ѿдь харакѣ колико кои годѣ дѫбровчанинь толико дѫбровачки конь толико трьгь цю ѥ годѣ дѫбровачко да є свободно в владании господина бана тврьтка, опетъ є после закрањивши се по свой прилици поставіо царину по староме. У истомъ писму (С. № 65), укинувши царину за дубровачке трговце, удари 2 динара царине на робу кою у Дубровикъ изъ Босне и у Босну изъ Дубровника возе люди банови, т. є. Бошњаци. Стефанъ Косача, војвода хумскій (С. № 144), Радославъ Павловићъ и деца му, господари требињски (С. №№ 129, 145), потврдише само старе царине. Султани турски, допуштаюћи у отетымъ земљама слободну трговину искаше да се плаћа по закону царина (С. №№ 113, 168). Изъ горњихъ писама Уроша I (С. № 17) и Балше (С. № 70) види се да се царина узимала и онда кадъ су трговци само пролазили съ робомъ у туђе землѣ: речю, узимала се и на увозну и на провозну робу. За то є трговацъ, плативши царину за право да може пренети робу у туђе землѣ, могао, ако є хтео, продавати исту робу и на домаћимъ панаћурима.

Осимъ царине за трговину, у србскимъ су земљама биле и друге, н. пр. десетци, плаћанѣ за путове, бродове, мостове, на вратима, превозима, по градовима, на састанцима и т. д., што се све зваше царина или данакъ. Одъ таковихъ данака као да нису были слободни дубровачки трговци, али се опетъ може мислити и противно по томе што споменици не спомињу шта се плаћало и што често долазе речи: да ходѣ свободно, бєзь харакѣ и т. д. Душанъ, кои ниє имао за што праштати оно што є было за нѣговихъ старихъ, и кои є потврдіо све старе царине, у истомъ писму (С. № 43) писа: да нимь сѣ нѣ вѫзма царина на трѣбинн да нн на єдномь пвти нн на бродѣ тькмо всаки да ходи свободно бєзь всакѣ харакѣ. Тешко є казати како су стаяли Дубровчани съ Михаиломъ Асеномъ, кадъ съ њимъ учинише уговоръ (С. № 16) противъ Уроша I, него рекао быхъ на єднако, као што се може мислити по томе што су обећаня њихова нѣму и нѣгова њима єднака. По уговору трговци њихови біяху слободни одъ свакога

данка: да нмь сѣ нѣ кѣзмѣть кѫмєрєкь нн никнрє нн кь градѣ нн на ськорє нн кь селѣхь нн на мостє нн на рѣкахь нн на пѫтєхь. Премда є то уговорено и за Бугаре у Дубровнику, кои могоше продавати и куповати кѣзь кьсакоє данье н да нмь сѣ нѣ кѣзьмєть никорє данье нн на кратєхь нн на мостє нн на бродє нн на пѫтн, опетъ є очевидно користь была у Дубровчана. Исто ихъ тако и Стефанъ банъ босанскій у уговору съ њима 1249 године (С. № 14) ослободи одъ свакога другогъ данка. Али што се такови данци спомињу у писмима, ако се и праштаю Дубровчанима, то већъ показуе да су се могли узимати одъ Дубровчана. И доиста се трагови томе налазе у споменицима. Балша господаръ зетскій ослобођава дубровачке трговце само одъ онихъ „царина и бродова", коихъ ниє было за цара Стефана (Уроша V) и брата Балшина Ђурђа (С. № 70), дакле є другихъ царина было како у Зети тако и по другимъ земљама србскихъ царева. Султанъ є Мухамедъ II наредіо да дубровачки трговци плаћаю стару закониту царину и „бродовштину", т. є. што є было за царева и деспота. Бродовштина є као плаћа за превозъ и мостове, была найважніи данакъ и за то се у писмима спомињ само она; али што є речь „царина" врло пространога значеня, съ тога є у тами ко разбира ову стварь. Што нема података, съ тога є тешко казати како су стаяли дубровачки трговци према данцима кои су были у србскимъ земљама. Као да се не бы погрешило кадъ бы се казало да су Дубровчани, где се годъ изъ државнихъ догађаи нису могле извести особите олакшице, плаћали за право што су могли трговати, и то не само све царине за трговину него и наметъ на путове као и домородци. А да ништа не бы было противно писму Душанову (С. № 43), валя узети да се у томе писму наметъ на путъ и бродове тиче само Требиня и да су само одъ требињске царине и бродовштине были ослобођени дубровачки трговци, єръ є ниє было у стара времена. По томе опраштаюћи имъ особитимъ писмомъ (С. № 40) требињску царину, Душанъ хоће да су слободни и одъ свакога другога намета требињскогъ, кои постави Дабижив: ето за што є къ речима: да нѣ вѫзима нн царинѣ додано: нн коега доходка. На тай начинъ видимо да су Дубровчани за царину у обширномъ смислу гледали да се само старе уредбе држе и настаявали

да се ни по коимъ другимъ местима не узима одъ ньиховихъ трговаца царина осимъ онихъ где є была одъ старине. Тако навалише на своєга граћанина кнеза Гргура Вукосалића да укине царину, кою беше поставіо подъ Стономъ на дубровачкомъ путу, и онъ дознавши да є у писму Єлене жене Дабишине забранћено поставити царину предъ Стономъ на путу у Стонъ и изъ Стона, укиде царину правдаюћи се Дубровнику (С. № 91).

Была є іошъ царина на со и на лаће. О првой ћу говорити после. А царина се на лаће споминћ само у єдномъ писму, и то врло неразговетно, а на име у уговору Влатковића съ Дубровникомъ противъ Стефана Косаче (С. № 141). Влатковићи добивши одъ Дубровчана граћанство и удруживши се съ ньима дужни біяху чимъ годъ послужити граду. Прво обећаше ратовати на Косачу, а за тимъ дадоше граду нешто царине одъ лаћа и соли. Како іошъ пре обећаше, да ће, ако закупе царину на лаће, половину дати Дубровчанима, ако кнезъ и властела хтетбуду, али да лаће стоє на пређашньимъ местима (т. є. у истымъ пристаништима), на што и добише одъ Дубровчана писмо; и како садъ у ратно доба по различнымъ превратима заприличи да ће Влатковићи безъ закупа добити царину на лаће и на со, т. є. да ће имъ по ратномъ праву допасти места где се узимала та царина, и по томе не желећи ударити натрагъ одустати одъ пређашћега уговора. Влатковићи обећаше, ако безъ закупа коимъ му драго начиномъ добію царину на лаће и на со, целу или део одъ нћ, да ће половину дати Дубровнику извадивши себи четвртый део. Ова се погодба не може сасвимъ разумети, али є за насъ важно то што є была царина на лаће у Хуму и што су и Дуброчани имали део у закупу.

Осимъ тога Дубровчани су іошъ у србскихъ владалаца закупльивали царину на со. У име тога закупа подхватали су се Дубровчани да ће по одређену цену продавати со. Уговарајући съ Михаиломъ Асеномъ (С. № 16) да имъ и у напредакъ остане закупъ по пређашньимъ погодбама, Дубровчани казаше какве су быле те погодбе и коихъ су се земаля тицале. Ево ньиховихъ речій: а кѣдомо дє ѡдь кьсє соли коѣ сє продае нє кєує лѣдьмь рашькимь полокнна ѡдь добитьє да има свєто

тн царство а двгв половинв да имa ѡнькина дюбровьука како было въ стари ꙁаконь . . . а вѣдомо ѡдь рѣкѣ дриньскѣ до нересткѣ кимерекь (закупъ) сольски да несть на нио место разькѣ къ дюбровьнику. Ямачно є по томе Уропъ I писао Дубровчанима да се узалудъ противе платити део закупа калуђера Никона изговараюћи се да є нѣгова со у туђимъ рукама, т. є. изванъ земаля где є закупъ: закупъ є Никоновъ у Дубровнику и по томе Дубровчани треба да даду или со или новце (С. № 13). У другоме писму (С. № 21) Уропъ I потврди да закупъ (соный) остане по староме закону како є было у отца нѣгова, али далѣ додаде: трьжинци каши да гредв на брьскоко и дакше десетькь ѡдь соли и потолл да си гредв кралевьства ми скрозѣ мою ꙁемлв сободьно а да ки сѣ нѣ взѣмлѣ нищьто, т. є. одъ соли; али се царина узимала по себи. То показуе да су Дубровчани трговали и солю по србскимъ земляма давши найпре десетакъ у Брскову. Съ другчіомъ погодбомъ закупише Дубровчани царину на со у Котору у Владислава. Обрекоше плаћати му за три године по 500 дуката златнихъ тако да нѣгови власи узимаю на годину по 10000 товара соли; ако ли не бы толико узели, онда ни они да не плате колико су обећали (С. № 41). Година се почињала одъ Августа по староме закону (С. № 56). У погодби є главно да Дубровчани сами тргую: да се нигде не продаe со осимъ на одређенымъ местима, коя се зваше „сланице“. Краль є Тврткo I саградіо у драчевичкой жупи градъ св. Стефана и поставіо у нѣму „сланицу“ да боудеть трьгь соли продаванїм. Дознавши за то Дубровчани послаше къ нѣму властелина кнеза Драгоя, а молѣ и просѣ да твзи в томь мѣстѣ в градѣ и ѡдь ѡнѣмь градомь нѣ постакн сланицѣ ни да се соль продаe . . . дюбровникь има ꙁаконѣ старѣ съ всѣми рашкими господами да в приморню нѣ кѣдѣ нигдѣрѣ постаклень покн трьгь разькѣ на место где несть киль постакленъ в прькыхь ѡкнуни трьгь и места. И краль укиде сланицу (С. № 68). Исто тако Ђураћъ Балшићъ потврди своимъ писмомъ да сѣ нѣ продака соль ниђѣ нигдѣ тькмо како є было в цара в стѣпана. По мѣстѣхь кѣдѣ сѣ ѣ продакала (С. № 71). И деспоти србски потврђиваше трговe и сланице само на старымъ местима како є было за Душана (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Владиславъ синъ Стефана Косаче приставши съ Дубровчанима противъ своега отца, допусти своимъ людима да иду у Дубровникъ трговати солю и

другомъ робомъ, т. є. куповати со и другу робу, и обеħа да не ħе поставляти новихъ сланица: да нѣсамь колань — вели — ни да могѫ ѵнинити гакелѫ ѿ продае соли нигдиръ ѵ ксемь нашемѫ котарѫ разма одь оних гди сѫ наредила господа стара прька косанска и срьиска а тон єсть єдно на дрикних (лаħама) а дрѵго ѵ дѵкровникѫ трєтнє ѵ котарѫ (у Котору) ѵєткрьто ѵ ѯєти ѵ свєтога срьħа на коганн (С. № 132). Одатле се види да су Дубровчани радили да продаи соли буде све веħа и колико се може да остане само у ньиховымъ рукама. Уобште одъ соли є бѡо знатанъ доходакъ и Дубровчани имаше одъ нѣ велику користь. За продаю на мало требаше више вештине и више трошка на чиновнике: съ тога бияше пробитачніе дати є у закупъ людима вештымъ, а то су были Дубровчани. Али као да є тешка была за народъ погодба, съ коіомъ имъ Воиславъ даде закупъ, єръ на скоро изъ писма Уроша V (С. № 55) видимо да є Дубровникъ имао ратъ съ Которомъ и помиривши се Воиславъ потврди да є доиста дао у закупъ Дубровчанима за 900 перпера (С. № 56). Народъ є у приморскимъ градовима веома пазіо на со. У познімъ статутима брачкимъ видимо да се неколико продавало народу по маню цену него што є была обична. Тако се у Котору іошъ докъ бияше самосталанъ (до 1420 године) одъ старине 608 модія соли раздавало народу (безъ новаца), а ко є имао право продавати со па ние радіо по закону, онъ є плаħао 500 перпера глобе.[1]

Али осимъ трговине обичнимъ стварима за потребу Дубровчани су трговали и робльмъ. Важно сведочанство имамо у жалби кнеза Црномира (С. № 18): придоше каши лѧдиє и єше моєга ѵлокѣка лѧкана и добитькь ѯѣше и послахь кь камь кратитє ми и нє дастє инпарє нь паує га продастє, и пакь єстє дрѵгє лѧди три ѵлокѣкє тєрє женѫ и пакь послахь камь и нє дастє ми нхь ньє продастє єдьиє ѯла морє а дрѵгє камо ки хтѣни, и пакь ми єстє моєга ѵлокѣка рѧхотѫ и продастє га. У далматинскимъ є градовима было робова: по ньиховымъ є законима дужникъ, кои се ние могао одужити, постаяо робъ. Премда су по ньиховымъ земляма живели тежаци коє слободни коє подъ господарима, опетъ нису были робови него су само дужни были служити у нечему господарима.[2] Али кадъ се умножише племиħи и други

[1] Райцъ, у Сборнику Валуєва, стр. 48.

[2] Райцъ, у истой кньизи, стр. 94, 131

знатни люди, не бы доста поданика, те куповаше роблѣ. Изъ Босне су добіяли робля изобила, па кадъ се стеже та трговина, опетъ на Корчули бы оставлѣно кнезу право да може купити две или три servas patarinas de Boxna.[1] Отуда се може разумети за што є у Босни онако дуго траяла трговина съ роблѣмъ. Разлика у вери и єресь патаренска подржаваше є. Ратовима и четованѣмъ добіяше се роблѣ. Райцъ наводи о Радославу:

Єръ имъ не да робити Котаре
Ни свлачити цркве ни олтаре
Ни продават' сужнѣ у Латине.

У некимъ є градовима было слободно куповати себи роблѣ али є было забранѣно трговати ньимъ; а у другимъ є было слободно обоє. Особито є у Котору было силно роблѣ, као што се види изъ многихъ закона нѣговихъ о робству.[2]

Дубровникъ є, као што видесмо, имао свуда поверенѣ ради богатства и независности и ради тврѣе своихъ уговора. У томе Турци разбивши и погубивши на Косовомъ полю последнѣга српскогъ цара Лазара покорише Србію подъ свою власть оставивши деспотима нѣзинымъ єдва сенку одъ независности; пакъ задаше страхъ и босанскомъ кралѣвству, коє истомъ беше постало. Боєћи се себе деспоти и владаоци босански даваше у Дубровникъ на оставу своє благо, скупоцене ствари и новце. Има много писама о такимъ оставама. Деспоти и родбина ньихова, Вукъ Бранковићъ съ децомъ, деспотъ Ђурађъ Бранковићъ, войводе хумске Сандалъ са женомъ Єленомъ и Стефанъ Косача, владаоци требиньски Радославъ Павловићъ и синъ му Иванишъ и властелинъ ньиховъ Браилъ Тезаловићъ, сви имаху у Дубровнину оставе за себе и за своє потомство. Нешто су и сами узели натрагъ, али су найвише добіяли наследници ньихови. Како су и стари поклади све више требали па се натрагъ узимали, тако є и новихъ бывало све манѣ; найпосле видимо где наследници само примаю благо у Дубровнику сачувано, а сами вечъ не

[1] Райцъ у истой кньизи, стр. 32.

[2] Райцъ, у истой кньизи, стр. 128, 129.

даю ништа на оставу — жалость коя є долазила одъ ярма турскогъ. Обично су господари или сами или понайвише по своимъ посланицима давали благо Дубровчанима на оставу и одъ њихъ узимали потврду да су примили. А узимати натрагъ могли су или сами, сконмь кипомь или пославши по коме писмо са своимъ печатомъ и подписомъ. Дубровчани су добіяли потврду да є покладъ враћенъ подпуно. Изъ писама се види да су Дубровчани у томъ послу поступали врло поштено нити є кадъ было тужбе да су што затаили. Примаюћи покладъ клели су се да ни на кои начинъ не ће погинути, него да ће се вратити као што треба. Тако кадъ умре Стефанъ Косача, а синови се нѣгови не явише за отчину оставу, Дубровчани писаше: тьда мн кнєзь ѡбранн н кластєлє дѣброкаѵцн хотѣє по нашнєхь прнєхь поутєнѣмь ѡбнуѵю скакѡмѫ нашѫ прькь покаꙁати на прнмаєньою ρєѵєнѡга покладa ѫ нашь комѫнь прнмнсмѡ га ꙁбронсмѡ н нѫмѣрнсмѡ прѣдь когѡмь поутєннємь господнннѡмь мнтрополнтѡмь господнноль дакндѡмь прѣдь кнѩєнмєноканнємь кнтєꙁѡмь н кѡморнникѡмь кнєꙁомь прнбнсакѡмь прѣдь крстнннѡмь ѵєрѣнкѡмь н прѣдь поутєннємь кѡморнникѡмь кнєꙁѡмь радоюємь кранунковнѣємь. н на тѡ на скє кнше ρєѵєнѡ н ѫпнсанѡ мн кнєзь н кластєлє дѣброкаѵцн ротнсмо сє н ꙁакласмѡ на скетѡмь єкангелню кожнюмь н на ѵасноль крстѫ да намн нє ће на маше прнти сннокѡмь ρєѵєнѡга господнна хєрцега стѣпана нн нчємь комѫ сє цо ѫспрнстон по тєстаментѫ кнше писанѡмь. н ꙁа кѣроканые окоган листа покелѣсмо н пєчатнти нашѡмь пєчатю кѣроканѡмь кнсжѣмь (С. № 157). Тако се обично примала остава. Али и кадъ се враћала остава, врло су были Дубровчани на опазу. Тражили су найвернія свѣдочанства да є писмо истинито и да има право онай кои хоће оставу да узме. Особито су пазили кадъ бы замрла права наследна лоза. Сандалъ поименце назначи ко ће и колико ће примити оставлѣнога блага ако онъ умре безъ деце (С. №№ 108, 112, 115). Кадъ умре Браилъ Тезаловићъ, иначе Михоевићъ, па синовацъ нѣговъ Ђурађъ Богишићъ заиска да му даду покладъ, онда Дубровчани заповедише своимъ посланицима те распыташе за родбину Браилову. Деветъ се свѣдока заклеше да су служили и дворили съ Браиломъ и нѣговимъ братомъ на двору Радослава Павловића и да знаду савъ родъ нѣговъ. По њиховымъ речима, сва браћа, синови и кћери Браилове помреше; осташе само три синовца одъ

млађега брата Богише подрекломъ Хвала, али двонца умре-ше, и само Ђураћъ Богишићъ иначе Хваловићъ оста єдиный законитый наследникъ племенскога поклада (С. № 156). Та-ко се доказивало да се по закону иште.

Кадъ човекъ погледа какве су се ствари давале на оста-ву, зачудиће се како су скупоцене и лепе. Међу њима су венци, појаси, посуће, чаше, таньири, ожице, свећняци и си-ла другихъ стварій, између коихъ су єдне биле одъ сухога злата, друге одъ чистога сребра па позлаћене и искићене би-серомъ и драгимъ каменћмъ свакояке боє и т. д. Има се за што мислити да су ако не све а оно найвише тихъ стварій куповане у Дубровнику. По сведочанству Апендинову[1] іошъ є много пре Кулина бана Дубровникъ добіяо драге метале изъ Србіе а особито изъ Босне. Босански су и србски руд-ници были богати металима; много се добіяло сребра поме-шаногa са златомъ и тако се сребро звало *глама*. Око го-дине 1400 тако се у Дубровнику умножише златари да се и по селима раселиште. Особито су богати были србски руд-ници у Новомъ Брду, Янову и Кратову, коє Дубровнику даде деспотъ Ђураћъ за 200.000 дуката на годину. Дубровачки зла-тари веома вешти біяху вадити изъ гламе зрна чистога зла-та, и кои у оно време живеше, Bertrandon de la Broquière, Filelfus и Philippus de Diversis, диве се богатству драгихъ ме-тала, коє онда біяше у Дубровнику[2]. У нашимъ се спомени-цима XV века сребро помешано са златомъ єднако зове „гламско“ према „беломе“ или простоме чистомъ сребру; али осимъ два познія писма Стефана Томашевића и деспота Ђур-ђа немамо нигде више спомена о праву, по коме се трговало драгимъ металима. Првый є допуштао износити изъ Босне сребро коланo (нечисто?), а забраньивао износити сребро нєколано (чисто?): да ѡдсада на прѣда цо би годи нихь трьговци или нихь слѹгє срєбра носили иѕ нашєга рѹсага и дѹбровникь или ни-дє кѹдє имь драго цо би сє годи нашло и кога нихь трьговаць или слѹга срєбра нєколана да мѹ сє нє море нно ѹзєти срєбро него ѡно-лико само колико сє нандє срєбра нєколана а ѡнон цо є колано да

[1] Д. I, разд, II, к. I, гл. X.

[2] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 163.

понесе на слободнѫ или мѫ ѵ дѫбровникь или нигда кѫда мѫ драго бе3 нигдине 3абаве краљевьства ми ни властеѡ монхь и ни власника ни царинника нашихь (С. № 150). А другій є потврдіо 3а кѫповање сребра и трьговање по 3емли господства ми, ѡскѣнь смедерева, и нѫ-носити свободно ѵ дѫбровникь (С. № 138).

Нису се давале у Дубровникъ на оставу само драгоцене ствари, него и новци, шипке злата и сребра, кесе бисера. Не може се изъ писама сасвимъ поуздано дознати є ли Дубровникъ све новце узимао съ погодбомъ да ихъ врати съ интересомъ. Како се єданъ путъ споминѣ интересъ а другій путъ не, може се казати да су Дубровчани према околностима узимали новце само да чуваю а да не плате интереса. Али се у писмима спомине и да су Дубровчани узимали новце подъ интересъ (на добитие). Тако су узимали у Сандала и Радослава Павловића (С. №№ 107, 114, 127, 128, 139). Обичный є интересъ био петъ на сто (петь по кантинарь). Радославъ Павловићъ, давши Дубровчанима свой део у Конавлю, доби допуштенѣ да може оставити у њиховой обштини 10.000 дуката по 5% тако да кадъ ихъ захте натрагъ узети на два месеца пре яви. Види се да є то было пробитачно за Дубровникъ по томе што су Дубровчани у другомъ уговору съ Радославомъ ячи будући задужили Радослава да не узима тихъ новаца изъ њихове обштине пре две године; или су може быти хтели тимъ смести га у нѣговой непріятельской намери. Али су му опетъ допустили да може и у напредакъ тако давати новце на оставу.

Дубровчани су давали новаца у заямъ босанскимъ (и другимъ) владаоцима. Тако Остоя оставля 500 перпера доходка стонскога да се измири дугъ Тврткa I, 2550 дуката, (С. № 83). Стефанъ є Томашевићъ платіо дугъ Тврткa II, 209 литара и 4 унціе сребра одъ 2500 перпера обичнога србскогъ доходка (С. № 152). Дугъ отца своєга Томе обећао є платити одъ своихъ новаца (С. № 151). Владиславъ Стефановићъ (С. № 74) и синъ му Балша (С. № 171), войводе св. Саве, узимали су у заямъ новаца одъ Дубровника, првый да бы имао болѣ ємство за покладъ Сандаловъ, а другій — за свой годишньій ужитакъ.

Најпосле іошъ треба што казати о новцима. На жалость, у споменицима имамо врло мало о њима. Само знамо да су Дубровчани у трговини са суседнимъ србскимъ земляма рачунали на дубровачке перпере, кои су вредили колико и млетачки. Да су дубровачки и млетачки перпери были єдне цене, то се види отуда што се у писмима єдна сума казує дубровачкимъ и млетачкимъ перперима єднако. Тако є н. пр. Душанъ одредіо єрусалимской цркви св. арханђела на годину по 500 перпера млетачкихъ (С. № 35), а Урошъ V за истый доходакъ каже да є 500 перпера дубровачкихъ. На овихъ 500 перпера іошъ додає 500 перпера дубровачкихъ, кои долажаху за Стонъ (Г. А.), а Стефанъ є Дечанскій продао Стонъ за 500 перпера млетачкихъ на годину (С. № 37). Дакле є 1000 перпера млетачкихъ было єднако съ 1000 перпера дубровачкихъ. И царица є Мара примала одъ Дубровника данакъ єрусалимской цркви, кои є после пренесенъ на атонске манастире, у перперима дубровачкимъ (С. № 165; Г. Б.). У другомъ писму (С. № 47) Урошъ V брои доходакъ одъ Стона 500 перпера млетачкихъ; али на истомъ месту назива тихъ 500 перпера и дубровачкимъ и млетачкимъ; пѣть сьть пєрпєрь дѣбровьчкихь бєнєтьчкихь ѿ стона, коє іошъ болѣ доказує да су се иста имена често мешала єдно съ другимъ што є вредность была єдна. Кадкадъ су се перпери казивали дукатима, кадкадъ динарима дубровачкимъ. Ево како се у нашимъ писмима показує да су стаяли єдни према другима. Дукатъ ниє свагда было єдне цене, него му се као крупномъ златномъ новцу мењала цена. Перпери су и динари као новци сребрни, а особито последньи, ситни будући, имали свагда єдну цену. Око године 1362 продао є Воиславъ Котораниннъ Дубровчанима соный закупъ, као што самъ каже, за 900 перпера (С. № 56), а по речима дубровачкихъ посланика за 500 дуката (С. № 41). Отуда видимо да є перперъ стаяо према дукату као 9 према 5, т. є. у дукату є было 1 и $^4/_5$ перпера. Године 1470 добила є царица Мара одъ Дубровчана єрусалимскога данка 500 перпера а у своимъ ихъ запису обратила у дукате, те є изашло 147 дуката, а „тада є — вели, дукатъ ишао по 41 динаръ“. Одатле видимо да є после сто година перперъ стаяо према дукату као 5 према $3^{59}/_{147}$; т. є. у єдномъ є дукату было скоро 1 и $^1/_{11}$ перпера, дакле є цена

злату мало пала. Одатле іошъ дознаємо да є у 1 перперу было око $12^{1}/_{20}$ динара.[1] Дубровачки су новци ишли у Србіи и у Босни. Стефанъ ихъ Томашевићъ хоте забранити у Босни; али одмахъ на молбу посланика дубровачкихъ допусти да иду као што є было одъ старине за првихъ кралѣва босанскихъ (С. № 154). У XIII а понайвише и у XIV веку Дубровчани су у уговорима своимъ са суседнимъ земляма броили новце на перпере починюћи само ту єдну речь а смисао іой сасвимъ разумеюћи. Нема сумнѣ да є смисао те речи было ясанъ; єръ се ньомъ казивало само коликій є новацъ. Али одъ друге половине XIV века, а наиме првый путъ у писму Дабишину (С. № 81), перперъ већъ долази заєдно съ речима „динаръ“ или „динаръ дубровачкій“, као да бы се болѣ знало коликій є; у целоме XV веку већъ є врло редко, не више одъ два три пута, употреблѣна та речь сама, не одрећена другчіе;[2] али и ту треба разумети као да є одрећена, као што се види изъ писма С. № 165, где се єданъ путъ говори просто о перперима дубровачкимъ а другій путъ стои за исте перпере колико чине другога новца. Тако є и динаръ значіо, као и данасъ што значи,[3] новацъ одрећене величине и вредности, и више пута у нашимъ писмима[4] употреблѣнъ самъ за себе, само му є кадъ кадъ додана речь „дубровачкій“. Садъ треба казати како су се могла два позната новца употребљивати у єдномъ рачуну за єдну множину новаца? Не може се мислити да є то доиста тако было, и по томе валя признати да се єдномъ одъ две речи показивало само какви су новци, коима є друга речь показивала величину и вредность. Ево како обично стои у писмима: толико и толико „перпера динара дубровачкихъ“. Иза броя одмахъ иде речь „перперъ“, коє показує да су се броили перпери; иза тога иде речь „динаръ“, коя безъ икакве сумнѣ овде значи уобште новацъ, а по томъ є у оно време іошъ требало и нѣга

[1] О перперу (ὑπέρπυρον) в. Ducange, Glossarium; нѣгово De Imperatorum Constantinop. numismatibus, стр. 123. У Венелина, по Ленклавію, у молдаво-влашкимъ споменицима, стр. 8.

[2] В. н. пр. С. №№ 152, 165, 169.

[3] В. Речникъ В. С. Караџика, друго изд.

[4] В. н. пр. С. №№ 40, 71, 124, 125, 128, 136.

изближе одредити, и то речю „дубровачкій“.[1] Было како му драго, ради реда у коме стоѣ речи дужни смо ихъ тако разумети. Дакле горнѣ се речи могу другима овако казати: толико и толико перпера дубровачкогъ новца. Да тако валя разумети, то ће потврдити другій редъ, у комъ стоѣ речи неколико пута у нашимъ писмима: динара дѫбровачцихъ чєтири тисѫће и двѣсти и шєсдєсєть и шєсть перпєра (С. № 112); динара дѫбровачцихъ чєтири тисѫће и с. ҳ. s. перпєра (С. № 123); динари чєтири тисѫће и двѣстѣє и шесть дєсєть и шесть перпєрь; динара ρ и s. перпєрь и ҳ. динара (С. № 124); динари ρ. и s. перпєрь ҳ. динари (С. № 125). Обично се име новцу ставля иза броя: дакле ће и овде перперъ быти одређенъ новацъ, а динаръ или управо динари само ће значити да су се ти перпери примали у дубровачкомъ новцу, и по томе треба превести: „дубровачкога новца толико и толико перпера“. Да овде динаръ значи уобште новацъ, то се види іошъ и отуда што ѣ у писму С. № 125 одмахъ за броѣмъ перпера ставлѣнъ іошъ и брой динара (ҳ), где динаръ већъ ниѣ уобште новацъ него има за себе цену: иначе се не бы ѣданъ брой истихъ новаца разбіяо на два: 4266 и 7. Тако ѣ уобште употреблѣнъ динаръ за сребрне новце у писму С. № 127, где се за целу оставу каже „дѫкатѣ и динарѣ“, па се онда за те „дукате и динаре“ изближе каже да чине к. тисѫће и ѣ. цлать дѫкать ҳлатѣхъ и ѳ. тисѫкь перпєрь динара. Найпосле можемо се о томе уверити и тимъ што речь „динаръ“ долази свагда у множини динари, у коіой и данасъ значи само новци уобште. Текъ у познімъ писмима изъ свршетка XV века долазе у поремећеномъ значеню речи перперъ и динаръ. У ѣдномъ стои: примихъ перпєрь ҳ сать и ҳ и s перпєрь и динарь (С. № 162), а у другомъ: примихъ перпєрь ρҳs и динара и дѫбровачцихъ (С. № 171). Види се да се у оба броѣ и перпери и динари као и у два пређашня (С. № 124, 125); а съ тога треба у првомъ читати овако: 766 перпера и 1 динаръ. А у писму С. № 170 као да су само премештене речи: перьперъ шесть сать динара дѫбровачцихъ место: шесть сать перпєра динара дѫбровачцихъ; или може быти овде речь перперъ да значи новце у обште место динара, а динаръ да ѣ већъ новацъ одређене цене. Было како му драго, може се слобо-

[1] В. н. пр. С. №№ 81, 85, 95, 96, 98, 103 107, 126, 127, 150, 165.

дно казати да су до крај XV века перпери још ишли и да се на њихъ рачунало и у Дубровнику и по суседнымъ србскимъ земљама. А и острва су далматинска знала за перпере и употребљавала ихъ као што се види изъ њиховихъ закона. Значећи сребрнъ новацъ често динаръ у нашимъ писмима стои поредъ дуката, за кои се онда понајвише још каже да є „златанъ“, као за разлику одъ сребрнога динара. Кадкадъ се дукатъ употребљава и безъ тога додатка само за то што му ниє одъ потребе, єръ є свагда было златанъ. Болѣ сведочанство томе имамо у писму наследника Сандаловихъ (С. № 163), у коме кажу да су примили покладъ у дукатима не називаюћи ихъ златнима; а исти су дукати названи златнима у писму, коимъ нхъ є Сандалъ дао на оставу (С. № 112). Дубровчани су примаюћи новце на оставу броили и на аспре. Сандалъ хумскій писа имъ да є приміо одъ њихъ натрагъ све аспре, коє су быле у њихъ на остави (С. № 105), где аспре као, да значе уобште новце были какви му драго. По свой прилици у томъ су ихъ смислу употребили Лазаръ и Стефанъ Ђурђевићи Бранковићи (С. № 146, 147). Али се у писму, коимъ Дубровчани признаю да су примили покладъ одъ деспота Ђурђа Бранковића, аспре броє управо као новци одређене цене: и аспрь тридєсєти и дка сакала а ѡдь нихь к. сакалъ, а ксакомь по тридєсєти хилиада аспри. s. сакалъ, а ксакомь по четридєсєти хилиада аспри . . . . сима аспрамь тисѧка тисѧкь аспри (С. № 130). Изъ свега се види да су се аспре као византійски новци употребљавали найвише у православной Србіи.[1]

Кадъ є речь о новцима, ваља још казати и за драге метале колико се споминю у уговорима између Дубровника и суседнихъ земаля. „Кова“ (метала) златнога и сребрногъ осимъ новаца још є было и у шипкама и различно урађена у домаћимъ стварима и накитима. Шипке су се драгога метала обично мериле или имъ се вредность казивала у новцу. Одъ деспота Ђурђа Бранковића примише Дубровчани злата у „веригама“ пунихъ неколико кеса. Съ тимъ є было послано и сребро у кесама и измерено (С. № 130). Метали су се и израђени мерили. За злато се не говори у нашимъ

[1] О аспрама види у Венелина у молдаво-влашкимъ писмима, стр. 96.

споменицима какво є; него є сребра было одъ више руку. Сребро „фино“, т. є. најболѣ; сребро „бело“ или чисто безъ злата или друге какве руде; сребро „гламско“ или чисто смешано са златомъ одъ руде „гламе“; сребро „плико“, сребро „болано“, сребро „неболано“: — одъ толико є руку было сребра, послѣдня три не разумемъ. Мислимъ да прво одъ ова три (плико) значи сребро у шипкама, а послѣдня два да значе исто што и нечисто (болано) и чисто (нєболано).

Највећа є мера за драге метале была „литра“; за литрама су ишле „унціє“, а за њима „аксаге.“ Колико є литара пре ишло у оку, то не знамо, али садъ у єдной оци имаю четири литре. Унція є была $^1/_{12}$ литре, али, рекао бихъ, не свагда, єръ у статуту острва Млета єдна литра има садъ 13, садъ 18, садъ 12 унція.[1] Не знамъ ни аксага колико є ишло у унцію: него у писмима узъ унціє нема више одъ 5 аксага, а узъ литре безъ унція стои на єдномъ месту 19 аксага (С. № 126). Меру за тежину осталихъ стварій, коима се трговало, имамо у дубровачкимъ уговорима „товаръ“, у коме садъ има 100 ока. За ствари, коє се могу сипати, налазимо єданъ путъ у уговору Балшића Зетскога съ Дубровникомъ (С. № 71) меру, коя є особито была у обичаю у Србіи и звала се „мантія“: да кѹпѹю трьговцн дѹбровьчьцн по моѡн ѕємли и по монхь рѣкахь жито, и да га могѹ нѕнѣсти свободно платнкшє к. динара ѡдь мантнє.

Прегледавши по споменицима што има за трговину, ваља намъ казати да су се погодбе између Дубровника и српскихъ земаля ради трговине свршиле за српскихъ кралѣва и царева. За босанскихъ кралѣва не видимо да є што ново уговарано за трговину, а деспоти српски само потврђиваше старе уговоре. На тай начинъ Дубровчани сасвимъ докучиваше за чимъ иђаху остаюћи єднако на старымъ пробитачнымъ уредбама. Али овде долази пытанѣ: како є стаяла трговина дубровачка према домаћой? Ни у писмима ни у законику Душанову нема ништа особито наређено за трговачку дружину, по чему се може мислити или да є ниє ни было у данашнѣмъ смислу, или ако є и была, да є была врло слаба

[1] Statut oli zakoni od universitati otoka od Mljeta. Dubrovnik, za godinu MDCCCLI, svez. III, 1852; види гл. 63, 66, 68.

и безъ єдинства. Споменици сведоче да є у Србіи было и домаћихъ трговаца; али за ньихъ ниє было никаквихъ олакшица; у свему біяху претежніи странци, Дубровчани. Отуда се види да србски трговци нису были якъ и знатанъ део народа и да своіомъ радньомъ нису могли помагати држави да развіє индустрію и да се обогати; они су были єдини люди, и съ те ихъ є стране сматрала влада. Слаба трговина съ єдне стране а съ друге срећни ратови не могоше показати влади да є трговина съ индустріомъ народу єдна измећу найглавніихъ грана државнога живота, єданъ измећу найглавніихъ извора, кои чине да се народъ богати и развія. Она є видела где само ратовима Србія расте и яча; али є ли было напредно тако растенѣ и є ли се было добру надати одъ такога ячаня? — о томе ниє мислила. Дубровникъ іой беше засеніо очи раскошемъ и красотомъ своихъ рукотворина; біяше іой потребанъ као миранъ суседъ и приятель, кои плаћаше знатанъ данакъ за землѣ: и по томе сви уговори съ Дубровникомъ нѣаху нѣму на користь. Узимаюћи самъ све користи одъ трговине и индустріе, Дубровникъ упропасти све домаће трговце и занатліе. Србіи остаяше само да ради о сировой роби; па ни у томе не видимо ничимъ да є влада особито помагала. Само є єданъ путъ писао Милутинъ да поданику нѣгову, кадъ продає Дубровчанима жито, не буде ни одъ кога ни какве силе (С. № 29). Найвише се извозило жито, стока и метали. Влада є само допуштала да се слободно продає, па и то онда кадъ стадоше молити Дубровчани, коимъ є требало да безъ сметнѣ могу куповати и посла давати своимъ занатліяма. А како ова главна извозна роба прекo требаше Дубровчанима, колико бы користи могла учинити србска влада своме народу да є другчіе уговарала съ Дубровникомъ за трговину! Имамо речи Санкове (С. № 97), где се жали што Дубровчани не ће по одређену цену да купую нѣгову робу, него му є валя слати у друго место да се прода. „Люди мои — пише — продаю которско жито по 10 перпера товаръ, а толико ми вы не бысте дали; и я посла 200 ованца и оне ће ми донети 200 дуката, а вы ми толико не бысте дали.“ Изъ ове се жалбе Санкове добро види како су были лукави у трговини Дубровчани, кои гледаше само на свою користь и кадъ беше згода чинише криво суседнымъ

продавцима. Што се тиче жита, соли, стоке и метала, ако су Дубровчани и были сасвимъ у руку суседима, опетъ су умели трговачке користи навити на свою страну.

Судъ є између Срба и Дубровчана врло знатна ствар у исторіи просвете српскога народа. Нема сумнѣ да законикъ цара Душана ніе было само плодъ мудрости нѣгова времена, него се онъ радіо за целе векове, за ков се развіяо животъ српскогъ народа и рађале се нове државне потребе. Али опетъ не имаюћу споменика не можемо сасвимъ знати какве є законе имала Србія пре Душана сама за себе безъ Дубровника. Што годъ имамо изъ тихъ времена у споменицима, све се тиче колико Србіє толико и Дубровника, и по томе у уредбама за суђенѣ какве быше међу њима не може се поуздано казати шта припада управо Србіи шта ли Дубровнику. Како међу собомъ имаше посла, валя мислити да су по штогодъ и примали єдно одъ другога. Нити є могао Дубровникъ Србіи ни Србія Дубровнику наметнути своє законе, него имъ є валяло изабрати средину згодну за обоє. Єдно другоме не уступаше у развіяню судства, премда то развіянѣ не ићаше єднимъ путемъ. У Србіи є преобладала државна радня а у Дубровнику трговина: обоє у своіой радньи стаяше високо у савршенству. Ето за што су заєднічке уредбе њихове самосталне и за што ихъ треба разматрати као нешто особито, одвоєно одъ закона чисто дубровачкихъ и законика Душанова. Статути су Дубровачки по найстаріимъ споменицима написани године 1272 а „књига одъ реформація“ између 1315 и 1335; осимъ тога іошъ су два законика была написана године 1358 и 1462. Іошъ су были Parti de' Pregati, т. є. сенатске наредбе, ков су се чиниле већиномъ гласова[1]. Сви се ти статути у главноме подудараю са статутима другихъ далматинскихъ обштина и не иду међу споменике, ков самъ изабрао за свой посао. По томе оставляюћи другима да ихъ претресу, и прегледавши законикъ Душановъ на другомъ месту, овде ћу само показати шта у нашимъ писмима има за суђенѣ између Дубровника и Србіє.

[1] Appendini, д. I, разд. II, кн. I, гл. V.

Трговачко место будући Дубровникъ се већма него и ко другій бояо рата, кои му яко сметаше трговини. Съ тога налазимо у уговорима єднако уговорено: да нѣ ꙗзедн никоєре, нь то да сє нсьправлд сѫдомь; или: и ако сє коѣ крамола ѫунин мєгѫ нами, да сє сѫдомь нсправлд; или: и да коѣ сє крнвнна ѫунин да сє нсьправи правнномь а мнрь да сє нє рѫшн; или: да сє сѫдомь нсправламо; или: да нѣ ѫдакє ѫ комь годѣ дльгѫ лнше сѫдомь да сє нщє[1] и т. д. Краль є Владиславъ іошъ обећао да не ће чинити Дубровнику зла докле се не суди съ њимъ на три суда (С. № 7). Ту ваља да мисли судъ одъ три реда у независной дубровачкой обштини. Лакше є было судити се него водити ратъ. За судъ се свагда мислило да ће быти праведанъ; за то се и зове „правъ“ и „божій“: ѩкоре да є прако и кєѯьгрѣшьно (С. №№ 2, 14). Банъ Стефанъ говори: и ѩ да нмь сѣѣ правн сѫдь, и ѩко кн ѩ правнна нє ѫнна то тѣ ѩ крнѣ (С. № 14), а Урошъ V: да нмь цдрстко мн нспрани по правдѣ и по ꙗаконѣ (С. № 55). Съ тога се свако суђенѣ и праведна пресуда назива „правина“ или „правда.“ Владиславъ оставля Дубровчанима за зло дело њихово Богъ да суди: ѫ томь богь да расѫди (С. № 9).

Две су се обштине судиле саставши се на рочишту. Такій састанакъ иште одъ Дубровника Поповска обштина у Затону и рокъ дає Ђурђевъ данъ: да кн нн стє рекли да сє станємо на нон странѣ рѣкє: нє кємо (н)ти кь камь нд онѣ странѣ дѣ нн нѣ ꙗаконь: дѣ кн радославѣ дакьше рѣкѣ терє га кєѯастє, да хокємо правомѣ станкѣ (С. № 11). Ту се види остатакъ найстаріега и найпростіега суђеня, кадъ се самъ народъ не носећи распре судіяма састаяо и на уста расправляо стварь. Штета што на писму нема године; али се такій обичай могао сачувати само у малой Поповской обштини далеко одъ мора, а безъ сумнѣ су се другчіе судили приморски, трговачки и више просвећени градови. Између Дубровчана и србскихъ поданика судили су или сами владаоци и люди коима се даваше врховна власть или и поротници и судіе. Банъ Нинославъ понављајући уговоръ Кулиновъ додаде: ако кѣроує срьбланнь влаха, да сє при прѣдь кнєѯємь, ако кѣроує влахь срьбланнд, да

[1] С. №№ 2, 3, 14, 15, 19, 20, 21, 24, 25, 111, 137.

сє при прѣдь каномь (С. № 5), т. є. Србинъ, коме є криво, да се тужи на Влаха кнезу дубровачкомъ а Влахъ на Србина бану босанскомъ. Овде настає пытанѣ: ко валя мислити да є Влахъ ко ли Србинъ? По казанымъ судіяма и кадъ се ово испореди съ другимъ писмима, валя мислити да є Влахъ дубровачкій поданикъ и по свой прилици свакій Дубровчанинъ; исто у писму Душанову значи Латининъ а у писму Уроша I Дубровчанинъ. А Србинъ є православный и свакій поданикъ босанскій. Ту є наредбу Ниносавлѣву поновіо и банъ Стефанъ (С. № 14). У ньой се види да є право єднако у обе стране. За велике ствари Дубровчанима є судіо самъ краль: а прєдь кралѣвьство ми да ндѣ за нєвѣрѣ за крађѣ за ѵєлађина за конь, в томь да ѥ сѣдь дѣбровчанинѣ прѣдь кралѣвьствомь ми. А далѣ на истомъ месту іошъ стои: и ако кто пакости виноградомь дѣбровьчкимь да га позовѣ прѣдь кралѣвьство ми (С. № 22). Дакле є Дубровчанинъ у кралѣвой земльи стаяо подъ кралѣвимъ судомъ. А Србинъ є у Дубровнику стаяо подъ заєдничкимъ судомъ, у коме су быле и кралѣве судіе: и кєсоудд оккєга да нє ѵинимо никоєгаре кєсьправьи ѵловѣкѣ ѯємлє твоє, и кєсѣдьцє (безъ судца) кралєвьства ти да нє сѣдимо ѵловѣкѣ ѯємлє твоє (С. № 26). Душанъ є око године 1346 доста ясно наредіо: и съ срьбланиомь в коємь годѣ сѣдѣ нигдѣ ниьдѣ да сє нє при да грєдє прѣдь кралєвьство ми (С. № 42); али є године 1350 вѣчъ измєніо на старо: трьговци дѣбровчанє кои сє ѡкрѣтаю по трьговєхь царства ми цо ним сє сѣѵа кои люко сѣдь да сє сѣдє прѣдь царинникомь и кнєзємь а ни прѣдь кєпаниомь кои бѣдє града тогази законоиь родитєлѣ и прародитєлѣ царства ми и за снѣзи да грєдѣ прѣдь царство ми на сѣдь за крьвь и за ѯємлю и за прокодь и за ѵловѣка и за сводь, а за нно ни за цо (С. № 43). То є поновіо и Урошъ V (С. № 50), наредивши да за сваку свађу између Дубровника и царскога властелина суди самъ царъ. Ту Урошъ V разуме важну распру или ратъ, кои є доиста и быо међу Дубровникомъ и Которомъ; за таку распру наређуе: да нє ратѣю ни цѣ съ ѯлоиь котора тькмо каконо ѥсть било в родитєлѣ царства ми такоѯи да грєдѣ с властєли царства ми прѣдь царство ми в ѡчи. Дакле су на судъ кралѣвъ или царевъ ишли Дубровчани за велике криминалне ствари. Душанъ у своме законику каже три кривице за коє суди своимъ поданицима самъ царъ: ѯа три работє, ѯа нєвѣроу и ѯа крьвь и ѯа разбон владнуьскын

да идоу прѣдь цара (чл. 188). Испоредивши овай чланакъ съ горньимъ местомъ изъ писма Уроша I (С. № 22), видимо како є старо обичайно право за сто година прешло у законе Душанове. А поредъ тога видимо да Душанъ и кои пре нѣга владаше нису много попуштали трговачкомъ народу него да су му за важніе преступе судили као и своимъ поданицима. „Невера“ є издайство, и као да се не разликуе много одъ „провода“, а то є кадъ ко пусти непріятеля у свою землю. Дубровчани су путуюћи као трговци могли добро знати сва места по Србіи и кадъ бы хтели могли бы помагати непріятелю кои бы ударіо у Србію. „Вражда“ и „крвь“ то є обоє име за убійство. „Челядинъ“ и „човекъ“ значи отиманѣ людій, коє є было у обичаю кодъ Далматинаца и Срба. „Сводъ“ є исто што и „конь“, єръ се за коня, кадъ бы се доказало да є краденъ, одређивао сводъ или суочаванѣ. „Земля“ овде значи присваянѣ туће землѣ, коє су Дубровчани често чинили Србіи.

За Душанове су владе судили Дубровчанима за манѣ ствари српски чиновници, као што се види изъ писма С. № 43, где стои: цо нмь слоуа конь люко сѣдь да сє сѣдє прѣдь цариникомь и кнєзємь а нли прѣдь кєпалникомь конь кѣдє града тогазн, а судили су по старымъ правилима: закономь родителъ и прародителъ царства мн. Овде се безъ сумнѣ мисле цивилне парнице. За трговачке є распре судіо цариникъ, као што се види изъ истога писма. А како є онъ судіо показуе исто писмо: и кон трьговьць кѹпи коня на трьгѹ и плати зань царинѹ, да реуе царинникь дѹшомь єре юсть тогазн коня кѹпилъ и за него платилъ царинѹ а тати нє зна, да мѹ за тозн сводъ юсть. ако ли га такозн нє ѡправи царинникь, да да сводъ ѹ кога юсть кѹпилъ. Єсу ли Дубровчанима судили чиновници пре Душана? на то се по писму Уроша I (С. № 17) може одговорити да єсу: и прикрьжє нмь (дубровачкимъ трговцима) клетьвѹ мон клостелнмь кон хоукє бити на сѣдє. Али се може поуздано казати да чиновници све реће суде што се дублѣ иде у старину, него є све чешћа порота, коя є више личила на найстаріи судъ, коимъ су супарници сами расправляли свою стварь на састанку. У Душанову законику іошъ има порота, али є већъ много коешта узето одъ нѣ и предано чиновницима или царскимъ судіяма. У законима приморскихъ градова далматинскихъ порота већъ нема ни мало

своѥ силе, него долази само као заклетва сведока, кои су само могли што посведочити али никако свршити ствари: ню свршуѥ самъ кнезъ или државне судіѥ, а кадкадъ и кметови (изабране судіѥ). Исто ѥ тако было и у Дубровнику, али ѥ и пороτа могла судити людма, кои нису были изъ града, и странымъ трговцима, као што ћемо одмахъ видети. Судити се поротомъ значило ѥ оставити свою ствар да пресуди неколико людій управо за ню изабранихъ, кои су се напредъ заклињали да ће судити право. Поротници су се разликовали одъ обичнихъ државнихъ судія тимъ што су се бирали само за ѥдну распру и за ню се ѥдну заклињали. А државне су се судіѥ бирале на неко време и ѥданъ путъ за свагда са заклетвомъ обећавале да ће право судити. Осимъ тога поротници су се бирали по ѥданъ или по више њихъ са сваке стране изъ онога реда кога су были супарници, и расправивши распру престаяли су быти поротници. У нашимъ се споменицима порота явля одъ половине XIII века; али нема сумнѣ да ѥ была у Србіи одъ искона, као старый обичай. Што Урошъ I поминѣ законъ своѥга отца и што се у свыма уредбама каже „по закону родителя и прародителя“, а нема ништа по чему бы се могло мислити да ѥ порота нова ствар, то су довольна сведочанства да ѥ за Уроша I порота была већъ старый обичай. Душанъ у своме законику у чл. 130 за ту ствар поминѣ своѥга деда „светога краля“, т. ѥ. Милутина. За србскихъ кралѣва, колико показую изворι, видимо само по ѥднога поротника са сваке стране у распри између Срба и Дубровчана и Немаца. Урошъ I уређуѥ: и ако се wкрѣтѥ кои дальꙗ между срьбиномь съ дꙋбровчаниномь да имь ѥ сꙋдь прѣдь сꙋдномь срьбскимь и прѣдь ѥднѣмь дꙋбровчаниномь и що сꙋдита тозн да ѥ скрышѥно (С. № 22). Отуда се види да су две судіѥ пресудомъ своіомъ ствар свршивале; а да су овде судіѥ поротници, то показуѥ ясно друго писмо истога краля где стои сꙋдьцѥ wкоѥ да сѥ кльнꙋ ꙗко да право сꙋдѣ (С. № 21). У овомъ ѥ последнѣмъ писму оставлѣна поротницима власть и да изврше пресуду, ѥръ далѣ стои: и ако се wкрѣтѥ чловѣкь чѥмлѥ кралевьства ми wсꙋгиень кашемꙋ чловѣкꙋ, да ми моѥ сꙋдьцѥ иждаю добитькѥ (узимаю иманѣ). ако ли ми добитька нѥ стѥчѥ, а wни да подаю крнкьца самога до врока доколѥ сꙋдьцѥ врѣкꙋ. ако ли га сꙋдьцѥ нѥ исьдадѥ, да гдѥ ми правьда wкаже wзѣти тѥ дальꙗ да га wзмѥ кра-

лєкьство ми и да га постави где га бѹде право поставити. Овде поротници одређую рокъ, узимаю накнаду одъ осуђенога или предаю самога нѣга. Само кадъ не бы могли то учинити, онда краль самъ узима на себе да изврши. Тако є и Милутинъ поновіо наредбу отца своєга да нмь нѣ ѕдакє ѕ комь годѣ дльгѕ лишє сѕдомь да сє нцѕ да є єдинь срьбинь а дрѕги дѕбровчанинь. акє бѹде прд сь сасиномь, да бѹде єдинь сасинь а дрѕги дѕбровчанинь прѣдь тѣми да сє распрaвлаю (С. № 25.). У томъ є писму остао пређашньій брой поротника, него є разлика између супарника по племену іошъ болѣ одржана у поротника. И пре є іошъ Урошъ I наредіо да у распри између Дубровчана и Срба буде по єданъ поротникъ съ обе стране, а садъ є то пренето и на распру између Немаца и Срба. То се слаже съ Душановимъ законикомъ, где се одређуе изъ кога ће се реда бирати поротници у распри између Срба самихъ. У чл. 130 стои да соу кєлїнмь кластєлѡмь кєлїи кластєлѣ поротьци, а срѣдннмь людємь протнкоу нхь дроужина, а проутїнмь нхь дроужина да соу поротьци, — и то є было по староме праву, кое се іошъ држало за Милутина. А у чланку є 155 опетъ поновлѣно што є казано у поменутомъ писму Милутинову: инокѣрьцємь трьгокцємь да соу поротци полокнна срьбли, а полокнна нина дроужина. Истина, у свыма се изъ писама наведенымъ местима поротници називаю судіе; али нигде нису названи своимъ правимъ именомъ, као што ниє употребљена ни речь порота; али намъ то не може сметати. Прво, поротници су доиста судіе; друго, судіе, кое се заклиню да ће право судити, кое се избираю а не поставля ихъ врховна власть, и бираю се подѣднако съ обе стране, и коихъ пресуда свршуе стварь, — заръ те судіе нису исто што су поротьци, а судъ њиховъ заръ ниє исто што є порота у Душанову законику? Ако ли имъ то име треба и изъ писама, имаю га у познімъ деспотскимъ. А найпре ћу напоменути да се за Дечанскога, Душана и Уроша V о пороти не говори у нашимъ писмима, и да є за Душана, као што се може мислити по месту горе наведеномъ, порота ослабила и често се заменьивала судомъ државнихъ судія, а то є отуда што се грађанскій животъ подвргао подъ оштрія правила и законитость, за чимъ є Душанъ тежіо. А после нѣга то є теже-

нѣ ослабило одъ жалостнихъ државнихъ превратa, те се за деспота повратила старина. У њиховымъ писмима читамо: ако сѣ вуини кои пра мегю доуброкуани и срьбли, да сѣ поставн половина соудни доуброкауцѣхь а половина срьбьль и да сѣ прѣдь нимн прє и да ѥсть порота доуброкуаннноу нѣгока дроужина доуброкуанє, кои соу ондєзи, или кои сє доуброкуанє нагю оу нанланжнѣмь мѣстоу, ако ли оусхотє ѡбои свѣдоубоу, кои сє прє, да поставє половинноу доуброкуань а половинноу срьбль, а ѡдь ѡнѣхзи свѣдокь да нѣ кольнь ни ѣдьнь побѣки, ако ли оузнмаю кою прѣ сасн сь доуброкуан (у другоме доуброкуанє с сасн), такогерє да сѣ соудє како и срьблє половина сась соудни а половина доуброкуаньь. и да нє позика срьбинь доуброкуаннна на соудь никамо, тькмо прѣдь ѡнєзи соудїє. такогерє и сасн да сѣ проу прѣдь ѡмѣмнзи соудїамн, а да сѣ нємоуує прѣдь господство ин (у другоме нась) ни прѣдь кєфалю (у другомъ нашєга) (С. № 73, 90, 91, 111, 137). Овде се ясно разликую поротници одъ сведока, кадъ се први одређују парцима а последньи имъ се оставляю на волю; судіе су и поротници єдно, єръ кадъ не бы были єдно, онда бы и у чланку о Немцима и Сасима были поменути поротници, а овамо говорећи о пороти само се изближе каже за судіе какве су; ту се поротници добро разликую одъ државнихъ судія, коѳ су быле кефаліе, а и одъ самихъ деспота: кефаліе су и деспоти овде и што су царске судіе и самъ царъ у законику Душанову, или властелинъ, коѳму требаше быти на суду, и самъ краль у писмима кралѣвскимъ; ту се већъ не бира по єданъ поротникъ него по више њихъ са сваке стране и то кои су найближи парцима. У законику є Душанову одређено поротника више одъ два, и то до 24 за важну ствaрь, до 12 за ствaрь среднѣ важности, и до 6 за малу ствaрь; пороta є судила већиномъ гласова (чл. 129). И тако су Дубровчани у земляма србскихъ владалаца стаяли као и домородци подъ поротомъ. То є врло важно, єръ пороте, као што споменусмо, ниє было по другимъ далматинскимъ обштинама; и то сведочи како се према славенскомъ праву меняло дубровачко, коѳ се развило подъ влашћу градскога народа и на основи римской. А ниє могло ни быти другчіе, єръ є Дубровникъ владао славенскимъ земляма и у народу нѣгову и у обичанма нѣговымъ славенско начело ниє было на последнѣмъ месту. У среди XV века Дубровчани су унели пороту

и у свой законикъ, кои є познатъ подъ именомъ „*Зеленый*“; али нису узели за градъ него само за землѣ, у коима є была и пре као старо обичайно право, па є тада постала законита и предъ градскомъ управомъ. Почетакъ чланка где се признає порота: perchè i conti nostri di Stagno, Canali e terre nuove ed il capitano di Terstenizа per diversi modi amministrano la ragione, и. т. д.,[1] самъ собомъ показує да є порота была утврѣена за нове области; и у томъ є лако опазити како су Дубровчани ради были сачувати славенскій начинъ суђеня за славенске поданике. У чланку є одређенъ брой поротника према величини парнице, чему є по свой прилици было угледъ Душановъ законикъ; али се не говори о разлици између людій. У нѣму се іошъ спомиње да є порота была и пре, само што су се поротници бирали изъ различнихъ места, а садъ є наређено да се бираю изъ оне околине, у кою припада туженый.

За землѣ као да се судило само у єдно време, и то између Михоля дне и Ђурђева дне (С. № 21). Тежко є казати є ли се у то време судило само за землѣ или іоште за што. У уговору є съ Радославомъ године 1234 (С. № 2) на краю казано исто, и као да се не тиче землѣ; али є то доцніе додано па не може много вредити. Свакояко Михоль данъ и Ђурђевъ данъ много вреди у староме обичайномъ праву славенскомъ, и то є ласно разумети; єръ є єданъ одъ ньихъ стано на свршетку тежачке године а другій у почетку. Распре су се могле лакше расправляти у зимно доба беспослено, али распре таке, кое су се могле одгађати и особито се тицале землѣ. У Шибенику ниє было суда у празнике и узъ жетву[2]; у Котору су тежаци одлазили одъ господара о Михолю дне[3]. У Врбнику се и на Крку судило за потру до св. Луціе (13 Декембра)[4]. На Млету су се судіе бирале на годину дана, а бирале су се на Михоль данъ Септембра месеца[5].

[1] Dubrovnik, 1851, чланакъ М. Бана: Zrcalo povestnice Dubrovačke, стр. 81.

[2] Райцъ, Сборникъ Д. Валуева, стр. 176.

[3] Райцъ у истой кньизи, стр. 102.

[4] Arkiv za pověstn. jugosl. II, 1852. Statut otoka Krka, стр. 264.

[5] Млетскій статутъ, гл. 20, 28.

Судило се у найближемъ граду, као што се види изъ писма Душанова (С. № 43): да сѣдѣ прѣдь цариникомь и кнеземь а или прѣдь кѣпалномь кон кѣде града тогазн, и изъ писама деспотскихъ: да јесть порота дѣбровчанинноу нѣгока дроужина доубровчанѣ кон соу ондезн или кон сѣ доубровчанѣ нагю оу нанближнѣмь мѣстоу (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Али судъ за землѣ као да є было у одређеномъ месту. Тако валя разумети што у писму Уроша I стои (С. № 21): и сѣдь да стаѣ гдѣ є и прегѣ стоиль в дьни господина ми ѿца. Ово іошъ болѣ потврђуе писмо Душаново (С. № 43), где се судъ за землѣ наређуе онакій какавъ є было за отца и деда а судъ є по староме на Железной плочи. Као што рекосмо, место се за суђенѣ бирало найближе и найзгодніе парцима. Кадкадъ су га и судіе одређивале. Тако є краль Тврткo II, почевши владати после Остоє, кои побеже 1405, за суђенѣ између Дубровника съ єдне стране и Сандала и Павла Радиновића, војвода Остоиничъ, и осталихъ Бошняка съ друге стране, одредіо Конавлѣ, Требинѣ или Попово, коє изабере єданъ између четири судіе, и то Вукацъ Храничъ, братъ Сандаловъ (С. № 69). Премда є састанакъ было одређенъ за свакога, кои штогодъ беше неправедно узео одъ Дубровника, опетъ є место састанку было одређено найближе и Дубровнику и земляма обоице главнихъ војвода, одъ конхъ єданъ владаше Хумомъ а другій Требинѣмъ и Поповимъ: у Конавлю се састаяше землѣ обоице.

Кадъ потражимо чимъ се доказивало, найпре ћемо опазити сведочанства. У славенскомъ су праву сведоци у великомъ поштеню и ньима се сасвимъ веровало узъ нешто на што се гледало: съ тога се у статутима далматинскихъ градова и острва налази много коѣшта наређено за сведоке. Сведочанства су была основа тужби и по ньима се стварь расправляла; сведоци требало є да потврде што се годъ доказивало нити се безъ ньихъ што примало за истину; ньихова є заклетва вредила колико и онога кои се тужіо. За то є и одређено было ко може сведочити. У писму Стефана Дечанскогъ (С. № 39) има знатна наредба како се валя судити кадъ се присвоє туђи люди. Ако краль чуе да у Стону и Рту живе нѣгови поданици, осимъ онихъ кои су прешли подъ власть дубровачку съ поменутимъ местима, онда ће

краль послати свога човека, кои ће съ приставомъ дубровачкимъ ићи у Стонъ и у Ртъ и тражити кралѣве люде; ако се не нађу а краль не повѣрује, онда да нарѣује кралѣкство ми ѹетнрѣмь или пѣтнмь кластѣломь дѹбровькѹкнмь да ми сѣ ѡдкалнѣ ѕ богородицѣ дѹбровькѹкѣ прѣдь ѹловѣкомь кралѣкства ми како нѣ ни ѣднога ѹловѣка кралѣкства ми ни ѕ ртѣ ни ѕ стонѣ. Дакле се стварь свршивала кадъ се сведоци закуну. У Душанову законику имаю два чланка (144 и 151), у коима є пороти дано да могу оправдати онога на кога се сумня; али како ту ниє речь о пресуди, ваља узети да се ту мисле сведоци кои су заклетвомъ могли оправдати туженога. Такови се поротници, као само сведоци, ничимъ не разликую одъ „душника“. И єдна и друга речь значи заклети люди; єръ у србскимъ писмима и у србскомъ праву често долази у єдномъ смислу и „клетва“ и „душа“, или се обе речи узимаю заєдно да бы се яче казало: „клети се душомъ“. Ево неколико примера: и врьхь вьсє ѡко писанье марьтоль гѹлѣрникь кань . . . врьхь дѹшє своє и вьсє ѡпькинє дюбровькѹькє сн ѡбьть поткрьдиль дрьжати и клѣль сє (С. № 16); да рѣує царинникь дѹшомь (С. № 43); и ми сє на тон ѯаклѣсмо нашѣми кѣрами и дѹшами да смо тон прако свѣдоѹнли (С. № 156) и т. д. По томъ є у старихъ Срба казати по души вредило колико и заклети се, а отуда су душници значили што и поротници као сведоци, разликуюћи се одъ обичнихъ сведока тимъ што су сведочанства своя потврђивали заклетвомъ. То се найболѣ види изъ чланка 163 законика Душанова, где стои: ако ли сє слоѹши ѹто нѯгоѹкити да нимь (трговцима и гостима) ѥсть пороѣа кѣрокани ѹловѣци ѹто рѣкоѹ доѹшомь скоїѡмь єрє соѹ нѯгоѹкили, сь ѡнѣми поротци, то нимь да платє кѣфалїє и стражє. Као што се види, овде се за „пороту“ и „поротце“ изближе каже кѣрокани ѹловѣци ѹто рѣкоѹ доѹшомь скоїѡмь, кое се опетъ може заменити єдномъ речью доѹшници или доѹшєкници, као што доиста стои та речь у другимъ чланцима. Сведоци а не судіе треба да кажу са заклетвомъ коликій є губитакъ: по томе су душници заклети сведоци а не судіе. Тако и у другимъ чланцима, где стои речь душници, она значи сведоке а не судіе;[1] и судъ не изричу они него самъ законъ у истымъ чланцима. Њихова се дужность може іошъ болѣ видети кадъ се писмо Душаново (С. № 43), кое є поновіо Урошъ V (С.

[1] Чл. 65, 190, 191, 193.

№ 50) испореди съ 193 чланкомъ законика. У првомъ є казано ако кон люко трьговьць докеде коне кѹпивь не тѹге земле а познаю се, да се кльне тьзи трьговьць самь дрѹги ере га єсть кѹпиль и тѹген земли и не зна тати ни гѹсара, да не даје свода за тозн, да ако си ѹзлюби снзи кон си га познака ѹзети конь, да си га ѹзме а ѡномѹзн трьговцѹ да пода цѣнѹ цо кѹде подаль за него. А у другомъ: и сводь коньскын и инынхь докытькь или кон годѣ правьда ѹто се гоуси или оукраде, комоу дал сводьника, да плати вьсако самоседьмо, ако ли рєуе: коупихь оу того (тоуге) земьли, да ѡпраке доушекнинн ѡть глобе, ако ли га не ѡпраке доушекьнинн, да плати за глобомь. Испоредимо та два места іошъ са 151 чланкомъ: цо ко коупи ѡдь плѣна не тоужде земьлає ѹто кѹде плѣнѣно по царєкон земьли, да єсть колкань коупити ѡть тога плѣна колико оу ѹюждєн. ако ли га кто поткорн и кели: то є мое, да га ѡпракн порота по законоу, ере єсть коупиль оу тоуждон земьли, а не моу ни тать ни продавьць ни кѣстникь. тако нма како свое. Испоредивши сва три места видимо да є речь о єдной ствари: о куповаю коня или другога чега украденога у Србіи и дотеранога изъ туђе землѣ у Србію на продаю. Ко га купи, ако се нађе пређашньій господаръ, дужанъ є извести заклете сведоке да посведоче да онъ за стварь, кою є купіо и коя се показала крадена, не зна ни ко є украо ни ко є продао изъ царске землѣ у туђу нити ко є у тай посао помешанъ; после тога онъ постає слободанъ одъ свода и држи куповину као господаръ; али ако є пређашньій господаръ радъ узети натрагъ свою стварь, онда є купацъ не може задржати, него є враћа добивши натрагъ што є за ню дао; глобе за то што є купіо крадену стварь онъ не плаћа, єръ су га душници оправдали; ако ли не оправдаю онда враћа куплѣну стварь „съ глобомъ“. Овде се може додати іошъ єдно мѣсто изъ истога писма Душанова: и кон трьговьць кѹпи конь на трьгѹ и плати земь царинѹ, да рєуе царинникь дѣшомь ере єсть тогазн конь кѹпиль и за него платиль царинѹ, а тати не зна, да за тозн свода нѣсть. ако ли га такозн не ѡпракн царинникь, да да сводь ѹ кога єсть кѹпиль. Овде нема куповине у туђой земльи, него є у осталомъ иста стварь: царинникъ, премда є чиновникъ, заменюе душника и правда купца. На тай начинъ у свыма є наведенымъ местима єднака наредба за купованѣ ствари украдене у туђу землю; само се за заклете сведоке различно каже: у писму само стои „да се

куне самъ другій"; у законику є тай другій сведокъ, кои се заклинѣ съ купцемъ, заменѣнъ „душевницима" и „поротомъ", а за купованѣ, кое ниє было у туђой земльи, могао є такій сведокъ быти самъ царинникъ. У томъ смислу долази пороτа іошъ у два чланка у законику. Чл. 144.: дворанє властєльскіѣ, ако оуунин кое зло шть инхь, кто боудє проннпрєвинкь, да га шпракє шунил дроужнил поротомь. ако ли юсть сєбьрь, да хвати оу котьль; чл. 163: ако ли сє слоуун (гостима и трговцима) уто изгоуκнти да нмь юсть порота вєроκанн уловєцн. уто рєкоу доушомь своїшмь, єрє соу изгоуκнли сь шнємн поротцн, то нмь да платє. Судъ поротый ниє могао быти безъ поротника съ обе стране: то и єстъ главно у томе знаменитомъ суду. А овде поротници, по смислу саме ствари, стоє само съ єдне стране, єръ друге и нема. Премда оправити може значити пресудити да є ко правъ; али овде значи опрати се одъ кривице заклетвомъ сведока, и само се у томъ смислу може ставити на супротъ доказиваню оставлѣномъ за себра. Другій чланакъ іошъ ясніє потврђує смисао првога: у нѣму су поротници очевидно заклети сведоци, съ коима се заклиняо и онай на кога се сумняло. Заклетва се овога последнѣга потврђивала заклетвомъ њиховомъ. Ту нема ништа одъ суда. По томе мислимо да у законику порота значи двоє: судъ поротный и сведочанство са заклетвомъ: и те разлике не треба сметати съ ума ни у комъ случаю. И тако су у србскомъ суђеню поротници, као сведоци, и душници были заклети сведоци; а како на њихове речи ниє више требало ни какво друго истраживанѣ, н. пр. сводъ, и оне се држале за найчу потврду, по коіой се вечъ изрицала сама пресуда, оставлѣна царскимъ судіяма или цару или напредъ изречена у самомъ законику, съ тога се за њихове речи не може казати да су само „очишћале" нити за њихъ саме да су были „очистници", ocistnici, или помоћници, pomocníci, какови су были у старихъ Чеха, у коихъ су само могли оправдати онога на кога се сумня, или „сакраментари", sacramentarii, у истомъ смислу у далматинскимъ обштинама: него су речи њихове могле и окривити, и они сами могли сведочити и за кога и на нѣга. Єсу ли они и свршивали ствар, т. є. єсу ли имали право изрицати пресуду? то не видимо ни одъ куда. Душници нису поротници судіи. Кадъ законикъ чланкомъ 126 и 156 и кадъ преписъ нѣговъ

одъ године 1701, у комъ є речь поротьци заменѣна речю соудіє, поуздано сведоче да су поротници были заклете судіє, коє су стварь свршивале, и кадъ су душници были заклети сведоци, кои су могли сведочити за туженога и на нѣга, онда можемо мислити да се вараю Шафарикъ и Палацкій узимаюћи душнике за судіє. Првый ихъ преводи речю judices, Richter,[1] а другій каже „да су поротци у стварима већимъ исто што су душници, душевници и сведоци у стварима маньимъ“, и доказує свою мисао 69тимъ чланкомъ законика. Узъ то іошъ додає „да су душници одговарали за пресуду своіомъ душомъ, и по томе да се нису заклиняли“.[2] Прво, душници нису были судіє, єръ ни єданъ чланакъ у законику не говори о томе. У 69томъ чл. само стои: а за мєгіє сєлскыє . . . да коудє рѣкоуть свѣдоци, тако да єсть. Овде є пресуда изречена у самомъ чланку, а сведочанство є узето само да се ньимъ докаже: дакле и ниє ништа више него сведочанство. Приличніи бы были чл. 65 и 193, єръ у првоме стои: аще кто попасєть жито или виноградь или ликадоу грѣхомь, тоузи попашоу да плати що рєкоуть доушьници, кои цѣнє; а у другомъ: да ѡправє доушєвници ѡть глокє. А и овде на првомъ месту душници само цене питету, а на другомъ су прости сведоци, кои се десе при куповаю; а пресуда или свршетакъ ствари стои у самымъ чланцима или у вольи онога кои є писао законъ. Да су се душници заклиняли, то смо довольно доказали напредъ; а да нису расправляли и мале ствари, то потврђує чланакъ 129, где управо стои: а за мало дѣло .s. поротьць — а не душника. Уобште порота своимъ пространимъ значенѣмъ не треба никога да збуніє. Што су се душници заклиняли и по томе были поротници, отуда іошъ не долази да су чинили дужность поротника судія. Последньи су были само єданъ редъ поротника уобште. Али да не бысмо одъ душника начинили поротнике судіє, за то не треба доказивати да се они нису заклиняли. Како бы се другчіє ако не закле-

[1] У Кухарскога, Древнѣйшія памятники Словянскаго законодательства, стр 218.

[2] Сравненіє законовъ царя Стефана Душана Сербскаго съ древнѣйшими земскими постановленіями Чеховъ. Чтенія И. О. И. и Д. Р. 1846. № 2, стр. 24.

твомъ ємчили своіомъ душомъ да право говоре? „Порота“ или „рота“ значи у Славена уобште заклетва и осимъ суда, а по томе и „поротникъ“ или „ротникъ“ значи уобште заклетъ, бio судія или сведокъ. У статутима далматинскихъ обштина често налазимо те речи, али нигде (осимъ поменутога чланка дубровачке зелене кньиге) не значе судъ поротный ни заклете судіе: него свуда значе само обичну заклетву и заклете сведоке.[1] Па ни речи винодолскогъ закона § 41: *ротници за осудити кривце* не треба узети за што друго него за сведочанство противъ туженога, не за праву осуду; єръ смисао далѣ у чланку показуе да су овде ротници сведоци, коима се може и не веровати, ако нема iошъ нешто што треба.

Осимъ заклетихъ сведока, душника и ротника, было є на србскомъ суду и другихъ сведока, незаклетихъ, коима се веровало ради самога поштеня ньихова. У статутима далматинскихъ обштина не зову ихъ другчіе него „добри люди“, „добри мужи“,[2] „веровани“, „подобни“, „добри“[3] сведоци, „люди доброга гласа“,[4] а сведочанство ньихово „веровано“ или „одъ доброга гласа“.[5]

Да се найпре забавимо кодъ „добрихъ людій“. Што се ти люди зову добри, отуда се вѣчъ види како ихъ є држава гледала. То біяху люди поштени, кои заслуживаху да имъ свакъ верує. Они нису были изъ єднога реда у народу, него су могли припадати у различне; єръ имъ значенѣ ниє долазило одъ дружине какве, као н. пр. племићима или властелима, него одъ ньихова поштеня. Али опетъ право има Райчъ,

---

[1] Винодолскій законъ (Kolo, III) §§. 10, 41, 56, 61, 68, 69, 72, 73. — Крчкій статутъ (Arkiv za poviestn. jugosl. II, 1852) године 1388, гл. 14; 1476 гл 2. Овде су главе назначене по нашемъ брою; у загребачкомъ изданю нису главе изброене. — Райчъ, у Сборн. Валуева, стр. 151. Штета што Райчъ ниє гледао на разлику у законима далматинскихъ обштина између сведока заклетихъ и незаклетихъ. Съ тога намъ є посао нѣговъ овде безъ користи.

[2] Винод. зак. § 27. — Крчкій ст. 1388, гл, 19, 20, 26; 1470, гл. 3.

[3] Винод. зак. § § 7, 23, 27, 28, 30, 42, 51. — Крчкій ст. 1388, гл. 1. — Райчъ у Сборн. Вал. стр. 184, 187, 192. — Млетскій ст. гл. 21, 29, 33, 41, 43, 52.

[4] Винод. зак. § 66. — Крчкій ст. 1388, гл. 14.

[5] Винод. зак. § 59.

кои узима добре люде у дружину људій кои нису были племићи.[1] Онъ овде разуме само оне добре люде, кои су извршивали какве годъ обштинске дужности. Доиста и садъ видимо где су неке грађанске дужности на людима, кои се по дужности кою извршую не могу назвати чиновници, али кои раде послове, за кое се хоће особито поштенѣ. У Дубровнику є као и по другимъ далматинскимъ обштинама было дужностій, кое су се чиниле ниске знатной и богатой властели, али кое се по своме значеню нису могле предати каквоме годъ сиромашномъ незнатномъ властелину, кога нико ниє поштовао; дужности, као н. пр. оцењиванѣ имања, прегледанѣ рачуна, поставлянѣ међа и т. д., кое треба да извршую люди добре савести и кои не гледаю на свою користв, такове се дужности даваху больимъ грађанима, людима, кои ако и не біяху племићи родомъ, опетъ біяху у граду добро на гласу и свакъ имъ вероваше. Њима се даваху и неке дужности кое требаху само за неко време — а требаше да ихъ изврше люди поуздани. Уобште грађани, кои не добіяху плаће као чиновници, а извршиваше неке дужности свагдашнѣ или за неко време, основане не толико на знању закона колико на поштеномъ извршиваню, бираху се између добрихъ людій. Довде Райцъ има право; онъ има право само за неке случає, али нема право за све службе добрихъ людій; єръ, іошъ єдномъ кажемъ, основа, на коіой узе да одреди њихово значенѣ, ниє права: она ниє дружинска него морална. Како ће се н. пр. казати да су изъ кое му драго дружине они добри люди, кои су по нѣговымъ речима у Истріи расправляли породичне распре по наредби самога подесте?[2] Заръ є само грађанскій редъ имао право судити и расправляти домаће распре, кое су могле быти и у властелскомъ и тежачкомъ реду? Найпре се може казати да се редъ добрихъ людій подударао съ редомъ самихъ супарника. Писма ће намъ показати да су добри люди были и изъ властелске дружине. Она ће показати неке дужности добрыхъ людій. Дубровчани моле србске владаоце да пошлю къ њима добре, поуздане люде да приме оставе (С. № 87, 108, 112, 115, 157).

[1] Сборникъ Валуєва, стр. 74

[2] На истомъ месту, стр. 151.

А изъ писама видимо да ради полаганя и приманя оставе долазе одъ србскихъ владалаца скоро свагда люди знатнога рода, кнезови и властели, између конхъ неки, као н. пр. Браилъ Тезаловићъ, біяху найзнатніи властели. За другога, кои є полагао оставу, за витеза и кнеза Прибислава Похвалића кажу Дубровчани да є плємєнитъ чловѣкъ, т. є. племенитъ човекъ (С. № № 106, 108, 109, 112, 115, 119, 123, 126, 127, 135, 139, 157, 158). У неколико се писама поминѣ за неке да су оставе полагали кои нису были властелскога реда, али се то не може сасвимъ поуздано потврдити. Такови су старацъ Димитріе, Радоня Прибчићъ и Ђакъ Браянъ (С. № 87), христіянинъ (т. є. чланъ єреси патаренске) Радашинъ (С. № 127), Ђакъ Радивоє Шиглица (С. № 134), и др. За савестне послове, кои се тицаху племићима личности, поштеня и имања, требаше изабрати племиће за добре люде. Добри су люди посредници у распрама. Сандалъ у распри са своіомъ матеромъ поминѣ добре люде одъ Босне, Хрватске, Млетака и Дубровника, конхъ пресуду узима себи за законъ. Обриче да не ће оставити матере ни у лако ни у тешко време, само ако се съ нѣне стране не учнини противъ нѣга ништа, за што бы по суду реченихъ добрихъ людій изъ четири землѣ могао синъ оставити матерь (С. № 93). Никако се не може мислити да бы тако знатанъ човекъ, као што є био Сандалъ, таку породичну стварь могао оставити да му расправе не властели него граћани. Люди, кое изабра, безъ сумнѣ біяху найзнатніи властели четири суседне области. Исто тако Ђураћъ, синовацъ Хрвоєвъ, оставля францишканскомъ викару съ браћомъ, себи и своимъ добрымъ людима право судити за кривице, за кое бы могао племићъ изгубити главу или баштину (С. № 118). Найпосле између светскихъ людій племићима су могли судити найпре племићи. Не може се веровати да бы Ђураћъ хтео судити властелима само съ граћанима. Радославъ Павловићъ желећи се помирити съ Дубровчанима посла къ ньима добре люде, кои и учинише съ обштиномъ уговоръ у нѣгово име (С. № 114). За то су требали люди вешти у држављнымъ пословима: таки су были ти посланици. Дворски знатни властели найпре су могли извршити такій налогъ. Имена имъ стоє у писму: христіянинъ и поштеный „мужъ“ Радинъ, кнезъ Санко Богавчићъ, кнезъ И-

ванишъ Гребеляновићъ и ђакъ Остоя, Радосавлѣвъ дворанинъ. Првый се іошъ споминѣ у писму Стефана Косача (С. № 142): мирећи се са женомъ и синовима Косаче обриче не чинити имъ зла дотле докле узрокъ непријательству не нађу за законитъ „дедъ“ босанске цркве, 12 „стройника“ и међу њима гостъ Радинъ, и 12 найглавніихъ властела. У другомъ писму (С. № 143) истый Косача изводи сведоке: деда босанске цркве и съ њимъ 12 найглавніихъ христіяна, уредника или „средителя наше — као што стои у писму — вере“, и 12 найзнатніихъ властела. „Дедъ“, „стройникъ“ и „христіянинъ“ — то су быле частне службе у патаренской єреси: по томе и гостъ Радинъ, ако и не беше племићъ, опетъ є праведно названъ у писму С. № 114 „поштеный мужъ“. Дедъ, стройници и христіяни, т. є. изабрани чланови єреси, стоє у писму пре властела, као люди кои се найвећма поштоваху и коима за єдно съ племенитимъ властелима самъ војвода св. Саве дає свою ствар на судъ. Другій и трећій одъ поменутихъ добрыхъ людій долазе међу сведоцима у другимъ писмима Радосавлѣвымъ и сина му Иваниша; а зна се да су сведоци бывали свагда найзнатніи властели, кои се у писмима зову поштени властели, сродници и браћа самога владаоца. Међу такимъ сведоцима стоє имена Савка Богавчића (иначе Боровчића, Гаочића, Раочића) у писмима С. № № 104, 114, 133 и Иваниша Гребеляновића у писмима С. № № 114, 127. Одатле є ясно да су и властели и племићи могли быти добри люди. Синовацъ Хрвоєвъ Ђураћъ Воисальићъ, у своєму писму, доводећи сведоке кнезове, војводе и сроднике своє, назива ихъ све добримъ людма (С. № 118). И тако нема више сумнѣ да є „добаръ мужъ“ могао быти свакій и простъ човекъ и човекъ среднѣга реда и властелинъ. Значенѣ добрихъ людій ниє было дружинско него морално. Неке грађанске дужности и важне налоге доиста извршиваше люди среднѣга реда, а где се тицало личности, савести, и дружинскихъ стварій и т. д., онде су се добри люди бирали према роду онихъ, коихъ біяше дело. Тако н. пр. да бы се расправила породична распра у дому знатнога властелина, да бы се судила кривица каквога властелина, да бы се уредиле ствари између независне обштине и полунезависнихъ властела, да бы се осведочило писмо владаочево и т. д., бираху се добри люди изъ

вишега или властелскогъ реда; а да бы се н. пр. потврдиле међе или да бы се доказало право на землю и. т. д., добри су се люди могли изабрати и измећу грађана. Тако се Санковићи говорећи о зиданю Дубровника држе речій староседелаца, добрихъ людій, кои чуше одъ отаца и дедова како є разоренъ Епидаваръ, и на речи тихъ добрихъ людій дадоше Дубровнику Конавлѣ и Виталину (С. № 78). Управо є тако за међе у єдномъ писму Душанову (?) одређено дванаестъ стараца, добрихъ людій *да отешу куде међа* (Гр. стр. 54, № 38). Да се отешу међе, за то ніє было потребно бирати добре люде изъ властелскога реда. За то су требали само люди поштени, коима бы се могло ослонити на речь. И у далматинскимъ су обштинама, као и у Србіи, были добри люди; али се о ньима манѣ говори у нашимъ изворима. Само ихъ у єдномъ писму налазимо, и то у писму Уроша V (С. № 45), где царъ заповеда Дубровнику да пошлѣ своє добре люде да дозову кривца Жарка. Овде є дужность ньихова наликъ на дужность приставову, премда се и разлика види. На пристава се ніє могло ослонити толико колико на добре люде. У крчкомъ статуту видимо да є проведиторъ Хугонъ прегледаюћи Врбникъ имао са собомъ све већнике и остале добре люде и съ ньима чиніо различне уредбе (1477 године Фебр. 3).[1] Овде се разумею поштени и поуздани люди, на коихъ є пресуду обштина дужна была пристати.

Къ овоме обштемъ значеню добрихъ людій, кои се бираше изъ различнихъ редова за све што є требало да расправи или изврши човекъ, кои ніє у државной служби, него є поштенъ и у обштини чувенъ и поузданъ, треба іошъ додати на по се како су добри люди были сведоци не заклети. Ніє требала заклетва за свако сведочанство, коме се веровало. Съ тога се у писмима и законику Душанову и у законима далматинскихъ обштина разликую прости сведоци одъ заклетихъ. Дакле є србско право имало двояке сведоке, душнике и поротнике сведоке и праве сведоке или добре люде. Да су прости сведоци были и добри люди, то смо већъ показали напредъ напоменувши различна имена, коима су се

[1] Arkiv za poviestn. jugosl. 1852, II, стр. 293.

звала сведочанства. Садъ да видимо имали поменута разлика међу сведоцима у нашимъ писмима, коя се тичу послова између Дубровника и Србіе. Што се говори о заклетымъ сведоцима, то смо већъ разгледали. Да видимо просте сведоке. И кьди при латининь срьблинъ — каже писмо Душаново (С. № 43) — да да латининь срьблинъ половинъ латинь а половинъ срьбль свѣдокє. такожде и срьблинь кьди при латининъ да мъ даю свѣдокє половинъ срьбль а половинъ латинь по законъ како съ имале в родитєлѣ и в прародитєлѣ царства ми и в светаго краля. Овде писмо говори о сведоцима а не о поротницима или судіяма, єръ одмахъ напредъ говори о суду и одређуе ко ће судити, иза чега прелази на сведоке, заклетву, душнике и. т. д. Одатле се види да є у Србіи было одъ старине обичай давати сведоке, и да нису оба супарника была дужна дати сведоке, него є само онай кои тужи было дужанъ дати половину сведока између своихъ земляка а половину између земляка своєга супарника. Ово є последнѣ нова разлика између заклетихъ судія и сведока: видели смо да се поротници узимаю подєднако на брой съ єдне и съ друге стране, не само одъ онога кои се тужи него и одъ онога на кога се тужи. Али ниє свагда сведоке давала само єдна страна. Правіе є было саслушати сведоке съ обе стране, и по томе у чланку 69-томъ законика Душанъ нареди да у распри око међа даю сведоке обе стране подєднако на брой. По њиховымъ се речима изрицала пресуда. Али є ствар у главноме была другчія одъ оне горнѣ: али се опетъ у деспотскимъ писмима и за трговачке распре одређуе подєднако сведока съ обе стране: ако ли оусхотє wкои свѣдоуєъ кои сє прє, да поставє полоквноу доукрокуань а полоквнъ срьбль а wдь wнѣхъи свѣдокь да нѣ вольнь ни ѣдьнь побѣкы (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Овде се іошъ ясніе него у Душанову писму разликую сведоци одъ поротника, кои се зову судіе. Узъ поротный се судъ одређую и сведоци, за коє є оставлѣно супарницима на волю да ихъ изведу. Сведоке даю обе стране; они не смею побећи. Али колико є ясна разлика, коју видимо између заклетихъ судія и сведока, опетъ не знамо за цело єсу ли се последньи заклињали да ће право казати или не; у писмима нема ништа о заклетви таковихъ сведока. Тимъ се єдномъ већъ може потврђивати да є србско право примало сведоке незаклете. Али

добри люди, како се у статутима далматинскихъ обштина често зову сведоци, поуздано доказую ту мисао; єръ се иначе ти сведоци не бы имали за што звати добри люди: истина бы ньиховыхъ речій была потврђена заклетвомъ а не добримъ именомъ. Съ тимъ се подудараю и друга имена, коима се зову сведоци, као: поштени, веровани, и. т. д.; єръ кадъ сведоци не бы были такови, не бы ни сведоци были. По томъ заклетва кодъ ньихова поштеня ниє была потребна. За цело ес може казати да су такови сведоци сведочили само своимъ речима. Али Райцъ наводи што є у которскомъ статуту наређено да се сви сведоци заклиню.[1] Може быти да є у Котору доиста тако было; али имаюћи предъ собомъ оригинале винодолскогъ, крчкогъ и млетскогъ статута не можемо пристати на речи Райцове за остале обштине. Ни у єдномъ статуту не налазимо речій, коє бы показивале да се сведоци заклиню. У ньима се єднако каже: „показати“, „приказати“, „сказати“, „провати“[2] у чему нико не ће наћи клетвене потврде, коя се онде где доиста єсть казує другчіє, и то: „присећи“, „одприсећи“, „ротомъ, заклетвомъ потврдити“, „ротити“ и. т. д.;[3] а заклети се сведоци тада већъ не зову „сведоци“ него „ротници“. Ево знаменитога места изъ винодовскогъ закона, где се „сведоци“ разликую одъ „поротника“: *и ошће од убойства, ако нису сведоци осваени од нћга има се очистити само м. десетъ найдућ своих поротники како найболѣ ви и море; ако поротники нима, присези он сам толико крат воля за оних ки му манькаю* (§ 68). Кадъ нема сведочанства, онда иде заклетва. Ево неколико чланака изъ винодонскогъ закона: *ако буде пред дворомъ од сили пра, воля од татби . . . и парац нима сведочаства сврху кривца и пусти се на роту од рубанћ* (§ 9); — *ако сведоци онде нису, има присећи ки таи само .ві.* (§ 11); — *ако убо онде нису сведоци добри, присези, ки таи* (§ 27); — *ако од речене сили нима сведоки, ве-*

[1] Сборн. Вал., стр. 179.

[2] Винод. закон. § § 7, 23, 27, 28, 30, 51, 52, 59, 76. — крчкій стат. 1388. гл. 1, 14, 19, 20, 26, 28; 1470, гл. 3; 1476, гл. 1. — Млетскій стат., гл. 1,052.

[3] Винод закон. § § 9, 10, 11, 27, 42, 43, 44, 45, 56, 61, 68, 69, 73, 76. — Крчкій стат. 2388, гл. 1, 14, 19 20, 26; 1470, гл. 2. — Млетскій стат., гл. 9, 30, 34, 39, 45.

рована є, нишће манѣ има присећи положивши руки зврху книг (§ 56); — *ништир манѣ има с роту потврдити, ако нису онде сведоци* (§ 61). Изъ статута крчкогъ године 1388: *и ошће, ако не би имела сведоки, да онда има присећи само 12.* (гл. 1); — *ошће по сведоцѣх али по ином рачунѣ, ако господар не буде моћи видѣти свою шкоду, тере би се сумнѣл на никога тата, мози га ротити само 12.* (гл. 14); — *он ки буде се тужити, тере провати едним добрим чловиком . . . ако би не могал провати ки би бивн, буди вероване самотрет присег* (гл. 19); — *он ки би удрен, тер би се тужил и провал єднѣм добрѣм чловиком . . , ако би не могал провати, буди вероване присег самотрет* (гл. 20); — *а вазда проваюћи 2, али єднѣм добрим чловиком, а не могући провати, имей се отприсећи самошест* (гл. 26). Така є разлика и у статуту године 1470, гл. 2: *имей присећи али показати.* У некимъ случаима ниє доста што бы сведоци само казали, него се ште заклетва. Кадъ што вреди више одъ одређенога новца, онда заклетва заменює сведочанство. Тако є у винодолскомъ закону: . . . *мимо ча би вридно било солдини .к. невеће толико ако би имел (кључар) сведоки верованих; и таков сврху .к. сол. ча би вридно, има присећи такнућ у свето еванѣлє* (§ 42); — *ошће ниједан товернар ний вероване през сведочаства од ниједне крденче ку би он учинил од свога вина навлашнога невеће солдини .і., а подружник, то є ки туе вино продае, солдини .н. и ошће имаю сврх тога присећи* (§ 43). Сва ова места ясно показую разлику између сведока простихъ, кои се зову *сведоци*, и сведока заклетихъ, кои се зову *ротници*. Првима се веровало на речь а другима на заклетву. Ямачно є прве, као люде добре, теже было наћи него друге, и съ тога се у крчкомъ статуту 1388 године ште више ротника него сведока. Потврде ради поменућу 1-ву главу, где се место три добра сведока ште дванаестъ поротника; 19-ту и 20-ту главу, где єданъ добаръ човекъ вреди за три заклета сведока; и 26-ту гл., где се место два или єднога добра човека наређуе шестъ заклетихъ сведока. На тай начинъ закони далматинскихъ обштина потврђуюћи доказую исто што писма наша доказую поричући, и нема више сумнѣ да є србско право примало двояке сведоке. Међу добримъ людима, кои се бираше за сведочанство, быле су и добре жене. Оне се наре-

ћую само за онда кадъ бы се стварь тицала жене, была увреда, или свађа съ мужемъ, или сила: §§ 18, 27, 28 винодолскогъ закона и гл. 1-ва и 3-ћа крчкогъ статута 1388 године пуштаю такове „добре и подобне“ жене на сведочбу. Жена є могла быти и заклетъ сведокъ о сили, као што се види изъ § 56 винодолскогъ закона. Не ћу поминяти друге далѣ законе о сведоцима. Све є то врло добро и потанко одређено у различнымъ статутима далматинскихъ обштина и показуе да су сведоци имали знатно место у суђеню.

По себи се разуме да су и писма у различнымъ пословима и распрама была као сведочанства. Уговори отаца и дедова, кои се тако често споминю у писмима, коя Дубровчани добіяше одъ србскихъ владалаца; писма за оставе да су примлѣне и писма съ конма су посланици долазили да ихъ узму натрагъ, и т. д., ньима се доказивало као и живимъ сведочанствомъ. Писма су се давала Дубровчанима за сведочбу да є учинѣна каква погодба н. пр. за землѣ, за миръ, за уговоръ, за новце, за трговину и. т. д. Кадъ є требало, и Дубровчани су одговарали на такове погодбе своимъ писмима. У србскимъ су се земляма давала писма особито на право за землѣ, и ко бы имао таково писмо и у парници га изнео, онъ бы добіо парницу (З. чл. 68). Само у распрама за црквену землю ниє вредило писмо, него се расправляло судомъ по закону црквеномъ и царскомъ по наредби самога цара (З. чл. 67). Држаню земаля за Душана было є правило: ко є шта држао за Милутина; али є одъ два писма дана за єдну землю вредило само последнѣ, коє є было ближе времену кадъ є изданъ законикъ (З. чл. 68, 141). Бегунцима се изъ туђихъ земаля давало царско писмо, съ конмъ су се могли станити у царевой земльи; иначе су се терали натрагъ (З. чл. 101). Ни царъ ни царица ни црква ни властелинъ нити и ко другій ниє могао држати кодъ себе туђега човека безъ царскога писма (З. чл. 120). Безъ писма съ подписомъ царевимъ никаква власть ниє могла никога затворити у тамницу, иначе бы платила глобе 500 перпера (З. чл. 178). Нису само посебни люди добіяли писма на држанѣ баштина, него су и цели градови како србски тако и освоєни грчки чували писма, коя біяху найяча сведочанства за ньихова права и противъ коихъ не могаше

ништа чинити ни врховна власть (З. чл. 39, 117, 148). Свако царско писмо, было за што му драго и изнело се предъ кога му драго, требало є извршити: оглушити га се ніє было слободно. Али ако се наредба у царскомъ писму доиста ніє могла извршити, требало га є опетъ изнети предъ цара, и онай кога се тиче требало є самъ да одговара предъ царемъ (З. чл. 116). Ако бы се у писму доказало да є што потворено, таково се писмо уништавало и укидало се држанѣ баштине на нѣму утврѣено (З. чл. 118). Писмо поречено законикомъ царскимъ и судомъ, износіо є судія цару да га види (З. чл. 93). Желећи да судіе чине свою дужность поштено и право, Душанъ се старао што се више може да писмо као сведочанство буде праведно и истинито. По томъ є самъ заповедіо у чл. 184-томъ свога законика: аще пишє кнігоу царь или по срьдьцоу или по любьви или по милости за некога, а она книга разордѣть законикь, не по правдѣ и по законоу, како пишє законь, соудїє тоу книгоу да не вѣроують, тькмо да соудє ськрьшє по правьди. Како овде царско писмо и законъ стоє єдно према другоме, то се разуме отуда што законикъ ніє дао царъ самъ него съ најзнатніимъ свештеничкимъ и светскимъ редовима у Србіи. Кадъ се давало писмо на баштину, узимало се по 30 перпера за свако село логотету и 6 перпера ћаку за писанѣ (З. чл. 114). Осимъ царскихъ писама, и судіе су одъ себе давале писма, у коима су ставляле своє пресуде и по коима су пристави и глобари извршивали пресуде (З. чл. 165). Писмима су се позивала на судъ велика властела (З. чл. 51). Сваку є пресуду судія записивао у два писма, одъ коихъ є єдно давао приставу да изврши а друго оставляо кодъ себе за потврду раднѣ приставове (З. чл. 165, 166). Судійнымъ є писмима свакъ быо дужанъ покоравати се; ко бы се противіо быо є єднакъ съ царскимъ противникомъ (З. чл. 128). Тако су државно, грађанско и судно значенѣ имала писма у старой Србіи. Писму є важность и споляшња форма была различна према важности саме ствари. Та се разлика показивала и у самымъ именима. У старой се српской књижевности овака писма свагда зову „књига“. Књига є најважнія по своме значеню и писана у подпуной форми „хрисовуль“ или „златопечатно слово“ са златнимъ печатомъ. Али се то име налази само у правымъ српскимъ писмима после

Милутина. Може се мислити да є текъ одъ овога краля и само у правой Србіи ушло у обичай найважнія писма печатити златнимъ печатомъ. Овамо иду особито писма, коима су Дубровчанима свечано потврђивана права и слободе, или се црквама и манастирима потврђивали прилози. Уобште свако се писмо, коє є владалацъ давао, у правой Србіи звало „слово“, коє се осимъ имена „златопечатно“ іошъ и другчіе звало, као: „обично“, „всенастоеще“ „известно“, „печатно“. У другимъ случаима кньига се по ономе што є у ньой звала „милость“, „повеля“, „записъ“ или „записание“. Овде се смисао онога што є у писму преносіо на оно у чему є. Ова се имена налазе и у србскимъ и у босанскимъ и у дубровачкимъ и другимъ писмима. Милость се звало писмо, у коме су давана нова или потврђивана стара права. У повельи є была воля владаочева, кою є требало извршити. Записи су се понайвише звала писма, коима су Дубровчани признавали да су примили оставу и съ коима су посланици долазили къ ньима да приме натрагъ оставу. У обште записъ є и „записание“ было незнатно писмо, писано на брзу руку безъ подпуне форме. У пословима између Босне и Дубровника кньига се често зове „листъ“, коєму се имену іошъ додає: „верованый“, „отвореный“. Последнє є было писмо, коє се у распри могло показати и прочитати свакоме. Іошъ се и друга имена налазе у босанскимъ и дубровачкимъ писмима: „писание“, „подписание“ и „еспедиторія“. Последнє є редко, и то само за записе о оставама. Поменули смо и форму у писмима. У хрисовульи є и у свакомъ свечаномъ важномъ писму было приступъ, у коємъ су свагда были побожне мисли и кои се звао „благословение“. Обично се дуги приступи, богати богословскимъ мислима и речима изъ св. писма, налазе у правымъ србскимъ писмима почевши іошъ одъ Неманє и оячавши особито за Милутина и Душана. Они су по православномъ закону и постойбина имъ є права или источна православна Србія. Приступи су после прешли и у писма босанскихъ кралєва, кои се тимъ ради біяху изєдначити съ царевима србскимъ предъ народомъ. Зна се да су босански кралєви доказивали да ньима по праву припада источна Србія, кадъ є вечъ была подъ Турцима, и свакояко се старали да се утврди та мисао у народу православномъ у Србіи: садъ се вели-

чаше да су прави потомци царева и кралѣва србскихъ, садъ се опираху на власть коя на њихъ преће, садъ искаше србскій доходакъ. И тога ради писаше приступе у писмима по православномъ закону, а сами біяху или католици или патарени, а да су имъ приступи были залудни, види се лако. Єдни су преписани изъ правихъ србскихъ писама;[1] други написани єданъ путъ преписиваше се изъ писма єднога краля у писмо другога.[2] Али су се и у правой Србіи одъ пропасти силе нѣзине почели преписивати приступи. И у њой нека познія писма имаю приступе изъ старіихъ.[3] Ђурађъ Страшимировићъ Зећанинъ чимъ науми учинити се самостоланъ и огласи да су на нѣга прешла права србскихъ царева, одмахъ стави приступъ у писму коє даде Дубровчанима (С. № 71). Хумски и травунски властели немаюћи прилике клониште се приступа, а Дубровчани католици никадъ ихъ не писаше. Само єданъ путъ паде на умъ логотету њихову Руску, те изъ кралѣвскихъ босанскихъ писама пренесе приступъ у єдно коє онъ писа, и сувише се држећи писма одакле є преписивао учини погрешке противъ смисла.[4] Найвише се писама безъ приступа починѣ речима: кь (ка, оу) имє ѿца и сина и свєтаго доуха. Али почетци у писмима колико су кратки опетъ су врло различни; међу њима су обичніи: пишє кралѣкьство ми или царьство ми да ѥ кѣдомо; или: да ѥ кѣдомо створи милость кралѣкьство ми или царьство ми: тай є почетакъ у правымъ србскимъ писмима; милостїю кожїею аѕь (ѧ) . . .; сь помоштїю кожїею ѧ (аѕь) и. т. д. Гдекоє се писмо починѣ управо именомъ онога ко га пише. Уобште ваља знати да што су писма старія, то имъ се манѣ на форму гледало, то су хитніе писана. Особито су писма краля Владислава, Уроша и Милутина кратка и безъ особите форме, може быти за то што су кралѣви мислили да имъ се не треба држати форме у своимъ пословима съ Дубровникомъ, или є то долазило отуда што се іошъ не беху утврдиле споляшнѣ форме у пи-

[1] Испреди С. № 37 съ С. №№ 103, 136; С. № 71 съ С. №№ 84, 97; С. №№ 49, 50, 62, 90, 91, 111, 137 съ № 99.

[2] Испореди С. №№ 81, 85, 95, 150, З. А.; С. №№ 114, 144.

[3] Испореди С. №№ 49, 50, 62, 90, 91, 111, 137; А. №№ 18, 19.

[4] Испореди С. № 100 съ С. №№ 81, 85, 89, 95.

смима. Изъ почетка є долазило име и титула онога ко є писмо давао, ако то ніє было самъ почетакъ. По томъ се казивала сама стварь. Овай є део у свыма писмима коє прегледамо знатанъ што є єзикъ чистїи народный. За ньимъ иде заклетва да ће се писмо држати и проклетство оныма кои бы одъ писма одступили. Кадкадъ заклетва стои пре саме ствари. По томъ иду сведоци, ако су кои были и заклиняли се съ онимъ кои є писмо дао. Гдешто су имена сведока ставлѣна после заклетве. У правымъ србскимъ и зетскимъ писмима место сведока стоє „милосници“, коихъ се имена ставляю на край писма после имена ѣакова. Година, данъ месеца и име ѣаково завршую писмо. Кадкадъ се каже и данъ по себи у кои є писмо писано, особито кадъ є празникъ, сврхъ тога и индиктъ, често погрешно, кругъ сунца и месеца. Писмо се потврѣує подписомъ и печатомъ онога ко га дає. Кадъ писмо даю два или три челядета, н. пр. мужъ и жена, отацъ или мати са синовима, опетъ се подписує само єдно између ньихъ главніе; али не свагда. Тако се съ Дабишомъ подписала и жена му Єлена (С. № 81). Тако се Анѣелина подписала съ два сина своя, Ђурѣемъ и Іованомъ (С. № 178). Єднаки, т. є. браћа, подписую се заєдно (С. №№ 141, 163; А. № 19). Разуме се да се ніє свагда држало све ово што се тиче сполящньихъ стварій у писму. У много писама нема єднога или другога; али има писама у коима є сачувано све ово; она припададаю у хрисовулѣ, милости и листове. Поминюћи ово хтео самь казати у писмима подпуну форму. Обично су писма писали писари или ѣаци, али, како се види изъ законика чл. 114, она су одъ ѣака ишла къ царскомъ логотету, кои ихъ є по свой прилици износіо цару да подпише. Овде є логотетъ особитый чиновникъ, кои є управляо писанѣмъ. Было є и великій логотетъ. Али се у нашимъ писмима и ѣаци или прости писари често зову логотети. Премда у Србіи ніє было обичай да писмо пише своіомъ рукомъ онай кои га дає, опетъ има и такихъ писама. Ніє свакій, коме є какавъ посао было повереньъ, могао имати уза се ѣака, за то є и самъ писао писмо. Имамо неколико таковихъ писама, коє своіомъ рукомъ писаше они кои ихъ дадоше (С. №№ 155, 170). А сврхъ тога имамо два писма Владислава сина Косачина, коє самъ онъ писа кадъ беше у

завади съ отцемъ (С. № № 74, 132). Она су іошъ знатнія тимъ, што ихъ є писао човекъ знатанъ, кои бы могао имати свога ђака. Тако є писмо Анђелинино писао синъ нѣзинъ Ђурађъ, кои се и подписао съ матеромъ и братомъ Іованомъ (С. № 178). Нека су писма, у коима су уговори, писана по два пута, па є єдно чувала єдна страна а друго друга. Тако ва су писма С. № № 62, 106, 108, 112, 128. Прво є Вукашиново, где су Дубровчанима потврђена права; а у осталыма Дубровчани признаю да су примили оставе. У Душановой се хрисовульи (С. № 43) каже да є написана три пута, да се єданъ преписъ чува у Србіи, другій у Дубровнику а трећій у млетачкога дужда. Писмо, у коємъ су постављене границе Црной Гори за Ивана Црноєвића, писано є у два преписа, одъ коихъ є єданъ оставлѣнъ у цетиньску канцеларію а другій у которску (Мл.). Да се писмо држи, то є долазило одъ самога начина како є писано. Заклетва, сведоци, подписъ онога, кои писмо дає, и печатъ, то су была ємства да ће се држати. Кадшто се заклетва стављала изъ почетка пре саме ствари; али іой єобично место на краю. За ньомъ иде страшна клетва ономе ко бы погазіо писмо. Ниє се заклиняо само онай у чіє се име писмо писало него и сви сведоци. Тога ради су метали руке на єванђеліе, на частный крстъ и на свете мошти,[1] и свечано призивали св. троицу, матерь божію, єванђеліе, частный крстъ и светце, да бы потврдили да є истина што говоре обећаваюћи да ће до века и безъ промене држати све што є у писму писано. Заклињало се у цркви, ако се могло (С. № 66). Ко є писмо давао, онъ се ємчіо и за своє потомство. Ко не бы послушао, онъ се предавао гнѣву божіему на овомъ и на ономъ свету, поражао се силомъ животворнога крста, броіо се къ Юди и кои предадоше Христа и. т. д. У правымъ се србскимъ и зетскимъ писмима не споминѣ управо заклетва; али съ єдне стране заклетве ниє ни могло быти кадъ ствари самой ниє требала; а съ друге стране има гдешто што показуе да є была заклетва. Краль Радославъ држи своє писмо да є утврђено заклетвомъ: свѣнє мєнє клѣтка понєкарє ку ѡстанєтє оу прѣклѣтьствѣ (С. № 2); Уроіъ I каже дубровачкимъ посланицима: да стою к нимь в

[1] № № 57, 85, 95, 103, 136, 150.

томь ѡкѣтѣ коимь нмь сѣ клѣль прѣгнѣмь кнѣзь (С. № 17); тако се и у деспотскимъ писмима речи: сїа кьса кнше писанна вѣрою и покелѣнїемь вткрьждаѣть госпоство ми (С. № № 111, 137) могу мислити за заклетву. У осталомъ знатно є у духу свію правихъ србскихъ писама достоянство: србски кралѣви и цареви мишляху о себи да су изнадъ обштине дубровачке и може быти съ тога у уговорима своимъ съ ньомъ држаху заклетву за сувишню. У другимъ писмима, у коима се даю црквама прилози, опетъ нема заклетве него има проклетство. Заклетва се понайвише налази у босанскимъ писмима. Іошъ се у писму Кулинову и Ниносавлѣву говори о заклетви. Дубровникъ є одъ старине заклетвомъ потврѣивао своя писма. У нѣгово се име клео кнезъ, властела и цела влада. Уговоре, ков су чинили посланици изванъ Дубровника на двору србскихъ владалаца, обштина потврѣиваше заклетвомъ у граду (С. № № 3, 100). У два се писма дубровачка изъ средине XIII века види да се нису заклиняли сви люди у Дубровнику у коихъ є была државна управа, него се за ньихъ све заклиняо само єданъ, и то банъ: и крьхь кьсє ѡко писанье мартолъ гълєрнкнкь кань ѡдь кнєзд дюброкъкогд и ѡдь кьсє ѡпькнне града дюброкъкогд с хотєньємь господина кнєза дюброкъкогд и кьсєхь кластєль дюбровь .... крьхь дѣше ское и кьсє ѡпькнне дюброкъкье сн ѡбьть поткерьднль дрьжатн и клєль сє (С. № 16). Кадъ се чинила ова заклетва по закону є обштинскомъ звонило звоно. Тако се и у другомъ писму заклео банъ Мартоло Врсанковићъ за сву властелу(С. № 19). У хумскомъ се писму, коимъ є одговорено на ово последнѣ, заклео самъ сатникъ имотскій за сву хумску властелу (С. № 20). У єдномъ одъ познихъ травунскихъ писама (С. № 133) видимо где се двоица заклиню место друге двоице, коя су ставлѣна меѣу сведоцима. Недораслыма се ниє давало да се закуну. За то Радославъ травунскій обриче у єдноме своимъ писму (С. № 117) да ће синъ нѣговъ Иванишъ, кои се младости ради не закле посланицима дубровачкимъ, поновити заклетву отчину кадъ му се наврши четрнаестъ година. Сведоци нису были само властели него и ближа родбина. Тако є Єлена мати Милутинова особитимъ писмомъ (С. № 32) потврдила писмо своєга сина. Тако се друга Єлена мати Тврткa I и Доротія жена нѣгова подємчише съ клетвомъ за писмо кралѣво (С. № 66). Єлена є жена Дабишина подписала име своє узъ име муже-

влѣ (С. № 81). Остоя се заклео са женомъ Куявомъ и синомъ Стефаномъ (С. № 92). Куява є као мати сведочила у писму сина своєга Стефана Остоића (С. № 95) и. т. д. У писмима се хумскихъ и травунскихъ владалаца међу сведоцима споминю многи изъ родбине њихове. У правымъ србскимъ и зетскимъ писмима не налазимо сведока; него се на краю стављаю имена неколико „милосника“, редко само єднога. Изъ законика се Душанова види да „милосници“ нису были добровольни сведоци, него пре люди, коима є дужность была посведочити да є писмо истинито (чл. 67). Премда су „милосници“ были іошъ за Душана, опетъ се у нашимъ писмима являю текъ за деспота и Балшића. За царева у Србіи ниє было сведока; а іошъ пре за кралѣва ако су и были сведоци, нису с заклињали него су само были кадъ се писмо давало. Тако у писму Уроша I на краю стои: вткрьждено ви сиє мое ѡвстанїе прѣдь арьхиєпископомь и прѣдь кнєзомь гюрьгемь и прѣдь жупань стєфань (С. № 21); или у писму Милутинову: и тоу више съ кралиєвьстковь-ми властєлиє архиєпкь барьски мариинь. и казньць мирославь . . . и іепкпь зетьскы михаиль. и уелинкь бранко. дѣдь мирославь. жоупань владиславь. пкпь которскы доуизиа и два свѣдока драго и павьль (Мк.). Последньи су овде што и „милосници“.[1] У Хуму су и у Травуніи и у Босни сведоци были сасвимъ другчіи. Заклетвомъ коіомъ се заклињаху, съ онимъ кои писмо даваше постаяху и они одговорници за писмо. У найвише се србскихъ писама не поминю сведоци; валя да нису были одъ потребе. „Милосници“ су само сведочили да є писмо истинито и нису се могли ємчити да ће се држати; єръ по реченомъ чланку законика у некимъ случаима и они и писмо губише сву силу и не вредише ништа. Њихово значенѣ ниє было толико да бы могли своіомъ речію потврдити речь своєга господара и ємчити се да ће се одржати. Тако су значенѣ могли добити само у Босни у околностима коє томе помагаху. Зна се да су у Босни после Тврткa I єднако настаяле свађе међу онима кои се отимаше о престолъ. Што не беше правихъ законитихъ наследника, за то се являше по два и по три отимача, кои тражише помоћи у силне властелске дружине а кадшто и у Дубровчана, као н. пр.

[1] Види іошъ С. №№ 32, 33, 36.

Павао Радишићъ (С. № 88). Видећи где се у такомъ нереду често меняю владаоци, Дубровчани тражише подпору у сведоцима знатнымъ властелима, кои као староседеоци и добро познаюћи државне послове могоше радити кодъ краля да се држе дубровачки уговори, као н. пр. Радичъ Санковићъ (С. № 86), а и сами ихъ извршивати у размирицама и кадъ бы држава была безглавна. Ето за што Дубровчани, кадъ бы годъ завладао новъ краль, настаяваше да се понове съ њимъ стари уговори и за свакій уговоръ добіяше много подписа најзнатнінхъ властела, кои се ємчише съ клетвомъ да ће се писмо држати и да ће сами одговарати за то. А и своимъ владаоцима даюћи землѣ босански владаоци узимаше сведоке да имъ потврде речи. Тога су се обичая држале и знатне властелске куће. Санковићи, Хранићи, Јаблановићи и др., потврђиваше свои писма сведоцима. Съ тога се у босанскимъ писмима сведоци зову и „ротници“, „ручници“, „парци“ и „одговорници“, а та имена довольно показую колика имъ є важность. Дубровчанима нису требали сведоци: у њихъ су сведоци были сви грађани, кои управляше градомъ. Њихова се писма даваше свагда у име кнеза, властеле и целе обштине. Сведоци се нигда нису сами подписивали, него имъ є имена писао ћакъ. Писмо се завршивало подписомъ и печатомъ онога ко га є давао. То є обоє было потврда да є писмо истинито. Ниє се свагда подписивало; хоће ли се подписивати или не, то є стаяло до важности, кою є имало писмо. Али се у штампанымъ писмима ласно може опазити да су се србски кралѣви, цареви и деспоти, као и кралѣви босански найвише подписивали на своимъ писмима; али се други господари, као Балшићи, Санковићи, Хранићи, Јаблановићи, султани и њихови везири нигда нису подписивали. Дубровчани такође. Само су се єданъ путъ подписали на писму, коє бы дано у име дванаестъ судія кадъ не бы кнеза (С. № 19). А подписа ту има само десетъ. Али ако се узме да те подписе нису писали сами они чіи су, него да є писао ћакъ, коє ће по свой прилици и быти, онда ће быти іошъ єдно писмо (С. № 16), на комъ є подписано много людій, кои быше кадъ се уговарало; ту є готово цела управа обштинска. Али речи: а снѣ сѣть имєна ѡнєхъ кн сє сѣ клєли не даду сумняти да є имена писао ћакъ. Што на многимъ писмима нема подписа, то-

ме су узрокъ печати, на кое садъ прелазимо, будући да се и њима доказивало.

Печати се налазе заедно съ писмима. Њима се доказује као и писмима. По томе у писму Дечанскога (С. № 176) стои: послоухь (сведочанство): роука (,) печать (,) .д. динари. Може быти да су се у Србіи за то печати више употребљавали него подписи што у старо време многи нису знали писати. Ко није знао књиге није се могао ни подписати: съ тога имамо у писмима више печата него подписа. У једномъ је хумскомъ писму место подписа и печата крстъ и покрай њега речи: крьсть кнеза андрѣа (С. № 15). Ово напоминѣ писмо Неманьино (А. № 1), на коме такође стои у дну крстъ и покрай њега: крьсть симѡнокь и подьписаніе. Нису се свагда писма писала: кадшто је доста было само показати печать. Тако су се властеличићи и нижега реда люди звали на судъ само печатомъ (З. чл. 51). На највише нашихъ писама имаю печати; подписи су много ређи. И ко се није подписао, онъ је ударіо свой печатъ. Печати су были различни по величини, по лицу, по месту где су стаяли и по ономе ода шта су были начинѣни. По првоме су были велики, средньи и мали; по другоме одъ једнога лица и одъ два; по трећемъ или привешени или прилеплѣни на ономе на чему је писмо писано; по четвртомъ златни и обични одъ воска. Знатно је што је на писмима Тврткa II (С. № 116) и Стефана Томашевића (С. № 151, 152, 153, 154) печатъ средньій. Писмо првога, у комъ се потврђује, има подписъ и обичну подпуну форму; а писма другога немаю подписа ни подпуне форме, у њима су ствари манѣ важности. Али писмо истога краля, коимъ се потврђую права, има титулу, сведоке, годину, данъ, место где је писано, име ћака кои га је писао, и подписъ кралѣвъ, дакле подпуну форму, и запечаћено је печатима великимъ, одъ два лица, привешенимъ (С. № 150). На тай се начинъ види да се величина печата подударала съ важношћу писма. Дубровчани су свагда печатили своя писма великимъ печатомъ; на њихову су уговору съ Асеномъ (С. № 16) два печата: једанъ обштинскій а другій кнеза Марсилія. У осталымъ писмима није казано коликій је печатъ. Кадъ се помињу печати одъ два лица, онда су были и одъ једнога лица;

одъ себе се разуме да су были одъ єднога лица они, кои су се прилепльивали на писма. Не може се казати шта є было обичніе: привесити печать или прилепити. У босанскимъ, травунскимъ, хумскимъ и дубровачкимъ писмима обично се поминѣ привешенъ печать; исто видимо и у писмима синова Ђурђа Бранковића, Лазара и Стефана (С. №№ 146, 147). У осталымъ се не спомиње какавъ є печатъ. На атонскимъ су писмима, као што се види изъ речій Аврамовићевихъ, были печати на єднима привешени а на другима прилеплѣни. У писму Єлене, матере Милутинове, долазе речи: и ѥ поставлѭю мою печать на снѣи книзѣ (С. № 27).

Међу печате иду и други знаци коима се доказивало. О тимъ знацима имамо у писмима ове спомене. Дечанскій є у своме писму одредіо четири динара да буду белегъ, коимъ ће се посведочити (С. № 176). Царица є Мара наредила да атонски калуђери покажу дукатъ расеченъ на троє кадъ имъ треба доказати да имаю право примити одъ Дубровчана єрусалимскій данакъ (Г. Б.). Краль се Тврtко Тврtковићъ договоріо съ Дубровникомъ да посланикъ има право примити натрагъ оставу нѣгову кадъ покаже записъ кралѣвъ съ уговоренимъ печатомъ и кралѣвъ прстенъ (С. № 135). И Ђурађъ Кастріотићъ поминѣ прстенъ коимъ є писмо запечатіо (С. № 148). Ови су и други знаци были у обичаю за оно исто за што су печати были врло у обичаю.

Између осталога чимъ се доказивало имамо у старымъ писмима іошъ „сводъ“ и „лице“. Сводъ є бio у суду радня, коіомъ се ствaрь, коя є была подъ сумньомъ, враћала одъ єднога господара къ другоме дотле докъ ніє остала на ономъ кои ніє могао показати одъ кога му беше. Онъ є бio кривацъ. По закону Душанову ніє было свода за коня куплѣна на тргу кадъ є зань плаћена царина; єръ є царинникъ заклетвомъ сведочіо купцу да є купіо по закону и да се не зна ко є украо (С. № 43). Свагда се одређивао сводъ за ствaрь коя є была подъ сумньомъ. Ко се ніє могао оправдати сводомъ, онъ є враћао украдену ствaрь съ глобомъ, т. є. самоседмо (З. чл. 143, 193). Царинникъ и душници заклетвомъ су сведочили за купца да ніє кривъ и тако га опраштали глобе (С. № 43; З. чл. 193); али се ствaрь враћала пређашњему господару, ако є хтео натрагъ узети и дати куп-

цу онолико новаца за колико онъ беше купіо стварь (С. №№ 73, 91, 111, 137). Сводъ є могао быти само онда кадъ се украдена стварь нашла. Нашавши свою стварь могао є човекъ съ ньомъ дознати и онога ко є беше украо. Таково се осведочаванѣ звало у српскомъ праву лице. По томе речи у 79-томъ чланку законика: лице кто познаєть лице подь уложѣкомь треба разумети овако: ко позна у кога свою стварь; а чл. 79 речима: и ако ли кто що оукати оуданлєно или оукрадєно лицємь, или силомь оузєто коудє — каже: ко нађе своє што убієно или украдено или силомъ узето. По томе „личный конь“ у деспотскимъ писмима (С. №№ 73, 91, 111, 137) ниє ништа друго него конь, коега є господару нестало па га онъ опетъ нашао; а тать и хоусарь обличены (З. чл. 126) то є лупежъ и хајдукъ ухваћенъ, кои се већъ не може оправдати. Али што знамо о лицу, то є тако мало, да се може мислити и друго да значи. Подъ лицемъ да се може разумети тајна краћа на супротъ явномъ насилю или отиманю. Тада бы *наћи подъ кимъ лице* значило кривити кога да є што украо, а речи оуданлєно или оукрадєно лицємь стаће на супротъ речима: силомь оузєто. Шафарикъ као да ово друго мисли говорећи да лицємь значи heimlich али є лице у нѣга преведо речю Wesenheit, као по оной првой мисли. У руской се правди лице узима за ухваћену стварь, а по томъ се и нама валя већма држати оне прве мисли.

Кадъ се ниє могла наћи стварь сама, онда се тражила помоћь у савести. У споменицима има двоє чимъ се доказивало осланяюћи се на савесть: „рука“ и заклетва. Подъ речю рука мислило се у старой Србіи што се садъ каже поштена речь. Што у најстаріимъ српскимъ законима нема руке, него се налази у писмима іошъ старіимъ, то показує да се само у најстарія времена веровало руци. Занста тако простъ и лакъ начинъ увераваня као што є рукованѣ могао се држати само у народу исто тако простомъ и безъ лукавства, где є светиня дане речи, прекрасна црта славенскога народногъ свойства, іошъ заменьивала сва формална ємства. Лепо є видети Поповску обштину, чисту славенску, далеко одъ мора, коя є мало трговала и по томе сачувала у

[1] У Кухарскога, Древнѣйш. памятн. словян. законодат., стр. 187, 199, 216.

больой чистоти своє поштенѣ, како се жали на Дубровчане што раде у наточъ ономе што су обеѣали давши руку (С. № 11): нє кємо (и)ти кь камь на онъ странъ, дѣ ни нѣ ѕаконь: дѣ ви радославъ давьше рѫкѫ терє га кєѕастє. Дубровчани одавно невероваше руци, те є заменише заклетвомъ. Краль ихъ Владиславъ жестоко кара што раде и противъ заклетве и противъ руке: (С. № 9): да ты како си сє стє наѵѵнли по клєтьвѣ наша сєла и наше колары єматн: такоѕи стє и мнѣ ѵѵнинли давше скою рѫкѫ и скою кѣрѫ терє моѣ сєла плѣнили и колары єли а дрѫгє и сѣкьли. Око тога є времена приморскій кнезъ Ђурађъ, по свой прилици такође представникъ старога живота славенскогъ, моліо Дубровчане да кнезъ њиховъ да руку нѣговымъ жупанима да могу седети у граду безъ страха (С. № 10): да молитє кнєѕа кашєга како кнмь (ви нмь т. є. жужанима Ђурђевымъ) рѫкѫ дать и сь ками да ви сѣдѣли нє боєкє сє. Узрокъ є той молби што су Дубровчани ишли на Ђурђа преко своє волѣ узъ Млечиће, а жупани Ђурђеви ишли на Дубровникъ преко своє волѣ узъ Уроша: за то и ише Ђурађъ да се опросте и забораве увреде између нѣга и Дубровника учинѣне одъ неволѣ.

Најпосле, заклетва се држала за најячу стварь коіомъ може човекъ што доказати. После заклетве ишао є іошъ само судъ божій, али у нѣму ниє свагда тражило помоћи србско право. Распре се свршаваше заклетвомъ. Видели смо како се заклињало кадъ су се давала писма. Поротнике є заклињао у цркви свештеникъ обученъ као кадъ служи у цркви (З., чл. 129). У Винодолу су се заклињали метнуши руку на свето писмо: *положивши руку зврху книг тичућ; има присећи такнућ у свето еванєлє.*[1] Знатно є пытанѣ: ко се у суду заклињао: или онай кои се тужіо или на кога є била тужба? Изъ нашихъ се извора види где се према парници заклинѣ кадъ єданъ кадъ другій; али нигде не можемо наћи да се у єдной парници куну обоица. Тако у своме писму (С. № 43) Душанъ држећи се обичая отаца и прадедова заповеда да кадъ Дубровчанинъ даде своє иманѣ каквоме трговцу (Србину?), па му у нѣга пропадне, онда Дубровчанинъ треба да се закуне колико му є пропало па ће му се

[1] Винод. зак. §. 42, 56.

веровати: и где комѹ даѥ дѹбровьчанинь свои добитькь комѹ годь трьговцѹ терѥ мѹ ѡдь него ѹ кьхь ѹдарить, да сѥ кльне латининь за тоѕи да вѹдѥ кѣровань. Као што се види, овде се заклиње онай коме се чини криво, дакле кои се тужи. Съ тимъ се подудара 163-ћій чланакъ Душанова законика, где се наређуѥ да ако се трговцу у путу што украде, онда онъ и съ њимъ поуздани люди треба съ клетвомъ да кажу колика му ѥ штета, па ће се према томе накнадити трговцу. Таке заклетве налазимо и у млетскомъ статуту, где господаръ одъ живинчета, коѥга му нестане, или одъ оштећене баштине или одъ побегла челядета треба съ клетвомъ да докаже колика му ѥ штета[1]. У крчкомъ статуту старешина одъ стана доказуѥ клетвомъ колико ѥ коме домаћину пропало оваца.[2] Али далѣ стои: а кои любо трговьць докеде коње кѹпивь не тѹгѥ ѕемле а позиаю сѥ, да сѥ кльнѥ тьѕи трьговьць самьдрѹги . . . Овде се опетъ заклиње туженый а не кои се тужи, или онай кои иште свога коња. Али кадъ се у првомъ случаю Дубровчанину, коме нестане иманя, чини криво; и кадъ ѥ у другомъ случаю ономе, коме нестане коња па га опетъ нађе, была крађомъ учињена штета пре, па се онда чини криво ономе кои ѥ купіо коња изъ туђе землѣ не мислећи да ѥ краденъ па треба да га изгуби; отуда долази да се у оба случая заклиње онай коме се чини криво или кои се тужи. Управо се тако у деспотскимъ писмима (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137) куне онай коме узимаю коња, коѥга ѥ купіо. За нѣга се заклињу и царинникъ и душници (С. №№ 43, 50; З. чл. 144, 151, 193). У Душанову се законику поминѣ заклетва само за душевнике, а о заклетви за друге случаѥ нема ништа, а и одъ осталога што бы іошъ требало има врло мало. Тако се Райцъ тужи да ѥ и у далматинскимъ обштинама было врло мало наређено за доказиванѣ у стварима грађанскимъ и криминалнымъ. Саставивши оно што ѥ онъ дознао съ онимъ што сами знамо изъ статута, кои су намъ познати, опетъ не можемо као што треба подпуно знати како се ова стварь свршивала у старой Србіи. У обичайномъ се праву то добро знало, а што ми не знамо томе ниѥ узрокъ оно него писмо што намъ

[1] Гл. 9, 34, 39.

[2] Статут. 1388, чл. 14.

га ниє сачувало. Само видимо да є у некимъ случаима заклетва одговарала заклетви: на заклетву онога, кои се тужи, заклињаго се съ душевницима онай, на кога є тужба, и ако се заклетва нѣгова показала довольна, нѣга више ниє законъ гоніо[1]. Али се у найвише случаєва говори на по се или о заклетви онога кои се тужи или о заклетви туженога. И єданъ є и другій могао извести за себе сведоке єданъ да потврди тужбу а другій да се оправда. Туженый є не имаюћи сведока могао наћи душевника и съ њима се заклети да ниє кривъ. Ако ли ниє имао ни душевнике, онда се заклињаго самъ. А свагда є после заклетве бывао чистъ одъ кривице коя се на нѣга износила. Кои се тужіо, онай є могао место своє заклетве извести сведоке или душевнике и така є тужба была найобичнія. По себи се разуме да се онай ниє заклињаго на кога се „лицемъ“ што доказало, него є одмахъ быо осуђенъ. Кадъ тужилацъ ниє имао сведока као што треба, онда є бывао правъ туженый[2]. Али главно пытанѣ іошъ остає безъ одговора: є ли се свагда туженоме давало да се закуне или само онда кадъ тужилацъ осимъ заклетве своє и своихъ душевника ничимъ другимъ ниє могао доказати? Као да є врло много вредила заклетва онога, кои се тужіо, тако да се у найвише случаи могао после нѣ одмахъ гонити туженый. Баремъ то излази изъ некихъ чланака винодолскога и крчкогъ статута, као што и Райцъ каже.[3] За то є опетъ заклетва была последнѣ чимъ се доказивало, и кадъ се годъ могло, ставляла се туженю и правданю граница добримъ сведоцима, одъ кои се као и одъ ротника искала потврда да истину говоре и кои су се съ великимъ опазомъ пуштали да сведоче[4]. У крчкомъ статуту има наредба: кадъ се жени учини сила па она то потврди съ три добра сведока, онда туженый ако не призна да се стави на муке. И за крађу се тако радило: кадъ се закуне домаћинъ коме є нестало ована, ставля се на муку туженый[1]. Овде

---

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 151, 177, 192. — Винод. зак. § 9.

[2] Крчкій є стат. 1388, гл. 1. — Винод. зак. § 53.

[3] У истой књизи, стр. 177, 192.

[4] Винод. зак. §§ 19, 41, 52. — Крчкій стат. 1388, гл. 14.

[5] 1388, гл. 1, 14, 16.

иза тужбе иду одмахъ муке, а нема заклетве коіомъ бы се туженый могао правдати, а то ће рећи да се ономе, коме се криво чини, подпуно веровало што по законукаже. Тако ваља разумети и друге наредбе истога статута за криминалне ствари. Изъ свега се реченога може извести да є србско право допуштало да се може заклети и тужилацъ и туженый кадъ нема „лица“. И єданъ и другій могоше са собомъ имати сведоке заклете или незаклете. У некимъ се случаима ставля заклетва према заклетви и тако се могао туженый оправдати; али є у другимъ случаима заклетва онога, кои се тужи, была тако яка да є туженый одмахъ долазіо на муке или бывао осуђенъ.[1]

Одговорность є на суду, какову налазимо у уговорима съ Дубровникомъ, была двояка: лична и обшта. У првомъ є случаю одговарао само єданъ, быо самъ кривацъ или место нѣга другій ко; а у другомъ є случаю осимъ кривца одговарала и сва околина и савъ градъ. Влада є србска у своимъ пословима съ Дубровникомъ показивала да є рада безъ оклеваня задовольити Дубровчане, и то толико да се оставляло и обште ємство па є самъ краль или царъ намиривао онога коме се чинило криво. За чудо є како за сто и више година србски владаоци за ствари дубровачке обилазише кадъ обичный редъ и као да бы се брже и лакше свршивало сами узимаше на себе одговоръ. Одатле се види колико су ценили свою трговину съ Дубровникомъ. Тако Радославъ хумскій пише, ако онъ или нѣгови люди узму што дубровачкимъ трговцима, да ће све подпуно вратити или онъ самъ или нѣговъ човекъ, ако ли човекъ нѣговъ не бы вратіо за што му драго, онда да одговара онъ самъ Радославъ (С. № 20). Урошъ є I уредіо да ако у распри између Дубровчанина и Србина судіе не даду самога кривца или му не узму одређене глобе на време, онда ће самъ краль узети накнаду и дати коме є криво учињено (С. № 21). Єлена, жена Уроша I, обећава да ће сама платити све што бы на нѣзину двору Дубровчанима отео или властелинъ нѣзинъ или ко другій нѣзинимъ писмомъ или на нѣзино приятельство, т. є. ко бы

[1] Испореди Винод. зак. §§ 9, 10, 11, 27, 41, 56, 61, 68, 72, 76. — Крчкій стат. 1388, гл. 1, 14, 16, 19, 20, 26.

нѣзино име на зло употребіо (С. № 27). Дечанскій поставля напредъ накнаду обштимъ ємствомъ, а кадъ се тако не бы могло накнадити, намируе своимъ новцемъ ономе коме се криво чини (С. № 36). Исто после наређую и деспоти (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Душанъ дає одмахъ накнаду самъ па се после намирує съ кривцемъ. То є и синъ нѣговъ поновіо (С. №№ 40, 50). Балшићи намирую дубровачке трговце своимъ новцемъ, кадъ не могу да нађу кривца и нѣга самога да имъ даду (С. №№ 64, 70). Оснмъ те необичне одговорности самихъ владалаца у усуђеню уређеномъ између Дубровника и Србіе, видимо, као што є поменуто, двояку одговорность, личну и обшту. Нема сумнѣ да є управо подъ одговоръ падао самъ кривацъ. Здравый разумъ каже да за кривицу одговара ко є скривіо или ко му є помагао. То є разлогъ личной одговорности. Душанъ пише у писму (С. № 43), коє после и Урошъ V понови (С. № 50): а тогазн кривца да нџе царство ми и да взме на немь кто кзде взѣль и зунинль зло коіе. Ђураћъ Балшићъ разумеюћи да є одговоранъ самъ кривацъ узима на се одговоръ само за онда кадъ бы кривацъ утекао (С. № 64). Наредба, кою є учиніо Душанъ исте године кадъ є дао законикъ, има своє значенѣ. Али као што се у последнѣмъ іошъ држи обште ємство, овде се већъ явля лична одговорность. Кривца тражи самъ царъ; ако ли га не нађе, онда за нѣга одговара онъ самъ а не околина. Овде се види да се умешало дубровачко право. Безъ сумнѣ што се не могаше брзо намирити и што обште ємство не беше правилно, съ тога царъ измени за Дубровчане старый обичай своє землѣ. У далматинскимъ обштинскимъ законима нема ништа наликъ на обште ємство: онде одговара само кривацъ. Што се човекъ могао заклетвомъ оправдати и готово у свакой кривици одкупити новцемъ плативши глобу, то ніе мало олакшавало личну одговорность, те обште ємство не беше потребно. Поредъ тога, и то є главно, у законима далматинскихъ обштина біяше личность човечія већма за себе ставлѣна него у Србіи у законику. Племенскога живота біяше нестало на римской земльи, а у Србіи онъ біяше главна основа обштемъ ємству. У Славена є было обичай држати племена за єдно неразделно тело, коєму глава біяше найстаріи у племену. А кадъ се после распадоше пле-

мена на породице, а одъ породица опетъ на ново посташе племена, одговорность не могаше више падати на цело пређашнѣ племе, и по томе у време Душаново видимо, где іой границе не иду далѣ одъ куће т. є. одъ єдне породице или више породица, ков живе подъ управомъ єднога старешине. Кућа є была — као у старо време племе — єдно цело тело, ковому чланови уєдинѣни мишлю о племенскомъ животу требаше да добіяю, да се хране, да се користую и одговараю сви заєдно или преко старешине, кои се никако не одваяше одъ родбине представляюћи собомъ целу кућу. Ово є природный почетакъ обштега ємства; оно є изашло изъ основе славенскога живота, и по томъ є само у нѣму и само се по нѣму може разумети. Иза тога є ласно докучити за што се у старо време у Србіи, у коіой и данасъ има много славенскихъ мислій, верованя и обичая болѣ сачунихъ него у другимъ славенскимъ земляма, обште ємство тако живо показало у праву; а у далматинскимъ обштинама, где є право имало своє особите судбине, где се римско начело увукло у основу народнога живота, личность се одвоила одъ породице и одъ племена и остала за себе. Онде є налазимо свугда одвоєну у свему што припада у обштинскій и породичный животъ. По томе є онде и подъ одговоръ падао само онай кои є кривъ и само є съ ньимъ законъ имао посла. Найпосле іошъ ћу и то споменути, да лична одговорность и обште ємство, ако и єсу казни ради, опетъ не докучую ньомъ обоє єдно. Личномъ се одговорношћу у некимъ казнима не враћа само за зло него се іошъ гледа да се зло и не учини; єръ кадъ кривацъ одговара лично, може се учинити да у напредакъ не може чинити зла. А обште ємство иде само да врати за зло, у кривца оно не дира. Оно не гледа є ли се нашао кривацъ или не, одговара ли онъ самъ за себе или другій ко одговара за нѣга: нѣму треба само да се намири онай коме се чини криво и тако да се учини край распри. Али што се одговорношћу єдномъ и другомъ докучує може быти тако различно само у некимъ казнима. Лична одговорность само онда може смести да се у напредакъ не учини зло кадъ нађе начинъ како ће стати на путъ кривцу да не учини зло; за то є мало глоба, кою кадъ кривацъ плати остане као и пре слободанъ у своіой радньи. А и

далматински статути скоро сваку кривицу мере новцемъ, и мало ће се наћи у њима кривица, за коє бы быле одређене телесне казни. У ономе што се казнима докучивало, они нису стаяли ни мало више одъ законика Душанова, и по томе њихове мисли о одговорности бияху на другомъ начелу и то на личности. Ту су се, као што рекосмо, наредбе србскихъ владалаца мало подвргле мислима дубровачкихъ и лична се одговорность волела него обште ємство. Ево шта є Дубровникъ наредіо за своє граћане, кои бы были криви у распри са Србима: и аκє κога гραгиннна ѿсѣди ѡбькы сѣдь, да подаємо єговь докытькь; аκє ли мѫ докытка нє єтєує, а мы самога кривца да даємо скоѡкь главовь доколѣ сѣдьцє вгокорє да сє платн; нє платн ли сє до врока, да потола да є ѡстало на колы кралєвьства тн (С. № 26). Прво се кривацъ одкупљивао, ако се имао чимъ одкупити; ако ли ниє имао, онда се давао главомъ, и судіє му остављяле рокъ до кога є дужанъ быо платити глобу; па ако се ни тада ниє имао чимъ одкупити, онда се давао на волю супарнику, кои є овде самъ краль. Овде се види обичайно у далматинскимъ обштинама право, по коме се кривацъ могао одкупити и само се онай предавао главомъ кои се ниє имао чимъ одкупити[1]. Урошъ є I видео да овде нема обштега ємства а може быти да є видео и то да се кадшто одъ кривца ниє имало шта узети те є остаяо ненамиренъ онай коме є криво учињено; осимъ тога држао се и србскога обичая, обративши се — кадъ ниє было кривца — обштему ємству, коє є свакояко требало да даде накнаду. Тако є писао: и ако сє ѡкрѣтє уловѣкь ѕємлє кралєвьства мн ѡсвѣнь кашємь уловѣкь, да мѫ моє сѣдьцє нздаю докитькє; ако ли мѫ докитька нєстєує, а ѡнн да подаю кривца самога до врока доколє сѣдьцє врєкъ. Дотле є одговорность као и у Дубровчана; али то ниє было доста, него се у писму додає: ако ли га сѣдьцє нє нсьдадє, да где мн правьда вкажє вземи тє дьльгь, да га вземє кралєвьство мн и да га постакн где га кѣдє прако постакнти (С. № 21). Ако и ниє овде споменуто обште ємство, али се ясно наговешћуе. Одъ кога бы, ако не одъ околине, по славенскомъ обичаю требало узети накнаду, кадъ се кріе кривацъ? Користь є очевидно была у Дубровчана. Съ томъ се наредбомъ Уроша I слаже друго србско писмо, за коє се

[1] Райцъ, Сборникъ Валуєва, стр. 175.

не зна ко га є дао и кадъ, али є за цело кралѣвско, где стои: оу коієн ли сє жоупъ цю нспакости, тазн жоупа колм да да крнцє колм да платн (С. № 38). А Стефанъ Дечанскій заповеда: акє ли нмь сє коіх утєта вунни ωньдєзн, да нмь сплатє ωколна сєла колм градь кон бѣдє; нє сплатє ли нмь, да нмь кралѣвство ни платн нѕ моє коукіє (С.№ 36). Изъ ове три веома важне наредбе, коѣ имамо одъ времена пре Душана, видимо да се обште ємство држало у то време у Србіи и да є было применѣно пословима између Срба и Дубровчана. Премда у писму Душанову (С. № 43) не видимо обштега ємства, єръ є онде само казано да ће се царъ самъ намиривати съ кривцемъ, опетъ се у законику нѣгову налази обште ємство іоштъ у пуной сили. Тай се обичай ниѣ могао истребити, ако є и радъ био владалацъ увести личну одговорность; єръ є, као што рекосмо, изишао изъ самога народногъ живота славенскогъ, био є у основи славенскогъ живота. Начело му се може видети у самомъ законику. Има чланака, кои као веранъ преписъ старога народногъ права, мећу подъ одговоръ целу кућу. Ти су чланци врло знатни; да се Душанъ ниѣ држао обичайнога народногъ права, него да є поставіо само своя смишлѣна правила, законикъ му се не бы тако приміо, не бы се толико преписивао. Преписи найболѣ сведоче како є био примлѣнъ у старой Србіи; а то доказуѣ и да є у нѣму само поновлѣно оно, што се одъ старине држало у народу као последакъ духовнога самосталногъ развіяня. Народне мисли о праву тада се написаше. Видимо како є мисао о одговорности текла изъ мисли о племенскомъ животу. Кадъ се прећашня племена распадоше тако да у ньима нестаде сродне свезе, онда главна мисао о племенскомъ животу, мисао о заѣдници, тражаше да се на ново граћански одреде границе племену. Прећашнѣ племе бы оставлѣно; него мисао о нѣговой целини пренесена бы на нѣгове огранке, коима и границе быше породице или куће. У кући се могло мислити неколико породица, само кадъ се нису разделиле него имале надъ собомъ єдну главу. Кадъ кућа біяше у целости, по себи долажаше и обшта одговорность. По томе и стои у неколико знатнихъ чланака у законику да отацъ одговара за сина, братъ за брата, родъ за родъ, само ако живе у єдной кући, и да особито одговараю кућне ста-

решине; што бы годъ зло учиніо кои одъ домаћихъ, старешина бы платіо или бы дао кривца (чл. 48, 55, 60). Свакъ ће казати да се у овымъ чланцима показуе дубока старина, коя беше сачувана до времена Душанова и коя се гдешто и садъ држи по некимъ србскимъ земляма. Али то іошъ ниє обште ємство, као што га мы разумемо: то є текъ домаће обште ємство; него се изъ нѣга развило и грађанско обште ємство или оно по коєму є за кривца одговарала цела околина или цео градъ. Основа му се види одмахъ. Као што се кућа мишляше да є єдно цело тело, тако се мишляше и околина или градъ да є цео неразделанъ завичай; мисао о заєдници бы съ куће пренесена и на њихъ. Єсть истина да є то већъ было нешто што не быва само одъ себе; али да є могло быти, учинѣно є тимъ што се памтило за стара племена, коя живеше у обштинама и собомъ представляше народъ єднога края. Разлика є само то што унутрашня свеза старымъ племенима беше у роду, а садъ свеза околинама или градовима беше грађанска или юридичка. Обште ємство бияше у томъ што савъ градъ или сва околина, т. є. єдно или неколико села, одговараше за кривицу учинѣну на њиховой земльи или одъ њихова човека; они дужни бияху или дати самога кривца или кадъ бы се сакріо платити за нѣга глобу. Обште є ємство было само за криминалне кривице, као: убійство, пожегъ, похару, врачанѣ и т. д. Мисао, одъ коє є настало обште ємство, оставляла є самой околини или граду да суди. Влада иштући одъ њихъ кривца ниє се далѣ мешала у судъ него имъ є оставляла на волю да се намире съ кривцемъ и да га траже. Ако су таили кривца за што му драго или га нису могли наћи, онда су сами плаћали за нѣга. Овде се съ єдне стране живо показуе домаће ємство, по коме се или кривацъ давао главомъ или є зань плаћала цела кућа, и плативши сама се намиривала съ њимъ; а съ друге стране излази мисао да треба вратити зло за зло, а то се по ондашњимъ мислима свагда мерило новцемъ. Где є одкупъ могао быти место телесне казни, онде є могло быти и обште ємство. Тако су се међу собомъ везале различне ствари у суђеню. Али ако се обштимъ ємствомъ и гледало свакояко да се штета накнади, опетъ є у нѣму было и великій недостатакъ. Оно є чинило те кривца ниє гонила

влада, коя є сама могла употребити све што треба да се ухвати кривацъ. Околина или градъ плативши за нѣга глобу нити имаше кадъ нити могоше тражити га, єръ не беше довольно страже, народа беше мало а пусте землѣ много; па кадъ бы га и нашли, опетъ се нису могли съ њимъ намирити онако као што бы могла сама влада. Поредъ тога, ако є кривица была такова, да се ніе њомъ заслужила смрть, онда є тотово свагда остаяла безъ казни. Проскитавши се неко време и знаюћи да є глоба већъ плаћена, кривацъ се на миру враћао кући и могао чинити зла као и пре. Тако є обште ємство опраштало владу дужности да разгледа стварь и тражи кривца; али є тимъ редъ земальскій остаяо у назадку. Тако є єдно зло вукло за собомъ друго. Истина у законику се у некимъ чланцима наређує да се найпре да кривацъ, али се не настои око тога; а околини є или граду было лакше платити глобу него тражити кривца. Съ тога други чланци не ишту ни то, него имъ є доста сама глоба па се сасвимъ оставляю кривца.[1] Найпосле, обште ємство ніе противно здравоме разуму, кои ише да за кривицу одговара самъ кривацъ. Прва є радня суду была обраћена на кривца; онъ є глобомъ или телесно казніо кривца, и кадъ се кривацъ налазіо лицемъ, може се казати да онда ніе было обштега ємства; кадъ се кривацъ имао лицемъ, обште є ємсто могло быти само онда кадъ се показало да є крива и сама околина или градъ, а онда они управо и нису одговорали за кривца него за саме себе. Иштући самога кривца, влада показиваше да съ њимъ има посла. Али где се далматинско право уставляше напавши да не може быти накнаде ни казни кадъ кривацъ побегне, онде србско право ићаше далѣ не оставляюћи увреде безъ накнаде на кои годъ начинъ. Душанъ уредивши земальску управу, предавши градове и околине главарима (кефаліяма), прьый є кренуо право одъ обштега ємства къ личной одговорности. У нѣгову законику налазимо личну одговорность државныхъ чиновника онде где пре біяше обште ємство. Кадъ бы трговацъ у путу быо похаранъ, већъ ніе плаћала жупа, као што є уредіо Дечанскій, него главари и стражари (з. чл. 159, 162, 193). Али та новина ніе поставлѣна да

[1] О обштемъ ємству в. зак. чл. 20, 52, 79, 87, 88, 97, 108, 181, 182, 194.

іой ніє поставлѣно и противно: по чланку 194 за штету, коју учине хајдуци изъ туђе землѣ, плаћаше околина, коя ихъ пропусти у царску землю, а по чл. 137 ту штету накнаћаху крајишници, т. є. властели кои управљяху краєвима. Види се да се одговорность починяла колебати и одъ обштине прелазити на човека. Али є то остало само кодъ чиновника у служби. Кадъ є после Душана ослабіо унутрашньій редъ у Србіи, морала се уклонити та одговорность а обште ємство осилити. Баремъ у деспотскимъ писмима не видимо ни главара ни стражара ни крајишника, него подъ одговоръ пада околина: гдѣ га (Дубровчанина) оукнѣ гоуса или покрадоу га оу селоу, да имь платн околина цо имь оузмѣ гоуса или цо ки имь покралн (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). На тай се начинъ обште ємство држаше у Србіи све до пропасти нѣзине. Напредъ рекосмо да у далматинскимъ обштинскимъ законима нема ништа наликъ на обште ємство. Доиста има целихъ статута у коима нема ни трага одъ овога обичая; али опетъ што се неке обштине мешаху са земљима чистимъ славенскимъ, съ тога се могоше и оне навести на путъ обштега ємства. Ево шта є Райцъ опазіо у различнымъ далматинскимъ статутима. На Корчули є быо обичай да плати цело село за убієнога коня или бика, кадъ не бы было кривца; али є и тада оставляно селу 15 дана рока да може тражити кривца. У Шибенику є савъ народъ плаћао штету и глобу кадъ на помаганю не бы истрчао или кадъ бы се на нѣговой земльи учинило убиство а кривацъ се не бы нашао.[1] Лако се може опазити да се таково право као старый обичай држало само по селима где є ячій быо славенскій народъ; а у градовима га ніе было: у градовима є само кривацъ имао посла са закономъ а други нису одговарали за нѣга. У Винодолу ко бы убіо наместника, дворанина или слугу кнежева, ко бы убіо кмета или кога годъ одъ кметскога рода, па бы се сакріо, нѣгово є племе плаћало половину вражде; али само половину, єръ се племе, или домъ, у такомъ случаю бранло у половину, а друга є половина быо самъ крвникъ.[2] Што се гледало шта є убієный и што се само половина вражде узимала одъ родбине крвни-

[1] Райцъ, у Сборнику Валуєва, стр. 110, 158.

[2] Винод. закон. § 29, 31.

кове, у томе се показує слабость обштега ємства, коє може быти да су онамо однели Славени, кои готово сами біяху у Винодолу, о чему сведочи єзикъ у закону. У самомъ Дубровнику како му се умножаваху землѣ са славенскимъ народомъ и како узимаше махъ славенско начело, одъ прве четврти XV века, тако настаяше закони, кои уводише у обичай обште ємство. Нема сумнѣ да су ту Дубровчани пристаяли уза славенскій животъ. По тимъ се уредбама давао околини рокъ да нађе кривца, а после рока была є дужна сама платити глобу. У зеленой кньизи стои у єдномъ чланку: Ma se pure non scorprendosi il reo, allora passato esso termine di quattro mesi, il rettore ed il minor consiglio abbia libertà di stimare tal incendio e per esso condannar la kaznacina secondo a loro parerà il danno. Као да се сви чланци тичу права за землѣ и парница изванъ града. Особитый чланакъ има за Конавлѣ, где є „собтина“ была дужна за два месеца одъ дана кадъ се учини преступъ или дати кривца или платити зань глобу.[1] Али су све ово у далматинскимъ обштинама само изузетци а духъ ньиховихъ закона остає кодъ личности. Тай є духъ по свой прилици одъ старине радіо у различнымъ пословима, коє є имао Дубровникъ са Србіомъ, кадъ іошъ у половини XIII века банови босански Нинославъ и Стефанъ за судъ између Срба и Влаха уредише: а иномъ влахъ и иномъ сербинъ да нє буде изъма (штете) (С. №№ 5, 14). Исто наредише и деспоти, кои писаше: ако є кон доубровчанинь комоу дальжьнь или умь кривь, да се ище истьць, а да на иномь доубровчанинноу нѣ колмь питати, тькмо тко є дальжань или умь кривь, онь да плати и пати, а за єдиога на дроугомь да нѣ прѣоузма (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Кадъ напоменемо да є у истымъ писмима наређено обште ємство кадъ треба Дубровчане намирити, онда ћемо видети како су се яко показивале обе стихіе у уговорима између Србіе и Дубровника. И у Босни у єдно време съ последньимъ деспотомъ краль Томашевићъ потврди: да одь сада напрѣда нє буде никадарь кеће в нашемь рѣсагѣ ни єдномъ дѣбровчанинѣ ни слугамь ньихь ни єдиога прѣузма ни за едно тѣће прѣдѣжне, него да се нађе по законѣ тко буде дѣжань онаи истаць да има платити а да се правомъ нє може вземи за кривога ни єдно имање правога (С.

[1] Dubrovnik, 1851. sv. II; Zrcalo povestnice Dubrovačke, стр. 85, 86.

№ 150). Ямачно су Бошняци по мислима о обштемъ ємству искали да накнаду даю земляци кривчеви; али и за то Дубровчани умеше наћи себи олакшицу. Найпосле цела ова стварь баца неку сенку на поступе ньиховихъ трговаца: може быти да су многи одъ ньихъ одлазили изъ Босне не измиривши дугова па се више не враћали. Ђурађъ Воисальићъ, писавши у своємъ писму 1434 године између осталога за какву се кривицу могу погубити властели кое онъ дарива, наће за добро додати: глаєє ѡдснћи ѡномѹ кон є сагрншнѡ а ѡстали да жнвѹ и прєбнваю (С. № 118). Тимъ є додаткомъ скинуо сву одговорность съ куће кривчеве, само ако ние помешана у кривицу. После овога можемо изрећи обшту мисао о праву по комъ се одговарало. Српски владаоци, кадъ не беше кривца, сами или обштимъ ємствомъ даваше накнаду оштећеномъ Дубровчанину. У оба се случая накнада свагда даваше. Али Дубровчани са своє стране даваше накнаду оштећеномъ Србину само давши кривца главомъ или му узевши иманъ; а друге одговорности нису допуштали. Обштега ємства ние было у ньихъ; свакій є трговацъ одговарао самъ за себе не гледаюћи є ли самъ могао накнадити штету Србину. Очевидно є на чіой є страни была већа користь. У нашимъ писмима има іошъ єдно ємство, коє се може назвати господско. Господаръ є одговарао за своєга поданика или роба, ако га ние хтео дати главомъ. Прво се искало одъ нѣга да да кривца, онъ га є могао и не дати, па є онда плаћао глобу. То ємство наговешћуе єдно место у писму Уроша I (С. № 22): и ѕ кога сє ѡкрѣтє лѧдь ѡтрокь тєрє цю комѹ испакости, да ѕ томь господара нє нцѧѕ, нь да си нцѧѕ крнвца; ако ли крькь ѕунин дѣтнкь, да га пода господарь, ако ли га нє пода да платн господарь краждѹ. Та є уредба была и у некимъ далматинскимъ обштинама.[1]

Чимъ се годъ по суду намируе оно се у нашимъ писмима зове „правина“. Тако се зове по истомъ разлогу по комъ се и самъ судъ зове „правъ и божій“. У уговорима обе стране уговараю за себе правину држећи да свакоме треба да се учини што є право. Имамо у споменицима неколико пута наређено како се у иманъ не може дирати. У уговору съ Ми-

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 130.

ханломъ Асеномъ уговорише Дубровчани: кадъ бы дубровачкій трговацъ умръо у Бугарской или бугарскій у Дубровнику, съ дружиномъ или безъ дружине, „съ єзикомъ или безъ єзика“, онда иманѣ покойниково да се попише и да се унь не дира него да се преда особитымъ людима, кои доћу изъ землѣ покойникове съ писанимъ за то допуштенѣмъ одъ своє владе (С. № 16). И деспоти су српски чували иманѣ умрлога дубровачкогъ трговца и предавали га по завету покойникову (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Већъ смо видели како су се српски владаоци старали да се дубровачкимъ трговцима не оштети иманѣ кадъ иду по њиховымъ земляма, и како су Дубровчани были на опазу враћаюћи оставе коє у њихъ біяху. На томъ є начелу стаяло и брежно право. По томе праву ниє се смело дирати у лађу дубровачку или млетачку коя бы се разбила край српскихъ обала, ни у товаръ нѣзинъ. Ако ли бы чега нестало, одговарала є околина (С. №№ 36, 43, 50, 70, 71, 73, 90, 91, 111, 137). Таке наредбе за брежно право имамо и у далмитинскимъ обштинама, него є за чудо како є мало писано за то право, тако важно за трговачке и приморске обштине. Главно є у свыма тимъ наредбама да се у туће не дира.[1] Што се тиче залога, Дубровчане є у Србіи закланяо законъ. Свагда се гледало да се у залоге не дира. У различнымъ пословима измећу Дубровника и суседнихъ српскихъ земаля ниє могло быти безъ дугованя, коя су утврћивана залозима. Гледаюћи на различно поданство и уздаюћи се у силу своєга цара Душана Срби су могли кадкадъ искати своє залоге натрагъ безъ одкупа особито у земляма отетымъ; али видећи напредъ одъ колике штете може быти тако померанѣ узаймичне вере, Душанъ и у своме писму (С. № 43), коє после понови и синъ нѣговъ (С. № 50), и у законику (чл. 77) постави правило да се залози одкуплюю, были где му драго. Украденъ конь, коєга позна прећашньій господаръ, ако бы га и прекупіо другій не знаюћи да є краденъ и држећи се у купованю законитога реда, опетъ се враћа прећашнѣму господару (С. №№ 43, 50, 73, 90, 91, 111, 137). У суду за землю Дубровчани враћаю землю, кою судъ нађе да є кралѣва, и ако буду на ньой виногради, кралю припа-

[1] Райцъ, у истой кньизи, стр. 151. — Метскій с тат., гл. 55, 56, 61.

да вино исте године (С. № 26). Пребези се враћаю своимъ господарима (С. № 114); у рату зароблѣни одпуштаю се (С. №№ 45, 114); ко є коме дужанъ тай му и плаћа (С. № 144); землѣ и иманѣ, узъ ратъ узето, враћа се (С. №№ 55, 89). Правина є могла быти и безъ суда или по уговору, кои є быо међу супарницима, или по новой погодби. У споменицима често налазимо где Дубровчани желе да се њиховымъ людима чини правда. Тако и одъ њихъ србски господари гдегде ишту правду. Найболѣ є Дубровчанима желя изречена у писму великога кнеза хумскога Андріе речима: да кн є ѡтворєна ꙁємлѧ моѥ в всѣхъ кашихъ пєчалєхъ а правнна да єсть (С. № № 4, 15). Изъ иста два писма видимо да є у Хуму а може быти и по свой Србіи быо обичай да кривацъ кадъ дође преко своє волѣ у землю, где се тражила одъ нѣга накнада, онде и подъ судъ подпадне и изврши правину; али кадъ дође одъ своє волѣ, а іошъ ниє искана одъ нѣга правина, онда се, ако се потражи правина, може вратити кући и онде учинити правину. Али не могући се подѣмчити да самъ добро разумео то место, додаћу га у оригиналу. Ево га: а кашь ѵлокѣкь кн прндє в нашь ꙁємлю нєколокь, комь є нскана правнна н нє нспльнена мь бѣдє, да станє н да вѵнни правннь. ако лн прндє такь ѵлокѣкь комь нѣ нскана правнна, да мь сє нє вꙁьмє нн тьнькь коньць, докь пондє в своє мѣсто н тамо да вѵнни правннь потомь. Дубровчани молише Михаила Асена да међу њима и Бугарима буде правина безъ суда и плаће (С. № 16): н ако людьє свѣтого тн царства нли петрокн внсокого севастократора нмѣть нскати нєкою правнно крьхь кога годє ѵлокѣка кнєжьства дюкроквѵькога, да мн бѣдємо дрьжанн ѡ немь ѵнннти правнно бєꙁь сѵтьбнна н бєꙁь даньє по ꙁаконь нашємь сьвръшєно правьдѣ н такодє правьда да бѣдє нашнмь людьмь кь ꙁемахь свѣтого тн царства н петрокєхь севастократора ... бєꙁь никнрє даньє н бєꙁь сѵтьбнне. Доиста се у далматинскимъ обштинама могла правина учинити и безъ суда самомъ погодбомъ съ кривцемъ; али ако се заметнула парница, кривацъ є плаћао трошкове за судъ.[1] У некимъ случаима ниє было доста само вратити стварь, него се іошъ нешто узимало одъ кривца. То не треба помешати съ глобомъ. Глоба є свагда была у новцу; а оно су понайвише быле онаке ствари као што

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 179.

є она око коє є была распра. Глоба є имала значенѣ и силу казни; а оно є друго было само намира. Обично се стварь, око коє є была распра, враћала самдруга (двоиномъ) или самоседма (седминомъ). Толики су пути врло чести у законику Душанову. Кадъ не бы властелинъ на време дао царскога доходка, дужанъ га є было дати двоиномъ (чл. 200); ко бы учиніо насилѣ калуђеру безъ суда и правде, ко бы узео мито, одвео човека у туђу землю, пропустіо лупежа, узео приселицу, имао крадена коня, дужанъ є было платити самоседмо (чл. 30, 80, 90, 122, 193, 203). Урошъ є V заповедіо своєму властелину Жарку да плати Дубровчанима седминомъ за то што имъ є узео робу безъ новаца (С. № 45). Ова є плаћа у далматинскимъ обштинама была различна. У Винодолу є за украдено живинче, жито и медъ, осимъ глобе кривацъ плаћао штету двоиномъ; ако бы преко правде узео иманѣ остало безъ господара или не бы дао кнезу доходка одъ земаля, у коима є кнезъ имао свой део, онъ є осимъ глобе у новцу іошъ было дужанъ платити доходке седминомъ за сваку годину; за покраћу крупне стоке кнезъ є узимао одъ кривца двоиномъ а осимъ тога іошъ и дворъ кнежевъ седминомъ.[1] На Крку се за сваку покраћу узимала глоба у новцу или се кривацъ телесно казніо а оштећеный добіяо накнаду двоиномъ.[2] На Млету се украдена рогата стока накнаћала десетеро ако є была ситна стока, четверо ако є была крава, и двоє ако є было во. За другу се краћу штета накнаћала четверо.[3] У другимъ се далматинскимъ обштинама свака похара или покраћа наплаћивала четверо; а ко не бы платіо дуга, плаћао є двоиномъ и троиномъ.[4]

---

[1] Винод. зак. § § 8, 33, 34, 50. *)

*) Овай последній § гласи овако: Ошће од говед великих, ка су за татбу єта, да приставъ има имити од свакога говеда солдини 5, воля буди живо воля мртво, и од ричи, ке су вридне солдини 40, ниже ке би вридне (биле), има имити 2 солдини, и више тога солдини 5. Ниште манѣ та исти пристав има се взети од двора, и ш нѣга прошћенѣм. *И има се видити да кмет вазме за татбу од вдногa 2, а двор кнеж или служабници више писани од вдногa 7.* Превод.

[2] Крчк. стат. 1388, гл. 17, 18, 27.

[3] Млет. стат., гл. 8, 9, 10, 11.

[4] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 164, 187, 188.

Кадъ човекъ, за кога се судомъ доказало да є кривъ, не бы дао накнаде или што ниє имао одъ куда или за што му драго, онда бы се метнуо у затворъ или се предао главомъ супарнику. О томе имамо нешто у спомеиицима. Најсніє се показує у писму коє Дубровчани писаше Урошу I (С. № 26): и акє кога гдгнинна wсѣди wпькы сѣдь, да подаємо єгоѣ довытькь, акє ли мѣ довытка нє стєує, а мы самога крикца да даємо скоwокь глаковь. Дакле є у правима далматинскихъ обштина было да се кривацъ изда главомъ. Али тога издаваня не треба мешати са затворомъ. Затворъ є био тако обична ствар да се о нѣму нема шта говорити: кривацъ се затворао свагда кадъ є годъ требало суду за грађанске распре или кадъ є у криминалномъ преступу затворъ могао помоћи да се докаже лицемъ. Тако н. пр. у далматинскимъ обштинама затвораше се у тамницу дужници кои бы хтели побећи, кои бы были подъ сумньомъ и кои не бы могли платити.[1] У некимъ се обштинама за убиство затворао кривацъ, а за друге кривице само се онда затворао кривацъ кадъ ниє имао за себе ємства да ће до рока платити глобу,[2] и. т. д. По законику Душанову затворали су се властели, кои не бы платили царскога доходка или бы сакрили лупежа и хајдука (чл. 123, 124, 125, 200) н. т. д. По себи се разуме да є затворъ био главна ствар у криминалномъ а кадкадъ и у грађанскомъ суђеню. Кадъ се допуштало ємство, онда є био и затворъ. Са затворомъ, коимъ є кривацъ падао власти у руке и по суду долазіо подъ различне казни, не треба помешати издаю, коіомъ є кривацъ бывао преданъ у руке своме супарнику. Већъ смо видели уредбу коя є была у Дубровнику за кривца кои ниє могао платити. То є уређено у половини XIII века. У првой є четврти истога века, по сведочанству Лучићеву, было уговорено између Трогира, Клиса и Шибеника да се дужникъ, кои не може платити, главомъ преда ономе коме дугує. Али наводећи ово сведочанство Райцъ вели да се давно укинуло издаванѣ дужника супарнику по старомъ славенскомъ праву. Само є у Трогиру іошъ была уредба, по коіой

[1] Райцъ, у истой кньизи, стр. 173, 174. 175, 176. — Испореди С. №№ 73, 90. 91, 111, 137.

[2] Райцъ, у истой кньизи, стр. 192.

се грађанинъ главомъ издавао странцу коме є дуговао па ніе могао платити. Понайвише є издаванѣ главомъ заменѣно тамницомъ.[1] У Шибенику се издавао главомъ робъ, кои бы учиніо коме штету па господаръ не бы хтео за нѣга платити; нѣму бы одсѣкли кои удъ или га жигосали.[2] Овде издаванѣ ніе ништа друго него затворанѣ. По винодолскомъ се закону само у два случая кривацъ давао главомъ: кадъ бы учиніо неверу кнезу или не бы имао чимъ платити глобу: у оба є случая кнезъ имао право радити съ њимъ и нѣговимъ иманѣмъ шта хоће (§ § 70, 74). Како све ове наредбе припадаю међу найстаріе, лако може быти да є после издаванѣ главомъ мало по мало укинуто у далматинскимъ обштинама. У Србіи само єданъ путъ ясно показую наши споменици где се издае кривацъ главомъ: кои бы се Србинъ показао кривъ Дубровчанину за што му драго, нѣга є по заповести Уроша I требало издати главомъ: ако ли мѫ добитька нє стєчє а они (сѫдьцє) да подаю кривьца самога (С. № 21). Премда овде ніе изрекомъ казано издаванѣ главомъ, опетъ, прво, по смислу ништа другого ніе ни могло быти, а друго, овде издаванѣ главомъ одговара истой такой уредби дубровачкой, кою напоменусмо горе (С. № 26), и осталымъ далматинскимъ уредбама о дужницима кои не могу платити. Што се іошъ у нашимъ споменицима наговешћує издаванѣ кривца али не тако ясно, то не ћу споминяти, єръ може быти да є затворъ. Тако издаванѣ, коє се поминѣ у кралѣвскомъ писму (С. № 38) и у законику Душанову, као радня коя быва пре обштега ємства, ніе ништа друго него предаванѣ кривца да се затвори. Што се за предаванѣ кривца главомъ и у Далмаціи и у Србіи мало поминѣ, и што се поминѣ у старо време, съ тога валя мислити да є тай обичай, ако є и старый славенскій, не подудараюћи се съ развіянѣмъ и уређиванѣмъ суда, изишао по времену изъ обичая и у єдной и у другой земльи. Доиста є у основи своіой имао мисао, по коіой є човекъ самъ себи судія, а постанакъ му пада у она времена кадъ є освета и самовласна расправа заменьивала свако судно одъ владе наређено траженѣ кривца. Лако се може видети да се мало под-

[1] Райцъ, у истой кньизи, стр. 175.

[2] Райцъ, у истой кньизи, стр. 130.

ударало съ мишлю и правцемъ Душановихъ закона стоећи на супротъ затвору и расправи на суду. Ево за што и у законикъ ниє ушао него є као чилећи остао само у опоминяню народномъ. Затворъ се у Душанову законику зове ємство. Њимъ се ишло на то да кривацъ или на кога є была сумня не бы побегао докъ се распра не расправи и судъ не изврши. Властелинъ ниє подпадао подъ овако ємство, него є давао за себе ємце, кои су были таоци да ће се кривацъ покорити пресуди; ако ли бы онъ побегао, онда є на њихъ падала сва нћгова кривица (чл. 75, 83, 119). Али ниє свагда ємство было тако. У пословима измећу Дубровчана и Срба кадкадъ бы оштећеный не чекаюћи свршетка суду или и не почевши парнице судомъ, самъ силомъ ухватіо кривца. Тада кривацъ већъ не бы быо изданъ главомъ него бы се по сили нашао у руку супарнику. Дубровчани, будући мирни люди и трговци, бояше се такога насилногъ ємства, па у уговорима своимъ свагда уговараше да имъ се безъ суда не учини ни какво зло. У уговору съ Асеномъ рекоше: никорє ємьство да не мєдѫ свєтомѫ царствѫ и нась до кьдє сє не сѫди къ пракьдѫ (С. № 16). Али су кадшто и сами узимали тако ємство хватаюћи туће люде особито слабіимъ суседима. Напредъ смо видели како се суседи, а наиме Поповляни, кнезъ Црномиръ и краль Владиславъ[1] тужише на њихъ за така насиля. За то има єдно писмо (С. № 34) кое показуе да и кралѣви србски, не чекаюћи да ихъ намири Дубровникъ, сами расправляше стварь и силомъ. Єданъ одъ њихъ писа жупану Твртку како су Дубровчани узели Урсету лађу и иманѣ па не даду одговора на многа писма коя су имъ тога ради писана, за то да жупанъ може узети накнаду одъ њиховихъ людій како зна: ѕнашн како є вѕето врьсетєки дрѣко и ѕ довнткомь да много пнса кралєкство мн кнєѕь дѣбровкукомѫ и всѣмь дѣбровкамь... кто тн нѕлазє тѣдѣѕн по работахь по сконхь сн како можь ѡноѕн вѕмн на нихь н подан врсетєки... и да кндн кралєкство мн како мн скрьшнтн хокєшн снѕн посьль єрє сє смо ѡгрєшнлн в семьѕн чловѣцѣ да ѡскєтн гл. Знатне су речи ѡскєтн гл. Освета є у Срба самовласна расправа, одакле є постала и пословица: ко се не освети, онъ се не посве-

[1] С. №№ 9, 11, 18,

ти[1]. Тай є смисао той речи у Срба; и садъ є такога значеня освета у обичайномъ народномъ праву. Али право писано, коє се започе іошъ за првихъ кралѣва и онако сяйно изаѣе у законику Душанову, већъ ниє употребило освете у првомъ смислу нѣзину него у смислу далѣмъ, кои болѣ приличи уређеной држави. Граѣанско беше право корачило напредъ оставивши самой влади да гони кривца и уклонивши стару освету. У нѣму є освета насилно ємство, коє употреби човекъ у државной служби.

Како се казнило у Далмаціи и у Србіи, мимогредъ смо напредъ споменули. Ни извори ни место не даду намъ потанко говорити о казнима — свршетку судне раднѣ. Али намъ опетъ валя прегледати казни и главну мисао, коя се у њима показивала и у Србіи и у далматинскимъ обштинама. Читаюћи Райца и учећи далматинске статуте видимо да є освете у обштинама нестало сасвимъ; у томе се корачило напредъ у граѣанскомъ животу. Али є за осветомъ, коя нема граѣанскога значеня него є само приватна расправа, ишла глоба. На њой су остале далматинске обштине. Тргуюћи и имаюћи посла съ новчанимъ користима, те обштине по свой прилици нађоше да се съ главнимъ правцемъ њихове раднѣ подударао начинъ казни кои примише. Сваку кривицу мерише новцемъ и место казни узимаше новце, одъ коихъ єданъ део припадаше у обштинску ризницу, другій се раздаваше чиновницима, и текъ трећій малый део припадаше оштећеномъ. Главный є недостатакъ њиховой казни было што нигда ниє была єднако тешка него према иманю коє є имао кривацъ да може платити глобу садъ тежа садъ лакша. Тако н. пр. у Винодолу по нѣгову закону ниє было кривице, за кою се човекъ не бы смео одкупити. У другимъ су обштинама, за коє знамо, были границе за неке преступе. Одъ смрти се ниє могао кривацъ одкупити: на Крку кои бы осрамотіо женско, кои бы трећій путъ украо, кои бы украо изъ куће више одъ 50 литара, и кои бы кога отровао[1]; у Сеню кои бы осрамотіо женско или украо више одъ 100 лита-

[1] Види В. С. Караџића, Српске народне пословице. У Бечу 1849, стр. 154. Види и стр. 8.

[2] Крчк. стат. 1388. гл. 1, 14, 24.

ра[1]; на Корчули кои бы убіо кога или учиніо насилѣ; у Трогиру єретици, издайници, кадъ бы се вратили на постойбину, и крвници; у Шибенику, у Котору, на Лезини и Млету крвници[2]. У свыма се другимъ случаима могао кривацъ одкупити и само у мало ньихъ поредъ глобе іошъ є требало да трпи тамницу. И тако плативши глобу быо є слободанъ. А што є быо богатіи то є манѣ осећао казни тежину. У овой се казни живо показуе да є властелство владало у тимъ обштинама. Богато будући постарало се за себе да му казни буду лаке, поредъ свега што є и глоба была већа за нѣга; глоба, коя за нѣга често біяше као ништа, за другій сиромашніи редъ у народу біяше изедначена са смрћу; єръ за коє се кривице плаћаше глоба, за исте се и животъ узимаше. Кои ниє могао за свою кривицу платити новцемъ, онъ є плаћао животомъ. Іошъ се яче показуе како є рђавъ овай начинъ казни у онымъ случаима кадъ є глоба према преступу была слабія одъ смртне казни. Ту се пытало: съ чимъ ће се она изедначити? Єсть истина да су є неке обштине замениле у многимъ случаима прогономъ или тамницомъ; али ни ту у найвише случая нису далматинске обштине оставиле своє главне мисли него су ценећи кривицу новцемъ морале и телесну казань изедначити съ глобомъ. Наређено бы да кадъ већой глоби одговара смрть, онда треба место манѣ да се одсече кривцу кои удъ. И ту є за кривицомъ одмахъ ишла глоба, а телесна є казань већъ стаяла иза глобе па се ниє мерила по кривици него по глоби. Съ тога є у мислима о казни и могло быти да се човекъ осакати. Често се у глобу узимало кривцу све иманѣ; а често се съ ньомъ саставляо и затворъ и телесна казань. У обште мера є казни была новчана глоба, а съ тога се опетъ тежина казни мери станћмъ кривчевимъ. За єданъ преступъ єдноме ниє было ништа платити глобу, другій є плаћао целимъ иманћмъ своимъ, а трећій губіо животъ или удъ, безъ коега се не може радити, коимъ се храніо. Како зликовацъ, кои се одкупіо, тако и осакаћенъ невалялацъ остаяше као и пре обштини рђави чланови. Сакаћенѣ и врло честе глобе сведоче да мисао о каз-

[1] Arkiv za pověstn. jugoslav., 1852, II, стр. 278.

[2] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 183, 184, 186. — Млет. стат., гл. 1.

нима іошъ ниє была зрела у далматинскимъ обштинама. Казни су остаяле безъ онога на што найвише треба да иду, а то є да се поправи рђавъ човекъ и да се у напредакъ не може зло учинити. Не знамо добро како се узъ казни гледало кога є ко реда; єръ у статутима не налазимо о томе колико бы требало. Разлика се између редова могла пазити двояко: према кривцу и према оштећеномъ. У првомъ случаю, кадъ се пазило на редъ онога кои є зло учиніо, можемо за главно навести речи Рація, кои каже за племиће да „нису жалили єданъ другога у стварима криминалнымъ", а то ће рећи да се богатінмъ племићима ударала већа глоба. На смртъ осуђенымъ племићима секли су главу а простаке су вешали[1]. У обште како є у обштинской влади яча была властелска дружина, не треба мислити да та дружина ниє умела за себе болѣ што наредити него за друге. У другомъ случаю као да криминално право у обштинама ниє гледало кога є реда онай коме се чинило криво, — и то му є было найболѣ; єръ є гледало само на преступъ и у оштећеномъ видило само човека а не члана обштине. Тако є на Корчули животъ губіо племићъ, кои бы учиніо силу женскоме челядету, было племенито или не. Штета што више о томе немамо ништа. Али се разлика само узъ телесне казни ниє гледала, а како є стварь остаяла на глоби или на затвору, одмахъ се гледало кога є увређеный реда. На Корчули за насилѣ учињено девойци племенитой племићъ є плаћао 100 дуката и бацао се у тамницу на 6 месецій, а за насилѣ учињено простой девойци плаћао є племићъ само половину, 50 дуката, и быо затворенъ само 3 месеца[2]. У Котору кадъ бы робъ ударіо слободнога, шибали би га бичемъ, а кадъ бы увредіо племића, жигосали бы га по лицу, шибали га бичемъ и водили по граду; а кадъ бы увредіо другога роба, платіо бы 6 перпера[3]. За чудо є како у другимъ статутима, а наиме у оныма коє знамо, у винодолскомъ, крчкомъ и млетскомъ, нема наредбе у коіой бы се гледало кога є ко реда: у њима колико има много чланака о казнима, опетъ се ништа не

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 72.

[2] Райцъ у истой књизи, стр. 186.

[3] Райцъ, у истой књизи, стр. 129.

споминѣ за редъ коега є кривацъ или увреѣеный. Истина да су нека зла чешће чинили прости люди, као што є краѣа, пожегъ, похара, потра и т. д.; али є было и таковихъ, коя су могли чинити и племићи: свакояко є то ѣутанѣ веома чудно и узрокъ ће му тешко быти што друго осимъ што у писанымъ законима ниє было цело обичайно право, коє се по обштинама држало. Кадъ се пореди законикъ Душановъ са законима далматинскихъ обштина, долази човеку да се диви како су казни различніе и на болѣ наменѣне у Србіи. На томъ є путу Србія ишла мимо обштине далматинске, и у законима се нѣзинымъ види истый погледъ, иста граѣанска мисао, коя се више пута показала у радньи цара Душана, правога уредника своє землѣ. Новчана є глоба врло ограничена и дано іой є найприличніе место у судномъ праву. Она є у овакомъ реду: 6, 50, 100, 300, 500, 1000 перпера. Узимала се кадъ бы светскій човекъ судіо у црквенымъ делима (З. чл. 11), за псовку (З. чл. 45, 46), за потру (З. чл. 66), за врачанѣ (З. чл. 72), за убійство (З. чл. 73, 81), кадъ бы ко опсовао свештеника (З. чл. 82), кадъ бы себаръ себру оскубао браду (З. чл. 86), кадъ бы ко у пороти неправо судіо, за коє се осимъ 1000 перпера глобе іошъ и морално казнило: ниє се такимъ поротницима више веровало, ниє слободно было да сѣ кто ѡть нихь ни моужи ни женн (З. чл. 156). Іошъ се глоба узимала: кадъ бы ко безъ царева писма затворіо кога у тамницу (З. чл. 178); кадъ бы ко силомъ оптетіо дубровачкогъ а и другогъ трговца (С. №№ 23, 25, 36; З. чл. 103, 106), ко бы сметао куповати и продавати жито (С. № 29), ко бы радіо противъ уговора учинѣногъ съ Дубровчанима за Стонъ и Ртъ (С. № 37), ко бы узимао незакониту царину (С. №№ 40, 50), ко бы радіо противъ уговора съ Дубровникомъ (С. № 70) и найпосле кадъ се Дубровчани са Сасима не бы судили онако како є нарећено у кралѣвомъ писму, т. є. не поротомъ (С. № 25). Одъ себра се узимала маня глоба него одъ властелина; али се за то глоби іошъ додавала телесна казань (З. чл. 72, 81); исто смо видели и у далматинскимъ обштинама. Ту се гледало кривцу на станѣ: сиромахъ себаръ ниє имао одкуда дати онолику глобу колику богатъ властелинъ. Кадкадъ се глоба ниє узимала у новцу него су се узимали волови: кадъ властелинъ не бы дошао

на судъ, узимало му се 6 волова (З. чл. 49), а толико се плаћало и за потру учинѣну нахвалице (З. чл. 65). За све су друге кривице быле казни моралне или телесне. Ко бы учиніо што противъ црквенога права, казніо се понайвише морално: свештеницима се узимао чинъ, а за мито и чинъ имъ се узимао и метала се на ньихъ клетва (З. чл. 10, 20, 28, 196); светски су люди могли изгубити благословъ, могли су быти раставлѣни са женомъ, одлучени одъ цркве и изгнани (З. чл. 2, 3, 4, 30). Кадшто се пресуда изрицала по закону св. отаца (З. чл 5, 7, 89, 131). Оштро су се казнили калуђери кои бы учинили што противъ манастирскогъ устава: кои бы се калуђеръ свукао, допадао є тамнице (З. чл. 19); кои бы узео мито, бывао є изгнанъ изъ калуђерства и бієнъ (З. чл. 196). Али су найоштріи закони были за єретике. Зна се да є Душанъ много радіо за православну веру и преносіо є у отете землѣ, у коима бы нашао другу веру. Тако є н. пр. у Босни укинуо многе римокатоличке парохіе и место ньихъ поставіо православне. Отуда се съ єдне стране разуме за што є у законику спомену̀то за „єретике“, подъ коима валя разумети римске католике према „христіянима“ или православнымъ; а съ друге за што су онаке границе поставлѣне єретицима кои бы ступали у свезе съ православнима. Православный кои бы прешао у латинску веру, валяло є да се врати у православну: иначе му се судило по закону св. отаца (З. чл. 5). А тако є бывало и римокатоличкомъ свештенику кои бы обратіо у свою веру православногa (З. чл. 7). Кои бы се римокатоликъ оженіо православномъ, валяло є и самъ да прѣе у православну веру: иначе му се узимала и жена и деца и иманѣ и онъ быо изгнанъ (З. чл. 8). Кои бы се єретикъ кріо кодъ православнихъ, нѣга бы жигосали по образу и прогнали, тако бы жегли и онога кои бы га таіо (З. чл. 9). Ко бы продао православногa иноверцу, одсекли бы му руке и єзикъ (З. чл. 21). У єдну руку и требаше тако оштри закони; єръ у Босни, коя се особито овде мисли, католицизамъ яко напредоваше обраћаюћи народъ, а у томе му помагаху судбине те землѣ. Будући близу приморске Далмаціе, где владаше латинска вера, и стоећи готово безъ прекида подъ врховномъ влашћу римокатоличке Угарске, Босна и нѣзини бани тако се везаше съ Италіомъ и Угар-

скомъ да се већъ не могоше одкинути одъ вере, кою утврди западно свештенство; претнѣ папинске бановима, коѥ се опираху на многій народъ латинске вере, и ударанѣ ячихъ угарскихъ кралѣва, тако стегоше банове у радньи да преко своѥ волѣ мораше ставити латинску веру предъ православну и предъ єресь патаренску, коима у срцу многи одъ ньихъ бияху добру ради. Душанъ победу свою употреби да унесе и утврди православну веру у Босни: за то потребна бияше брза и оштра радня и отуда се разумею они чланци у законику, коѥ казасмо. У грађанскимъ су пословима казни ишле одъ накнаде одъ онога кои бы пропустіо зле люде да плене (З. чл. 137, 152, 159, 161, 162, 163) до тога да се сасвимъ затирала кућа ономе, кои бы узео мито или стерао црквена човека у неропшину или подъ државне дужности (З. чл. 24, 35, 196). Кои бы управитель учиніо коме штету на приселіци и власть на зло употребіо, узимала бы му се область или држава (З. чл. 139, 152). Кои бы неропси побегли одъ своихъ господара, жигосали бы се, распоріо бы имъ се носъ и бацали бы се у тамницу (З. чл. 205). За криминалне кривице, осимъ глобе, коіомъ се узимало све иманѣ ономе кои бы опсовао судію (З. чл. 27), и не само се све иманѣ узимало него се и у затворъ метао онай кои бы учиніо силу приставу (З. чл. 94), іошъ су быле и телесне казни, као: бой и тамница за онога кои бы піянъ ударіо кога не окрвавивши га (З. чл. 168), рука бы се одсекла ономе кои бы оскубао браду властелину или добру човеку (З. чл. 85), обе бы се руке одсекле ономе кои бы нахвалице убіо кога (З. чл. 73); одсекле бы се и руке и носъ ономе властелину и себру кои бы се на силу оженіо одъ свога реда, а тако и кадъ властеока блоудь оутиныи сконмь улокѣкомь (З. чл. 47, 189); за зборъ себровъ секле су се уши и жигосало се (З. чл. 61); руке су се секле и єзикъ приставу кои бы пресуду извршіо другчіе него што треба (З. чл. 165); рука се секла и око се узимало ономе кои бы піянъ окрвавіо кога (З. чл. 168); секао се єзикъ и уши приставу кадъ се нађе кривъ (З. чл. 190); лупежу се узимао видъ а хайдукъ се вешао стрмоглавъ, тако и злочинацъ и опадникъ и ятакъ (З. чл. 123, 124, 125, 126, 167, 171); вешао се себаръ кадъ бы се на силу оженіо властеокомъ и свакій кои бы убіо свештеника (З. чл. 47, 83), найпосле спа-

лѣнъ є было ко бы убіо отца или матерь или брата или дете своє (З. чл. 84, 87). Села су се палила и расељавала, у коима бы се нашли златари, кои су у оно време и новце ковали па є была заповесть да само по градовима могу седети (З. чл. 181). Ово су све казни у законику. Међу њима не налазимо да се кривцу глава секла; али заръ тога ниє было? У Босни є было, као што се ясно види изъ писма Ђурђа Воисальића (С. № 118); а ямачно є было и у Србіи. Ваља іошъ додати да смо довде видели како се казнило кадъ се нашао кривацъ; а кадъ бы се сакріо, онда по себи се разуме да є за нѣга одговарало обште ємство и тада место телесне казни долазила є глоба. Одавде се види и разлика између далматинскогъ суда и србскогъ. Душану на похвалу ваља признати да є радећи у овомъ послу самостално отишао далѣ одъ своихъ приморскихъ суседа. Нѣгове су наредбе за казни быле правилніе и пробитачніе: у њима є было све што є требало да бы се после достигло оно за чимъ казни иду, а то є да се зло не чини. Кадъ одређујући казни треба гледати да се чуванѣ обштинскога мира подудара съ човечношћу, онда новчана глоба најманѣ одговара и єдномъ и другомъ. Душанъ є умео болѣ сложити то двоє: што су се кривци затворали, изгонили и животъ имъ се узимао, тимъ се држава чувала да се зла не понавляю, а друго узъ моралне се казни гледао у кривцу човекъ, те се њима радило управо око савести нѣгове. Што се тиче човечности, ваља признати да є Душанъ истина дао место моралној казни држећи се црквенога права, коє стари Срби чуваше особито у Властарову правилнику, али се опетъ ниє могао сасвимъ отргнути одъ свога времена и стати изнадъ ондашњихъ доста грубихъ мислій. У нѣга іошъ ниє было оне мисли, коя се и у другихъ народа подигла много позніе напредованѣмъ рода човечіега; у своме законику, кои є последакъ — ако и не савъ — свега онога, што є народъ за правду израдіо у своме животу, ниє умео сложити важность коя є у кривици съ благошћу коя треба да є у казни. Што су се кривци сакатили и на различне имъ се начине животъ узимао, то не говори добро за нѣга; али — іошъ єдномъ кажемъ — за то ниє кривъ онъ него духъ времена кои по мало умекшава људе. Осимъ тога, као што рекосмо, было є и за

државу штета што су се люди сакатили, и то є законику єданъ одъ найглавніихъ недостатака за грађанскій животъ. Али се и то накнађа другимъ достоянствима, међу коя ваља узети ону правилну мисао о преступу, по коіой главно лице біяше онай коме се чини криво а не кои чини криво. Съ тога є и кривица, учиніо є ко му драго и коме му драго, била єднака предъ закономъ, и само се меняла казань а ніє слабила према реду у кои припадаше кривацъ. Дакле се у преступу гледало само на смисао кривице, а у казни се већъ гледало на онога ко є учиніо преступъ. Ово ћу потврдити 45-тимъ и 46-тимъ чланкомъ законика, у коима є за личну увреду наређено: властєлинъ, кон ѡпсоує и ѡсрамотн властєлнуиџа, да платн .р. перпєрь. и властєлнуиџь, аџє ѡпсоуєть властєлина, да платнть .р. перпєрь и да сє бїєть стапн. и аџє властєлинь или властєлнуиџь ѡпсоує сєбра, да платн .р. перпєрь. аџє ли сєбрь ѡпсоує властєлина или властєлнуиџа, да платнть .р. перьпєрь и да сє ѡсмоудить. Овде є као што се види глоба єднака и за властелина и за властеличића и за себра, дакле є и єднака мера за преступъ. Само кадъ се одређую казни, властелинъ се не казни телесно као властеличићъ, нити се жигоше као себаръ. Тимъ преступъ ни мало не быва слабіи у своимъ значеню, него є оценћнъ єднако, быо учинћнъ коме му драго; а што се властели лакше казне, то є само ради ньихове дружине. Іошъ ћу напоменути чланакъ 81: аџє оукїє властєлинь сєбра оу градоу или оу жоупє или оу катоуноу, да платн тысоущоу перьпєрь. аџє ли сєбрь властєлина оукїєть, да моу сє ѡкъ роуцъ ѡтсєкоуть и да платн .т. перьпєрь. Овде є глоба за властелина іошъ маня него за себра; али є кривици мера подпунћна телесномъ казни место новчане кое себаръ не бы имао да да. Чимъ се дакле преступъ дотицао дружинскихъ права, одмахъ му є значенћ долазило и одъ дружине, коіой чиняше моралну штету, а мера се казни одређивала према дружини увређенога. Чланакъ 47 одређує да се казни за насилћ: аџє кон властєлинь кьжьмєть кладнкоу по силѣ, да моу сє ѡкъ роуцъ отсєкоуть и нось ѡтрѣжєть. аџє ли сєбрь кьжмєть кладнкоу по силѣ, да сє ѡкъснть. аџє ли свою дроугоу кьжмєть по силѣ, да моу сє ѡкъ роуцъ ѡтсєкоуть и нось оурѣжєть. Кадъ себаръ увреди властелску дружину, већа є казань него кадъ властелинъ или себаръ увреди свою дружину: у последнћмъ є случаю казань єдна-

ка и за властелина и за себра. Узрокъ є разлици у казни очевиданъ; кривица є была такова да є вређала целу дружину, те є требало чувати вишу дружину одъ нижихъ. А и овде се гледа на дружину онога кои вређа, и само се по томе казань увеличава или умалява; а како нема разлике између онога кои вређа и онога кои се вређа, нема разлике ни у казни: властелинъ се казни као и себаръ. Дакле преступъ є као преступъ остаяо свагда єднакъ и свагда имао єднако значенѣ предъ закономъ. Тако су и чланци 85 и 86 основани на дружинскимъ правима. У њима се одређує да се одсече рука ономе кои оскубе браду властелину или добру човеку и да буде глоба 6 перпера кадъ браду оскубе себаръ себру. Ту се види бистаръ погледъ, кои є распознавао у преступу ону страну, коіомъ є найвећма вређао обштину; ту валя Душану на похвалу казати да є умео сложити права човечія съ правима дружинскимъ, и знао где управо треба поставити границу између казни за човека и казни за дружину. Тимъ закони нѣгови долазе згодніи и разумніи одъ закона далматинскихъ обштина. Друго є достоянство у погледу Душанову на казни што се у нѣму явля мисао нова сасвимъ супротна новчаной глоби и обштемъ ємству и много приличнія државнымъ начелима, а то є мисао да се у напредакъ не чини зло. Ова є мисао найвећма изречена у наредбама за гусу и крађу, зла, коихъ є у оно време было найвише ради станя у комъ є онда быо народъ и градска и земальска обрана. Душанъ нареди како хайдукъ и крадљивацъ не ће понављати свога зла: по кьсѣхъ ѕемлихъ и по градокѡхъ и по жоупахъ и по кранщєхъ хоусара и тата да нѣсть ни оу ѵїємь прѣдѣлу. и сїнмь ѡбразѡмь да оумалить сє татька и хоусарьство. оу коємь сє селѣ ѡкрѣщєть тать или хоусарь, тоѕи село да сє распє, а хоусарь да сє ѡкѣсить стрьмоглавь, а тать да сє ѡслѣпить . . . (З. чл. 123). Знамените у томъ чланку речи да нѣсть и да оумалить сє и оштре казни, после коихъ кривци нису могли више чинити прећашнѣга зла, показую у владаоца силну волю и новъ погледъ на чуванѣ народнога мира. Ласно є видети на што є ишло старанѣ владаоцу: ниє мисліо само да се врати зло за зло него се старао да се у напредакъ не чини зло. У обште валя казати да є србско право было болѣ одъ далматинскога у начину коимъ є казнило и у ономе што є казнима докучива-

ло. И єдно се и друго біяше развило на своіой земльи и према начелима, одъ коихъ се біяше сложіо животъ и єднога и другога народа. Трговачка обштина біяше саставила себи мисао како треба казнити и шта треба казнима докучити и може быти да є была ньомъ задовольна, єръ се подударашe съ теженѣмъ за добиткомъ, коє є главно трговачкой приморской држави. Али є Србія подъ управомъ самодржавномъ и у времена Душанова силно тежећи къ напредномъ грађанскомъ и државномъ животу добила одъ своєга владаоца болѣ ємство за грађанске свезе и државный миръ и народно добро. Премда іошъ нису све казни коє подупираше старина у то доба одговарале потребама новога реда: али се опетъ сила власти већъ ясно показала у оштромъ и правилномъ разређиваню казни и у дужностима коє се дадоше чиновницима. Речю, Србія біяше претекла Далмацію; и докъ Далмація, као што се види изъ статута, стаяше на єдномъ месту, Србія створи себи ново начело, у коме біяше семе свему напредованю у грађанскимъ и државнымъ стварима.

Видели смо различне судове поставлѣне за распре коє бы имали Срби съ Дубровчанима; видели смо судъ на самомъ састанку; далѣ судъ саме врховне власти, судъ државнихъ судія и другихъ людій кои имаху право на то и найпосле судъ поротный. За тимъ смо видели како се далѣ расуђивало по законима између Далмаціе и Србіе и по уговорима између ньихъ. За друге се судове не споминѣ у наредбама коє су быле по тимъ уговорима; али є было случаєва, кадъ су обе стране мимо одређеный судъ избирале себи судіе па на ньиховъ судъ пристаяле. Избраный є судъ было у обичаю и у Далмаціи и у Босни, а безъ сумнѣ и у другимъ краєвима србскога народа. У далматинскимъ се обштинама кадшто и влада мешала у биранѣ судія; избраный є судъ изрицао пресуду по већини гласова, ако є было неколико судія, и пресудомъ се нѣговомъ свршивала стварь[1]. У законику Душанову нема тога суда само за то што є было приватанъ судъ, коєму основа біяше воля обею страна да ће пристати на судъ єднога човека или више людій коє изабраше саме. Онъ є стаяо далѣ одъ сваке званичне судне ра-

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 151, 180, 181.

днѣ, па ниѥ ишао у законикъ. У Босни смо видели тай судъ у распрама домаћимъ, граћанскимъ и државнымъ. Како ѥ требало избране судіѥ да буду люди поштени, тако су оне биле и „добри мужи“. У распрама Сандала съ матеромъ (С. № 93); Косаче са женомъ и синовима (№ 142); у суду о важности дела, коѥ бы учинили властели противъ свога владаоца (С. № 118, З. А.); у суду између Тврткa II и Дубровника (С. № 8) радня добрихъ людій ниѥ ништа друго него избраный судъ. За примеръ избранога суда напоменућу онай што га ѥ поставіо Тврткo II: знатанъ ѥ тога ради што ѥ у писму наређено много што треба. Кадъ Остоя ратовавши съ Дубровникомъ побеже, землѣ нѣгове узе Тврткo и наће да су войводе Остоине Сандалъ и Павао Радиновићъ и неки други Бошняци притисли иманѣ дубровачко: тога ради одреди изабраный судъ: одъ Босне да буду две судіѥ: Вукацъ Храниhъ, братъ Сандаловъ и другій властелинъ кога пошлѣ краль; а одъ Дубровника такође две судіѥ коѥ одреди обштина између своѥ властеле; а састанакъ да буде или у Конавлю или у Требиню или у Попову, где се Вукцу свиди; на рочиште да дођу судіѥ до шестъ месецій одъ дана кадъ ѥ писано писмо, ако ли кнезъ Вукацъ или другій босанскій судія или дубровачке судіѥ не бы дошле до тога рока, онда да су дужни гледати да дођу после рока што пре. За што све четири судіѥ єдногласно или више њихъ кажу да ѥ узето Дубровнику преваромъ а не по правди, оно треба вратити и платити Дубровнику; и што реку судіѥ, на ономъ да остане и да му се нико не противи. Ево какавъ ѥ бio избраный судъ за државне послове. Овде судіѥ не поставља врховна власть као државне судіѥ, нити се таке судіѥ заклиню да ће право судити, као што се заклиню државне судіѥ и поротници; него ихъ по своіой вольи бираю стране коѥ се пру; њиховъ судъ изреченъ по савести вреди колико и судъ државнихъ судія или поротника. Тужбе на избраный судъ нема.

Довде разгледасмо како се судило између Србіѥ и Дубровника; али іошъ треба додати двоѥ: како се у Србіи судило између Дубровчана и Немаца, и између самихъ Дубровчана и између самихъ Немаца. Распре странихъ трговаца намериште србске владаоце да поставе и за њиховъ законе. За Уроша I

по свой прилици іошъ є мало было Немаца у Србіи, чега ради и не споминѣ за ньихъ у своимъ писмима; али Милутинъ понављајући уредбу отца своєга нађе за потребно додати да се Немци у распри съ Дубровчанима суде поротомъ (С. № 25); исто потврдише деспоти (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Речи у Милутинову писму: прѣдь тѣми да сѣ расправлаю додане да бы смисао было ячій, тако и речи деспотскихъ писама: да сѣ нѣ моуѵѣ прѣдь госпоство ми (или нась) ни прѣдь кѣфалию нашѣга сведоче да за Немце, кои су се прели съ Дубровчанима, у Србіи ниѣ было другога суда осимъ пороте. Исто су уредили деспоти за саме Немце, кои по истымъ писмима дужни біяху судити се између себе поротомъ. А деспоти су наредили и између самихъ Дубровчана како ће се судити. У ньиховымъ писмима стои: и цо сѣ прѣ мегю собомь доубровчанѣ, или сѣ коудѣ оуѵинило в срьблѣхь или оу доубровникоу, да сѣ прѣ прѣдь коунсоуломь (у другима коунсвли) доубровьчкымь (у другима дѣбровьчкымь) и прѣдь нихь соудїами. и цо соудн коунсоуль и нѣгове соудїѣ на томь да стоѣ. ако ли кн нѣ хотѣль доубровчанинь стоити на томъи соудѣ, да ѣ колнинь коунсоуль и нѣгове соудїѣ ѡногаи свѣзати и дрьжати докле платн цо ѣ ѡсоуѵѣнь (С. №№ 73, 90, 91, 111, 137). Изъ те наредбе видимо да су се Дубровчани судили сасвимъ другчіе него Немци. Немци у своимъ расправама подпадаху подъ пороту, а Дубровчани за своѣ тужбе имаше свой особитый судъ предъ своимъ консуломъ и судіяма. На такій су судъ дужни были пристати, а нису га могли смести ни главари ни друге власти, ни сами деспоти ни ньихова родбина. Отуда іошъ видимо да су Дубровчани имали у Србіи свога консула, о коѣму ништа више не знамо. А што се тиче судія, могле су быти и заклеге и државне, єръ имъ наша писма не разликую имена. Речи в срьблѣхь или оу доубровникоу показую да су се Дубровчани за своѣ ствари судили у Србіи сасвимъ онако као да су у своме граду.

За првихъ кралѣва србскихъ іошъ є коѣгде бывало самовласнога расправляня съ кривцемъ, и Дубровчани га сами чинише, али у то време вѣчъ молише да се не расправля другчіе него судомъ и по правди. Вѣчъ не вероваше руковању и противъ нѣга радише не єданъ путъ; за то требаше заклетва и сведоци. Стари се састанци оставише. За распре са

Србима судиште или сами владаоци или државне судіѳ или порота или избране судіѳ. Готово у ѳдно време налазимо судове у кратко уговорене съ баномъ босанскимъ Нинославомъ, кои се опире на писмо Кулиново одъ свршетка XII века, съ кнезомъ хумскимъ Андріомъ, и съ кралѣмъ србскимъ Урошемъ I. Али уговоре, у коима се само каже да се суди по правди а нису поставлѣна ни каква правила за судъ, налазимо и пре Уроша, за краля Радослава, кои пише у своме писму: то да сѣ исьправла соудомь правымь божьствьнымь вкорѣ да ѳ право и бѣзъгрѣшьно кралѣвьствоу ми и вамь кѣрьнимь ми приятелѣмь. Много су пуніѳ постале наредбе за судъ за Душана. Тай ѳ славный владалацъ како у свему тако и у овоме претекао своѳ време давши новъ правацъ, новъ животъ пословима своимъ са суседнимъ државама. Наредбе нѣгове за судъ у уговорима съ Дубровникомъ поредѣни съ прѣашньима човекъ се диви съ каквомъ пуниномъ долазе у првый махъ место прѣашньихъ краткихъ и испрекиданихъ. А поредѣни ихъ са законикомъ нѣговимъ видимо где се многе съ ньимъ лепо слажу; али іошъ видимо да нису све ушле у законикъ него су имъ требала особито писма, коѳ показуѳ да су важни и многи послови између Србіѳ и Дубровника имали особитый разделъ у државной радньи, у коѳмъ ѳ мудрый владалацъ радіо мудро као и у унутрашнѣмъ уређиваню своѳ државе. Што у уговорима нѣговымъ за судъ гдечега нема што ѳ требало, то ѳ за то што су се онда найвише држали старога обичайногъ права, коѳ будући познато ниѳ требало да се пише; него се писало само оно о чему се могло сумняти. Али што су нека пытаня разложена сасвимъ потанко, съ тога и у наредбама Душановымъ валя признати вѣній умъ и вештину у суђеню тако да ѳ сину нѣгову остаяло само поновити речи отчине одъ слова до слова.[1] Тако и деспоти съ родбиномъ своіомъ преписуюћи ѳданъ другога писма немаше у главноме казати ништа ново. Све су се ньихове наредбе развиле изъ наредба Душановихъ добивши само болю округлость. Узрокъ ѳ томе съ ѳдне стране што ѳ Душановымъ наредбама у свези съ обичайнимъ правомъ гдешто недостаяло, а съ друге што судбине државне нису дале деспо-

[1] Испореди С. № 43 съ С. № 50.

тима болѣ пазити на унутрашнѣ послове. Више смо пута казали па и садъ кажемо да є за деспота србскихъ унутрашньій редъ остао онде докле се за Душана беше развіо, а у многоме коєчему ударіо и натрагъ ради злихъ околностій. Ни толико правила за суђенѣ не налазимо у пословима између Дубровника и Босне. А была су ямачно, єръ иначе не бы было ни послова међу њима. Али како є власть србскихъ царева прешла нешто на босанске кралѣве, кои се издаваше за потомке дома Неманьина и за представнике остатка србске самосталности, то су се и све уредбе, коє су вредиле у Србіи, морале држати и у Босни, разуме се према месту; а съ тога босански владаоци немаше ихъ за што понављати. Отуда се само може разумети за што є у босанскимъ писмима врло мало наређивано за трговину а іошъ манѣ за судъ. Осимъ што се нешто само уобште каже и што се описує избраный судъ, кои є поставіо Тврткo II, не налазимо у њима ништа што бы было ново или колико му драго далѣ развієно. По свой прилици Дубровчани біяху задовольни обичайнимъ правомъ и само износише новымъ кралѣвима старе уговоре на потврду. Єдна важна црта разликує право дубровачко одъ суседнога србскогъ, а то є развитакъ личности, у чему приморске обштине претекоше Србе. Али опетъ новчана глоба, коя тако честа біяше у обштинама, нити є чувала обштине одъ зла нити поправля самога кривца, и што се нѣ тиче, обштине стаяху ниже Србіе, где се сасвимъ другчіе мислило о казнима. Предъ нама су два права: єдно пола славенско а пола римско, коє се одвои и узе особитый правацъ према обштинскомъ животу; а друго чисто славенско, србско, као право народа самосталнога, коє имаше у себи самомъ животъ и развитакъ. Не може се казати за ова два права да є само єдно за собомъ занело друго; али се не може казати ни да нису єдно друго према себи дотеривала, коє се найвише показивало у уговорима а найманѣ у законима дубровачкимъ и србскимъ.

Изнутра є Дубровникъ као и остали приморски далматински градови и острва быо уређенъ са старешинствомъ властелскимъ. Негда се Далмація по сведочанству Константина Порфирогенита[1] звала сва земля између Драча или Ба-

[1] Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III. De Adm. Imp. c. 30, p. 141.

ра и Истріе и Дунава. Али е іошъ Лучићъ[1] напоменуо да ту Константинъ разуме подъ Далмаціомъ савъ Илирикъ осимъ Норика, и да е права Далмація приморѣ одъ реке Дрина до реке Арсіе у Истріи. Ту су у старо време владали и по приморскимъ градовима и острвима живели Римляни[2]. Авари VI и VII века, а за ньима и Славени почеше обарати градове и истреблявати Римляне: „побише све граѣане и освоише целу Далмацію и онде се населише, осимъ неколико малихъ места на мору, коя имъ се не предадоше него осташе подъ римскомъ влашћу, єръ живляху одъ мора; видећи дакле Авари ону землю да е врло лепа, онде се настанише“.[3] . . . . . „А кадъ ихъ пустише, све Римляне изагнаше (Славени) изъ место, па и славный градъ Солинъ узеше; и онде се утврдивши стадоше пленити и по брдима и равницама Римляне истребише и ньихова места узеше, а Римляни у приморю осташе па се онуда и садъ држе; *ἅτινά εἰσι τάδε κάστρα, τὸ Ῥαοῦσιν, τὸ Ἀσπάλαθον, τὸ Τετραγγούριν, τὰ Διάδωρα, ἡ Ἄρβη, ἡ Βέκλα καὶ τα Ὄψαρα*, а люди кои у ньима живе и садъ се зову Римляни.“[4] Изъ овога се свѣдочанства Константинова види да су се іошъ онда, кадъ Авари и Славени ударише у Илирикъ, одвоили неки приморски градови одъ остале Далмаціе оставши єднако подъ влашћу византійскомъ. Северный део Далмаціе узеше Хрвати а Срби южный. Римски градови осташе: Дубровникъ, Сплетъ, Трогиръ, Задаръ, Рабъ, Кркъ и Осоръ, и народъ се єднако у ньима зваше Римляни. Константинъ говори іошъ за неколико малихъ коѣ населѣнихъ коѣ пустихъ острва и градова, кои се съ поменутимъ населѣнимъ градовима и острвима

[1] De regno Dalm. et Croat., l. I, c. VI. — Bandurii Animadv. in l. de Adm. Imp., apud Stritterum, II, 18.

[2] Romanorum colonias in Dalmatiam ante Diocletianum reipublicae Romanae tempore deductas patet tum ex scriptoribus tum ex inscriptionibus antiquis ac aliis monumentis, quae in Dalmatia adhuc supersunt. Vide Lucium de regno Dalm. et Croat., l. I. Banduri Animadv. in l. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, p. 335.

[3] Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 143. — Scritter, II, 21. — Шафарикъ, Slow. Starožit., II, IV, 634.

[4] Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III. de Adm. Imp., c. 29, p. 127. — Scriptter II. 17, 20. — Шафарикъ, Slow. Starož., II, IV, 636.

зваху римска Далмація. Они по нѣговымъ речима кадъ ихъ Славени освоише осташе безъ своега народа и опустеше: *τὰ δὲ λοιπά (νησία) εἰσιν ἀοίκητα, ἔχοντα ἐρημόκαστρα . . . τὰ δὲ λοιπὰ κάστρα τὰ ὄντα εἰρ τὴν ξηρὰν τοῦ θέματος καὶ κρατηθέντα παρὰ τῶν εἰρημένων Εκλάβων ἀοίκητα καὶ ἔρημα ἵστανται, μηδενὸς κατοικούντος ἐν αὐτοῖς*[1]. Али као да ниѥ башъ сасвимъ тако. Истина Бандурiѥ каже за градове Дубровникъ, Сплетъ, Трогиръ и Задаръ „да су се люди у онымъ местима звали Римляни, што се изъ Рима онамо доселише, како пише Константинъ Порфирогенитъ, и што латинскій ѥзикъ дуго чуваше, како пише В. Тирiѥ“[2]; опетъ судеhи по обштемъ духу властелске дружине у приморскимъ обштинама и по ѥднакой ньиховой унутрашньой уредби и законима може се слободно казати да се римскій народъ сачувао одъ Славена не само по градовима и острвима коѥ поминѣ Константинъ, него и по некимъ другимъ или се баремъ у последньимъ помешао са Славенима. Истина ѥ и то да ѥ царъ Никифоръ учинивши миръ съ Кароломъ великимъ године 810 уговориo да остану нѣгови исти градови и острва: Задаръ, Трогиръ, Сплетъ, Дубровникъ, Осоръ, Рабъ и Кркъ[3], и да ѥ Васiлiѥ Македонянинъ заповедiо истымъ градовима и острвима свыма осимъ Дубровника да плаhаю сваке године данакъ великоме жупану хрватскомъ[4]; опетъ то показуѥ само да ѥ Далмація ѥднако была подъ Византiомъ, а томе узрокъ биiше колико народъ толико и значенѣ градова Задра, Сплета и Трогира. Доиста сва познiя исторiя далматинска до године 1420 показуѥ да су ти градови свагда были глава другимъ градовима и да ѥ ньихова судбина прекидала судбину осталыма. Млечиhи се особито отимаше за те градо-

[1] Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III. de Adn. Imp., c. 29. p. 140.

[2] Incolae illarum urbium Romani appellati sunt, quod Roma illuc comnigraverint, ut scribit Constantinus initio hujus (XXIX) capitis et quod Latinam linguam diu servaverint, ut tradit Wilh. Tyrius, l. 2, c. 27. Animadv. in l. Const. Porphyrog. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, p. 336. — Striiter, II, 23.

[3] Шафарикъ, Slow. Starož., II, V, 667.

[4] Corp. Script. Hist. Byz., Constant. Porphyrog., de Adm. Imp., v. III, c. 30, p. 147. — Stritter II, 399.

ве. У Задру и Сплету бияху архиепископске столице; особито Задаръ, ако се и ниѣ по закону држао за главный градъ Далмаціи, опетъ ѣ то быо у ствари. Ето за што Византинцу присваяше те градове као ключъ одъ све Далмаціѣ, као найбольій део нѣзинъ, премда нема сумнѣ да имъ ѣ и народъ быо чистъ римскій. Али одъ XII века губе ти градови државну особину и съ осталимъ приморскимъ градовима Шибеникомъ, Нииомъ, Скрадиномъ, Омишемъ, Клисомъ и др. и съ острвима прелазе подъ власть угарску. Име Далмація пада на цело приморѣ византійско или римско и славенско. Єднакъ животъ и судбина укиде разлику између три римска града и осталихъ приморскихъ обштина: не бы за што разликовати римску Далмацію одъ хрватске, єръ обе живеше єднако и стаяше подъ єдномъ влашћу, подъ угарскомъ. Нема се за што казати да по другимъ приморскимъ градовима и острвима ниѣ было Римляна кадъ су дошли Славени. Дубровникъ се и острва послависе у X веку; Сплетъ, Трогиръ и Задаръ доцніѣ[1]. По Лукарію Дубровникъ ѣ XI века већъ почео употреблявати славенскій єзикъ[2]. Басна или приповедка о Павлимиру, како ѣ побегао у Дубровникъ одъ немира у Србіи, коѣ каже Мелетіѣ и Дукляннинъ[3], а за ньима Туберъ[4], Апендини[5] и Енгелъ[6], само показуѣ да се славенско начело веома рано угнездило у Дубровнику а после овладало римскимъ. Статути су крчкій и млетскій одъ XIV века писани славенскимъ єзикомъ. Али су се опетъ граћани далматински сећали римскога своѣга подрекла, као што и видимо доцніѣ где истискую славенскій єзикъ. У Трогиру се до XV века употреблявао славенскій єзикъ; али одъ тога времена бы наређено да се на скупштинама великога већа говори или латински или италіянски; у Задру су се огласи читали латинскимъ и славенскимъ єзикомъ[7]. У Дубровнику ѣ године 1472 быо забранѣнъ у великомъ већу славенскій ѣ-

[1] Шафарикъ, Slow. Starož., II, V, § 34, 3.

[2] Annali de Rausa, стр. 15. — Райцъ, Сборн. Вал. стр. 3 и далѣ.

[3] Schwandtn. Script. rer. Hungar. t. III, c. XX, p. 487.

[4] Schwandtn. Scripr. rer. Hungar. t. II, p. 191.

[5] Део I, разд. II, кн. II. стр. 238.

[6] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 55.

[7] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 5.

зикъ и место нѣга примлѣнъ латино-дубровачкій, т. є. искваренъ италіянскій[1]. Кадъ узмемо на умъ каквимъ су се особинама разликовали у Далмаціи приморски градови одъ осталихъ градова, како су любили самосталность, како су живо радили и трговали, какавъ имъ є было унутрашньій редъ и начинъ живлѣня, какавъ имъ є было духъ у властелства, како имъ є већма было развіенъ судъ и личность, онда ћемо признати да ако су се и послaвенили ти градови, опетъ се славенска стихія подвргла страной, коіой съ єдне стране помагаше непостояна срећа, коє за дуго біяше Далмація колебавши се садъ између Хрватске, Млетака и Византіе, садъ између Млетака и Угарске, а съ друге стране ньихова трговина, нова знања, нова радња. На северу є исто было съ трговачкимъ градовима. Не може се казати да Дубровникъ, Сплетъ, Трогиръ и Задаръ нису были растило римскомъ изображеню; али се не може допустити да є само у ньима и на ньиховымъ острвима была римска стихія. Многе су околности, као што видесмо, брисале разлику између ньихъ и приморскихъ суседа ньиховихъ. У последньимъ є славенска стихія была много яча[2].

Али єднакій унутрашньій редъ у далматинскимъ обштинама (а не само у правой или византійской Далмаціи) изводи пытанѣ: како су стаяле єдна према другой римска и славенска стихія? Найпре ћемо напоменути да є єднакъ животъ и єднака судбина свію ньихъ, осимъ Дубровника, помагала да се сложе обе стихіе. Овде є важно што сведочи Константинъ Порфирогенитъ да се римскій народъ сачувао у Дубровнику, Сплету, Трогиру и Задру а остали градови да су опустели: дакле кадъ се у последньима населила нова славенска обштина съ новимъ начиномъ живлѣня и новимъ мислима, онда є у првыма старый животъ остао у пређашньой сили съ пређашньомъ обштиномъ. Тай є животъ траяо одкадъ се появише у исторіи градови; а знамо да су были познати іошъ прихъ векова по Христу.[3] Епидаваръ основаше Грци, те се у нѣму морао показати истый обштинскій правацъ, кои є было

[1] Appendini, I, стр. 205.

[2] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 4 — 8.

[3] Шафарикъ, Über die Abkunft der Slaven. Ofen 1828, стр. 158—180.

у Грчкой; подъ римскомъ є владомъ остао обштина. Премда се за друге праве далматинске градове не зна кадъ су основани, опетъ се може казати да су основани были пре римскога царства[1] и по томе да су были онаке обштине какавъ є бьо и самъ Римъ. Съ ньима валя саставити и четири насељна права далматинска острва. Животъ є тихъ градова и острва бьо римскій а унутрашня имъ уредба біяше обштинска съ властеоствомъ ков біяше найпретежніе. Остали се далматински градови и острва, у коима біяше яче или само славенско начело, слагаху съ ньима у унутрашнѣмъ реду и у обште у свему животу своме. По томе валя мислити да су оба начела, римско и славенско, допуштала обштинскій редъ съ некомъ само разликомъ у управи. Што є слабіе у свьма овьмъ обштинама начело славенско, то више надъ народомъ стое племиће: а то показуе съ едне стране да є римско начело найглавніихъ или правихъ далматинскихъ градова прелазило на остале далматинске славенске градове, где се могао наћи остатакъ начела съ ньимъ сроднога; а съ друге стране што су се приморске далматинске обштине више мешале съ Млетцима и уобште съ Италіомъ, где владаше племићи усредъ обштинскога реда, то є у ньима све већма слабила народна влада а ячала власть племићима. Докъ се особина живота у приморскихъ градова іошъ не беше сасвимъ утврдила, дотле како славенство біяше яче тай животъ біяше народный, ков є доказао іошъ Лучићъ[2] а види се и изъ некихъ домаћихъ споменика;[3] али іошъ XII — XIII века завладаше сасвимъ племићи. Угледанѣ на знатне римске патриције, као што се поносито називаше племићи дубровачки, задарски, сплетски и трогирски, обузе и друга сва богата племена, те по свьма далматинскимъ обштинама богата и силна племена стадоше доказивати да су одъ старине Римляни и у лажь угонити исторію. Тако н. пр. Брачани измислише да су племићи солински пребегавши на острво Брачъ съ простимъ

[1] За Задаръ спомиње Гиртіе ков є живео у првомъ веку пре Христа. Види у Шафарика на истомъ месту.

[2] De regno Dalm. et Croat. l. II, c. 16, l. IV, c. 2.

[3] Види писмо одъ године 1184 писано на острву Брачу у Чикарела: Osservazioni sull' isola della Brazza, стр. 106. — Райцъ Сборн. Вал., стр. 13.

народомъ сачували сва прећашня права своя и да простый народъ, plebs, populares, валя према њима да стои исто онако како є стаяо у Солину.[1] Па то є іошъ мало, властели по маньимъ градовима не хтеше стаяти подъ владомъ главнога града, кои имаше свою властелску дружину: назови-римско подрекло изедначи властеле свакога града, те се градови маньи ослобођаваше према своме развитку. Ни єданъ градъ, кои є годъ имао свою обштину и свою властелску дружину, ние могао стаяти поредъ другога ако му ние раванъ.

И тако видимо да є унутрашньій редъ по далматинскимъ обштинама быо єднакъ: по томе какогодъ самъ народъ тако и влада мораше у њима быти єднака. И доиста, у томъ се Дубровникъ не може одвоити одъ осталихъ обштина: што главно видимо у нѣму то є и у њима, а што є у њима то є и у нѣму. Деоба између редова у народу, животъ и сама влада, закони и обичаи у главномъ су єднаки у Дубровнику и у другимъ далматинскимъ обштинама. Статути дубровачки могу онолико помоћи кадъ се разгледаю закони другихъ обштина колико статути задарскій, сплетскій, трогирскій, крчкій, млетскій, шибеничкій, нинскій, коргуланскій, брачкій, лезинскій, осорскій, рабскій, которскій, истріянскій и т. д. могу помоћи да се разумею статути дубровачки. Напредъ су разложене наредбе за судове, кое су быле између Дубровника и србскихъ земаля: садъ треба разложити унутрашньій редъ дубровачке обштине. У томе найбольи извори могу быти Раци и Лукари, писци XVI века. Апендини є у првой кньизи своихъ Notizie показао каква є была влада у Дубровнику по Лукарію и Черви; али закона ние претресао казавши само укратко исторію статута дубровачкихъ. Райцъ є израдіо ову стварь по оригиналнымъ статутима найвише далматинскихъ градова и острва, али се Дубровника ние дотакао. У своємъ єделу о реду и правима приморскихъ далматинскихъ обштина показао какавъ є быо народъ, каква влада, какви закони и судови у тимъ обштинама; али ние могао употребити статута дубровачкихъ и другихъ некихъ обштина. Матія є Банъ у своме чланку: „Зрцало повестнице дубровачке“ показао унутрашньій

[1] Ciccarelli, Osservazioni sull' isola della Brazza, стр. 38. — Райцъ у поменутой кньизи, стр. 62.

редъ и законе у Дубровнику, али укратко и не поминюћи извора, те се изъ нѣговихъ речій тешко може узети што поуздано. Али и у нашимъ писмима што има о унутрашнѣмъ реду обштинскомъ, мало є па и то да бы се добро разумело валя помоћи тражити у другимъ изворима.

У писмима се разликую три реда: властели, грађани и люди. Кнезови су или властели были првый редъ у граду. У другимъ се изворима уобште зову племићи, nobiles, али у писмима ниє у обичаю то име. У другой половини XV века босански кралѣви Тома Христићъ и Стефанъ Томашевићъ називаю витезима неке дубровачке посланике властелскога реда (С. №№ 140, 150, 154). Безъ сумнѣ є речь витезъ показивала службу као и кнезъ и то вишу него што є была кнежева. Али у Дубровнику тешко да є была у обичаю. Премда є позната свыма Србима, опетъ быхъ рекао да се као титула употреблявала само у Босни, єръ се само посланици босанскихъ кралѣва и властела у писмима зову витези; а у босанскимъ є писмима то име дано и дубровачкимъ посланицима може быти само части ради по босанскомъ обичаю. Сами Дубровчани и православни Срби у своимъ писмима нигда недаю своимъ посланицама тога имена. Може быти да є у Угарской была титула витезъ, па є оданде найлакше прешла у Босну. У два се босанска писма међу дубровачкимъ посланицима споминѣ Паскоє Растићъ, властелинъ дубровачкій „витезъ краля Жигмунте“ (С. № 97, 100). Али є та речь само славенскій преводъ немачкога Ritter и значи особитый редъ, кои є быо у немачкимъ земляма и прешао у славенске подъ немачкомъ владомъ. У Чеха су были на гласу таки витези за Іована, Карола, Вацлава и Сигисмунда. Поносећи се тобожньимъ римскимъ подрекломъ своимъ, изображенѣмъ полу италіянскимъ а полу славенскимъ, и своимъ богатствомъ властели се яко разликоваше одъ осталога градскогъ народа. Зидаше велике дворе, градише богате фабрике, слаше лађе на све стране, подпомагаше науке и уметности и одправляше све важне државне послове. Разуме се да су были слободни одъ личнихъ дужностій и работа, да су у различнымъ случаима носили особито одело и т. д. Было є међу ньима и такихъ кои нису имали ништа осимъ имена властелскогъ па су съ

народомъ были єднаки; было є и такихъ, кои су негда припадали у народъ па изъ нѣга изашли добивши племство. Гледаюћи имена дубровачке властеле не може се не опазити да ихъ найвише има италіянску форму или да су постала одъ италіянскихъ, н. пр. Мангеревићъ, Ломпридићъ, Маринь, Паскали, Маргарићъ, Барби, Донатевићъ, Бенешићъ, Лампре, Якета, Бавжелићъ, Жунь или Жани, Матео, Теодоръ, Никола и т. д. Сва та имена и многа друга показую да є у вишемъ реду дубровачкогъ народа єднако была помешана народность италіянска са славенскомъ: а то є морало быти и у єзику. Доиста су по сведочанству Рацієву дубровачка властела любила италіянскій єзикъ и италіянску кньижевность. Найяче се господство италіянске стихіє у Дубровнику показало у XV веку и у првой половини XVI века. У то време многа славенска племена променише своя имена на италіянска или ихъ прекроише на италіянски. Одъ средине XVI века и у XVII веку и после опетъ надяча славенска народность. Процвета красна дубровачка поезія, кою найзнатніе властелске куће подизаше. Тада италіянска племена стадоше прекраяти своя имена на славенски, те Гондоло, Палма, Бобали и многи други посташе Гундулићи, Палмотићи, Бобалићи и т. д.— Граћани или мештани, populares, popolani, citadini, біяху као и племићи лично независни и имаху єднако право трговати и радити занате. Многи су найзнатніи између ньихъ имали землѣ и были на гласу трговиномъ своіомъ и богатствомъ. Скупляли су се у братства, у еснафе и на народне договоре. Ови су последньи бывали само кадкадъ, кадъ бы се штогодъ особито догодило, и съ владомъ су се договарали преко особитихъ людій, коима бы власть дали и кои се зваху парци градски, procuratores universitatis, procuratori del popolo. Граћани су носили оружѣ као и племићи, али су дужности имали друге: дужни біяху радити различне работе и плаћати данакъ. Али и племићи кои имаху землѣ даваху место себе работнике, а то могаху чинити и граћани, ако кои одъ ньихъ држаше землю и имаше одкуда за себе дати работнике. Овай се редъ умножи примивши у се осиромашиле племићке сродникe и ослобоћене племићке поданике и т. д. — У трећемъ су реду были селяци или тежаци, villani, districtuales. Ньихъ біяше и нешто слободнихъ, кои добіяше землѣ съ различ-

нимъ погодбама и по тимъ се погодбама зваше годишньици половници и т. д. Међу властеломъ и тежацима најглавніе біяше даванѣ землѣ у закупъ. Закупци біяху лично слободни тежаци, али у многоме стаяху подъ господарима одъ землѣ, у коихъ често деца ньихова біяху у служби. Други су опетъ были привезани за землю, glebae adscripti. Слободни су тежаци могли у одређено време отићи одъ єднога господара другоме. Земля на коіой су седели тежаци біяше или господска, или обштинска, градска. Уобште одъ поданства посебнымъ господарима валя разликовати друго, по коме су сви селяци были поданици Дубровнику, нѣгови люди, како кажу писма. Ти люди біяху народъ старе дубровачке области и онихъ земаля, коє добіяше Дубровчани съ различнимъ погодбама одъ србскихъ и босанскихъ владалаца. Напредъ смо видели да су се землѣ давале не само са свимъ што на ньима роди него и съ людима кои живляху на ньима. Сви су такови люди бывали поданици дубровачке обштине остаюћи на земльи на коіой пре біяху. Іошъ смо видели како су люди узъ ратъ пребегавали одъ Дубровника къ суседима и на супротъ. По томе се може мислити да селяци у Дубровнику нису имали особитихъ правица према селяцима у суседнымъ земляма; а Санковићи даюћи Дубровнику Конавлѣ и Виталину явно рекоше да Конавлянима и Виталинянима може не быти мило обећавши ако не буду послушни да ће ѥсомь силомь ѡбратити ихь и подьбити подь госмоцтко и ѡбласть дѣбровачькѣ (С. № 78). Са селяцима и данимъ земляма прелазише подъ власть дубровачку и посебни господари одъ земаля постаюћи тимъ и чланови обштине дубровачке.

У писмима се гдешто споминю Власи међу дубровачкимъ поданицима. Райцъ по статутима мисли да су Власима звали Славене простаке и да подъ томъ речю валя разумети славенскій народъ по околинама градскимъ, т. є. тежаке, пастире и т. д.; али саставивши сва места изъ писама где се говори о Власима, видимо да се у Срба тако зову уобште Италіянци према Славенима. Бани босански Нинославъ и Стефанъ уговараюћи уговоръ за трговину съ Дубровникомъ требаше као што се чини да поставе судъ између Дубровчана и Срба, али га не поставише између ньихъ него између Вла-

ха и Срба. (С. №№ 5, 14): дакле се подъ Власима разумею управо Италіянци а по томъ и сви Дубровчани. Тако є у другимъ писмима место Влаха или Дубровчана употребљено име Латини (С. №№ 43, 50). Душанъ є запретіо да се не узима царина на Требиню ни одъ кога кои пролази: ни одъ трговца дубровачкогъ ни одъ Влаха ни одъ Србина (С. № 40). Жупанъ є Санко искао да се одъ нѣга купує бољомъ ценомъ него одъ Влаха или поморца и захумца (С. № 79). Гргуръ є Вукосальићъ узимао царину одъ свакога кои пролази у Стонъ или изъ Стона, и одъ Дубровчанина и одъ Влаха и одъ Србина (С. № 94). Ђурађъ є синовацъ Хрвоєвъ дао своимъ властелима землѣ и градове са свимъ људима, кои се онде затекоше, са Србима и Власима (С. № 118). Владиславъ є синъ Косачинъ допустіо своимъ људима, Власима и Србима, да купую у Дубровнику со и друго (С. № 132). Стефанъ є Косача наредіо да товара, за кои бы се погодіо Дубровчанинъ да га вози, не може збацити ни Влахъ ни Србинъ (С. № 144.) За потребно самъ држао навести сва места где се налази речь Влахъ да быхъ показао да є значила народъ а не редъ у народу. Влахъ се ставля према Србину, Дубровчанину, захумцу и поморцу; за Влаха се одређує особитый судъ на коме треба половина судія да су Власи а половина Срби; Влахъ тргує, иде съ робомъ по туђимъ земляма: заръ се све то тиче само тежака или пастира? На поменутымъ се местима говори о Власима како у Дубровнику тако у србскимъ земляма: дакле є и у Дубровнику и у Србіи Влахъ быо иностранацъ према Србину. Влахъ є старо име за туђинца, кое се сачувало кодъ Славена іошъ одъ доласка Келта или Влаха у IV веку пре Христа. Одъ тога су времена остала у Србіи два имена местима: „Старый Влахъ“ за южный део Србіе између Ибра и Дрине,[1] и „Власи“ за земљу између Далмаціе, Хрватске и Босне.[2] Доцніе пренесоше Славени то име съ Келта на друге туђинце, Даке, смесу одъ домородаца и Римљана. Тако іошъ Несторъ меша Влахе єдне съ другима, т. є. Келте и Даке. Ниє никакво чудо

[1] Даница 1827, стр. 56. — В. С. Караџића Српски рјечник. У Бечу 1852. — Шафарика Slow. Starožit., I, II, § 11, 199. — Истога Über die Abkunft der Slaven. стр. 156.

[2] Шафарикъ на истомъ месту.

што се у нашимъ писмима Власи зову туђинци а на име Италіянци или Латини, кои живеше у Дубровнику и у србскимъ земляма око нѣга. Али право има и Райцъ што каже да се Влахъ зове Славенинъ пастиръ и тежакъ; право имаю и други учени люди, кои о той речи тако мисле. Іошъ є Ана Комнина подъ годиномъ 1081 казала: pastoritate durati vitae laboribus agrestes juvenes in certis sedibus vagi, quos communis dialectus vlachos vocare consuevit.[1] Да къ овоме додамо неколико места изъ споменика, па ћемо се уверити да су се у Србіи и пастири звали Власи. У писму Стефана Првовенчаногъ Власи стоє управо према тежацима: а цо доходи отъ попокъ или отъ влахъ или зємльски люди (Ш. № VII); у Милутинову є писму (А. № 6) казано іошъ ясніє: како и влахє кыше писанныхъ пастырь; тако и у Дечанскога (С. № 176): влахъ кто кобилє пасє. Єсть истина да су Власи особито радили око стоке и у своме завичаю и у Србіи; али се не може мислити да є та права славенска радня была само иностранцима у руку; пре може быти да є између пастира было врло мало иностранаца а остали сви да су были чисти Срби. Само є стара навика звала србске пастире именомъ туђега народа. То се најболѣ види у истомъ писму Дечанскога: срьбинь да сє нє женн оу власєхь. ако ли сє оженн да ю кедє оу мєропхє и да є нє мєропьькы зaконь и оуноуґую нєє. Овде съ єдне стране Влахъ стои према Србину а съ друге као пастиръ према тежаку или неропху. И Арбанаси су были пастири као и Власи. Тако у 71-вомъ чланку Душанова законика стои: гдє прєстон влахъ или арбанасинь на селѣ на томзи селѣ да нє станєть дроугы за нимь грєдє. ащє ли по силѣ станєть, да платить поткоу и цо є испасль. Овде се говори како пастири прелазе съ єднога места на друго, па се пастири називаю Власима и Арбанасима; али, опетъ кажемъ, ту не треба мислити родомъ Влахе и Арбанасе: што су се ти народи особито бавили око стоке, съ тога су именомъ њиховимъ названи и Срби кои су исто радили. У Дубровчана су пастири были особито Морлаци[2]; али су подъ Власима као и уобште подъ Славенима и Ар-

[1] Шафарикъ у Кухарскога у найстарінмъ споменицима славенскихъ закона, стр. 214.

[2] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 112 и далѣ.

банасима разумевали туђъ народъ а поредъ тога и околный народъ, т. є. селяке и пастире. Влахе су кадшто звали планинцима, дакле пастирима[1]. Па шта намъ валя извести изъ тога различнога употребљаваня имена Влахъ? После Келта и Дака то є име значило у Славена свакога туђинца, тако да су Дубровчани њимъ звали Србина и свакога Славенина а Срби Дубровчанина и свакога Латинина. А како опетъ Славени у Дубровнику бияху нижега реда, Влахомъ се поче звати свакій селякъ. Исто тако и у Србіи, будући да Власи бияху пастири, Власима се зваше особито пастири, кои бияху єднаки съ неропсима. У Далмаціи се Влахъ зове свакій тежакъ[2]. Садъ Срби у Србіи и у Босни римокатоличке и турске вере зову Власима православне Србе. Очевидно є да є то дошло одъ народности а не одъ раднѣ кою ко ради. Као што су негда Келти Власи пренели своє име на две србске покраине, тако су доцніе Даци Власи предали своє име нижему реду србскогъ народа, кои у радньи бияше съ њима єднакъ. Најпосле то име съ нижега реда пређе на савъ народъ: а узрокъ є єднакъ — разлика у народности и у вери. Осимъ пастирске раднѣ Власи су и со носили. Тако у єдномъ своме писму (С. № 41) Дубровчани уговараю съ Воиславомъ Которанинномъ да нѣгови Власи узимаю одъ њихъ на годину најманѣ 10.000 товара соли. Тако Стефанъ Дечанскій у писму манастира Дечана заповеда манастирскимъ Власима да носе манастиру соли сваке године колико є у закону одређено (С. № 176). У томъ се смислу по свой прилици и Ђураћъ Балшићъ Зећанинъ ємчи за људе босанскога бана да трговци, возіоци и Власи дубровачки могу слободно ходити у Дубровникъ и изъ Дубровника преко Сланога или другимъ коимъ путемъ (С. № 72).

У Дубровчана є было и робља, кое су или куповали или заробљавали. Како су радили у последнѣмъ случаю, видели смо напредъ: више одъ тога не говоре наша писма ништа о робовима.

Унутрашньій є редъ дубровачке обштине было у главноме єднакъ съ редомъ другихъ далматинскихъ обштина. За

[1] Райцъ, у истой књизи, стр. 6, 56, 108, 125.

[2] В. С. Караџићъ, Српски рјечник 1852.

то су најглавнїи изворъ књига Червина Origine di Ragusa[1], и Лукарієва четврта књига дубровачкихъ летописа. Да кажемо да Черва говорећи о Дубровнику одъ нѣгова постања па докле Турци не освоише Босну, ніе доста пазіо на године и на многе важне догађаєе; да кажемо да є и Лукари веома неверно разлагао државну исторію Дубровника: али се они нису могли преварити за унутрашньій редъ те обштине, коя є была кадъ су они живели и у коіой є последньій живео и было властелинъ и грађанинъ; а нису могли ни нахвалице извртати што, єръ бы за то викали на ньихъ кои онда живляху. По ова є два писца Апендинни у своима историчкимъ критичкимъ бележкама о Дубровнику (Д. I. разд. II, кн. I, гл. VI) показао каква є была влада дубровачка. Нама є доста узети што є најглавніе у Апендинія и Райца да разумемо и попунимо што се о форми обштинскога реда у Дубровнику у кратко каже у нашимъ спомеництима.

Напредъ є казано да є у далматинскимъ обштинама влада была у властеле. Райцъ по сведочанству прећашньихъ писаца врло добро налази да є у некимъ обштинама народъ имао део у владаню[2]. Тако є изнайпре и морало быти у обштинама, где се унутрашньій редъ развіно мало по мало и природнимъ путемъ узъ обштинско начело славенско; али у Дубровнику, кои є было управо наставакъ Епидавра и Солина, нема помена да се народъ мешао у градску владу, или га треба тражити само у првымъ вековима одкако є Дубровникъ постао. После властели присвоише државну власть само себи. Райцъ є мимогредъ врло добро по Чикарелу споменуо разлику између градске обштине, commune, и народне обштине, universitas. Прву назива саветомъ племићкимъ а другу народнимъ сабором према градской обштини. Univer-

[1] Черва є (Лудовикъ) познатъ и по имену Туберъ. Важну є књигу нѣгову у 11 раздела о догађанма нѣгова времена (1490—1522) штампао Швандтнеръ у другой књизи Scriptores rerum Hungaricarum. Првихъ є 5 раздела было штампано іошъ три пута године 1490, 1603 и 1784 подъ именомъ Tubero Cervarius Ludovicus, Commentaria de rebus, quae temporibus ejus gestae sunt. Изъ те є књиге саставіо другу поменуту „о постанку Дубровника“, кою є издао Михаило Сорго 1790 године.

[2] У Сборнику Вал., гл. III, стр. 11 и далѣ.

sitas се скупляла врло редко, само у крайньимъ околностима и свагда є радила противъ commune, коя є опетъ одбіяла свако нѣзино исканѣ: quia non sunt nuntii communitatis, sed seminatores scandalorum[1]. Тога ни толико ніе могао народъ чинити у Дубровнику. У свыма дубровачкимъ писмима видимо само єдну обштину градску. Обично се у писмима споминѣ: кнезъ, властели и сва обштина града Дубровника. У некимъ се писмима кнезъ назива „владуштимъ“ или „избранимъ“. Къ речи „властели“ често се додає речь „сви“ или „одъ мала до велика“, кадшто се место властела или узъ ньихъ споминю „судіе“ и „вѣћници“. Али є за насъ важніе значенѣ речи „обштина“. У писмима се обштина назива „градска“ или „дубровачка“, или „владуштаго, славнаго, боголюбимаго града Дубровника“; а кадкадъ іой се додаю речи „сва“ или „одъ мала до велика“. Кадъ бы ово было доиста народна обштина, или уобште сва градска обштина, у коіой бы были представници свакога реда, а не само племнѣи, не бы се онако безъ пажнѣ употреблявале речи „властели“ и „обштина“, као што видимо у писмима. Има писама, где є речь обштина сасвимъ изостављена па є споменутъ само кнезъ и властели[2] или само властели[3] съ додаткомъ „владушти“.[4] А има опетъ писама где се споминѣ кнезъ и обштина, а властели су изостављни.[5] Што се две мисли, коє су као што се чини сасвимъ различне, тако непостояно употребляваю, то се не може разумети другчіе него узевши да су се у Дубровнику подъ обштиномъ разумевали исти властели, коима є у руку была влада. Ову мисао потврђую и писма: у многима се за обштину каже каква є речію властели: „обштина властела дубровачкихъ“ или: „кнезу, властелима и свой обштини властелима дубровачкимъ“.[6] Таке речи ясно показую да подъ градскомъ обштиномъ не треба разумети савъ градъ или представнике свакога реда граћана, него само вишій редъ,

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 78.

[2] С. №№ 8, 12, 40, 113, 117, 129, 131, 132, 139, 140, 146, 147, 149, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 170, 171.

[3] С. №№ 40, 49, 122, 145, 172.

[4] С. № 90.

[5] С. №№ 11, 13, 27.

[6] С. №№ 105, 123, 125, 127, 130, 141, 144, 150, 151, 152, 155, 156.

или племиће, кои управляше Дубровникомъ. Ішшъ болѣ свѣдочи писмо С. № 19, коѥ се починѣ овако: ... мы сѫдне и ѡпкнна дѫброкьѵска вѣ. властєли кн сѫ ѕдѣ подьписанн кльнємо сє ... Дакле овде подъ судіяма и обштиномъ валя разумети само 12 властела. Съ тога се у писмима нашимъ речи „обштина“ и „градъ“ за Дубровникъ нигда не мешаю. Кадъ онай кои пише писмо хоће да каже за савъ градъ Дубровникъ, онда га не зове другчіе него „градъ“ и надписуе: „кнезу, властелима и свему граду Дубровнику“[1], или просто „граду Дубровнику“[2], по чему се Дубровникъ у многимъ писмима, где се говори о нѣму уобште, назива „градъ“, често „боголюбимый“, „владуштій“, „славный“, али никада „обштина“. У писму С. № 60 може се видети шта значи речь „градъ Дубровникъ“: у нѣму Црноєвићи обећаваю слакномѫ градѫ дѫброкнннкѫ кнєѕѫ и властєломь дѫброкуьскнмь и лѫдємь града дѫброкнника. Овде се дакле у речи „градъ“ разумею како кнезъ и властели тако и сви люди у Дубровнику, т. е. люди свакога реда. И тако нема сумнѣ да е у Дубровнику влада была у властеле и да се такова влада обично казивала речима: „кнезъ, властели и сва градска обштина“.

За унутрашньій е редъ у Дубровнику важно писмо С. № 16. На нѣму су се подъ уговоромъ учинѣнимъ съ бугарскимъ царемъ Михаиломъ Асеномъ 1253 године подписали сви кои су држали владу у Дубровнику овимъ редомъ: кнезъ, судіе, већници одъ малога већа, умолѣни одъ већа, вистіяри обштински, парци обштински, парци градски, чувари иманя свете богородице, и већници одъ великога већа. Изъ овихъ се подписа може видети како е была саставлѣна обштинска влада и колико е было чиновника; али ако се прво слаже съ историцима опетъ се друго не подудара съ ньима. Главный е човекъ у обштини быо кнезъ. Видели смо напредъ да су се неко време кнезови бирали између млетачкихъ грофова, кои су се заклиняли да ће пазити уредбе обштинске. Апендити каже да су кнезови изъ Млетака были одъ 1204 године до 1230 и одъ 1232 до 1358. Е ли тако, не може се казати по нашимъ писмима; у ньима нема ништа против-

[1] С. №№ 47, 55.
[2] С. № 67.

но томе, као што смо видели. Само ћемо напоменути да славенска презимена Болеславићъ и Крусићъ, коя се поминю у писму 1235 године (С. № 2), долазе близу времена између 1230 године и 1232, у ков ниє было у Дубровнику млетачкихъ кнезова или ректора. Име Жанъ Дандолъ, ков за њима долази и то у писмима 1234—1238 године (С. №№ 3, 4, 5), показуе истога Дандола, кои є по уговору између Дубровника и Млетака 1232 године[1] постављенъ одъ Млетака за кнеза Дубровнику. Мала се разлика у годинама може разумети отуда што Млетчићи нису одмахъ послали кнеза у Дубровникъ. По сведочанству Рацiєву Дубровникъ є желећи се опростити млетачке наймлѣне войске лепо одпустiо млетачкога ректора и предао врховну власть троици племића (1152); по томъ є 40 година бирао ректоре између своихъ грађана и најпосле — додаю други — ради самовольства Дамяна Юде (di Giuda) дозва на ново млетачке ректоре, кои управляше њимъ до 1370 године.[2] Орбини каже да є Дамянъ владао одъ 1260 до 1262, после чега є Дубровникъ на ново изабрао млетачкога кнеза и то Дандола.[3] Ако є истина ово последнѣ о Дандолу, онда помоћу споменика можемо одъ прилике казати да є Дамянъ владао око 1230 године. Одъ половине XV века починю у нашимъ писмима долазити речи кнєзь ѡкрлнн, као сведочанство да є добровольно биранъ и приманъ за кнеза. Влада є могла и кадъ ниє было кнеза чинити уговоре са суседнимъ владаоцима. Тако између Ђорђа Марцела и Андрiє Злата (Daurus), или између 1253 и 1254 године, 12 властела дубровачкихъ, кои се зваху „судiє и обштина“, учинише 22 Мая 1254 године уговоръ съ Радославомъ Хумскимъ и добише одъ нѣга писмо (С. №№ 19, 20). Тако сами властели око године 1387 учинише уговоръ съ Вукомъ Бранковићемъ (С. № 76). Ямачно та влада за време ниє могла са-

[1] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 104. Оригиналъ види у нѣга у додатцима подъ I. Шафарикъ за писма съ именомъ Дандоловимъ каже да су писана 1233—1235 године; издавачи Споменика 1236—1238; мы пакъ узнамо да се починю одъ године 1234, връ се у средини те године iошъ споминю други кнезови (С. № 2.)

[2] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 26. — Испореди Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 78, 90.

[3] Стр. 168—170.

мо чинити уговоре него є радила и друге све државне послове. Власть се кнежева по времену стезала то више што кои кнезъ гледаше раширити є и што Млетчићи ради біяху мешати се обштини у унутрашнѣ послове, а властели се и народъ бояху своіой независности. У писмима є само на єдномъ месту показана власть кнежева: године 1253 забранѣно бы странцима извозити жито изъ Дубровника безъ допуштеня кнежева (С. № 16). Лукари каже да є испрва кнежева власть была велика и траяла годину дана, па после да се смањила и она и рокъ іой. Кнезу є дано было да чува градске ключеве, печате и писма, да има гласъ у савету, да расправля врло мале тужбе, да сазива consilio di pregati и велико веће и да предлаже о чему ће се већати.[1] Може быти да су први млетачки ректори владали у Дубровнику дуже одъ године дана, кое мисли и Енгелъ. По сведочанству Туберову Дубровчани су бирали између свое властеле кнеза на по године; али кадъ Дамянъ пропаде на мору, кои turba satellitum munitus maximo senatum nobilitatemque oppresserat terrore, et haud quamquam semestri contentus magistratu, insita animo immodica dominandi cupidine, continuare statuit imperium, они замолише Млечиће да имъ пошлю кнеза.[2] Дамянъ є владао две године. Апендини вели да є владао 1230 и 1231 године, съ чимъ се подудара и нашъ изводъ, а Енгелъ 1199 и далѣ.[3] Одъ године 1232 управляли су млетачки ректори по 2 године,[4] а одъ године 1258, кадъ Дубровникъ стаде подъ власть угарску, по три кнеза, кое самъ избираше, управляше єданъ за другимъ по по године.[5] Безъ сумнѣ позніе време мисли Лукари говорећи да є рокъ власти кнежевой было 20 дана и по томъ месецъ дана.[6] — Судіе, кое су на брой петъ подписане на нашемъ писму, разделише се после на судіе за криминалне ствари и на судіе за ствари грађанске. И єднихъ є и другихъ бывало одъ четири до шестъ. Тужбе су се на њихъ

[1] Annali di Rausa, стр. 157.

[2] Schvandtn. Script. rer. Hungar., II, стр. 192.

[3] Geschichte des Freist. Ragusa, стр. 93.

[4] Енгелъ у истой књизи, стр. 164.

[5] Енгелъ у истой књизи, стр. 134.

[6] Annali di Rausa, стр. 157.

давале сенату. Тимъ є судіяма и консулима (consoli) остављено у писмима деспотскимъ да расправляю распре између Дубровника кои быше на србской земльи. Садъ знамо како су те сталне државне судіе, кое су се бирале на годину дана, стаяле према онымъ судіяма, конхъ се онолико колико и србскихъ одређивало за распре између Дубровчана и Срба. По томе быхъ рекао да нема право М. Банъ што каже да су супарници могли не дати да имъ суди кои одъ онихъ судія, кое є бирала сва властела на годину дана. Онъ є овде помешао судіе државне, кое су се єданъ путъ за целу годину заклиняле, съ поротницима или съ онимъ судіяма, кое су се по вольи супарника бирале на по се за сваку парницу и заклиняле се да ће право судити само за ту єдну ствар. У граду су се и на острвима далматинскимъ судіе бирале између људій поузданихъ кое свакъ поштоваше. Ступаюћи у дужность они се заклиняше да ће свагда право судити. — Већници малога већа, кои су се шесторица подписали, были су съ кнезомъ мало веће, consiglio minore. Сви су были између сенатора. У време Лукарієво было ихъ є 11 осимъ кнеза. Мало є веће имало власть само свршивати државне послове. Оно є извршивало законе, писало писма, ударало печате, уводило у дужности, примало тужбе и т. д.; али є могло и расправляти незнатне државне, граћанске и криминалне парнице. — Умолћни одъ већа, кои су шесторица стављени у писму, звали су се сенатори, senato de Padri или consiglio de Pregati, consilium rogatorum. Они су се умножили до 20, после до 45 и найпосле до 60.[1] То є была после великога већа главна власть у обштини. У сенату є био кнезъ и мало веће. Онъ є одправляо све знатніе и изванредне послове, кои се тицаху обштини граћанскога, моралнога и новчаногъ стања; одређивао є нове данке, водіо преговоре са странимъ државама, примао важніе тужбе на пресуде судія, слао посланике, обявльивао ратъ, чиніо миръ, пазіо да су градови оправни и т. д.; скупляо се четири пута на недељу; укратко, то є было оруће великога већа, и власть є имао колико писати законе толико ихъ и извршивати. — По томъ долазе у писму на по се чиновници: три обштинска ризничара (вистіяра), кои се у многимъ другимъ писмима зову „ко-

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 19.

морници“ а у єдномъ „разложници коморе“.[1] Было ихъ є речима Лукарієвимъ испрва двоица, а после петорица; онъ ихъ назива tesorieri di Santa Maria.[2] Ризничари су се бирали на петъ година и чували све обштинско благо. Они су примали све благо што су доносили суседни српски владаоци у Дубровникъ на оставу. У радньи своіой нису стаяли подъ одговоромъ, него є сенатъ имао право прегледати ньихове кньиге о приходима и расходима. Осимъ тога прегледали су рачуне особити чиновници, на брой петорица, кои су се звали петоразложници и бирали се на годину дана.[3] Три обштинска парца, и то су парци за племиће, и два градска парца, т. є. за граћане и нижій редъ. — Два чувара иманя цркве свете богородице, ки дрьжє добитєкь свєтє богородиџє, procuratori di santa Maria: дакле се Лукари вара говорећи да є та служба была поставлѣна 1306 године. У нѣгово су време была три овака чувара. Осимъ ньихъ были су и други чувари овакихъ иманя, н. пр. свв. Петра, Лаврентія и Андріє, болнице калуђерске и т. д. — Найпосле подписани су у писму іошъ већници великога већа, на брой 70 или 72.[4] Овде се брой подписа опетъ не слаже съ историцима. По Лукарію се скупляло већника великога већа некадъ 100 и 150 а некадъ 250. Али се та разлика ласно може разумети по томе што су у велико веће припадали сви одрасли племићи, а зна се да су се сваке године племићи умножавали: дакле се умножавали и већници. Сврхъ тога могли су се на веће и не сабирати свагда сви већници. Међу именима већника нема имена чиновника кои су напредъ записани, а у великомъ су већу могли быти сви племићи чиновници починюћи одъ кнеза кои є быо и председникъ томе већу. Сваке се године 15 Декембра сазивало велико веће да избере нове чиновнике и на

---

[1] С. № 157.

[2] Приповеда се да є некій кнезъ Павлимиръ сазидао градиньъ Divae Mariae, одъ кога є после постао Дубровникъ. Tubero, Schvandtn. Script. rer. Hungar. II, стр. 191. Ето за што овде стои Santa Maria место обштине; а црква є св. Маріе имала за себе ризньцу.

[3] М. Банъ, Zrcalo povestnice Dubrovačke. Dubrovnik, II, 1851, стр. 77.

[4] На краю су имена и презимена мало замршена, те се не може поуздано казати колико има подписа. У Шафарика има єданъ подписъ више.

одређене рокове да изабере новога кнеза. Оно є было главна власть у обштини, поставляло є законе, одређивало дужности и чиновнике, меняло и потврђивало сенаторе, свршивало државне послове, пресуђивало да буде миръ и ратъ, расправляло ствари око државнога имања, и уобште радило све послове ков треба да одреди врховна власть. Лукари обширно описує како є радило велико веће. — Писмо се завршує овимъ речима: и крѣ кѣсє ѡво писанїе мрѣтоль гѫлєрнѧнкь бань ѡдь кнєза дюбровѣцкого и ѡдь кѣсє ѡпѣкинє града дюбровѣцкого с хотѣньємь господина кнєза дюбровѣцкого и кѣсєхь властель дюбровь сѣкономь ꙁвонивъшє на сѣборє ѣко є по ꙁаконѣ дюбровѣцкомь крѣхь дѫшє своє и кѣсє ѡпѣкинє дюбровѣцкє сн ѡбѣть потверьдивь дрьжати и клѣль сє. Одатле се види да є осимъ заклетве свію подписанихъ чиновника іошъ и банъ по вольи кнеза и све властеле и кадъ се по обичаю звонило звономъ, ков є имало веће, предъ свима сабранима потврдіо уговоръ у име кнеза и целе обштине и заклео се душомъ своіомъ и душама свію грађана да ће се све писано у писму држати и чинити. А какавъ є тай банъ што своіомъ заклетвомъ потврђує заклетву целе владе и наређує да се по закону звони? И у другомъ се писму (С. № 19), ков дадоше 12 властела кадъ не бы кнеза, банъ мрѣтоло крьсанковикь заклинѣ за сву властелу дубровачку. Овде банъ долази као представникъ и оруђе владино, и то не мале важности, єръ се и онъ самъ заклинѣ своіомъ душомъ; онъ є као главный уредникъ светковина и одговорникъ све обштине. У изворима нема ништа по чему бы се могло знати каква му є была дужность, и съ тога остаємо при своме да є банъ био главный представникъ обштинске владе, т. є. кнеза, властеле и обштине; онъ є извршивао волю њихову и пазіо на обичає. У другимъ є далматинскимъ обштинама узъ кнеза био єданъ другъ, socius,[1] а у Дубровнику vice-comes[2]: да не буде то истый банъ, кои се поминѣ у нашимъ писмима? Уобште наша се мисао нешто потврђує тимъ што су у Далмаціи, Славоніи, Хрватской и у Босни бани были наместници, представници и войводе

[1] Райцъ, Сборн. Вал., стр. 32.

[2] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 103, 105. После су была двонца. Енгелъ у истой књизи, стр. 108.

кралѣвске. — Осимъ овихъ найзнатнїихъ чиновника было є у Дубровнику и другихъ не толико важнихъ или поставлѣнихъ доцнїе. Тако су н. пр. чувари обштинске правде, consiglio de proveditori della republica, по свой прилици были поставлѣни доцнїе, єръ такихъ чиновника нема у нашимъ писмима, а дужность имъ є была веома знатна: то су были што су садъ прокуратори. Было ихъ є 3 до 5, пазили су да се правилно применюю закони, да се право суди и могли су уставити да се пресуда не изврши кадъ бы нашли да є противъ закона. Таке су на пр. и друге службе: il consiglio dell' arte, della lana, doganieri, ufficiali della sanità, уреѣене у другой половини XIV века кадъ се умножила трговина съ истокомъ, al contrabando и т. д. Све су были поставлѣне у различно време кадъ се коя показала да треба, и име имъ показуе радню. Међу њима находимо да су уреѣиване за трговину, за новце, за обрану и т. д. После онога што є напредъ казано о влади, ниє потребе на ново поминяти да су сами племићи были у свыма државнымъ службама, осимъ врло мало њихъ другога реда. Апендини вели да су люди кои нису были племићи имали само ове службе: segretaria, cancellaria, notaria, tesorieria, dogana, annona, appalto publico del sale. — Изъ писама видимо да су посланици были скоро свагда само властели, често кнезови. Єданъ путъ є посланикъ бio логотетъ (С. № 92). Посланика ниє свагда было на брой єднако: найвише су се слала по двоица, кадшто по троица, а кадшто само по єданъ. Они су се одреѣивали само да сврше какавъ посао, па кадъ бы га свршили, више не бы были посланици: другимъ речима: за свакій су новъ посао требали нови посланици. Уговоре кое бы учинили посланици са заклетвомъ, поврѣивали су у Дубровнику заклетвомъ кнезъ, властели и сва обштина (С. №№ 3, 100). Писма су се писала у већници или полачи, sala dei Consoli [1], о коіой историци пишу да є была велика и врло лепа. Што бы годъ власти наредиле, то бы извршивао приставъ, prestaldus, кои є бio исто што приставъ, заклетый или посланикъ у законику Душанову, далматинскимъ обштинскимъ законима и у рускомъ суду. О нѣму се само єданпутъ

[1] С. №№ 110, 115, 119, 121, 123, 126, 130 и др.

говори у нашимъ писмима: Стефанъ Дечанскій иште да Дубровчани даду своєга пристава нѣгову човеку, съ конмъ бы приставъ ишао у Стонъ и Ртъ да тражи србске бегунце (С. № 39). Такій є био у главноме унутрашньій редъ у Дубровнику. Изъ свега се може видети да се по времену нису само броємъ меняле службе и чиновници, него да се яко меняла и власть, кадъ се князъ стеже и службе се разделише. По томе да бы се видело како є влада дубровачке обштине была уређена треба є исторійски разложити па ће се неєднака сведочанства подударити и што се годъ покаже имаће своє време. Кадъ се испореди редъ у Дубровнику съ редомъ у другимъ далматинскимъ обштинама, излази много коєшта єднако у њихъ. Главно є у свію єднако было што є свуда био князъ, нѣговъ саветъ или курія или исто што и мало веће и велико веће. Князъ є съ куріомъ извршивао законе а велико є веће постављало законе. Овде самъ на завршетку іошъ радъ показати шта значе речи Радосава Павловића, коє нисамъ учиніо напредъ. Радосавъ као дубровачкій граћанинъ иште: и ако ки ми сє по комъ кремєнѣ ѕгодило донти ѕ дѣбровникъ менѣ коєкоди радосавѣ или ми синѣ кнєѕѣ наканишѣ да бѣдє ѕ мнѣ ѕ коєкоди радосавѣ и ѕ синѣ ми кнєѕѣ наканишѣ властєлинъ и кнєѕь и кѣкиникъ и сѣдъм како ѕ коємь годѣ власкєѡ дѣбровлукцихъ дрѣгѡ на дєсєтє (С. № 107). Радосавъ држећи себе и сина своєга не само за граћанина него и за почастнога властелина дубровачкогъ и имаюћи землѣ и дворъ у Дубровнику као да є хтео да му се да право да може быти князъ, судія и већникъ дубровачкій, и то не као последньи кон бы то могли быти него као првихъ 12 властела. Премда за 12 властела историци не говоре да су были први, опетъ уговоръ између Радослава хумскогъ и 12 властела дубровачкихъ, кои називаю себе судіяма и обштиномъ, наговешћуе да є судія и већника малога већа было дванаестъ. Судіе су осимъ правога своєгъ посла могле быти и у маломъ већу или у кнежеву савету и съ њимъ по обичномъ реду одправляти све државне послове кадъ не бы было кнеза. На писму С. № 16 подписано є 5 судія и 6 већника; а то є было кадъ є био князъ; а кадъ ніе было кнеза могао є међу њима као найодабранімъ людима быти и онай кои се искао за кнеза или будући князъ: онда ће ихъ быти 12. По речима Лука-

ріевымъ у маломъ є већу было 11 већника. Тако бы се наше писмо у томе подударило съ летописцемъ. Може быти да є међу овихъ 12 властела хтео быти Радосавъ, па є за то казао: ако бы онъ самъ или синъ му дошао у Дубровникъ (т. є. ако бы се доселіо у Дубровникъ побегавши одъ Турака) онда онъ самъ или синъ му да може быти или кнезъ или судія или већникъ или уобште єданъ одъ 12 властела првихъ у обштини. Кадъ бы быо судія или већникъ малога већа, Радосавъ бы онда или синъ нѣговъ лако могао быти изабранъ и за кнеза градскогъ. Тако суседни владаоци одъ страха турскога скланяше у слободный Дубровникъ благо своє, и тражише место и достоянство, коє бы имъ накнадило што бы изгубили на постойбини.

А какве обште црте можемо извести изъ свега овога што намъ показую споменици съ осталимъ што є потребно да се они могу разумети? Ево.

Дубровникъ поникавши изъ зидина старога Епидавра, кои негда сазидаше Грци па после подпаде подъ Римляне, доби обштинско начело своє одъ народа кон га основа. Први у нѣму живеше Римляни, у коихъ владаху племићи. По томъ се Славени яко измешаше съ тимъ народомъ и унесоше у животъ дубровачкій много своєга народнога. Али племићи осташе по староме найяча дружина, имаше у своимъ рукама градску владу. Главни делови у обштинской влади біяху: кнезъ, мало веће и велико веће.

Дубровникъ ако є и быо сасвимъ самосталанъ у своіой радньи и пословима съ другимъ државама, опетъ є нешто стаяо найпре подъ Византіомъ, после подъ Млетцима, Угарскомъ и найпосле подъ Турскомъ. У уговорима са србскимъ земляма быо є єднакъ съ ньима, свуда є быо поштованъ и веровало му се колико ради силе и богатства нѣгова толико и за то што се ниє мешао у туће послове. Знатни изгнаници налазише у нѣму заклонъ. Владаоци и ньихови властели даваше му на оставу благо своє. Давао имъ є новаца у заямъ и самъ узимао одъ ньихъ новаца на добить. Быти граћанинъ дубровачкій држаше се за знатну стварь. Съ граћанствомъ даваше Дубровникъ и землѣ и дворове и део у државнымъ

пословима; за то опетъ искаше одъ своихъ грађана да му свагда помажу и бране га.

Будући особито трговачка обштина, Дубровникъ се клоніо рата. Главно му є у свыма споляшньимъ пословима было да є у миру са свима и да се не меша у туђе послове. Како бы новъ владалацъ настао, Дубровникъ бы одмахъ съ ньимъ учиніо уговоръ, у коме бы измоліо себи нова права и олакшице или потврду старихъ. Главни су чланци у нѣговымъ уговорима: да є съ уговорникомъ до века у миру и приятельству, да помажу єданъ другоме, да му є слободно трговати, да трговци имаю обрану, да царина буде маня или баремъ да се држи само стара, да има право закупльивати со, да се право суди.

Дубровникъ є извозіо изъ Србіє сирову робу и метале, а увозіо урађену робу, у коіой су златне и сребрне ствари особито быле богате и лепе. Найвише чланака у уговорима има за трговину. По тимъ чланцима дубровачки трговци могоше слободно ходити по србскимъ земляма; стаяше подъ обраномъ самыхъ владалаца и добіяше накнаду за свако зло, коє бы имъ се учинило. Предъ ратъ оставляо имъ се рокъ да се могу вратити. Али су дужни были плаћати законите данке и царине.

Ратъ є починяо Дубровникъ текъ у крайньой невольи и свагда гледао што пре да га сврши. Дугихъ ратова нигда ніе водіо. Свагда є имао приятеля и ратови се свршиваше добро понь.

Имаюћи врло мало землѣ Дубровникъ се старао да є добіе одъ суседнихъ господара тайно є радећи и помало населяваюћи є или є явно купуюћи. Кадъ бы купіо онда бы плаћао данакъ испрва кралѣвима и царевима србскимъ а после кралѣвима босанскимъ.

У особитымъ є писмима уређено было како ће се судити између Дубровчана и Срба. Ту дубровачко и србско право много предадоше єдно другомъ. Развіена личность, коя се показа у томе што одговоръ падаше само на кривца, и мисао о казни основана на новчаной глоби, то су црте кои-

ма се разликує дубровачко право, кое дођоше одъ римскога начела и одъ трговачкога живота дубровачкогъ. Али обште ємство, уведено у землѣ съ чистимъ славенскимъ народомъ, и поротный судъ са Србима показує да є и србско право прелазило у дубровачко.

Турци утврдивши се у Европи, узевши нешто Србіе дохватише се и дубровачкихъ земаля, али не покорише Дубровника кои се знаде погодити и съ њима. Али опетъ осетише Дубровчани руку победителѣву. Турци узимаше одъ Дубровчана данакъ много већій одъ пређашнѣга србскогъ доходка, и премда дадоше трговцима нѣговымъ право да слободно тргую по њиховымъ земляма, опетъ се незвани стадоше мешати у послове кое обштина имаше съ последњимъ представницима србскихъ владалачкихъ домова и съ намастирима, на кое пренесоше део србскога доходка пређашњи православни владаоци. Турци разграђиваше што Дубровчани градише безъ њихова допуштеня.

ДОДАТАКЪ.

I.

УСТАНАКЪ СРБСКІЙ.

I.

УСТАНАК У СРБСКИЈ.

ПОЧЕТАКЪ БУНЕ НА ДАИЄ.

1804.

Боже милый, чуда великога!
Кадъ се ћаше по земльи Србіи,
По Србіи земльи да преврне,
И да друга постане судія,
Ту кнезови нису ради кавзи,
Нит' су ради Турци изѣлице,
Ал' є рада сиротиня рая,
Коя глоба давати не може,
Ни трпити турскога зулума;
И ради су божи угодници,
Єръ є крвца изъ землѣ проврела,
Земанъ дошо валя воєвати,
За крстъ часный крвцу пролѣвати,
Свакій своє да покає старе.
Небомъ светци сташе воєвати
И прилике различне метати
Виш' Србіє по небу ведроме;
Ваку прву прилику вргоше:
Одъ Трипуна до светога ђурђа
Сваку ноћцу мѣсецъ се ваташе,
Да се Србльи на оружѣ дижу,
Ал' се Србльи дигнут' не смедоше.
Другу светци вргоше прилику:
Одъ ђурђева до Дмитрова дана
Све баряци крвави идоше
Виш' Србіє по небу ведроме,
Да се Србльи на оружѣ дижу,
Ал' се Србльи дигнут' не смедоше.
Трећу светци вргоше прилику:
Громъ загрми на светога Саву

(Усредъ зиме кадъ му време ниѳ),
Сину муня на часне вериге,
Потресе се земля одъ истока,
Да се Србльи на оружѣ дижу,
Ал' се Србльи дигнут' не смедоше.
А четврту вргоше прилику:
Виш' Србіе на небу ведроме
Увати се сунце у пролѣће,
У пролѣће на светогъ Трипуна,
Єданъ данакъ три пута се вата,
А три пута игра на истоку.
То гледаю Турци Биоградци,
И изъ града сви седамъ даія:
Аганлія и Кучук-Алія,
И два брата два Фочића млада
(Мемед-ага и ш' њиме Мус-ага),
Мула-Юсуфъ великій даія,
Дервиш-ага градскій таинџія,
Старацъ Фочо одъ стотине лѣта,
Све седамъ се састало даія
Биограду на Стамбол-капіи,
Огрнули скерлетли биньише,
Сузе роне а прилике гледе:
„Ала кардашъ, чудниѳ прилика!
„Оно іолдашъ по насъ добро ниѳ!"
Па одъ яда сви седамъ даія
Начинише одъ стакла тепсію,
Заграбише воде изъ Дунава,
На Небојшу кулу изнесоше,
Навръ куле вргоше тепсію,
У тепсію звезде поваташе,
Да гледаю небеске прилике,
Што ће њима быти до пошлѣдка;
Око нѣ се саставше даіѳ,
Надъ тепсіомъ лице огледаше;
Кадъ даіѳ лице огледаше,
Све даіѳ очима виђеше,
Ни на єдномъ главе не біяше.
Кадъ то виђе све седамъ даія,

Потегоше нацакъ одъ челика,
Те разбише одъ стакла тепсію,
Бацише є низъ бієлу кулу,
Низъ бієлу кулу у Дунаво,
Одъ тепсіе нек' потрошка нема.
Па одъ яда сви седамъ даія
Пошеташе брижни невесели
Низъ небойшу кулу Якшићеву,
Одшеташе у каву велику,
Пакъ сѣдоше по кави великой,
Све сѣдоше єданъ до другога,
Старца Фочу вргли у зачелѣ,
Бієла му брада до пояса;
Пакъ повика све седамъ даін:
„Къ нама брже оце и ваизи!
„Понесите кньиге инџієле,
„Те гледайте што намъ кньиге кажу,
„Што ће нама быти до пошлѣдка.
Потекоше оце и ваизи,
Донесоше кньиге инџієле,
Кньиге гледе, грозне сузе роне,
Даіяма овако говоре:
„Турци браћо, све седамъ даія!
„Вако нама инџієли кажу:
„Кадъ су 'наке бывале прилике
„Виш' Србіе по небу ведроме,
„Ев' одъ онда петъ стотин' година,
„Тад' є србско погинуло царство,
„Мы смо онда царство задобили,
„И два влашка цара погубили:
„Костантина насредъ Цариграда
„Украй Шарца, украй воде ладне,
„И Лазара на полю Косову;
„Милошъ уби за Лазу Мурата,
„Ал' га добро Милошъ не дотуче,
„Већъ све Муратъ у животу бѣше
„Докъ мы србско царство освоисмо,
„Онда себи везире дозива:
„„Турци браћо, лале и везири!

„„Я умрiѣ, вама доби царство,
„„Него ово мене послушайте,
„„Да вамъ царство дуговѣчно буде:
„„Вы немойте раи горки быти,
„„Веће раи врло добри будʼте;
„„Некʼ ѥ арачъ петнаестъ динари,
„„Некʼ ѥ арачъ и тридесетъ динари,
„„Не износʼте глоба ни пореза,
„„Не износʼте на раю бiѣда,
„„Не дирайте у ньиове цркве,
„„Ни у законъ нити у поштенѣ,
„„Не ћерайте осветe на раи,
„„Што ѥ мене Милошъ распоріо,
„„То ѥ срећа войничка донела:
„„Не може се царство задобити
„„На душеку све дуванъ пушећи;
„„Вы немойте раю разгонити
„„По шумама да одъ васъ зазире,
„„Него пазʼте раю каʼ синове;
„„Тако ће вамъ дуго быти царство.
„„Ако лʼ мене то не послушате,
„„Већъ почнете зулумъ чинитʼ раи,
„„Вы ћетʼ онда изгубити царство. —
„Царъ умрiѣ, а мы остадосмо,
„И мы нашегъ цара не слушасмо,
„Већъ великiй зулумъ подигосмо:
„Погазисмо ньиово поштенѣ,
„Свакояке бѣде износисмо,
„И на раю глобе навалисмо,
„И гриоту Богу учинисмо.
„Садъ суʼ наке постале прилике,
„Садъ ће неко изгубити царство;
„Небойте се краля ни ѥднога,
„Краль на цара ударити не ће,
„Нити може кралѣвство на царство,
„Єръ ѥ тако одъ Бога постало.
„Чувайте се раѥ сиротинѣ,
„Кадъ устане кука и мотика,
„Быће Туркомъ по Медiи мука,

„У Шаму ће каде проплакати,
„Єра ће ихъ рая уцвелити.
„Турци браћо, све седамъ даія!
„Тако наши инџієли кажу,
„Да ће ваше куће изгорети,
„Вы даіє главе погубити;
„Изъ огньишта пронић ће вамъ трава,
„А мунаре попаст паучина,
„Нит ће имат ко єзанъ учити;
„Куд су наши друми и калдрме,
„И куда су Турци пролазили
„И съ коньскіємъ плочам задирали,
„Изъ клина ће проникнути трава,
„Друмови ће пожелѣт Турака,
„А Турака нигђе быти не ће.
„Тако кньиге инџієли кажу.“
Кадъ то чуше сви седамъ даія,
Све даіє никомъ поникоше
И преда се у землю поглаше,
Съ кньигомъ не зна нико бесѣдити,
Ни како ће кньизи одказати.
Старацъ Фочо подавіо браду,
Па є белу са зубима гризе,
Ни онъ не зна съ кньигомъ бесѣдити,
Већъ се и онъ томе послу чуди.
Не пониче Фочићъ Мемед-ага,
Не пониче, већъ юнакъ покличе:
„Дишеръ море, оце и ваизи!
„Молѣте Бога и єзанъ учите
„Свакій данакъ а све по петъ пута,
„Не бринѣте се нама даіима,
„Докъ є нама здравля и памети,
„И докъ намъ є Биограда града,
„Мы смо кадри управити градомъ,
„Око града сиротиньомъ раіомъ.
„Кадъ кралѣви на насъ войштит не ће,
„Како ће намъ рая досадити,
„Кодъ насъ има у седамъ даія
„У свакога по магаза блага,

„Каква блага? све мека дуката,
„А све пуста блага лежећега;
„У насъ, браћо, четири даіе,
„Аганліе и Кучук-Аліе
„И у мене и у Мула-Юсуфа,
„У свакога има пуста блага
„Неброена по двіе магазе;
„Насъ четири када устанемо,
„Устанемо на ноге лагане,
„А магазе съ благомъ отворимо,
„Просућемо рушпе по калдрми,
„На дукате покупити войску;
„Насъ четири велике даіе
„На четверо разделити войску,
„На четверо ка' четири брата,
„Поћи ћемо изъ нашега града
„Крозъ нашіе седамн'естъ наіа,
„Исѣ' ћемо све србске кнезове,
„Све кнезове србске поглавице,
„И кметове што су за потребе,
„И попове србске учителѣ,
„Само луду ђецу оставити,
„Луду ђецу одъ седамъ година,
„Пакъ ће оно права быти рая,
„И добро ће Турке послужити.
„Докъ погубимъ кнеза Палалію
„Изъ лієпа села Бегальице,
„Онъ є паша а я самь субаша.
„Докъ погубимъ и Іована кнеза
„Изъ Ландова села маленога,
„Онъ є паша, а я самь субаша;
„И Станоя кнеза изъ Зеока
„Онъ є паша, а я самь субаша.
„Докъ погубимъ Стеву Яковлѣва
„Изъ Лієвча гнѣзда айдучкога,
„Онъ є паша а я самь субаша;
„И Іована кнеза изъ Крснице;
„Докъ погубимъ до два Чарапића
„Изъ Потока Белогъ одъ Авале,

„Кой су кадри на Врачаръ изићи,
„У Биоградъ Турке затворити,
„Они с' паше, а я самь субаша.
„Докъ погубимъ Црнога Ђорђія
„Изъ Тополе села поносита,
„Кои съ бечкимъ тргує Ћесаромъ,
„Онъ є кадаръ сву цебану купит'
„Одъ бієла града Варадина
„И оружѣ што є за потребе,
„Онъ є кадаръ на насъ завойштити,
„Онъ царує, а я субашуємъ.
„Докъ погубимъ протопоп' Николу
„Изъ лієпа села Ритопека,
„Онъ пашує, а я субашуємъ.
„Докъ погубимъ Ђорђія Гузоню,
„И нѣгова брата Арсенія,
„Изъ лієпа села Желѣзника,
„Кой є кадаръ Топчидеръ затворит'.
„Докъ погубимъ протопопа Марка
„Изъ лієпа села Остружньице,
„Онъ є паша, а я самь субаша.
„Докъ погубимъ до два игумана:
„Аџи Ђеру и Аџи-Рувима,
„Кои знаду злато растапати
„И са ньиме ситне кньиге писат'
„Насъ даіє цару опадати,
„Око себе раю сѣтовати,
„Они паше, а мы смо субаше.
„Докъ погубимъ Бирчанин' Илію,
„Обор-кнеза исподъ Међедника,
„Ево има три године дана
„Одъ како се врло посиліо,
„Куд' годъ иде, све кръата яше,
„А другога у поводу води;
„Онъ буздованъ о ункашу носи,
„А бркове подъ калпакомъ држи,
„Онъ Турчину не да у кнежину,
„Кадъ Турчина у кнежини нађе,
„Топузомъ му ребра испребія,

„А кадъ Турчинъ стане умирати,
„А онъ виче на своє айдуке:
„„Море, слуге! тамо пашче бацѣте
„„ђе му гавранъ кости наћи не ће;
„А кадъ нама порезу донесе,
„Подъ оружѣмъ на диванъ изиђе,
„Десну руку на ятаганъ метне
„А лієвомъ порезу додає:
„„Мемед-ага, ето ти порезе,
„„Сиротиня те є поздравила,
„„Више теби давати не може.
„Я порезу започнемъ бронти,
„А онъ на ме очима стрієля:
„„Мемед-ага! заръ ћешъ є бронти?
„„Та я самъ є єдномъ изброіо!
„А я више бронти не сміемъ,
„Већъ порезу украй себе бацимъ,
„Єдва чекамъ да се скине беда,
„Єръ не могу да гледамъ у нѣга;
„Онъ є паша, а я самъ субаша.
„Докъ погубимъ кнеза Грбовића
„Изъ лієпа села Мратишића,
„Онъ є паша а я самъ субаша.
„Докъ погубимъ и Алексу кнеза
„Изъ лієпа села Бранковине,
„И Якова брата Алексина:
„Царъ и ћесаръ кадъ се завадише,
„Кодъ ћесара обрштери быше
„И носише одъ злата кашкете,
„Попленише све турске паланке,
„Поробише, ватромъ попалише;
„Царъ и ћесаръ кадъ миръ учинише,
„А они се цару предадоше,
„И кодъ цара кнезови посташе,
„Млоге Турке цару опадаше,
„Седамъ паша што су опаднули,
„Опаднули, па и поморили,
„Они паше а мы смо субаше.
„Докъ погубимъ кнеза тавнавскога,

„Изъ Лютица Станка обор-кнеза;
„Докъ погубимъ кнеза мачванскога
„Съ Богатића Мартиновић Лазу,
„Онъ є паша, а я самь субаша.
„Докъ погубимъ кнеза поцерскога
„Съ Метковића Ружичић Мияйла,
„Онъ є паша а я самъ субаша.
„Докъ запалимъ Рачу украй Дрине,
„И погубимъ Аци-Мелентія,
„Кой є иш'о преко мора синћгъ,
„Те є влашку ћабу полазіо,
„Пакъ се узгредъ у Стамболъ свратіо,
„И одъ цара ферманъ излагао
„За стотину жутіе дуката,
„Да власима богомолю гради,
„Да є гради за седамъ година,
„Начини є за годину дана,
„Ево има шестъ година дана,
„Како зида покрай цркве куле,
„А у куле набавля цебану
„И по мраку топове привлачи;
„Видишъ, iолдашъ, да се нечемъ нада!
„Пакъ ћем' онда заћи крозъ наiе,
„Те исћћи све србске кметове.
„Како бы намъ рая додіяла?
Све даiе на ноге скочише,
Мемед-аги сви се поклонише:
„Фала iолдашъ, Фочићъ Мемед-ага!
„Твоя пameть пашовати може,
„Мы ћемо те пашомъ учинити,
„Тебе ћемо свагће послушати.
Старацъ Фочо поче говорити:
„Нуто момка! и нуто памети!
„Съ коiомъ речи на пашалукъ сђе!
„Узми синко, Фочићъ Мемед-ага,
„Узми сламе у бiелу руку,
„Мани сламомъ преко ватре живе:
„Ил' ћешъ ватру са тимъ угасити,
„Или ћешъ є већма распалити?

„Вы можете, и Богъ вамъ є дао,
„Тако силну покупити войску,
„И пођ' ћете, синко, крозъ наіє,
„Єдногъ кнеза преварит' можете
„И на вѣру нѣга домамити;
„Свою ћете вѣру изгубити,
„Єдногъ посѣђ' а два ће утећи,
„Два посеци, четири одоше,
„Они ће вамъ куће попалити,
„Вы даіє одъ ньи изгинути.
„Ал' вы тако немойте радити,
„Него мене старца послушайте:
„Я самъ гледо у нашемъ инџилу,
„Ово наше дуго быти не ће,
„Него ће се променити царство,
„Већъ се, синко, подобрите раи;
„Одъ арача раи одпустите,
„Нек' є арачъ ка' што Муратъ рече,
„Проћите се глоба и пореза;
„Съ кнезовима вы се побратите,
„Кнезовима ате покланяйте,
„Кметовима осреднѣ парипе,
„Съ поповима у дослуку буд'те,
„Не бы л' и мы узъ ньи преживлѣли,
„Єра наше дуго быти не ће.
„А што ће вамъ више пусто благо?
„Да мелѣте, изѣст' не можете.
Ал' говори Фочићъ Мемед ага:
„Мой бабайко не слушамъ те старый."
То изрече, а на ноге скочи,
А за ньиме остале даіє,
Пакъ на граду бацише топове,
На дукате покупише войску.
Ньи четири велике даіє:
Аганлія и Кучук-Алія,
Мула-Юсуфъ, Фочићъ Мемед-ага,
На четверо разделише войску
Ньи четири ко четири брата,
Пакъ на граду отворише врата,

И одоше съ войскомъ по тефтишу
Крозъ њиовы седамнѣстъ наія.
Првогъ србскогъ кнеза преварише:
Домамише кнеза Палалію
И у Гроцкой нѣга погубише;
И Станоя кнеза изъ Зеока
Преварише, па га погубише
У нѣгову двору бієломе.
Преварише Марка Чарапића,
Преварише, те га погубише;
И Гагића Янка булюбашу
Изъ Болеча села маленога.
Погубише кнеза Теофана
Изъ Орашя смедеревске на'е,
Па и кнеза Петра изъ Ресаве.
Преварише Миту булюбашу
Изъ Липовца близу Крагуєвца,
Те и нѣга млада погубише.
Моравцима цркви допадоше,
И ту Аџи-Ђера погубише,
А Рувима у градъ опремише,
И у граду нѣга погубише.
Мемед-ага у Валѣво дође:
Грбовићъ се бѣше досѣтіо,
Па Грбовићъ на страну побѣже,
А дође му обор-кнезъ Алекса,
И дође му Бирчанинъ Илія,
Обоицу вата Мемед-ага,
Бієле имъ савезао руке,
Па и води на мостъ Колубари;
А кадъ виђе обор-кнезъ Алекса
Да ће Турци оба погубити,
Тад' онъ рече Фочићъ Мемед-аги:
„Господару, Фочићъ Мемед-ага!
„Поклони ми животъ на мейдану,
„Ево теби шесетъ кеса блага.
Мемед-ага говори Алекси:
„Не могу те, Алекса, пустити,
„Да ми дадешъ и сто кеса блага.

Ал' бесѣди Бирчанинъ Илія:
„Господару, Фочићъ Мемед-ага!
„Ево теби и сто кеса блага,
„Поклони ми животъ на мейдану.
Вели нѣму Фочићъ Мемед-ага:
„Не будали Бирчанинъ Илія!
„Ко бы горскогъ упустіо вука?
Мемед-ага викну на џелата,
Џелатъ трже саблю исподъ скута,
Те Иліи одсѣче главу;
А Алекса сѣде на ћупрію,
Па овако поче говорити:
„Богъ убіо свакогъ ришћанина,
„Кои држи вѣру у Турчину!
„Ахъ Якове, мой рођеный брате!
„Ты не држи вѣре у Турцима,
„Ђе с' удесишъ, удри се съ Турцима.
Іошъ Алекса говорити шћаше,
Али џелатъ говорит' не даде,
Трже саблю, одсече му главу.
Када до два кнеза погибоше
На ћупріи насредъ Колубаре:
Кнезъ Алекса, Бирчанинъ Илія,
Аџи-Рувимъ насредъ Биограда,
Єдногъ дана а єднога часа,
Виш' ньи ярко помрчало сунце.
Мемед-ага конаку поити,
Не бы л' іошъ когъ Срба застануо,
Да іошъ бира ћекогъ да посече;
Ал' кадъ Срби жалость опазише,
Изъ чаршіе на ма побѣгоше,
Мемед-аги ни єданъ не доће.
Кадъ то виће Фочићъ Мемед-ага,
Одма позна да горе уради,
И одма се бѣше покаяо,
Ал' се веће доцканъ покаяти,
Већъ повика дванаестъ делія,
И Узуна свога кавецію:
„Чуете ли, мои соколови!

„Брзо добре конѣ посѣдните,
„Пакъ трчите у село Тополу,
„Не бы л' Црногъ погубили Ђорђа;
„Ако ли намъ садъ утече Ђорђе,
„Нека знате, добра быти не ће.
Кадъ то чуше дванаестъ делія,
Одма добре конѣ посѣдоше,
И предъ њима Узунъ кавеція,
Отидоше у село Тополу
У Суботу у очи Нѣдѣлѣ;
На освитакъ Нѣдѣльи дођоше
Прије зоре и бієла дана,
И Ђорђине опколише дворе,
Ударише съ обадвіе стране,
А са двіе стране повикаше:
„Изиђ' амо, Петровићу Ђорђе!"
Тко ће люта змая преварити?
Тко ли нѣга спаваћива наћи?
Ђорђе се є юнакъ научіо
Прієзоре свагда уранити,
Умити се и Богу молити,
И попити по чашу ракіе:
Бѣше Ђорђе прієураніо
И отиш'о у донѣ подруме.
Када виђе око куће Турке,
Онъ се њима явити не ћеде.
Яви имъ се млада Ђорђиница:
„Да Богъ съ вама, Турци, ноћасъ быо!
„Шта тражите овђе у то доба?
„Ђорђе сада предъ кућомъ біяше,
„Ту садъ бѣше пакъ некудъ отиде,
„А я не знамъ куд' є отишао.
А то Ђорђе и гледа и слуша.
Кадъ є Ђорђе изброіо Турке,
Чашу попи, а пушку подпраши,
Узе доста праа и олова,
Па изиђе своєму обору
Међу свои дванаестъ чобана;
А кадъ дође, чобане избуди,

И овако чобанима рече:
„Браћо моя, дванаестъ чобана!
„Устаните, оборъ отворите,
„Изъ обора ишћерайте свинѣ,
„Нека иду куда коме драго;
„А вы, браћо, мене послушайте,
„И шарене пушке подпрашите;
„Ако Богъ да, те се оно стече,
„Што самь данасъ радит' науміо,
„Честите ћу васъ све учинити,
„Оковати у сребро и злато,
„А у свилу обућ' и кадиву.
Сви чобани єдва дочекаше
Ишћераше свинѣ изъ обора,
Пакъ шарене пушке подпрашише,
На ма они за ђорђемъ пођоше.
Оде ђорђе право своме двору;
А кадъ Турке съ чобанима виђе,
Онда ђорђе овако говори:
„Чуєте ли, дванаестъ чобана!
„Свакій яко глайте по Турчина,
„Ал' немойте пушака метати,
„Докле моя найпріе не пукне,
„Я ћу гледат' Узуна Мемеда,
„Виђећете, што ћ' одъ нѣга быти.
То изрече Петровићу ђорђе,
Земльи паде, пушци огань даде,
Пуче пушка, остат' пуста не ће;
Ђе є гледо ђорђе, погодіо,
Мртавъ паде Узунъ са кулаша.
Кадъ то виђе дванаестъ чобана,
На ма пуче дванаестъ пушака,
Мртвы паде онђе шестъ Турака,
Шесторица на коньма побѣже.
На ма ђорђе викну по Тополи,
Те сакупи іоште више друштва,
Све по трагу Турке пођераше,
До Свбнице села дођераше,
И ту Турци у анъ побѣгоше,

Ками майци да остати могу!
Ту ій Ђорђе обколи са друштвомъ,
Па онъ викну у село Сибницу,
Сибничани сви му долећеше,
Ту се саста стотина юнака,
На ма Србльи ана запалише,
И троица Турак изгорѣше,
И троица предъ ньи истрчаше,
И Србини сва три погубише.
На све стране Ђорђе кньиге посла
У свы градски седамнестъ наія
На кметове селске поглаваре:
„Сваки свога убійте субашу,
„Жене, ђецу у збѣгове крійте.
Кадъ то чуле србске поглавице,
На ма они послушаше Ђорђа,
Сви скочише на ноге лагане,
Припасаше свѣтло оружѣ,
Свакій свога убише субашу,
Жене, ђецу у збѣгъ одведоше.
Кадъ є Ђорђе Србльѣ узбуніо
И съ Турцима веће завадіо,
Онда Ђорђе проће крозъ наіе,
Па попали турске карауле,
И обори турске тефериче,
И удари на турске паланке,
Све паланке онъ турске попали,
Женско, мушко, све подъ мачъ удари,
Тешко Србльѣ съ Турцима завади,
Турци мисле да є рая шала,
Ал є рая градовима глава;
Уста рая к'о изъ земльѣ трава.
У градове сабераше Турке,
Трчи Ђорђе одъ града до града,
И граћане свагће довикує:
„Чуєте ли, вы Турци граћани!
„На градовма отворайте врата
„Измеђ' себе дайте зулумћаре,
„Ак' оћете мирни да будете:

„Да градове цару не кваримо;
„Єръ ако ій вы дати не ћете
„Измеђ себе Турке зулумћаре,
„Те градове рая начиннла,
„Градила ій по деветъ година,
„Кадра ій є за данъ оборити,
„И са царемъ кавгу заметнути;
„А када се съ царемъ завадимо,
„Да устане свы седамъ кралѣва,
„Да насъ мире, помирит насъ не ће;
„Бићемо се море до єднога.
Тад граћани сузе пролѣвау,
И ћорћіи вако говорау:
„Бегъ ћорћіе, одъ Србіе главо!
„Даваћемо штогоћъ рая иште,
„Не кварите царевы градова,
„Ни са царемъ замећите кавге,
„Мы даћемо Турке зулумћаре.
Па граћани устадоше Турци,
На градов'ма отворише врата,
Измеђ' себе даю зулумћаре,
Зулумћаре изѣлице Турке,
Предаю ій у србиньске руке.
Боже милый и Богородице!
Када Србльи докопаше Турке
Зулумћаре у біеле руке,
Па ій сташе Србльи разводити
Преко поля безъ свіе альина,
Безъ ћурака и безъ антерія,
Безъ сарука, у малымъ капама,
Безъ чизама и безъ єменія,
Голе, босе топузима туку:
„Море, баша! кам пореза наша?“
У по поля ћорће саблю вади,
Зулумћарске одсіеца главе.
А кадъ ћорће исіече Турке,
Исіече Турке зулумћаре,
Онда ћорће у градове уће;
Што бы Турак по градов'ма белымъ,

Што бы Турак' за сѣче, исече;
За предаѥ што бы, то предаде,
За крштеня што бы, то искрсти.
Кадъ ѥ Ђорђе Србіомъ завлад'о,
И Србію крстомъ прекрстіо,
И своіѥмъ криломъ закриліо.
Одъ Видина пакъ до воде Дрине,
Одъ Косова те до Биограда,
'Вако Ђорђе Дрини говоріо:
„Дрино водо! племенита мѣо,
„Измеђ' Босне и измеђ' Србіѥ,
„На скоро ће и то време доћи,
„Када ћу я и тебека прећи:
„И честиту Босну полазити.

БОЙ НА ЧОКЕШИНИ.

1804

Полећеше два врана гаврана
Савръ Цера изнадъ Чокешине
Крвавіе клюна до очію
И крвавы ногу до колѣна,
Салећеше у богату Мачву,
Те падоше насредъ Прнявора
На біеле Крсманове дворе,
Башъ Крсмана кнеза Вуичића.
Ту излази люба Крсманова,
Излазила, па є говорила:
„Я два врана, два по Богу брата!
„Єсте л' скоро са Цера планине?
„Єсте л' вид'ли цркву Чокешину,
„И у цркви славна игумана,
„Игумана, Аџи-Костантина?
„Єсте л' вид'ли Ћурчію арамбашу,
„Кои чува страже одъ Турака
„Съ нѣговіе триста и три друга,
„Да не буде робля изъ Поцеря?
„Єсте л' вид'ли мога господара,
„А Крсмана кнеза Вуичића?
„Єсте л' вид'ли Валѣвца Якова,
„Та Якова србскогъ комендата?
„Є ли дош'о Валѣвацъ Якове,
„Є ли дош'о и довео войску?
„Є л' колико войске у Якова?
„Отиш'о є Крсманъ предъ Якова,
„Да дочека войску Яковлѣву,
„Подъ Яковомъ коня да прихвати.
„Ђе є Крсманъ? вода г' однієла!

„Што с' не нађе кодъ своега двора?
„Турска ћу се назвати робиня
„За живота нѣму и за здравља;
„Мене Турци єсу додіяли
„Свако вече двору долазећи,
„Свако вече и свако ми ютро,
„Не могу имъ ватре надавати,
„Я како ћу хлѣба намесити
„Како ли ћу воде нанієти?
„Сви пытаю кудъ є Крсманъ ош'о,
„А я ядна казати не сміємъ.
„Юче су се пушке испуцале,
„Сву є Мачву тама попаднула,
„Ниє тама ода зла времена,
„Ни година што родити не ће,
„Већъ є тама одъ пра' пушчанога.
Ал' бесѣде двіе тице вране:
„О госпоѣо, Крсманова любо!
„Ради бысмо добре казат' гласе,
„Не можемо, већъ каконо єсте:
„Мы смо ютросъ са Цера планине,
„А юче смо ваздань почивали,
„На бієлой цркви Чокешини,
„Вињели смо Аџи-Костантина
„Костантина, славна игумана,
„Ње Србинѣ юнакъ причешћує
„Безъ канона и безъ исповѣди:
„Єръ Србинѣ на бой опремаше;
„Заклинѣ ій крстомъ и закономъ
„Да братъ брата у бою не изда;
„И вид'ли смо Ћурч'ю арамбашу,
„Съ нѣговіе триста и три друга,
„Кои чува страже одъ Турака,
„Да не буде робля одъ Поцеря;
„И вид'ли смо Валѣвца Якова,
„У Якова ниє много войске,
„Нема више већъ триста Србова,
„И четири съ ньиме арамбаше:
„До два брата два Недиња млада,

„Димитріє и съ њимъ Глигоріе;
„Треће бѣше Дамнянъ Кутишанацъ,
„А четврто Дамняновићъ Панто;
„Сва четири єсу єднолика,
„Єдногъ раста а єдногъ погледа,
„Єдне ћуди, а єдне помисли;
„На њима є руо єднолико,
„Чиста свила до землѣ спушћена,
„А кадифа у крајемъ скроєна,
„Све оружѣ у злато облито,
„У рукама пушке єднолике,
„Єдногъ арча, одъ дванаестъ драма;
„На глави имъ капе кадифліе,
„Златне ките бію по поясу;
„Ядной майци сви ти су єднаци!
„Када дође Валѣвацъ Якове,
„Када дође и доведе войску,
„Подъ Яковомъ Крсманъ коня прими,
„Добра коня крилата ђогата;
„Како дође Валѣвацъ Якове,
„Како дође и доведе войску,
„Те се Яковъ саста са ћурчіомъ,
„У образъ се они полюбише,
„Ал' за здравлѣ пытат' се не ћеше,
„Веће одма кавгу заметнуше.
„Вако рече ћурчія арамбаша:
„„Та Якове, србскій комендате,
„„Хоћешъ, боланъ, више довест' войске?
„„Ако л' не ћешъ више довест' войске,
„„Я се првый съ Турци бити не ћу,
„„Єръ я нисамь дрво врбовина,
„„Кадъ посеку да с' омладит' могу,
„„Па да будемъ врба ка' и была,
„„Већъ ћурчія горскій арамбаша,
„„Кадъ посеку, омладит' се не ћу;
„„Я самь юнакъ душу огрешіо,
„„И узъ часне посте омрсіо,
„„У Лѣшници три ноћи ноћіо,
„„И три дана по њойзи ходіо,

„„Докъ самь Турску уводіо войску,
„„Съ Турцима самь мрсно вечерао,
„„Вечерао мрсно и ручао,
„„Съ Турцима самь иш'о у џамію,
„„Турски кланямъ, србски Бога молимъ;
„„У Турака много има войске:
„„Седамъ иляд' и триста Турака,
„„И предъ войскомъ до два серашћера,
„„Дервишъ-ага изъ града Зворника,
„„Ножинъ-ага одъ села Маоче;
„„Па самь чуо што говоре Турци:
„„Турци веле, да Поцерѣ робе,
„„Да запале цркву Чокешину,
„„Да погубе Аџи-Костантина.
„Ал' бесѣди Валѣвацъ Якове:
„„Ты Ћурчіи, єданъ пржибабо!
„„Ни стари ти четовали нису,
„„Вечъ чували краве по Срѣму *).
„„Ласно ти є море бабе пржит'
„„У по ноћи, кадъ нико не види,
„„Ал' є мучно мейданъ дѣлити
„„У по подне свету на видику:
„„Не ћу, море, више купит' друштва.
„„Съ ово брата дочекаћу Турке.
„Истомъ они у рѣчи быше,
„Кренуше се Турци изъ Лѣшнице,
„Бубньи бію а свирале свире,
„Сва се земля исподъ Цера тресе,
„Право Турци иду Чокешини.
„Кадъ то виђе Ћурчія арамбаша,
„Онъ докопа пушку по средини,
„Обазре се, рече три рѣчи:
„„Моя браћо, до триста другова!
„„Ко ће са мномъ, нека иде за мномъ:
„„Я се се првый съ Турци быти не ћу.
„Што бияше огня пламенита,
„Са Ћурчіомъ оде у планину,

*) Ћурчія є было родомъ изъ Срема изъ села Босута.

„Кнезъ Мияйло Ружичићъ пошао
„Изъ лиєпа села Метковића,
„И онъ води три иляде войске;
„Кадъ Мияйло опази Ћурчію,
„Ђе Ћурчія струже узъ планину,
„Препаде се Ружичићъ Мияйло,
„На ма свою распустіо войску:
„„Моя браћо и моя дружино!
„„Кадъ Ћурчія бѣжи у планину,
„„Нема данасъ боя са Турцима,
„„Вы бѣжите свакій своме двору,
„„Да се свакій кодъ своєъ двора нађе.
„Ту Мияйло распустіо войску,
„Чича Яковъ остаде предъ црквомъ
„Су своіє три стотине друга,
„Су четири своє арамбаше;
„А игуманъ Аџи-Костантине
„Ниє требе да с' у бою деси:
„Костантинъ се игуманъ уклони,
„А чича се Яковъ препаднуо,
„Посѣднуо крилата ђогата,
„Голу саблю држи у рукама,
„Па дружини вако говораше:
„„Браћо моя, три стотине друга!
„„Да црквену затворим' авлію,
„„Да бусіє себи поградимо,
„„Па да овђе дочекамо Турке.
„Ал' бесѣде два брата Недића:
„„Чича Яшо! што си полуђео?
„„Мы ниєсмо єдне женске главе,
„„Подъ затворомъ женски да помремо,
„„Па да цркву крви обоимо,
„„Да костима цркву потрусимо,
„„Већъ айдуци, убойни юнаци,
„„Што замећу по крайни кавгу
„„Измеђ' цара и измеђ' кралѣва;
„„Да идемо, да сретемо Турке,
„„Да се далек' съ ньима побіємо,
„„Ђе є свему свету на видику.

„То рекоше, па се послушаше,
„Сви шарене пушке подпрашише,
„На Недићи напріедъ пођоше,
„А за њима Дамнянъ Кутишанацъ,
„За Дамняномъ Дамняновићъ Панто,
„А за Пантомъ дружина остала.
„Чича-Яковъ на ђогату яше,
„Голу саблю у рукама носи,
„Иде вићет', побит' како ће се,
„На далеко сусретоше Турке
„Повисоко одъ бієле цркве,
„Выш' Вранћевца дубока потока
„На високу брду голетноме,
„Ђе Лѣшници єсте на погледу.
„Слушай, госпо, ко завриже кавгу:
„Два Недића бусіе не траже,
„Већъ падоше оба на колѣна,
„А обадва пушке оборише,
„Обѣ пукле, остаће имъ пусте.
„Бого милый, чуда големога!
„Ђе два брата, два Недића млада,
„Погодише у турской ордіи
„До два брата два Турчина млада,
„Оба брата извр' Вуковія,
„Оба брата оба баряктара,
„Оба паше ногомъ не макоше,
„Баряци имъ пусти остадоше;
„Земльи паде Дамнянъ Кутишанацъ,
„Земльи паде, пушци огань даде,
„И онъ уби у турской ордіи
„Изъ Зворника Асанъ-баряктара,
„Асанъ паде, барякъ му остаде;
„Земльи паде Дамняновићъ Панто,
„Земльи паде пушци огань даде;
„Пантелія уби у ордіи
„Изъ Брчкога Глибанъ-баряктара,
„И онъ паде ни ногомъ не маче,
„На ма пуче одъ триста Србова
„На ма пуче триста џевердана,

„Мртви паде за триста Турака;
„Одъ Турака седамъ иляд' пуче,
„Магла паде одъ неба до землѣ,
„Нит' се види неба ни облака,
„Одъ онога праа пушчанога.
„Боже милый! срца слободнога
„У два брата два Недића млада!
„Ђе съ Турцима заргоше кавгу
„Триста Срба са седамъ иляда,
„Два Србина удриш' на педесетъ,
„Четворица на стотину Турак',
„Осморица на двѣста Турака.
„Бой чинише пуно и за млого,
„Я у дану пуно седамъ сата,
„Све разбише Турке на булюке,
„Сташе Турци натрагъ узмицати,
„Ранѣнике Яньи проносити,
„Ев' Турцима индатъ придолази,
„Недићима нико ни одкуда.
„Ђе є срећа, ту є и несрећа:
„Кадъ се седамъ навршило сата,
„Ев' Недићи рана допадоше,
„Пребише имъ Турци обоици
„Изъ пушака ноге до колѣна,
„Оба сѣла єданъ до другога,
„Они вичу рек'о б' вино пію,
„Око себе Србадію рабре,
„Пушке пуне на Турке бацаю.
„Ђе є срећа, ту є и несрећа:
„У Недића нестаде џебане,
„А не могу на ноге устати
„Да потраже по друштву вишека,
„Већъ изъ гласа сташе дозивати:
„„О дружино, браћо Србадіо!
„„Ниє ли се у когъ догодило
„„Я вишека да нама докучи,
„„Празне су намъ пушке у рукама,
„„Іошъ видимо према себи Турке;
„„У кога се вишек' догодило,

„„За вишекъ му ево по жутъ дукатъ,
„„Ако му се и то мало чини,
„„За вишекъ му ево десетъ дукат':
„„Доста злата ал' цебане нема.
„Стаде викат' єданъ до другога,
„Ни у єдногъ ниє се десило;
„А то турски шпіюни зачуше,
„Отрчаше, Турцима казаше
„Да й' у Срба нестало цебане.
„Кадъ то чуше до два серашћера,
„Ножин-ага и съ њимъ Дервиш-ага,
„Одъ пояса саблѣ повадише,
„Издалека Турке повратише,
„И на силу Турке наћераше:
„„Яла кардашъ юришъ на душмана,
„„У душмана нестало цебане!
„Кадъ ли боланъ Турци ялакнуше,
„На Србинѣ юришъ учинише,
„Ту се Србльи покорити не ће,
„Већъ се бране и празнимъ пушкама,
„Изломише пушке на седморо
„Ев' тукући око себе Турке;
„А кадъ танке пушке изломише,
„Свакій Србинъ вата по Турчина,
„Како кои докопа Турчина,
„Свакій пада по Турчину своме:
„Свакій Србинъ мори по Турчина,
„А Србина по двадестъ Турака.
„Погибоше два Недића млада,
„И погибе Дамнянъ Кутишанацъ,
„И погибе Дамняновићъ Панто,
„Погуби га Дервишъ одъ Зворника,
„Дервиш-ага Панту долећео,
„Удари га сабльомъ изненада,
„У єдношъ му одсіче главу,
„Пантелія оста на ногама,
„Глава паде у траву предъ тело,
„Мртва глава са землѣ говори:
„„Ты си Дедо, . . . ми ти нену!

„„Єръ ме тако изъ преваре тучешъ?
„Сви се Турци онда зачудише
„Та што рече мртва српска глава.
„Ту погибе за триста Србина,
„А Турака Яньи однесоше
„Петъ стотина, онѣе укопаше,
„Вергіяша ни носили нису.
„И данаске стои костурница
„Одъ Србаля и іошъ одъ Турака,
„Виш' Вранѣвца дубока потока
„На високу брду голетноме.
„Та знаће се ньино разбоиште
„Докъ є Цера и Видоєвице
„И на небу сунца и мѣсеца,
„Ђе Недиħи єсу погинули
„У суботу на светогъ Лазара
„Предъ Ристово предъ Цвѣтоносіе.
„Чича-Яковъ на ђоги утече
„Стрампутице путемъ прієкіемъ,
„А Ħурчіи вако говораше:
„„Ей Ħурчія, да те Богъ убіе!
„„Єръ ме данасъ издаде Турцима?
„„Ако Богъ да и среħа одъ Бога,
„„Ты се не Ħешъ наносити главе,
„„Наносити за ту прієвару.
И што рече Яковъ, не порече.

БОЙ НА САЛАШУ.

1806.

Вино пію три србске војводе
У богатой и поносной Мачви
У лијепу селу Метковићу,
А кодъ двора Петра Ерићева:
Прво бѣше србска воєвода
Катићъ Янко изъ села Рогаче
Одъ Космая гнезда соколова;
А друго є војвода Вуица
Изъ Азанѣ сниже Смедерева;
А треће є србска воєвода
Чупићъ Стоянъ змаю изъ Ноћаи;
Съ ньима піє до двѣста Србина.
Ту Србина безъ коня не бѣше,
Већъ све Срби на коньма добріємъ,
На атима а подъ миздрацима.
А када се напоише винца,
Те имъ винце изиђе у лице,
А ракія приче говорити,
Поче имъ се Чупићъ туговати:
„Ахъ мой брате, Янко и Вуица!
„Тешко су ми Турци додіяли,
„Єръ самъ, браћо, на краини лютой,
„Украй Дрине украй воде ладне,
„Пакъ ми Мачву изъ преваре краду,
„Не могу се съ ньима удесити,
„А да ми се съ ньима удесити,
„Воліо бы нег' царево благо,
„Да я видимъ чія єсте Мачва,
„Чія єсте, чія л' ће остати;
„То бы сада, браћо, найволѣо.

Истомъ Чупићъ у рієчи бѣше,
А стражарче долеће са страже,
Вѣрна слуга Юришића Станка,
Иза Батра са села Салаша,
Гологлаво бѣше безъ обуће,
Безъ обуће и безъ дуге пушке,
Одъ шумскога трня одерано,
Грозніємъ се сузам' упрляло:
Войводама када оно дође,
Оно њима Бога не назива,
Већъ овако њима проговара:
„Жлѣ га сѣли, три србске войводе!
„Жлѣ га сѣли, и вино попили!
„Вы пієте и попієвате,
„Сиротиня у невольи цвили:
„На Мачву вамъ Турци ударише,
„Седамъ иляд' и триста Турака,
„И предъ њима Мемед-капетане
„Одъ Зворника града бієлога,
„Бієла му брада до пояса;
„Булюкбаша Юришићу Станко
„Са своіе седамдесетъ друга
„Шћаше юнакъ да узбіе Турке,
„И на Турке огань оборише,
„Пуче пушак' одъ Юришић' Станка
„Пуче пушак' седамдесетъ равно,
„Одъ Турака седамъ иляд' пуче:
„Мы не знасмо єданъ за другога,
„Ко л' погибе, ког' ли уватише,
„Ко л' утече, кои ли остаде,
„Нит' знадосмо куд' се ђеде Станко,
„Еле Турци Мачву прегазише,
„Поробише Совлякъ и Глоговацъ.
„Ко є вама конѣ набавіо?
„Ко є вама чоу порезао?
„Ко ли вамъ є поков'о оружѣ?
„Разма ядна сиротиня рая?
„Пакъ съ Турцима раю завадисте,
„И Турцима сада издадосте;

„Што чините? да васъ Богъ убіе!
„Што чините, єръ се не бієте?
„Не бієте, ял' се предаете?
Кадъ то чуо Чупићу Стояне,
У руци му пуна чаша вина,
Пуна му се чаша задесила,
Одъ ешка му задрктала рука,
Па испусти чашу на синію
(Нит' се разби, нит' се проли вино),
А плѣсну се рукомъ по колѣну,
Подъ колѣномъ скерлетъ чоа пуче,
И бієла кожа на колѣну;
На руци му три златна прстена
Та сва три му цркла на прстима;
Чупићъ Стоянъ грозне сузе проли:
У Стояна нема много друга,
Разма цигле двіе вѣрне слуге,
Єдно бѣше Сићићу Маринко,
А друго є Шуманацъ Василю,
Стоянъ викну двіе вѣрне слуге:
„Слуге мое, брже конѣ ваше!"
А онъ скочи, припаса оружѣ,
Собомъ Стоянъ до мркова доће,
Па мркову притеже колане,
Притеже му четири колана,
А и пету ибришимъ-тканицу,
Узду врже, на мркова сѣде;
Око нѣга двіе вѣрне слуге.
'Вако Чупићъ рече са мркова:
„Браћо моя, Вуица и Янко!
„Будите ми данасъ у невольи,
„Да идемо дочекати Турке.
А Вуица гледну на Катића,
Катићъ Янко у землю преда се,
Єръ Катићу мило не біяше
Бой заметат' у земльи незнаной
Съ мало друштва а съ много Турака,
Друштва мало, а и то невѣшто,
Не познае стаза ни богаза.

Проли сузе Чупићу Стояне,
Сузе проли, па опетъ говори:
„Браћо моя, Вуица и Янко!
„Будите ми данасъ у невольи,
„Данасъ мене, я ћу сютра вама;
„Ил' вы пошли, ил' не пошли, браћо,
„Я ћу єданъ ударит' на Турке,
„Подъ срамотомъ овомъ остат' не ћу,
„Мрет' ми данасъ, или мрети сутра,
„Волимъ пріє о манѣ гріоте."
Кадъ погледа войвода Вуица,
Та ће Чупићъ грозне сузе ліє,
Вуици се врло ражалило,
Па онъ скочи на ноге лагане,
И Чупићу овако говори:
„Побратиме, Чупићу Стояне!
„Нека знадешъ, я те издат' не ћу
„Са моіє сто педесетъ друга;
„Ко те изд'о, издалога лѣто,
„Біело му жито не родило,
„Стара нѣга майка не вићела,
„Ньимъ се мила сестра не заклела!
Пакъ Вуица викну на дружину:
„А на ноге мои соколови!
„Брзо своє конѣ опремайте.
Вуіо оде до коня алата,
Притеже му четири колана,
А и петуибришимъ-тканицу,
Узду врже, сѣде на алата,
Око нѣга сто педесетъ друга;
Ту се Вуіо и Стоянъ састаше.
Срамота се Янку учинила,
Да онъ юнакъ одъ друштва остане,
Да остане и да и издаде,
Веће и онъ на ноге устаде,
И долеће до коня ћогата,
До ћогата гриве окнивене,
Притеже му четири колана,
А и петуибришимъ-тканицу,

Узду врже на ђогата сѣде,
Око нѣга педесетъ момака.
Три войводе заѣдно пођоше,
Три войводе, као три сокола,
А за њима до двѣста Србина
На атима а подъ миздрацима,
Кано сродно ято голубова;
Боже милый, да лѣпе киτе!
Съ Метковића села полећеше,
Пакъ Богатићъ село прелећеше,
У Клѣнѣ село долећеше,
А кадъ быше у село Клѣнѣ,
Чупићъ Стоянъ гледну исподъ руке,
Ал' му Совлякъ огнѣмъ горіяше,
А по нѣму Турци алакаю.
Онда Чупићъ 'вако проговори:
„Браћо моя, Вунца и Янко,
„И вы браћо, двѣ стотине Срба!
„Хоћете ли да се послушамо:
„Да мы добре конѣ одяшемо,
„Па да съ коня збацимо терків,
„Да мы добрымъ коньма облакшамо;
„Да колане коньма притегнемо,
„Брзо ћемо с' ударит' съ Турцима,
„А немойте жалити теркія:
„Я самь чуо одъ старіѣ людій:
„Онђе нема нигда старѣшине,
„Старѣшине, ни да судит' може,
„Кои нѣ кадаръ платит' вина
„У меани за потребна друга;
„Вала Богу! и Богъ ми ѣ дао,
„Ако Богъ да, те здраво будемо,
„Теркіѣ ћу вама допунити,
„И ону васъ виномъ напоити;
„Ако л' кои у бою погине,
„Тражићу га па га саранити,
„Лепо ћу му тело опояти.
Кадъ то чуло двѣ стотине Срба,
Сви Стояна одма послушаше,

Па съ добріе коня одсѣдоше,
Позбацаше са коня теркіе,
И колане коньма притегоше,
Пакъ на добре конѣ усѣдоше,
Потекоше путемъ прієкіемъ,
На салашко полѣ истрчаше.
А кадъ они на друмъ изиђоше,
Турци прошли друмомъ широкіемъ,
Прошли Турци у богату Мачву,
Око пута преко поля равна
На плочама траву одадрли,
Ал' се іоште повратили нису.
Кадъ є Стоянъ сагледʼо друмове,
Опетъ онђе оставіо друштво,
Па онъ своіой дружини говори:
„Браћо моя, Янко и Вуица,
„И вы браћо, двѣ стотине Срба!
„Я самь ноћасъ лієпъ санъ усніо,
„Нека знате, нашъ ће мейданъ быти,
„Ако Богъ да, добићемо Турке,
„Само, браћо, држʼте се юначки:
„Немойте се, браћо, препанути;
„Видите ли то Салашко полѣ,
„Колико є дуго и широко,
„Кадъ се Турци съ плієномъ помоле,
„Све ће полѣ собомъ закрилити,
„Вы се, браћо, препанутʼ немойте;
„Я самь чуо одъ старіе людій:
„Нема смрти безъ суђена дана,
„Ни юнака безъ првога брата;
„Нека знате, я ћу быти првый;
„Већъ овако да се послушамо:
„Око главе саруке завійте,
„А по турски саблѣ припашите,
„И по турски конѣ разиграйте,
„Да се Турци далекʼ не осѣте,
„Насъ є мало, а млого Турака;
„Па айдемо право међу Турке,
„Ко насъ гоће види одъ Турака,

„Свакъ ће мислит', њима индатъ иде;
„А када се съ Турцим' измешамо,
„Да сви, браћо, Бога поменемо,
„А по єдну пушку избацимо,
„Више пушак' немойте бацати,
„Већъ тргните саблѣ одъ пояса,
„Да крозъ Турке юришъ учинимо,
„Пакъ да Турке одма расечемо,
„Расечемо Турке на булюке,
„Нека не зна єданъ за другога;
„Тако ћемо Турке забунити.
„Іоште, браћо, да вамъ рієчь кажемъ:
„Извадите дрвене чутуре,
„Напійте се поцерске ракіе
„Зарад' срца и зарад' слободе.
Кадъ то чуло двѣ стотине Срба,
Сви по турски главе замоташе,
А по турски саблѣ припасаше,
Пакъ тргоше дрвене чутуре,
И стадоше све два и два пити;
Чупићъ трже дрвену чутуру,
Па онъ піе са два побратима,
По єдномъ се пићемъ обредише,
А по другу пити започеше,
Ал' се Турци полѣмъ помолише.
Колика є сила у Турака,
Све су полѣ собомъ закрилили,
Они гоне плієнъ одъ Совляка:
Седамъ иляд' бієлы ованца,
Петъ иляда црвеніе коза,
Три иляде крава музовніе,
Шестъ стотина мачвански волова;
Стои блека овац' за яньцима,
Стои мека яняц' за овцама,
Века стои коза за ярићи,
А ярића дрека за козама,
Стои рика крава за теладма,
А телади мека за кравама;
Бука стои мачвански волова,

Не познаю своіе чобана,
Види стока ће не путовати,
Паке жали свога завичая;
А за њима Турци алакаю.
Виче Турчинъ єданъ до другога:
„Лакше, Муіо! не умори марве.“
„„Оћу, Усо! а да како не ћу;
„„Далеко є Дрини путовати,
„„Бояти се Чупића Стояна.
Турци мисле нико ій не слуша,
Чупићъ слуша, пакъ сузе пролѣва,
Та одъ яда гледаюћ' очима
Како Турци србскій плѣнъ гоне
(У звѣрки бы срце препукнуло,
А камо ли у живу юнаку!);
Па говори Чупићу Стояне:
„Видишъ брате, Янко и Вуица!
„Видите ли сиротиньскогъ плена!
„Ко б' остао подъ овомъ срамотомъ?
Па онъ сарукъ на очи намаче:
„Айте за мномъ како кои може.“
Сви саруке на очи нам'коше,
А по турски копля окренуше
И по турски конѣ разиграше,
Па сви шуте, ништа не говоре,
Већъ одоше на сусретъ Турцима:
Найнапрѣдъ Стоянъ на мркову,
За Стояномъ Вуіо на алату,
За Вуицомъ Янко на ћогату,
А за Янкомъ двѣ стотине Срба.
А када ій Турци опазише,
Они мисле, њима индатъ иде,
Па овако њима говорау:
„Вала, кардашъ! немашъ куда амо;
„Што смо ћели, то смо учинили;
„Овће вама не има исета.
Србльи шуте, ништа не говоре,
А када се съ Турци измешаше,
Измешаше пакъ се познадоше,

Тад' сви Србљи Бога поменуше,
А на Турке огањ оборише,
Одъ Србаља двѣста пушак' пуче,
Мртвы паде за двѣста Турака;
Одъ Турака седамъ иляд' пуче,
Паде магла одъ неба до землѣ,
Нит' се види неба ни облака,
Виш' ньи ярко помрчало сунце
Одъ пушчаногъ праа и олова;
Али Србљи старе мейданџіе,
Више пушак' метати не шћеше,
Већъ тргоше саблѣ одъ пояса,
И крозъ Турке юришъ учинише,
Растнсноше Турке на булюке
Као вуци біеле яганьце,
Да не знаде єданъ за другога,
Ко ли гине, ко ли задобива;
Турџи вичу: „Умети Муамедъ!"
Србљи вичу: „За вѣру ришћанску
И за славу имена србскога!"
Кадъ се двіе ударише войске,
Црнобарацъ Станко арамбаша
На даништу бѣше край Салаша
Съ побратимомъ Нинковић' Іовицомъ,
И са побромъ Латковићъ Іованомъ;
Кадъ стадоше саблѣ сіевати,
Станко срцу одолѣт' не може,
Веће они съ даништа скочише,
Свакій себи уби по Турчина,
Пакъ на турске конѣ уседоше,
И у полю Турке поћераше.
Када вије Чупићу Стояне
Я у бою Црнобарца Станка,
Чупићъ нѣму 'вако проговара:
„Бе аферимъ, Црнобарацъ Станко!
„Да си синоћъ могъ брата убіо,
„И да си ми дворе запаліо,
„Та све бы ти данасъ опростіо,
„Нити бы те игда прекоріо;

„Проклетъ быо, ко ти споменуо,
„Кадъ си Србљу тако у помоћи!“
Да се коме стати нагледати,
Како србске саблѣ сіѣваю,
Мртве турске главе зіѣваю!
Ту не оста Србљинъ у дружини,
Кои турске не одсече главе,
Кои по две, кои по четири,
Войводама ни броя не има.
Сече Турке одъ Рогаче Янко,
Што бы Янко Турак' оставіо,
Дочекуе войвода Вуица;
Што б' Вуица Турак' пропустіо,
Дочекуе Црнобарацъ Станко;
Што бы Станко Турак' промашіо,
Дочекуе Латковићъ Іоване;
Што бы Іованъ Турак' оставіо,
Дочекуе Нинковићъ Іовица;
Што б' Іовица Турак' пропустіо,
Дочекуе Чупићу Стояне,
Чупићъ ради да гласникъ не оде:
Сабльомъ сече а мрковомъ гази,
Другомъ рукомъ буздованомъ туче,
На све стране Чупићъ посла има,
Єръ онъ жели да гласникъ не оде.
Одъ Србаля нико не погибе,
Разма єдно цигло момче младо,
А ни оно не бы погинуло,
Али смотри токе на Турчину,
Пакъ не шћеде коня да се држи,
Већъ ся съ коня да токе добіе,
Па га Србльи у бою згазише,
Ет' тако є лудо погинуло!
Одъ Турака мало ко утече,
Разма єданъ Мемед-капетане
На ђогату коню виловноме,
Поћера га Чупићъ на мркову,
Ћераше се преко поля равна,
Ћераше се за пуно два сата,

Нит' му може Мемедъ измакнути,
Нит' га може Чупићъ престигнути,
Єръ є Чупићъ коня уморіо,
И мрковъ му рана допадную,
На мркову седамъ грдны рана,
Іошъ се коньма покорити не ће.
Ал' говори Чупићъ са мркова:
„Потурицо, Мемедъ-капетане!
„Обазри се да се огледамо,
„Да видимо чія є садъ Мачва:
„Ил' є твоя, ил' ће быти моя,
„Чія ли є одъ старине была.
Турчинъ мучи, ништа не говори,
Већ бѣжи съ главомъ безъ обзира.
Опетъ Чупићъ нѣму проговара:
„Яо курво, Мемед-капетане!
„Ћераћу те Дрини до обале,
„Докъ те юнакъ у Дрину не нагнамъ
„Я се тебе оканити не ћу;
„Ако ли ми узъ Дрину побегнешъ,
„Ћераћу те до града Зворника,
„Да бы знао да ћу погинути,
„Я те данасъ оставити не ћу.
Тад' се Турчинъ натрагъ обазрео,
Десну руку на прси метнуо,
Стояну се до седла покланя:
„Богомъ брате, Чупићу Стояне!
„Поклони ми животъ на мейдану,
„Твоя Мачва и твоя старина,
„Я се у ню нигда вратит' не ћу,
„Нит' ћу доћи, нит' ћу завойштити,
„Већъ ћу съ тобомъ у дослуку быти,
„Држаћу те како брата свога;
„Ако л' бы се у ню кадъ вратіо,
„Еда Богъ да и Муамедъ светацъ,
„Те я изъ нѣ главе не изнео!
(Боже милый, чуда великога!
Ће самъ Турчинъ тада себе прокле!)
Ал' се Стоянъ не бы повратіо,

Ћер'о бы га макаръ и пѣшице;
Али Катићъ прист'о за Стояномъ
На ђогату гриве окнивене,
Па га Катићъ сустићи не може,
Већъ Стояна грломъ дозиваше,
Грломъ виче, бѣломъ рукомъ маше:
„Побратиме Чупићу Стояне,
„Врат' се амо, Бога ти єднога!
„Пуст' Турчина єдногъ огласника,
„Нека каже босанскомъ везиру
„Како єсте войску покупіо
„Безъ фермана и безъ бурунтіє,
„И безъ речи цара честитога;
„Па како є поробіо Мачву
„(Нек' се вали по Босни каменой),
„Оћерао краве и волове,
„Оћерао и козе и овце,
„Нек' имъ буле сиръ и масло купе.
Онда Чупићъ послуша Катића,
Пакъ се проће Мемедъ-капетана,
Поврати се Янку у Салаша,
Одъ Турака шићаръ покупише,
Сиротиньскій плієнъ повратише,
А Илію Срба саранише.
Одъ како є гавранъ поцрніо
Ніє змія гую дочекала,
Као Чупићъ Мемед-капетана
У широку полю салашкоме;
Ако ли тко веровати не ће
Нека иде те очима види:
Знати ће се турска костурница,
Докле тече сунца и Салаша.

КНЕЗЪ ИВАНЪ КНЕЖЕВИЋЪ.

Войску купи Кулинъ капетане
Краишнике Турке невѣрнике,
Кои драгогъ Бога не познаю,
Не имаю ни вѣре ни душе;
Войску води на богату Мачву.
Кудъ гоѣъ преће, свуда Србљу прети:
„Ако Богъ да, те с' одовудъ вратимъ,
„Оћу, море, Србље разредити,
„Вы Кулина оћете познати.
Ришћанске га майке проклињаy:
„Тамо пош'о, Кулинъ капетане,
„Тамо пош'о, амо не дошао!"
Кулинъ преће сву Босну поносну
Семберію землю па до Дрине,
Дрину преће, украй Мачве стаде,
Поредъ Дрине улогори войску,
Па Србію зове на предаю;
Одъ Србіе нико доћ' му не ће,
Већъ Кулина у дубину маме;
Више Кулинъ путоват' не сміе.
Иванъ кнеже Семберіи глава,
Онъ Кулину често одлажаше,
Подъ чадоре приносъ доношаше:
Не бы л' нѣму Србльи мирни были;
И тешко се кнеже додворіо,
За свашто се умолит' могаше.
Мударъ беше Кулинъ капетане,
Виће Кулинъ да є кнеже мударъ,
Па се Кулинъ съ кнезомъ побратіо:
„Побратиме, оборъ-кнеже Иво!

„Ев' ти єси Семберіи глава,
„А я єсамь надъ Краиномъ турскомъ,
„Одъ садъ, кнеже, да се побратимо.
То рекоше, па се побратише.
Оде Иво двору Поповима,
Па кметове семберске дозива:
„Не бойте се робства одъ Кулина."
Оде Иванъ по своіой наіи
Турской войсци таинъ да саставля.
А Кулинъ є Иву преваріо,
Єдно ютро курва пораніо,
По васкрсу предъ светога ћурћа,
Съ войскомъ оде узъ ту воду Дрину;
Каде дође Ядру води ладной,
У Добрићу селу освануо,
Добрићане Србле дозиваше:
„Одте, море, конѣ прихватайте,
„Праву раю нигда робит' не ћу,
„А съ айдуци како начинимо.
Сви у скупу Добрићани дошли,
Онда Кулинъ викну на войнике,
Турци бритке саблѣ повадише,
Добрићанске кмете исѣкоше:
Седамдесетъ и четири главе,
Што србиньске осѣкоше Турци;
Па Илію кнеза уватише,
И Вилипа попа добрићкога,
Бієле имъ повезаше руке;
А савъ Добрићъ село поробише,
Поробише, ватромъ попалише:
Заробише триста робиньица,
Плієнъ гоне а робинѣ воде.
Савезана и попа и кнеза
Кадъ ордіи Турци дођераше,
Обадва ій на колѣ набише,
И ружномъ ій смрти поморише.
Подъ чадор'ма роблѣ поделише.
Ето кнеже изъ наіе иде,
Таинъ вуче у турску ордію

Су своіе дванаестъ кметова.
Кадъ се кнеже Турцима прикучи,
Исподъ руке гледну по ордіи,
Ал' се турска войска ишарала:
Ђе є чадоръ, ту є и робиня.
Виђе кнеже да є дошло роблѣ,
Колико є срца милостива,
Трипутъ пада, па онъ обумира
Гледаюћи яда ев' одъ робля,
Низъ образе грозне сузе ліє:
„Нуто, браћо, яда одъ Србіе!
„Нећe Турци єсу преварили,
„Те ришћанску славу погазили.
А кадъ Иванъ међу Турке уђе,
Утръ' сузе, па се силомъ сміе,
Турски Турцим' Бога називаше:
„Добро ти сте, Турци, уранили,
„И добаръ сте ловакъ уловили!"
„„Єсмо, кнеже, не може се лѣпше.""
Каде доће Кулинову кнеже,
Кулинову свилену чадору,
Предъ Кулиномъ преклони се кнеже,
Па му поће руци и папучи,
Па му турски Бога називаше,
А Кулинъ му Бога приваташе,
Па се Кулинъ съ мѣста помицаше,
До себе му мѣсто начиняше,
Па му пружа каву са шећеромъ:
Ал' се Иванъ за неволю сміе,
И Кулину 'вако говораше:
„Та Кулине, драгій побратиме!
„Ни ћу сиђет' ни ћу каве пити,
„Кадъ си мене тако преваріо,
„И безъ мене ловакъ уловіо;
„Оћешъ мене учинити исе?
„Я безъ тебе што самъ уловіо,
„Све ћу, побро, тебе поклонити.
Ал' бесѣди Кулинъ капетане:
„Побратиме, обор-кнеже Иво!

„Бьће тебе исе ка и мене,
„На поклонъ ти тридесетъ робиня.
Кадъ то чуо Кнежевићъ Иване,
Предъ Кулиномъ у землю полюби:
„Вала тебе, Кулинъ капетане!
„А на роблю и на дару твоме.
Кадъ вићеше робинѣ остале,
Та да Иванъ може помоћ роблю,
Све изъ єдногъ грла повикаше,
И до Бога тешко протужише,
Па крозъ Турке юришъ учинише,
Ивану се за скутъ уватише:
„О Иване и отацъ и майко!
„Избавляй насъ, како годъ ти знадешъ,
„Не пусти насъ ты у турске руке.
Коя брати, а коя очими,
Иванъ поће, а роблѣ му не да.
Иванъ срцу одолѣт' не може,
Сузе рони, и робинѣ тѣши:
„Не бойте се, драге сестре моѳ,
„Я ћу молит' Срблѣ око себе,
„Не бы ли васъ како избавили.
Оде Иванъ говорит' Кулину:
„О Кулине, драгій побратиме!
„Што ћу ти се нешто замолити,
„Оћешъ ли ме, побро, послушати?
„Продай мени свеколико роблѣ,
„Ишти пусто неброѳно благо.
Ал' бесѣди Кулинъ капетане:
„А мой побро, обор-кнеже Иво!
„Ты не можешъ купит' тога робля:
„Я ћу искат, што ти дат' не можешъ;
„Ты ћешъ съ робля изгубити главу.
Ал' бесѣди Кнежевићъ Иване:
„А мой побро, Кулинъ капетане!
„Ишти благо све жежено злато,
„Ишти блага колико ти драго,
„Ты не жали ни мене ни робля.
Узе Кулинъ цѣнити роблѣ:

„Дањешъ, Иво, петъ товара блага.“
Иванъ предъ њимъ у земљицу љуби:
„Побратиме Кулин' капетане!
„Ево теби три товара блага,
„Дањешъ мени свеколико роблѣ.
То рекоше па се погодише.
Узе Кулинъ бесѣдит' Ивану:
„Оћешъ, побро, садъ водити роблѣ?
„Кадъ ћешъ мени донѣти благо?
Вели нѣму Кнежевићъ Иване:
„Оћу, побро, садъ водити роблѣ,
„Благо ћу ти донѣт' послѣ.“
Бесѣди му Кулинъ капетане:
„Имашъ, побро, тврде ямце за се?
Ал' бесѣди Кнежевићъ Иване:
„Я увѣкъ по три ямца држимъ:
„Єдногъ ямца Бога великога,
„Другогъ ямца мою тврду вѣру,
„Трећегъ ямца: преварит' те не ћу;
„Ако ли ми тима не вѣруєшъ,
„Я имадемъ и друга четири,
„Сва четири господе Турчина:
„Дервишъ-агу изъ града Зворника,
„Мулъ-Амета више Бѣльине,
„И турскога млада кньижевника
„Изъ џамѣ млада муѣзина,
„Четвртога агу Омеръ-агу.
Сва четири ту се догодише,
За Ивана тако с' уямчише,
Седмогъ дана да донесе благо,
Онда Иванъ покупіо лаће,
Па онъ стаде превозити роблѣ,
Турцима се не да превозити;
Каде Иванъ све превезе роблѣ,
Узя Иванъ дору помамнога,
Па онъ оде своимъ бѣломъ двору,
А за њиме триста робиньица.
Када роблѣ своимъ двору доведе,
Испредъ двора посадіо роблѣ,

Три товара лѣба изломіо,
И све єсте роблю разгодіо,
Па изнесе вина и ракіє,
Нарани ій лѣбомъ бієліємъ,
А напои виномъ и ракіомъ.
Кадъ є Иванъ роблѣ напоіо,
Онда Иванъ коня посѣдную,
Па поведе све триста робиня,
Одведе ій шеру Бієльини.
Кадъ доведе Бієльини роблѣ,
На конаке роблѣ наредіо,
Па имъ дає ручакъ и вечеру;
Слуге Иванъ посла на све стране
По свой своіой земльи Семберіи,
А на село свако поручує:
„Одъ свакога двора бієлога
„Нека овће доће старешина;
„Коя жена єсте удовица
„У своєму двору старешина,
„Нек' и она Бієльини доће;
„И коя є жена неродкиня,
„Нек' и она доће Бієльини.
Кадъ то чула земля Семберія,
Сва Ивану по рієчи доће.
Кадъ се свіетъ слеж' у Бієльину,
Онда Иванъ по народу поће,
Низъ образе грозне сузе ліе,
А оваке рієчи говори:
„Ко не има одъ срца порода
„Ев' садъ може срце отворити,
„Купит' сина или милу ћерцу,
„Свою душу врћи у чистоту,
„Нероћено й болѣ нег' роћено;
„А ко има одъ срца порода,
„Тай нек' купи данасъ іошъ єднога,
„Єдногъ сина или милу ћерцу
„Зарад' Бога и заради душе;
„Кои братацъ миле сеє нема,
„Садъ є може за благо купити,

„Своіой души мѣсто уватити.
„Одкуплюйте, моя браћо драга!
„Избавляйте те србиньске душе
„А одъ турске одъ нечисте руке.
Кадъ то чуше Сембери Србиньи,
Одма сташе куповати роблѣ,
А Иванъ имъ стаде продавати.
Не ће Иванъ да цієни роблѣ,
Не бы л' пріе саставіо благо:
Прода Иванъ триста робиньица,
И састави два товара блага,
А трећега саставит' не може:
Трећій товаръ узаймio блага
Одъ Омера и одъ Мул-Амета.
А кадъ Иванъ саставіо благо,
Носи благо Кулинъ-капетану,
Кадъ є Кулинъ опазіо благо,
То Кулину врло мило было,
Па Ивану кнезу говоріо:
„Вала тебе, Иво обор-кнеже!
„Такогъ кнеза до Стамбола нема.
Опетъ Иванъ Србле сакупіо
Предъ бродачку предъ бієлу цркву,
Па є Иванъ Србльмъ говоріо:
„Чуєте ли, Србльи, браћо драга!
„Оно роблѣ, што сте куповали,
„Немойте га глади поморити,
„Већъ све оно роблѣ распустите,
„Нека иде куд' є коме драго.
„То є, браћо, мала задужбина,
„Одкупити роблѣ одъ Турака,
„Па држати, да кодъ насъ робує,
„Већъ нек иде, куд' є коме драго.
Кадъ то чули Србльи свиколици,
Онда они распустише роблѣ,
Оде роблѣ куд' є коме драго.
Благо Иви и Ивиной души!
И то Иви нико не припозна,
Ни Ивану когоди зафали,

А камо ли да Ивану плати.
Иванъ не ће ни одъ кога плате,
Ивану ће Ристосъ Господъ платит',
Када Иванъ буде на истини.

БОЙ НА МИШАРУ.

1806.

Полећела два врана гаврана,
Са Мишара поля широкога,
А одъ Шабца града бієлога,
Крвавіє клюна до очію,
И крвавы ногу до колѣна.
Прелећеше сву богату Мачву,
Валовиту Дрину пребродише,
И честиту Босну преѣздише,
Те падоше на краину люту,
Башъ у Вакупъ проклету паланку,
И на кулу Кулинъ-капетана;
Како паше, оба загракташе.
Ту излази када Кулинова,
Излазила, те є говорила:
„Я два врана, два по Богу брата!
„Єсте л' скоро одъ донѣ краине,
„Одъ Мишара поля широкога
„А одъ Шабца града бієлога?
„Єсте л' вид'ли многу турску войску
„Око Шабца града бієлога,
„И у войсци турске поглавице?
„Єсте л' вид'ли мога господара,
„Господара Кулинъ-капетана,
„Кой є глава надъ сто иляд' войске,
„И кои се цару затекао,
„Да ѣ' Србію землю умирити
„И одъ раѥ покупит' араче,
„Да ће Црногъ Ђорђа уватити
„И жива га цару опремити,
„И да ѣ' исѣћ' србске поглавице,
„Кой су кавгу найпре заметнули?

„Є ли Ђорђа цару оправіо?
„Є л' Якова на колацъ набіо?
„Є ли Луку жива огуліо?
„Є л' Цинцара на ватри испек'о?
„Є л' Чупића сабљомъ посѣкао?
„Є л' Милоша съ коньма истргао?
„Є л' Србію землю умиріо?
„Иде ли ми Кулинъ-капетане?
„Води л' войску одъ Босне поносне?
„Иде ли ми, хоће л' скоро доћи?
„Не гони ли мачванскіе крава?
„Не води ли србскіе робиня,
„Ков бы ме вѣрно послужиле?
„Каж'те мени, кадъ ће Кулинъ доћи?
„Кадъ ће доћи, да се нѣму надамъ?
Ал' бесѣде двіе тице вране:
„Ой госпоћо, Кулинова любо!
„Ради бысмо добре казат' гласе,
„Не можемо, већъ каконо ѵсте:
„Мы смо скоро одъ донѣ краине
„А одъ Шабца града біелога
„Са Мишара поля широкога,
„Вићели смо многу турску войску
„Око Шабца града біелога,
„И у войсци турске поглавице,
„И вид'ли смо твога господара,
„Господара Кулинъ-капетана,
„И вид'ли смо Црнога Ђорђія
„У Мишару полю широкоме;
„У Ђорђія петн'естъ иляд' Срба,
„А у твога Кулинъ-капетана
„У нѣг' бѣше сто иляд' Турака,
„Ту смо были очима гледали,
„Кадъ се двіе ударише войске
„У Мишару полю широкоме,
„Єдно србска, а друго ѵ турска:
„Предъ турскомъ ѵ Кулинъ-капетане,
„А предъ србскомъ Петровићу Ђорђе;
„Србска войска турску надвладала,

„Погибе ти Кулинъ-капетане,
„Погуби га Петровићу Ђорђе,
„Съ њимъ погибе тридест' иляд' Турак';
„Изгибоше турске поглавице,
„По избору больи одъ болѣга
„Одъ честите Босне камените,
„Нити иде Кулинъ-капетане,
„Нити иде нити ће ти доћи,
„Нит' се надай, нити га погледай,
„Рани сина, пакъ пошльи на войску,
„Србія се умирит' не може.
Кадъ то зачу Кулинова када,
Она цикну како люта гуя,
Па кадуна вако говорила:
„Яо врани, да зла тога гласа!
„Іошъ ми кажте, два по Богу брата!
„Кадъ сте были очима гледали,
„Знадете ли іошъ когъ по имену
„Поглавара, кой є погинуо,
„Одъ честите Босне камените?
Говоре іой двіе тице вране:
„Знамо свакогъ, госпо Кулинова,
„Свакогъ знамо, и казат' оћемо,
„Поглавара свакогъ по имену,
„И ко ій є, кадо, погубіо:
„Погибе ти Мемедъ-капетане
„Одъ Зворника града бієлога,
„Погуби га Милошъ одъ Поцеря;
„Пакъ погибе паша Синан-паша
„Изъ Горажда са Херцеговине,
„Погуби га Лазаревићъ Луко;
„Погибе ти Мула Сарайлія,
„Погуби га Чупићъ кодъ Дреновца;
„Погибе ти Асанъ Беширевићъ
„У Китогу лугу зеленоме,
„Погуби га попе Смилянићу;
„Погибе ти дервентскій капетанъ,
„Погуби га Валѣвацъ Якове,
„На Добрави одсече му главу.

„Нешто Турак на Саву удари,
„На добрiемъ коньма препловише,
„Утекоше у землю нѣмачку,
„Ками майци да утеѣи могу!
„Зачуо iй витезъ Цинцаръ Янко,
„И зачуо Лазаре Мутапе,
„Припасаше свiетло оружѣ,
„Прiеѣоше у землю нѣмачку,
„Пакъ по трагу поѣераше Турке;
„Стигоше iй на првомъ конаку
„Башъ на ушѣу кодъ воде Босута,
„Истомъ Турци на конакъ одяли
„У Босуту предъ бiеломъ крчмомъ,
„Али Цинцаръ изъ края повика:
„„Стани, Туре! нiеси утекло.
„Съ друге стране Мутапъ повикао.
„Кадъ то зачу Острочъ-капетане,
„Лудо дете, одма се препаде,
„Ади-Мосто на ма обумрiе;
„Ту долеѣе Цинцаръ за Мутапомъ,
„Мутапъ Мосту одсiече главу,
„Цинцаръ Янко Острочъ-капетану;
„Утече имъ одъ Градачца Дедо;
„А ни онъ имъ не бы утекао,
„Ал у Деда много приятеля,
„Па га сакри нѣмачка господа.
„Кадъ згубише Острочъ-капетана,
„Ту Србини како мрки вуци
„Одъ ньи пусто одузеше благо,
„И добре имъ конѣ поваташе,
„А ньи ядне у Саву бацише,
„И овако Сави говорише:
„„Саво водо валовита ладна!
„„Ждери, Саво, наше душманине.
„Посекоше Острочъ-капетана
„У Нѣмачкой предъ бiеломъ крчмомъ,
„Не стиде се цара ни ѣесара.“
Кадъ то зачу Кулинова када,
Люто цвили до Бога се чуе,
Ядикуе кано кукавица,

А преврће како ластавица;
Па овако проклињати стаде:
„Бѣо Шабцу, не бѣлiо се,
„Већъ у живой ватри изгорѣо,
„Єръ кодъ тебе Турци изгибоше!
„Црный ђорђе, да те Богъ убiє!
„Одъ како си ты закранiо,
„Млогу ты си майку уцвилiо,
„А любовцу у родъ опремiо,
„И сестрицу у црно завiо:
„И мене си ядну уцвелiо,
„Єръ ми згуби мога господара,
„Господара Кулинъ-капетана?
„Попе Луко, рана допануо!
„Єръ погуби пашу Синанъ-пашу,
„Кои знаде Босну сѣтовати?
„О Милошу, пушка те убила!
„Єръ погуби Мемедъ-капетана,
„Коино є быо десно крило
„Целе Босне и нѣне краине?
„О Якове, да те Богъ убiє!
„Твои двори пусти останули!
„Єръ погуби Дервентъ-капетана?
„О Чупићу, жалости дочек'о!
„Єръ погуби Мулу сараєвскогъ,
„Кои знаде и цару судити?
„О Китоже, не зеленiо се!
„Смилянићу, не веселiо се!
„Єръ погуби Бешырева Асу,
„Кога лѣпшегъ у свой Босни нема?
„Остаде му злато испрошено!
„О Цинцаре, да те Богъ убiє,
„Мало яда по Турћiи радишъ?
„Я шта тражишъ по земльи нѣмачкой?
„Єръ погуби Острочъ-капетана,
„Лудо дете, єдинца у майке?“
То говори Кулинова када,
То говори а съ душомъ се бори;
Доле паде, горе не устаде,
Већъ и она прче одъ жалости.

МИЛОШЪ СТОИЋЕВИЋЪ И МЕО ОРУГЦИЋЪ.

1809.

Закукала синя кукавица
На главици више Бієльине,
То не была синя кукавица
Већ майка Оругцића Меа.
Ако кука, єсть іой за неволю:
Синоћъ майка оженила Меа
А ютросъ га на войску опрема,
Остає му люба нелюблѣна,
Нелюблѣна и незагрлѣна;
Майка Меа на войску опрема
На прудове Дрини валовитой,
Съ ньиме иде паша Али-паша,
А за пашомъ сва остала войска.
Али-паша Меа сѣтоваше:
„О іолдашу, Оругцићу Мео!
„Србска войска Дрину воду преће,
„И предъ войскомъ србске поглавице:
„Прво єсте Лазаревићъ Луко,
„Кои Шабцемъ комендира градомъ,
„А на Луку турске майке туже,
„Много ій є стары уцвиліо;
„А друго є србска поглавица,
„Цинцаръ-Янко одъ Орида града,
„Кои кавге по свіету тражи,
„Ђе є кавга да се онђе нађе;
„А треће є србска поглавица,
„Изъ Ноћая, Чупићу Стояне,
„Кои ниє приятель Турцима;
„Четврто є србска поглавица,
„Изъ Поцеря Поцерацъ Милошу,

„У кога є сабља Кулинова,
„Турцима є паше на срамоту,
„Ђога трче, сабљомъ Турке сече,
„Не стиди се цара ни везира:
„Оди мудро, не погини лудо,
„Сачувай се одъ душманске руке,
„А одъ Срба турскогъ душманина,
„Єръ ты єси Бієльини глава,
„А нієси самой Бієльини,
„Већъ си глава на по Босне славне.
Ал' бесѣди Оругџињу Мео:
„Не будали пашо Али-пашо!
„Ево има три године дана,
„Одъ како є Кулинъ погинуо
„У Мишару полю широкоме,
„Сабља му се єсте огласила
„У некаква Поцерца Милоша,
„И я одимъ и чету проводимъ.
„Кудъ гоћъ идемъ, за Милоша пытамъ;
„Воліо б' се съ њиме удесети,
„Нег' царево благо задобити:
„Да покаємъ Кулинъ-капетана,
„Да повратимъ саблю Кулинову;
„Ако буде Милошъ прешо Дрину,
„Милоша ћу на мейданъ зазвати,
„Съ њиме ћу се данасъ огледати,
„Макаръ свою изгбуіо главу.
Истомъ они у ријечи были,
Српске страже припазише Турке,
Отрчаше у логоръ казаше
Подъ шаторе Лазаревићъ Луки;
А кадъ чуо Лазаревићъ Луко,
Итро скочи у шатору своме,
Пакъ припаса свіетло оружѣ;
Уста Луко, пође по логору,
Стаде дизат' пѣшце и коњике;
Пѣшацима вако говораше:
„Србљи пѣшци, браћо моя драга!
„Притежите за ноге опанке,

„Гарабилѣ пушке подпрашуйте,
„Па у равно полѣ излазите:
„Силни Турци у полѣ доѣоше,
„Валя, браѣо, дочекати Турке
„На шарене пушке гарабилѣ.
Кадъ пешаци Луку саслушаше,
Сви притежу за ноге опанке,
Гарабилѣ пушке подпрашую,
На алаѕ у полѣ излазе,
Шарке пушке по средини носе,
А на Турке попрѣко гледе,
Како вуци на беле яганьце.
Коньицима Луко говораше:
„Конянници, моя браѣо драга!
„Ко ѕ коньикъ, конѣ опремайте:
„Саблѣ паш'те, колане притеж'те,
„Па у равно полѣ излазите:
„Силни Турци у полѣ доѣоше,
„Валя, браѣо, дочекати Турке,
„По равну се полю поѣерати,
„На светлу се саблю огледати,
„Срамота ѕ побѣѣ са мейдана.
Одъ коньика найпре Милошъ чуо,
Па припаса свѣтло оружѣ,
А долеѣе до коня ѣогата,
До ѣогата ока шаренога,
Притеже му четири колана,
А и пету ибришимъ-тканицу;
Када Милошъ ѣогу коланъ стеже,
Ту се ѣогатъ бою осѣтіо,
Па првѣмъ закопа ногама,
Ногам' копа, а ушима стриже,
Милошу се живо срце сміе;
Види Милошъ на коню ѣогату
ѣе ѣе тай данъ мейданъ отворити,
Накомъ себе споменъ оставити.
Друго чуо юнакъ одъ коньика,
Чупиѣъ Стоянъ изъ села Ноѣая,
Скочи Чупиѣъ у шатору своме,

И припаса свѣтло оружѣ,
Па долеће до коня дората,
Кои валя кутіе дуката,
А Чупића стои безъ динара,
Єра га є Чупићъ задобіо
Одъ Турчина Пейза Мемедъ-аге,
Па га яше Туркомъ на срамоту;
Притеже му четири колана,
А и пету ибришимъ-тканицу.
Треће чуо Богићевићъ Анта,
Одъ Лознице одъ бієла града,
Скочи Анта у шатору своме,
И припаса свѣтло оружѣ,
Па долеће до коня мркова,
Притеже му четири колана,
А и пету свилену тканицу;
Узде вргли а на конѣ сѣли.
Луко силну искупляше войску,
Искупляше пѣшце и коньике,
А войводе войску очекую.
Подъ Милошемъ съ миромъ ђогатъ не ће,
Већъ Милоша заболѣла рука
Устежући виловна ђогата;
Кадъ с' Милошу веће додіяло,
Онъ с' обазре на оба рамена,
Вако рече двіе—три рѣчи:
„Браћо моя, пѣшци и коньици!
„Вы айдете, како вы можете,
„А я одо, како ђогатъ оће:
„Ђогатъ ми є боя пожелѣо,
„Моя десна засилила рука,
„Рада се є съ Турцима играти,
„При поясу сабля ожеднѣла,
„Пожелѣла крви одъ юнака;
„Я отидо да саблю напоимъ
„Да напоимъ крви одъ Турака.
То изрече Поцерацъ Милошу,
А ђогату попусти дизгене;
Тад' се слеже ђогатъ преко поля,

А за ньиме Чупићъ на дорату,
Доро ђогу не да одмакнути,
На сапи му главу наслоніо;
За Чупићемъ Богићевићъ Анта
На мркову коню виловноме,
Мрковъ не да дору одмакнути,
На сапи му главу наслоніо.
Три войводе у єдно одоше,
Боже милый! срца слободнога!
Помислише на старе юнаке
Како валя мрієт' на мейдану,
Ньи троица предъ двадес'тъ иляда!
И далеко сусретоше Турке,
'Вако съ Турци кавгу заметнуше:
Ньи троица три пушке бацише,
Одъ Турака двадес'тъ иляд' пуче;
Войводама Богъ и среħа даде,
Ни єдна имъ ране не зададе:
Ал' войводе старе мейданціе
Више пушак' метати не ħеше,
Већъ тргоше саблѣ одъ пояса,
Сташе збіят' Турке у булюке.
А заост'о Лазаревићъ Луко,
Па се Луко предъ логоромъ креħе
Преко поля кано и планина,
Далек' бѣше Оругћићу Мео,
Далек' бѣше предъ своіомъ ордіомъ
На ђогату коню виловноме,
Подъ ньиме се ђогатъ помаміо,
Преко себе бѣлу пѣну баца;
Турчинъ носи саблю у зубима,
Па се србской прикучує войсци.
Да се Турчинъ Срба докопао,
Не бы ни онъ главе изнесао,
Ал' бы доста яда починіо,
И србскіе майкій уцвеліо.
Опази га Поцерацъ Милошу,
Па говори Анти и Стояну:
„Чуешъ брате, Анто и Стояне!

„Васъ двоица Турке узбіяйте,
„Садъ ће вама наша браћа доћи,
„Виђећете яда одъ Турака;
„А я одо на коню ђогату,
„Да повратимъ ону потурицу,
„Да намъ каква квара не учини,
„Да србиньске майке не уцвели:
„Свака майка рада виђет' сина.
То изрече Поцерацъ Милошу,
Трже саблю у десницу руку,
Лако пође, па Меа престиже,
Па са сабльомъ нѣга повраћаше,
И овако нѣму говораше:
„Стан', Турчине, куд' си насрнуо?
„Видишъ, море, да си погинуо!
Ал' се Турчинъ не да повратити,
По равну се полю поћераше,
На чарку се збиля исћераше.
Двіе войске, стале те гледале,
Ђе с' юнаци по мейдану гоне,
Па се ђешто изъ пушака туку,
Єданъ другомъ ране не задаѳ.
(Двіе войске стале те гледаю,
Кой ће коме очи преварити.)
А кадъ мале пушке поизбаце,
Обоица конѣ зауставе,
Пушке пуне, са коня говоре,
Єданъ другомъ люте яде даѳ;
'Вако рече Оругићу Мео:
„Море влаше! изъ коѳ с' нахіѳ?
„Како ли се зовешъ по имену?
„Имадешъ ли остарѣлу майку?
„Єси ли се, море, оженіо?
„Постаће ти майка кукавица,
„Остаће ти люба удовица,
„Съ киме си се данасъ поћерао!
Бесѣди му Поцерацъ Милошу:
„Што ме пыташъ, море, потурицо!
„Я имена свога крити не ћу:

„Я самь съ врьа шабачке наіє,
„Изъ Поцеря Поцерацъ Милошу,
„Кодъ кога є сабля Кулинова,
„Стара ме се нагледала майка,
„Младога ме майка оженила,
„Вѣрне самь се любе налюбіо,
„Турски самь се глава насѣкао,
„Свомъ самь срцу желю испуніо,
„Већъ не жалимъ свіетъ промѣнити.
„Веће, море, млада потурицо!
„Ты одкле си, изъ кога ли града?
„Како ли се зовешъ по имену?
„Є ли тебе у животу майка?
„Да се ниси скоро оженіо?
„Постаће ти майка кукавица,
„Остаће ти була не люблѣна,
„Съ киме си се данасъ поћерао!
Бесѣди му Оругџићу Мео:
„Ни я, влаше, имена не кріємъ,
„Я самь, море, исредъ Бієлине
„По имену Оругџићу Мео,
„Коино самь Бієльини глава,
„Панцирлія надъ по Босне глава.
„Ево има три године дана,
„Одъ како є Кулинъ погинуо,
„У Мишару полю широкоме,
„Сабля му се єсте прогласила
„У некаква Поцерца Милоша,
„И я одимъ и чету проводимъ,
„Кудгоћъ идемъ, за Милоша пытамъ,
„Воліо б' се съ ньиме удесити,
„Нег' царево благо задобити:
„Да покаємъ Кулинъ-капетана,
„И повратимъ саблю Кулинову!
„Ала, ала, миломъ Богу вала!
„Ето, влаше, садъ се удесисмо,
„У по поля свету на видику,
„Садъ ћемо се, море, огледати.
Кадъ то чуо Поцерацъ Милошу,

Главомъ ману, зубима шкргутну:
„Ты си, Мео, . . .у ми ти нену!
„За ме пыташъ, а я тебе тражимъ,
„Жена био, ко ти побѣгао!
Намѣри се Ђетићъ на Ђетића,
На сусретъ конѣ потекоше,
Трже Милошъ саблю у десницу;
Ћаше Милошъ дочекати Меа
На десницу и на оштру саблю,
Нека виде войске обадвіе,
Како Ђетићъ одъ Србіе сече;
А кадъ виђе Оругџићу Мео,
Препаде се, да га Богъ убіе!
Надалеко своѓъ коня устави,
На потрже двіе пушке мале,
Нанишани обѣ на Милоша,
Обадвѣма живу ватру даде,
Обѣ пукле, остануће пусте;
Ал' Милошу Богъ и срећа даде,
Ни єдна му ране не зададе,
А кадъ виђе Оругџићу Мео
Ђе остаде Милошъ на Ђогату,
Препаде се, срамота га было!
На онъ одъ стра' обѣ пушке баци,
Даде плећа бѣжат' у ордію.
Нѣга Ђера Поцерацъ Милошу
На Ђогату коню виловноме:
„Стани, море, Оругџићу Мео,
„Обазри се, да се огледамо,
„Срамота є бѣжат' са мейдана;
„Ниє шала, двіе войске гледе.
Ал' се Турчинъ не смѣ обазрети,
Веће бѣжи съ главомъ безъ обзира.
Злу се Милошъ тому домисліо:
Онъ потеже пушку кубурлію,
Пушци Милошъ живу ватру даде,
Пуче пушка, запѣва Милошу,
Оругџићу на жалость одѣкну;
Врагъ догоди, те Меа погоди.

Поче Мео дремат' на ђогату,
А Милошъ му стаде говорити:
„Море Мео! є л' ти мало пиħа?
„Многога самь тако напоіо,
„На кадъ заспи, више се не диже.
Ману Милошъ сабльомъ и десницомъ,
Према себе удариo Меа
На довату по бієлу врату,
У єдномъ му одсієче главу.
Кадъ погибе Оругчиħу Мео,
Остали се препадоше Турци,
Одъ све войске погибе имъ глава,
Онда Србльи у гласъ повикаше,
А на Турке сложно ударише.
Да се коме стати нагледати
Како србске саблħ сієваю,
Мртве турске главе зієваю.
Ту не оста Србинъ у дружини,
Кои турске главе не одсече.
Одъ Србаля мало ко погибе,
Одъ Турака мало ко утече;
Изгибоше турске поглавице,
Погибе имъ оца изъ Стамбола,
Кои благе речи говораше,
Когъ є царе быо опреміо
Да по земльи благе збори речи,
Не бы л' како землю умиріо;
Съ ньимъ погибе дван'естъ поглавара,
Утече имъ паша Али-паша,
Утече имъ ше'ру Бієльини.
Весели се подъ Церомъ Поцерħ,
Коєно си гнездо соколово!
Кадъ Србину буде за неволю,
У теби се по соко излеже,
Те Србину буде у помоħи.
Весели се Милошева майко,
Ты, коя си Милоша родила!
Весели се Поцерацъ Милошу!
Десна ти се посветила рука,

Коя знаде погубити Меа,
Свымъ Турцима раброгъ поглавара,
А Србима свыма душманина!
Весели се Поцерацъ Милошу!
Дуго ти се име спомињало,
Докле текло сунца и месеца!

БОИ НА ЛОЗНИЦИ.

Затѣче се паша Али-паша
У Зворнику у своѥму граду
На ћитапу своме алкурану:
„Ой да бы ме не родила майка,
„Ни влаиня ни млада Туркиня,
„Већъ кобила, коя ата мога,
„Ићу силну покупити войску,
„По Зворнику и по Мулалуку,
„Па ћу звати пашу Сребрницу,
„Ерцеговце соколове Турке,
„Мостаране до мора юнаке,
„Па ћу звати многе капетане
„Краишнике люте убонце,
„И четири санџакъ-алайбега,
„Седамъ паша са седамъ санџака,
„И осмога пашу учтуглію;
„Кадъ сакупимъ войску у Зворника,
„Поградићу ораове шайке,
„Шайке лаке ораове лађе,
„У Зворнику у моѥму граду,
„Па ћу шайке пустити низъ Дрину,
„Я предъ войскомъ покрай Дрине пођи,
„Съ войскомъ сићи до поля Тичара,
„На Тичару съ войскомъ Дрину прећи,
„На Лозницу ићу ударити,
„На Лозницу мою ђедовину,
„Кою ми ѥ ђеде освоіо,
„У Косову полю задобіо,
„У Косову на свіетлу саблю,
„Па одъ мене Раци преотеше,

„Преотеше на люту срамоту:
„Кодъ моіе петъ стотина кмета
„Садъ я кмета немамъ ни єднога.
„Мислимъ сѣсти у белу Лозницу,
„До Илина нл' до Пантелина,
„А кадъ сѣднемъ у бієлу Лозницу,
„Поватаћу влашке поглавице:
„Якова ћу на колацъ набити,
„А Луку ћу жива одерати,
„Милоша ћу съ коньма истргати,
„Чупића ћу бриткомъ сабльомъ посѣћи,
„Цинцара ћу на ватри спалити,
„Кучку курву Богићевић Анту,
„Кои ми є Ядаръ посвоіо
„И подъ своє крило приватіо,
„Оћу нѣга на коло вргнути.
„Я не могу рала уватити,
„Нит' уміємъ орат' ни копати,
„Веће оћу тако урадити,
„Да бы свою изгубіо главу.
„Већъ с' овако живлѣти не може.
То говори паша Али-паша,
То говори, ал' Бога не моли,
Већъ окрете силну купит' войску
По Зворнику и по Мулалуку:
Књигу пише, носла Сребрници,
Другу посла на Ерцеговину,
Трећу посла бієлу Мостару,
На Мостарце до мора юнаке,
А четврту босанскомъ везиру,
Учтугліи паши Кукавици,
Пету посла у Краину люту,
На тридесетъ и три капетана;
Шесту посла, брате, на четири
На четири санцакъ-алайбега,
Седму посла ев' књигу клетвену
На Бошняке Турке Мусломане,
На мечете и на све џаміе,
На све оце и на муезине:

„Ко є Турчинъ и турскогъ имена,
„Те га єсте Туркиня родила
„И турскимъ га млекомъ задоила,
„Те вѣрує свеца Муамеда,
„Нек' се диже туђи ђаурина,
„Ђаури намъ тешко додіяше;
„Нашегъ цара прво уцвелише,
„Уцвелише, за срце уєше,
„Двіе нѣму землѣ освоише,
„Ођунлію и Маћедонію,
„Исѣкоше Турке єньичаре,
„Єньичаре цареве синове,
„А градове беле поурваше,
„Одъ џамія цркве поградише;
„И те бы имъ яде опростили,
„Ал' видите л' ће ће горе быти?
„Пяни власи мировати не ће!
„По Зворнику и по Бієльини
„Мы се Турци маћи не сміємо,
„Одъ влашкіе лютіе змаєва,
„Прелієћу преко воде Дрине,
„Па се наше Босне привраћаю,
„Дочекую по друмов'ма Турке,
„И русе имъ одсецаю главе;
„Изъ чаршіе изић' не сміємо
„Нит' на воду Дрину извирити.
„Нека знате, више ћ' яда быти,
„Сву ће нашу Босну посвоити!
„Од'те, доћ'те, ако Бога знате!
Оде кньига по свой Босни славной
На све Турке турске поглавице.
Када Турци кньиге проучише,
Низъ образе сузе пролѣваше,
Па скочише на ноге юначке,
Изъ подрума конѣ изведоше,
Припасаше свієтло оружѣ,
Са свы страна войску сакупише,
Па Зворнику граду одведоше.
Кадъ се Турци подъ Зворникъ слегоше,

Те ій паша на тефтеръ узео,
Ал' Турака сто иляда дође.
То є паши врло мило было,
Па онъ гради ораове шайке,
Шайке лаке ораове лађе,
У Зворнику у своєму граду;
Па онъ шайке отиште низъ Дрину,
А онъ съ војскомъ покрай Дрине сиђе,
На Тичару съ војскомъ Дрину пређе,
Изиђоше у поля лозничка,
Украй Дрине таборъ учинише,
И лозничка поля притискоше:
Све є бієлъ чадоръ до чадора,
Конь до коня, юнакъ до юнака,
Бойна копля кано гора чарна,
Све с' віяю по полю баряци,
Кано мрки по небу облаци,
Товни коньи, а бієсни Турци,
На алав по полю одлазе,
На Лозницу попрієко гледе.
Ту су Турци мудри и паметни:
Быше Турци украй воде Дрине,
Быше Турци за петнаестъ дана,
Не ћедоше заметати кавге;
А кадъ свою одморише војску,
Па се војска у єдно сустиже,
Прієзоре и бієла дана
Лозници се граду прикучише,
На Лозницу сложно ударише.
Прве Турци шанце освоише,
И по шанцу адетъ поставише:
По бедену вргоше баряке,
А у шанцу амазъ проучише,
На Лозницу на градъ ударише,
Како Турци нагло удараю,
За беденъ се рукам' привађаю,
Лозница се изъ темеля креће.
У граду су до три воєводе:
Прво єсте србска воєвода

Одъ Лознице Богићевићъ Анто,
А друго є србска воєвода
По имену Милошъ одъ Поцеря,
Треће єсте србска воєвода
Я изъ Шабца Бакалъ Милосаве.
Трчи Анто по бедену граду
Кано соко по єлову граню,
По бедену поређа баряке,
А Србине меће на бусіє,
Виче Анто грломъ бієліємъ,
Виче Анто к'о да соко кликће,
Око себе србадію рабри:
„О Србини, не бойте се, браћо!
„Пун'те пушке, а туците Турке!
„Нек' є Турак' сто илнда войске,
„Насъ у граду двадесетъ стотина,
„Нека знате разбићемо Турке.
„Не жалите пра'а ни олова,
„У мене є задоста цебане:
„Да ложимо три месѣца дана,
„Да ложимо войску бы гріяли,
„Цебане намъ нестати не може.
Стои цика србскіе пушака,
Якъ стои око град' Турака;
Црвенъ пламенъ свезанъ є за небо
А одъ оне ватре изъ пушака.
Бой чинише три бієла дана,
Ни престаше нити сна имаше
Ни сѣдоше ни лѣба єдоше,
Нит' стадоше нити воде пише,
Нагло Турци на градъ удараю,
Ништа Турци успрегнути не ће.
Бре какавъ є Поцерацъ Милошу,
И какавъ є Бакалъ Милосаве,
Пріє бы се они помамили,
Него бы се Турцима предали.
Излієће Поцерацъ Милошу,
Излієће на горню капію,
На ђогату коню крилатоме,

Па сіече Турке око града,
Ту се Милошъ не зна уморити,
Докъ подъ собомъ коня не ознои,
А кадъ ђогатъ подъ њиме сустане,
Онъ се онда ев' у градъ поврати,
Ђога сяше, дората узяше,
Па изгони дора на капію,
Све єднако Милошъ сече Турке,
Єръ се Милошъ не зна уморити.
Съ друге стране на доню капію
Излієће Бакалъ Милосаве
На ягрзу коню великоме,
Па сіече Турке око града;
Ту се Бакалъ не зна уморити
Већъ разгони Турке око града,
Докъ подъ собомъ коня не умори,
Кадъ ягрза у пѣну учини,
Тад' се съ конѣмъ онъ у градъ поврати,
Съ оногъ сяше а другогъ узяше,
Па єднако онъ разгони Турке.
Ко ће сили божіой одолѣти?
Ко л' побити све цареве Турке?
Све єднако боякъ безъ престанка:
Нити знаду кадъ имъ данакъ проће,
Данакъ проће, кадъ ли ноћца доће,
Све єднако магла одъ пушака.
Данъ четвртый кадъ є освануо,
Ев' пошета Богићевићъ Анто
По Лозници по бедену граду,
Анто гледа свуда око града,
Єсу л' Турци и што узмакнули;
Турци нису ништа узмакнули,
Већъ се граду ближе примакнули.
Кадъ то виће Богићевићъ Анто,
Препаде се Богићевићъ Анто,
Па процвилѣ изъ грла бієла,
Цвили Анто како люта гуя,
Како люта гуя подъ каменомъ,
Вели Анто: „Яо моя майко!

„Милый Бого! што ли ћу ти яко?
„Садъ ће Турци Лозницу узети,
„Мы войводе главе погубити,
„Сиротиня муке допаднути.
„Я не жалимъ нит' се тога страшимъ,
„Мы войводе што бы изгинули,
„Али што ће наше ядне душе?
„Душе не ће вићет' божћгъ лица:
„Сиротиня съ насъ муке допада.
Ту му доће Поцерацъ Милошу,
Крвава му сабля до балчака
И десница до рамена рука
Сiєкући око града Турке,
Милошъ тћши Богићевић' Анту:
„Я мой брате, Богићевић' Анто!
„Немой тужит', не плаши Србова,
„Еда Бога и Богородице!
„Како смо се побили съ Турцима,
„Ево има шестъ година дана,
„Ђегоћъ смо се съ Турцим' ударили,
„Свагће єсмо Турке разбіяли,
„Добре конћ у срму облисмо,
„У скерлетъ се чоу обукосмо,
„Све одъ Турак' што смо добивали:
„Еда и садъ Турке разбіємо,
„Одъ Турака шићаръ добіємо!"
Ал' бесћди Богићевићъ Анто:
„А мой брате, Поцерацъ Милошу!
„До садъ смо се съ Турцим' ударали,
„Кадъ на Турке огань оборимо,
„Одма почну Турци узмицати,
„А садъ Турци узмакнути не ће.
„Є ли боякъ три бієла дана?
„Є ли ово ватра безъ престанка?
„Ништа Турци узмакнути не ће,
„Већъ се ближе прикучую граду,
„На Лозницу нагло удараю:
„Садъ ће Турци Лозницу отети,
„Мы войводе главе погубити,

„Сиротиня муке допаднути.
„Сладкій Бого! што ли ћу ти яко?
Ал' ето ти Бакалъ Милосава,
Крвава му сабля до балчака,
И десница до рамена рука
Сіекући око града Турке,
Бакалъ кара обѣ воєводе:
„Ил' сте луди, ил' сте се препали?
„Што се, боланъ, 'нако не владате,
„К'о су с' старе войводе владале?
„Ђе є вама дивитъ и артія?
„Што вы ситну кньигу не пишете,
„Не пишете, па є не шалѣте,
„Бѣлу Шабцу Лазаревић Луки,
„Комендату одъ Шабца бієла,
„Нек' вамъ даде индатъ у Лозницу?
„Другу пиш'те, Чупићу пошльите,
„Трећу пиш'те, ше'ру Парашници,
„Голомъ сину Зеки булюбаши:
„Та они су на гласу юнаци,
„Ньи се боє сви Турци Бошняци;
„Ако нама одъ ньи помоћь доће,
„Нека знате, разбићемо Турке.
Кадъ то чуо Богићевићъ Анто,
Та онда се пера осѣтіо:
Узе Анто перо и артію,
Дркћу руке писати не може,
Веће даде Поцерцу Милошу:
„Най ти, побро, Поцерацъ Милошу!
„Най ти, побро, перо и артію,
„Кньигу пиши, я ћу говорити.
Узе Милошъ дивитъ и артію,
Милошъ пише, а говори Анто.
'Вако Анто у кньизи говори:
„Господару, Лазаревић Луко!
„Я изъ Шабца србскій комендате!
„Или чуєшъ, боланъ, ил' не чуєшъ,
„Или за насъ аєшъ, ил' не аєшъ?
„На Лозницу Турци ударили

„И прве намъ Шаице освоили
„И по њима адетъ поставили
„(По бедену удрили баряке),
„И у њима амазъ проучили,
„А Лозницу града опасали;
„Нагло Турци на градъ удараю,
„За беденъ се рукам' приватаю,
„Лозница се изъ темеля креће,
„Оће Турци Лозницу узети.
„Да ти видишъ, Лазаревић Луко,
„Я каква є сила у Турака,
„И какви су коньи у Турака!
„Іошъ да Турци пію руйно вино,
„Руйно вино, ял' бистру ракію,
„Бы нагнали своє добре конѣ,
„Бы Лозници на беденъ скакали;
„Ал' не пію вина ни ракіе,
„Па уздама конѣ пометаю.
„Дай намъ индатъ до нећелѣ прве,
„Ако ли намъ не дадешъ индата,
„Я индата до нећелѣ прве,
„Када буде у свету нећелю,
„Я ћу Турцим' предати Лозницу:
„Бранити се више не можемо.
Оде кньига Шабцу біеломе,
Учи кньигу Лазаревићъ Луко,
Учи кньигу, грозне сузе ліе;
Другу Луко на колѣну пише,
Те є шалѣ бієлой Лозници,
А на руке Богићевић Анти
И своимъ побру Бакал' Милосаву,
И Милошу крилу одъ Поцеря:
„Чуєте ли, до три воєводе!
„Браните се, не дайте Лознице
„Я у турске у проклете руке,
„Не дай града безъ велика яда,
„Безъ пролѣва крви одъ Србина;
„Не ће проћи три бієла дана,
„Стићи ће вамъ помоћь са свы страна,

„Виђећете яда одъ Турака.
Оде кньига бієлой Лозници.
Оде Луко друге кньиге писат:
Прву пише, шалѣ у Лѣшницу.
Ев' изъ Борка Симеуну кнезу;
„Симеуне, біоградскій кнеже!
„Не распусти біоградске войске,
„У Лѣшници дочекаћешъ мене,
„Лозница намъ у невольи цвили,
„Валя дават' индѓтъ у Лозницу
„И србиньске избавляти душе
„Одъ Турака изъ нечисте руке.
Другу пише, те Чупиђу шалѣ:
„О Чупиђу, змаю изъ Ноћая!
„Войску купи, шальи у Лѣшницу,
„Лозница намъ у невольи цвили.
Трећу пише, шалѣ Парашници,
Голомъ сину Зеки булюбаши:
„Голый сине, булюбаша Зеко!
„Дед' устани и голаће крени,
„Да си брзо у белу Лѣшницу,
„Лозница намъ у невольи цвили.
Трећу пише, те Катиђу шалѣ:
„Ой войводо, Катиђ' Симеуне!
„Деде крени твое прекодринце,
„Ты си цаба госпоство добіо,
„Садъ ѣ' у теби срећу окушати;
„Да си брзо у Лѣшницу белу,
„Лозница намъ у невольи цвили.
„Онђе ћу те виђет' кодъ Лознице,
„Онђе ћу ти лѣбацъ поклонити.
Кадъ Чупиђу ситна кньига доће,
Чупиђъ учи, грозне сузе ліе,
Главомъ маше, зубима шкргуће,
Єръ є Чупиђъ тешко оболѣо,
И тешко га болесть обрвала,
Па се коня држати не може.
Викну Чупиђъ слуге и дворане:
„Чуєте ли, моє вѣрне слуге!

„Трч'те болѣ по богатой Мачви,
„Поздравите мое булюбаше:
„Побра Луку, Іосиповић Перу,
„Съ Богатића Ковић Миаила,
„А одъ Дрине Бѣлић Игнатія,
„И поздрав'те Срдана Илію,
„Мои момци, лави одабрани!
„Яш'те конѣ, айте у Лѣшницу,
„Войску куп'те по богатой Мачви,
„Айте листомъ у Лѣшницу белу:
„Лозница намъ у невольи цвили.
Булюбаше кадъ чуше Чупића,
Сви скочише на ноге юначке,
И по Мачви войску покупише,
Безъ Чупића лавови одоше.
Луко купи око себе войску,
Я по Шабцу и около Шабца,
По Посавлю око воде Саве,
По Тавнави и по Поцерини;
На ма Луко покупіо войску.
У Лѣшницу шанцу довздише,
Єдногъ сата а єдногъ минута,
Поглавице у єдно доћоше,
У по с' ноћи онѣе састадоше.
Єднако е боякъ на Лозници:
Пушке праште, а топови гуде,
Исподъ неба лієћу лубарде,
Све балѣмезъ балѣмеза виче,
А лубарда лубарду дозива.
Ту Србиньи спавати не могу:
Уста Луко, поће по логору,
На онъ себи зове поглавице:
„Чуете ли, србске поглавице,
„И вы браћо, мали и велики!
„Послушайте што ћу бесѣдити:
„Ако Богъ да и Богородица,
„Те се сютра съ Турцим' ударимо,
„Дете, браћо, да се не издамо:
„Ко издао, издало га лѣто!

„Бієло му жито не родило!
„Стара нѣга майка не вићела!
„Ньимъ се мила сестра не заклела!
„Іоште, браћо, да вамъ ово кажемъ:
„Кои бы што у бою добіо,
„Да добіе везирево благо,
„Нека другу не даде исета,
„Проклетъ быо, ко одъ нѣг' искао!
„Свако себе нек' шићара тражи.
„Айте, браћо, бієлой Лозници,
„Оно й' тежакъ боякъ безъ престанка.
То рекоше, на ноге скочише,
Сви коньици конѣ посѣдоше,
А пѣшаци пушке докопаше,
Све с' коньици по два порећаше,
А пѣшаци по два загрлише;
Поглавице напріедъ пођоше.
Изъ Лѣшнице у по ноћи пошли,
Па на Ядаръ воду ударише,
Докъ Србиньи Ядаръ пребродише,
Први Србльи у Руняне дошли,
Іоштъ послѣдньій Ядаръ прелажау,
У Руняним' исчекат' се оће
Кодъ студене воде теферича,
У рунянскимъ зеленымъ шльивицим'.
Ту по ладу попадала войска,
Ко с' угріо, водомъ с' разлађуе,
Ко е жеданъ ладну воду піе,
Ко водицу, ко люту ракію;
Пѣшадія у пушке загледа,
А коньици колане притежу,
На Лозницу попріеко гледе.
Опетъ Луко пође по логору,
Стаде Луко разређиват' войску,
Куд' ће кои удрит' поглавара,
'Вако рече Лазаревићъ Луко:
„О изъ Борка кнеже Симеуне!
„Ты удари юнакъ одъ истока,
„Одъ истока са своега сента,

„Уза Штиру, узъ воду студену.
„А бимбаша, Катић' Симеуне!
„Ты удари полѣмъ одъ Липнице,
„Ту ћ' у теби срећу окушати.
„Голый сине, Зеко булюбаша!
„Добро чувай брда и Гучева,
„Утећи ће у планину Турцы;
„А я одо съ моіомъ кумпаніомъ,
„Одъ куда су по найтѣшньи кланци,
„Одъ запада покрай воде Дрине.
„Вы мачванске чуйте булюбаше!
„Чупићеви лави изабрани!
„Кадъ Чупића међу вама нема,
„Вы оћете друмомъ ударити,
„Ево друмомъ найнапредъ на Турке;
„Вы найпріе заметните кавгу,
„Нека буде сваколика кавга
„На онога Срдана Илію,
„И нек' буде срећа Срданова.
То рекоше, па се посилише,
Свакій свою страну разматраше,
Ал' е мука на бой ударити.
Турци бію еднако Лозницу,
Три войводе по Лозници оде,
Ев' погледа Милошъ у Руняне,
Милошъ найпре Србе опазіо,
Па дозивлѣ Богићевић' Анту:
„Побратиме, Богићевић' Анто!
„Кака й' войска по брдим' рунянским'?
„Ако оно Турцим' индатъ иде,
„И іошъ оно буде турска войска,
„Нико не ће остат' одъ Србина,
„Србска ће се свећа утрнути;
„Ако л' оно буде србска войска,
„Тере нама саде индатъ стигне,
„Садъ ћешъ вићет' яда одъ Турака.
„Деде узми дурбинъ одъ билюра,
„Не бы л' войску на дурбинъ познао.
Узе Анто дурбинъ одъ билюра,

У шљивике рунянске погледа,
И познаде да є србскą војска,
И познаде Лазаревић' Луку;
А кадъ позна Богићевићъ Анто,
Онъ казуе Милошу Поцерцу;
„О Милошу! нама индатъ дође!
„Ено Луке славна комендата!
Онда рече Поцерацъ Милошу:
„Побратиме, Богићевић Анто!
„Ты обуци све турске альине,
„И ты узми три четири друга,
„Крозъ турску се војску прокрадите,
„Па идите у рунянске башче:
„Ако Србља буде са ябане,
„Та не знаду одкудъ удрит' валя,
„Валя теби уредити војску.
Кадъ то чуо Богићевић' Анто,
Узе Анто три четири друга,
Обукоше све турске альине,
Па на добре конѣ посѣдоше,
Крозъ турску се војску прокрадоше
И одоше башъ предъ србску војску.
Кадъ с' машише брда рунянскога,
Одъ Турака нико ій не виђе,
Разма єданъ паша Али-паша;
Али-паша Турцим' бесѣдіо:
„Єньићари, моя ђецо драга!
„Ен' утече градска поглавица,
„Одъ Лознице Богићевићъ Анто,
„Ял' утече ял' по индатъ оде:
„Садъ юришомъ айте на Лозницу,
„Готова є бієла Лозница.
А кадъ, боланъ, Турци алакнуше,
И Лозницу града опасаше!
Туку града са четири стране:
Съ єдне стране топовима туку,
Съ друге стране бойнимъ лубардама,
Съ треће стране лагумъ подкопали,
А съ четврте юриш безъ престанка.

Трчи Милошъ по Лозници граду,
Око себе Србадію рабри:
„Не бойте се, Србльи, браћо драга!
„Пушке пун'те, а туците Турке,
„Садъ ће нама лієпъ индатъ стићи,
„Вићећете яда одъ Турака.
Какавъ огань гори на Лозници,
Црвенъ пламенъ до неба свезали,
Доће Анто србскоме логору,
Опази га Лазаревићъ Луко,
Предъ Анту є Луко потрчао,
Са Антомъ се у образъ полюби,
Немаю се кадъ за здравлѣ пытат',
Веће рече Лазаревићъ Луко:
„Како с', брате Анто, у Лозници?"
Анто проли сузе низъ образе,
Антонія нема шта казиват':
„Видишъ, Луко, како й' у Лозници,
„Садъ су Турци ушли у Лозницу,
„Па се саде колю по Лозници,
„Већъ потец'те, ако Бога знате!
Онда Луко викну поглавице:
„А Србиньи! свак' на свою страну!"
Па коньици конѣ посѣдоше,
А пѣшаци пушке загрлише,
Па Лозници граду потекоше;
Найнапрієдъ Срдане Илія,
И предъ ньиме Пурко баряктару,
Онъ пѣшице свиленъ барякъ носи,
Барякъ носи, войсци калаузи,
А Илія за ньимъ на ђогату.
Найпре Турци вићеше Илію,
И предъ ньиме Пурка баряктара,
Па се Турци тада препадоше,
Кадъ Илію за собомъ вићеше,
Па се Турци натрагъ окренуше,
Не бы л' како узбили Илію,
На Илію огань оборише,
Ал' Илія успрегнути не ше,

Већъ подвикну к'о да піє вино,
Па на Турке юришъ учиніо;
Са свы страна Србльи ударише,
Єднолико сложно ударише,
И на Турке огань оборише,
Кано грозна киша изъ облака
Тако с' просу пушка одъ Србаля.
Кадъ то виђе Поцерацъ Милошу,
Онъ на граду отворіо врата,
Па изъ града юришъ учиніо,
Са свы страна забунише Турке.
Боже милый и Богородице!
Кадъ се двіє ударише войске,
Єдно србска, а друго є турска.
Стои цика тананы пушака,
Стои якъ ранѣны юнака!
Ето гребу мачи гребештаци,
Ев' шкргуђу кости одъ юнака;
Єка стои убойны топова,
Земля єчи, ведро небо звечи,
А све зельошъ зельоша дозива;
Виш' ньи ярко помрчало сунце
Одъ онога праа и олова.
Турци даше плећа, побѣгоше,
Дрини води ладной на обалу:
Ево паше на ноге скочише,
А на добре конѣ посѣдоше,
Дрини води ладной утекоше;
Оставише убойне топове
И цебану што є за потребе,
И бубняри бубнѣве бацише,
И свирачи свирале бацише,
Побацаше зиле и борів,
Погубише ситна ћиманета.
Милый Бого! чуда големога!
Да се коме чуда нагледати,
Како србске саблѣ сіевају,
Мртве турске главе зіевају!
Ту не оста Србльинъ у дружини,

Кои турске не одсече главе.
Што Турака одъ саблѣ утече,
На Дрину ій воду наћераше.
Колика є Дрина вода ладна,
А на њојзи нигђе брода нема,
Ту є Турчинъ тада пребродіо
Ђе є кои доспѣти могао.
Преко Дрине мало ко прієђе,
Камо чуда, што у Дрини оста!
Дрина вода не тражи тефтера,
Веће ждрере безъ броя юнаке.
Бого милый и Богородице!
Одъ како є постала Лозница,
Нису лѣпше Србльи задобили
Него тада, кадъ разбише Турке,
Одъ Турака шићаръ задобише.
Ова пѣсма свѣма Србиньима,
Одъ мен' пѣсма, а одъ Бога здравлѣ!

ЛУКО ЛАЗАРЕВИЋЪ И ПЕЙЗО.

Іошъ ни зоре ни бієла дана,
Али-паша Дрини води доље,
Доље паша и доведе войску,
Поредъ Дрине разапе шаторе,
Па се паша покрай Дрине шеће,
А титра се златнимъ буздованомъ,
К'о ђевойка зеленомъ ябукомъ,
У балчакъ се сабльи покуцкує,
А на Мачву попрієко гледи,
Па се паша и самъ разговара:
„Докъ ми войска изъ дубльине доље,
„Дрину воду пребродићу ладну,
„Прегазићу сву богату Мачву,
„Китогъ проћи и у Шабацъ доћи
„У дворове Лазаревић' Луке,
„Оћу нѣму назват' добро ютро
„Ал' у з'о часъ по ме, али поньга,
„По єднога добро быти не ће.
То говори паша Али-паша,
То говори, ал' Бога не моли,
Веће мисли тако да уради.
Ал' бесѣди Пейзо Мемед-ага:
„Господине пашо Али-пашо!
„Ев' у нашой Босни каменитой
„Има, пашо, тридес'тъ капетана,
„И имаде седамъ паша малы
„И велики паша учтуглія;
„У свакога има по ђевойка,
„У когъ шћерца, у когъ мила сея,
„Радъ є свакій да ми є поклони,
„Свакій жели да ме зетомъ зовне;

„Ал' самъ Богу ѥминъ учиніо
„Да с' Туркиньомъ оженити не ћу,
„Него ћу се оженит' влаињомъ
„Изъ Поцеря главитомъ ћевојкомъ,
„Кояно ѥ бела и румена,
„Коя піѥ вино и ракію;
„Та ньомъ ћу се юнакъ оженити,
„Влаињу ћу младу облюбити
„На срамоту Лазаревић Луки,
„И Чупићу, кон Дрине чува;
„Веће пашо, драгій господине!
„Дай ти мени до два поглавара:
„Прво дай ми Османъ-баряктара,
„Друго дай ми Тузлу капетана,
„И дай мени три иляде Турак'
„На атима я подъ миздрацима,
„Да я прећемъ преко воде Дрине,
„Да прегазимъ сву богату Мачву,
„Да осванемъ у Поцерю славномъ,
„Да поробимъ села исподъ Цера,
„Да запалимъ цркву Петковицу,
„Па ћ' оданде удрит' низъ Тавнаву,
„Тавнаву ћу попалит' до Саве,
„Уза Саву у Шабацъ ћу доћи:
„А ты айде Шабцу біѥломе,
„Онђе с', пашо, састати ћемо.
Кадъ то чуо паша Али-паша,
То ѥ паша ѥдва дочекао,
Па му даде до два поглавара:
Єдно прво Османъ-баряктара,
Друго даде Тузлу капетана,
Изабра му три иляде Турак
На атима а подъ миздрацима,
Па овако Пейзи говораше:
„Пођи съ Богомъ, Пейзо Мемед-ага!
„Попалите села исподъ Цера,
„Све мушкинѣ подъ мачъ ударите,
„А женскинѣ подъ роблѣ доведте.
„Докъ ми војска изъ дубине доће,

„И я ћу Дрину пребродити,
„Мачву прећи и сву поробити,
„Китогъ проћи и у Шабацъ доћи,
„Онђе, Пејзо, да се састанемо.
Одатле се Пејзо подигао,
У по ноћи Дрину пребродіо,
И ту Пејзи Богъ и срећа даде
Србска нѣга не привиђе стража.
Оста паша Дрине чуваюћи,
Оде Пејзо у Поцерѣ славно.
Кадъ се дели срећа и несрећа,
Тавна ноћца одъ бієла дана,
У Поцерю освануше Турци
Кодъ бієле цркве Петковице,
Петковицу обколише Турци,
Игумана старца затекоше,
Три му ђака млада посѣкоше,
А троица у гор' утекоше,
Игумана жива уватише,
Манастирско благо покупише.
Како Турци добро задобише,
Више Турци у села не шћеше;
Игуману руке савезаше,
Па га туку пернимъ буздованомъ,
Пѣшке нѣга поредъ коня гоне;
Па се Турци паши повратише.
Кличе вила пріе яркогъ сунца,
Савръ Цера високе планине,
Дозивати србскоме логору
Украй Дрине шанцу Бадовинцу,
Изъ логора зове поглаваре,
Прво зове Лазаревић Луку,
Друго зове Чупића Стояна:
„Жлѣ заспали, србске поглавице!
„Жлѣ заспали, зао санъ уснили!
„Тешко су васъ преварили Турци,
„Петковицу поробили цркву,
„Исаію старца уватили,
„Бієле му савезали руке,

„Манастирско одузели благо,
„Три су нѣму ђака погубили,
„А троица у гору утекла.
„Вы спавате, за то и не знате,
„Є ли вама одъ Бога гриота,
„А одъ людій покоръ и срамота?
„Ђе є ваша вала и юнаштво?
„Што чините? Єръ се не бієте?
Кадъ то чуо Лазаревићъ Луко,
Онъ се плѣсну рукомъ по колѣну,
Скерлетъ чоа пуче на колѣну,
Па се скочи, припаса оружѣ,
И повика Чупића Стояна:
„А на ноге, Чупићу Стояне!
„Тешко су насъ преварили Турци:
„Мачву прешли, очли у Поцерѣ,
„Петковицу поробили цркву,
„Исаія заробили старца,
„А іошъ може више яда быти;
„Вечъ мой брате, Чупићу Стояне!
„Ты припаши свієтло оружѣ,
„Па ты узми войске понайвише,
„Па се спусти покрай воде Дрине,
„Тврде страже покрай воде врзи,
„Да не може тица пролећети,
„А камо ли татаръ прокасати
„И одъ Босне кньигу пронієти:
„Бояти се Османъ-капетана
„Изъ Градачца изъ бієла града,
„Да богате не пороби Мачве;
„Па кадъ дођешъ шеру Парашници,
„Ты поздрави Зека булюбашу,
„Нек' устане Зеко булюбаша
„И нек' крене голаће юнаке,
„Поредъ Батра воде нек' постави
„Тврде страже све єдну до друге.
Чупићъ скочи, припаса оружѣ,
Узе Чупићъ понайвише войске,
Па се спусти покрай воде Дрине,

Тврде страже на бродове баци;
Када дође шеру Парашници,
Онъ поздрави Зека булюбашу,
Уста Зеко и голаће крену,
Тврде страже покрай Батра баци;
Да какви су голаћи юнаци!
Убили бы подъ облакомъ ждрала,
А камо ли на земльи юнака!
Како бы ій Османъ преваріо?
А кадъ страже тврде поставише,
Стаде Луко пребирати войску:
Узе себи четръестъ коньика
И стотину младіе пѣшака,
И поведе Бакал' Милосава,
И поведе Марка изъ Штитара:
Милосава води ради дике,
Ради дике и рад' разговора,
А Штитарца Марка рад' юнаштва;
И поведе Глувца Мияила,
Кои сече мачемъ безъ разлога,
И поведе Гркиньића Ђорђа,
Когано е на саблю отео
Одъ Турака изъ робства турскога,
И држи га као свога сина,
Кои Луку свлачи и облачи
И свиленимъ опасуе пасомъ.
Пође съ ньима четръестъ коньика
И стотина младіе пѣшака,
Оде Луко узъ ту воду Дрину,
Да обиће шанацъ у Лѣшници
И у шанцу свога брата Ђуру,
Свога брата Ђуру капетана,
Да га млада не преваре Турци;
А кадъ Луко Новомъ селу био,
Ће су Турци Дрину прегазили,
Іошъ се Турци повратили нису;
Кудъ су Турци Мачву прегазили,
На плочама траву однѣли,
Стаде ука Луке око пута.

Іоште Луко пута истражує,
А Турци се полѣмъ помолише,
Савезана игумана воде;
Ниѳ шала три иляд' Турак'!
А у Луке четръестъ коньика
И стотина Србина пѣшака!
Кадъ є Луко опазіо Турке,
Препаде се Лазаревићъ Луко:
„Милый Бого, та што ћу ти яко?
„На злу ти се мѣсту затекосмо,
„У равноме полю широкоме,
„Ђе не има ни трна ни грма,
„Насъ є мало, а много Турака,
„Да с' біемо, разбит' не можемо,
„Да бѣжимо, утеч' не можемо;
„Шуме нема да се заклонимо,
„Већъ можемо лудо изгинути.
„Веће, браћо, стотина пѣшака!
„Свакій свою пушку подпрашите,
„Покрите се по зеленой трави,
„Па пушака метати немойте,
„Нека за васъ Турци и не знаду;
„Мы коньици одосмо предъ Турке,
„Па ће Турци на насъ ударити,
„Мы с' предъ ньима измаћи оћемо,
„Къ вама ћемо Турке напустити,
„Вы гледайте свакій по ѳднога,
„Па на Турке огань оборите,
„Са пламеномъ Турке забуните,
„А мы ћемо саблѣ повадити,
„И у Турке юришъ учинити:
„Не бы л' како Турке забунили,
„Не бы л' старца одъ Турак отели.
Тако Луко Србльѣ сѣтовао,
Пѣшаци се по трави покрише,
Оде Луко са четръестъ друга,
Коня люти, а предъ Турке иде.
Како Турци опазише Луку,
Одма Турци Луку познадоше,

Па говори Пејзо Мемедъ-ага:
„Ты си, курво, Лазаревић' Луко!
„Што самь ћео, то самь удесіо,
„Съ тобомъ ћу се, курво, огледати.
Трже Турчинъ саблю димишћію,
Трже саблю у лієву руку;
Али Луко Пејзе не познае,
Него мисли да є Али-паша,
Па се нѣму юначки являше:
„Я самь, курво, пашо Али-пашо!
„Жена быо, ко ти побѣгао!
Трже Луко саблю у десницу,
Єданъ другомъ добра коня пусти,
Доиста се ударити ћау,
Ал' Србини не дадоше Луки,
Већъ с' утѣчу єданъ предъ другога,
Да Србима Луко не погине,
Србима є жао поглавара;
Утече се Бакалъ Милосаве,
На ягрзу коню високоме,
Па говори Лазаревић' Луки:
„Побратиме, Лазаревић' Луко!
„Я ћу за те на мейданъ изићи,
„Ты ћешъ мене пріе покаяти.
Трже Бакалъ саблю у десницу,
Па полеће Пејзи Мемед-аги,
Ал' текъ што се коньи сустигоше,
А юнаци да с' саблям' ударе,
А Бакала срећа изневѣри:
Подъ Бакаломъ ягрзъ посрнуо,
Паде Бакалъ предъ коня у траву,
Бакалъ паде, а Пејзо допаде,
Да Бакалу одсіече главу;
Ал' се Бакалъ и пѣшице брани
Бриткомъ сабльомъ и десницомъ рукомъ,
Бѣжи Бакалъ около ягрза.
Када виђе Лазаревићъ Луко,
Ђе ће Турчинъ посѣћи Бакала,
Скиде Луко пушку крцалинку,

Кояно є облѣвена златомъ
Одъ ялмана до горнѣгъ нишана,
На коіой є тридес'тъ белензука
Све одъ чиста жеженога злата,
Паразлама одъ тридестъ дуката;
На коіой є до дванаестъ слова,
Свако слово у крвь окалѣно,
На юначко тело наменѣно
Она біе сваку амайлію;
Па є Луко онда говоріо:
„Та не бой се, брате Милосаве!
„Тай те Турчинъ лѣ погубит' не ће,
„Нит' ће вићет' буле ни матере.
Крпалинки живу ватру даде,
Пуче шара, пуста остат' не ће,
Те погоди Пејзу Мемедъ-агу,
Погоди га подъ грло бієло,
Закла Пејзу као ягнѣ бело;
Пејза паде са коня у траву,
Ал' долеће Османъ баряктару
Съ голомъ сабльомъ у десници руци,
Да Бакалу одсієче главу,
Па му не да ягрза узяти;
Бакалъ бѣжи око коня свога,
Па се Бакалъ и пѣшице брани;
Ал' бы нѣга Турчинъ погубіо,
У Бакала вѣрна слуга бѣше:
Павлићъ момче изъ града Мостара,
Когано є Бакалъ одраніо
Узъ колѣно к'о роѣеногъ сина
Зарад' Бога и заради душе,
Павлићъ собомъ заклоня Бакала,
Заклоня га собомъ и вранчићемъ.
Младо дете, одвише слободно,
Трже Павлићъ двіе пушке мале,
У Османа обѣ окреную:
„Стан' Турчине! куд' си насрнуо?
„Не ћешъ згубит' мога господара
„Докъ є моє на рамени главе.

Обѣ пукле, Османа згодиле,
Синџирли га зрна ударила,
У Осману срца истргала.
Кадъ падоше двіе поглавице,
Онда Турци натрагъ устегнуше,
У то доба Бакал' Милосаве
Узя коня, па поћера Турке;
Ал' повика Тузла-капетане:
„Яо, Турци, мои єньичари!
„Нема Лука већъ четрдес'тъ друга,
„А насъ има три иляде равно,
„Ето яко што се одъ насъ ради!
„Яла, кардашъ, юришъ на душмана!
Тад' се Турци опетъ повратише,
На коньике србске юришъ чине,
Србльи сташе предъ ньима бѣгати:
Та не бѣже да Турцим' утеку
Веће маме Турке на пѣшаке.
А кадъ Србльи Турке домамише,
На ма пуче стотина пушака,
Мртвы паде стотина Турака,
Погибе имъ Тузла-капетане,
А Србиньи онда юришише,
Турци сложно огань оборише,
Подъ Штитарцемъ убише ћогата,
Подъ ћурћіомъ убише дората;
Ево ћорће пѣшице измаче,
А Штитарца ћогатъ притиснуо;
На Штитарца Турци долећеше,
Лежећива да га посіеку.
Яданъ Марко лежећи се брани:
Бриткомъ сабльомъ и лежећи маше,
Око себе рашћерує Турке.
Доиста бы Марко погинуо,
Ал' опази Глувацъ Мияило,
Ће су Марка забунили Турци:
Трже мача Глувацъ Мияило,
Па крозъ Турке юришъ учиніо,
Докъ до Марка путе просіече,

Седамнаестъ Турак' посiєче;
Съ друге стране Пушибркъ Остоя,
Докъ Остоя путе просiєче,
Десетъ турски глава одсiєче,
Те Штитарца съ конѣлъ опростише.
Кадъ се Марко ногу докопао,
Кано соко крила на планини,
Па пoћера Турке на алаѳ,
Све разбише Турке на алаѳ;
Даше Турци плећа, побѣгоше,
А на Дрину воду нагазише,
Одведоше Исаiю старца.
Одъ Турака много iй утече,
А много iй и онѣе остаде;
Седамнаестъ погибе Србина,
Оста мейданъ Лазаревић' Луке.
Како Турци Дрину пребродише,
Али-паша далеко iй виђе,
Мало ближе предъ њи истрчао:
„Ялa, кардашъ, како й у Србiи?“
Турци нѣму невесело веле:
„Али-пашо, синя кукавицо!
„Никако є у Србi' по Турке!
„Колико смо теби говорили,
„Да не шалѣшъ войске преко Мачве:
„Та ђе ти є Пейзо Мемедъ-ага?
„И ђе ти є Османъ-баряктару?
„И ђе ти є Тузла-капетане?
„Ковє Босна нигда стећи не ће.
„Погуби iй Лазаревић Луко,
„Су своiє четрдес'тъ коньика!
„Iошъ да бѣше Чупићу Стояне,
„Не бы тебе гласникъ Дрине прешо,
„Нит' бы им'о ко гласъ донiєти,
„Да ти каже каконо є было. —
Одъ како є свiєтъ постануо,
Ниє Србинъ Турке дочекао,
Мало Срба, а много Турака,
Разма тада Лазаревићъ Луко

Што дочека Турке кодъ Новога,
И погуби Пейзу Мемед-агу,
О Крстову дану вєсенѣму.
Ова пѣсма свыма Србиньима,
Одъ мен' пѣсма, а одъ Бога здравлѣ!

ХВАЛА ЧУПИЋЕВА.

Често кньиге землю прелазише
Одъ Тополе села поносита,
Одъ онога Петровића ђорђа,
Одъ ђорђіе одъ Србіе главе,
На господу и на воєводе,
На кнезове и на булюбаше:
„Весел'те се ђецо Србадіо!
„Амо Турке єсамь побѣдіо
„На нашему шанцу Делиграду,
„Разбіо самь царску султанію;
„Ал' су Турци брижни и срдити,
„Отишли су земльи по ћенару,
„Невѣрници єсу свагда Турци,
„Чувайте се одъ Босне поносне,
„Отуда ће Турци ударити,
„Чувайте се, да васъ не преваре.
Прву кньигу Шабцу граду посла:
„Попе Луко, моя десно руко!
„Добро чувай Посавине славне,
„Посавине и Тамнаве, Луко,
„Да ми Турци роба не одведу,
„За роба ћу тебе погубити.
Другу пише, те у Ядаръ шалѣ,
У Лозницу Богићевић' Анти:
„Воєводо, Богићевић' Анто!
„Учувай се одъ града Зворника,
„Да тебека Турци не преваре:
„Добро чувай Лознице и Ядра,
„А одъ Ядра не пусти робинѣ;
„За роба ћу тебе погубити.
Трећу пише, у Поцерѣ шалѣ,

Свомъ посинку Поцерцу Милошу:
„Мой посинко, Поцерацъ Милошу!
„Добро чувай Цера и Лѣшнице,
„Да тебека Турци не преваре,
„Изъ Поцеря роба да не воде;
„За роба ћу тебе погубити.
Кньигу пише, те є шалѣ Ђорђе
Ев' Чупићу, змаю изъ Ноћая:
„Ой Чупићу, змаю изъ Ноћая!
„Извуци се, море, иза бара,
„Па се свагда украй Дрине нађи:
„Добро чувай Мачве и Подриня,
„Да тебека Турци не преваре,
„Да изъ Мачве роба не изведу;
„За роба ћу тебе погубити.
Кадъ Чупићу ситна кньига дође,
Учи кньигу Чупићу Стояне,
Другу Стоянъ на колѣну пише,
Те є шалѣ у село Тополу,
А на руке Петровићу Ђорђу:
„Ой ты Ђорђе, одъ Србіе главо!
„Я с' не боимъ цара силенога;
„Пуст' ій на ме, ако су ти тешки,
„Турци на ме ударит' не смію,
„Докъ є у мен' мои капетана,
„И момака лава одбраніе,
„Кой б' на ватру живу ударили:
„Докъ є у мен' прво капетана,
„Капетана побратима Луке,
„Онъ с' не бои єднога везира;
„Па докъ ми є другогъ капетана,
„Капетана Ковић Мияила,
„Онъ с' не бои другога везира;
„Па докъ ми є трећегъ капетана,
„Я одъ Дрине Бѣлићъ Игнятія,
„Онъ с' не бои трећега везира;
„Па докъ ми є Срдана Иліе,
„Кой съ маліємъ боя бити не ће,
„Веће жели да на трумпу уд'ри,

„Онъ с' не бои четвртогъ везира;
„Па докъ ми є гологъ сина Зеке
„Гологъ сина Зеке капетана,
„И нѣговы голаћа юнака,
„Онъ с' не бои петога везира;
„Па докъ ми є слугу одбраніе,
„Одбраніе лава избраніе,
„Кой' на ватру смію ударити:
„Та докъ ми є Сићића Маринка,
„И докъ ми є Шуманца Василя,
„Па докъ ми є Латковић Іована;
„И докъ ми є Нинковић' Іовице,
„Па докъ ми є Кара-Мияила,
„Ето Кара изъ луга Китога,
„И докъ ми є Шиша Мияила,
„И докъ ми є Ђорђа съ Бѣлотића,
„Па докъ ми є Гацульић' Стѣпана,
„Онъ безъ кавге ручати не може;
„И докъ ми є Качкина Стефана;
„И докъ ми є лава одбранога,
„Кога гоимъ у двору моєму.
„Одъ Срієма писара Андріе;
„Па докъ ми є могъ коня дората,
„И докъ ми є саблѣ мацаркинѣ,
„Я б' на цара юнакъ ударіо,
„Лави бы му чадоръ бастисали;
„Бога молимъ, да ударе Турци!
Оде кньига Петровићу Ђорђу,
Учи кньигу Петровићу Ђорђе,
И то Ђорђу врло мило было,
Одъ милине на ноге скочіо,
И 'вако є Ђорђе говоріо:
„Вала, синко, Чупићу Стояне!
„Нисамь знао, што подъ скутомъ држимъ;
„Кадъ безъ мене можешъ воєвати,
„Садъ я, синко, могу почивати;
„Да бы тако, Стоко, и не было,
„Доста мени што говоришъ рабро.

II.

ЛЕТОПИСЪ ХЕРЦЕГОВАЧКІЙ.

1831—1857.

Године 1831, 1832 и 1833 Херцеговци се бише међу собомъ и съ Бошняцима. Єдни бияху за султана а други (и то више њихъ) противъ султана. Готово су сви Турци херцеговачки и босански были непријатељи султану Махмуду. Нѣму држаху страну само чиновници са своимъ људма и раја. Између главнихъ Турака Херцеговаца на нѣговой страни бияху: Али-ага Ризванбеговићъ изъ Стоца, Хасанъ-бегъ Ресулбеговићъ изъ Требиња, Баш-ага Рецепашићъ изъ Невесиња, Смаил-ага Ченгићъ изъ Гацкога. У то време везиръ (главный управитель) босанскій бияше у Травнику и управляше целомъ Босномъ и Херцеговиномъ; остали се управитељи зваху муселими, и по єданъ бияше у свакой нахіи. Стадоше викати Турци по Босни и по Херцеговини да имъ не треба новый редъ, што га султанъ шћаше поставити, па се договорише да ухвате везира Намик-али-пашу у Травнику. Дознавши то херцеговачке баше (главари), што бияху на султановой страни, пишу везиру да бежи путъ Аустріе на Метковићъ *): „На Метковићу ћемо те мы узети међу се и одвести у градъ Столацъ“. Везиръ тако и учини и сачува животъ. Кадъ дође у Опузинъ, пошлѣ кньигу Али-аги Сточевићу да му дође у помоћь. Али-ага пише Хасанъ-бегу Требињанину: „Скупи войску изабрану, нека буде у свакога добро оружѣ и юначка рука, све нека буду юнаци изъ раје.“ Тако скупе до 500 раје, одабранихъ юнака. Ту везиръ остане неко време светујући херцеговачке баше да се држе султана и нѣгова закона, и да се юначки бране одъ „чистака“ (тако су звали своје противнике). И везиръ обећа Али-аги Сточевићу да ће постати везиръ надъ Херцеговиномъ, ако остане на султановой страни. После везиръ замоли баше да га проведу крозъ Херцеговину до Лима **) да може здраво прећи преко Лима. На то се Турци врло ожалосте, єръ мишљяху да ће везиръ остати

*) Аустрійска варошица на граници на Неретви 6 сата одъ Мостара.

**) Вода Лимъ дели Херцеговину одъ новопазарске нахіе.

кодъ њихъ у Стоцу докъ се утврди у земльи редъ. Стадоше га молити да остане дотле међу њима говорећи му да ће га они бранити. На то имъ Намик-али-паша одговори: „Ништа се вы не бойте; само пазите раю и юначки се бите съ противницима султановимъ, а я ћу явити султану за васъ и за вашу службу; него васъ молимъ да ме проведете до Лима съ раіомъ.“ Тако се Османлія бояо босанскихъ Турака, да се безъ рав ние смео макнути изъ града Стоца. Кадъ то чуе Али-ага Сточевићъ, разговори се са своимъ друштвомъ, па покупе сву раю, кога годъ могоше, па узевши везира међу се преведу га преко Дабра у Гацко; а отале преко Пиве и велике планине Дурмитора одведу га до Лима. Отале онъ отиде своимъ путемъ и каже своме господару како є прошао међу Бошняцима и Херцеговцима.

Чимъ онъ оде, Турци Бошняци и Херцеговци одма скоче на султанове люде и стану тражити Али-агу Ризванбеговића, Хасанъ-бега Ресулбеговића, Смаил-агу Ченгића и Башагу Рецепашића, тераюћи ихъ по свой Херцеговини. А та четири вука поведоше за собомъ херцеговачку раю вараюћи є овакимъ речима: „О раіо! за крстъ частный!“ или: „О раіо, златный крсте! Царъ ће вамъ опростити све даціе, осимъ єднога харача, а харачъ не ће быти више одъ 100 пара на годину!“ Рая се даде преварити и потрчи къ њима као овце на со. У томе сараєвски Турци съ осталимъ Бошняцима навале у Херцеговину и ударе на Турке Херцеговце. Почеше се бити око Невесиня, Гацка и Стоца, и тако по свыма нахіяма букне ратъ. Побише се на више места, и нису жалили єдни друге, али Турци удараху на раю као вуци, а рая, слушаюћи како имъ старешине вичу: „за крстъ частный, удри!“ слободила се и ние жалила своє крви, него се била жестоко. Често є бывало на єднога султанова човека по двадесетъ противника, али є опетъ у тимъ боєвима више гинуло Бошняка него султановы людій. Кадъ бы „златный крстъ“ надбіо, терали бы Бошняке до Загоря *) и до Мостара, али не далѣ; а кадъ бы надбили Бошняци, наши бы (херцеговачки) великаши бежали и то Али-ага у свой градъ Столацъ, а

*) Ово є мало место исподъ гора, кое деле фочанску и чайничку нахію одъ югозападне Херцеговине.

Башъ-ага и Смаил-ага у Никшиће, где ихъ не могаху терати босански Турци, не смеюћи безъ калауза улазити у Дуге планине *). Тамо бы остали неко време докъ Бошняци понамештаю по варошима своє муселиме и кадіе, па се врате кући. Четвртый поглаваръ султанове стране, Хасанъ-бегъ Ресулбеговићъ бежао бы у Дубровникъ. У то є време было у Дубровнику некій Нико Драгоманъ, кои є тумачіо и писао турски. Онъ є было великій приятель съ Хасанъ-бегомъ. И тако се ньихъ двоица договоре, те стану писати фермане, коє бы само вештъ човекъ могао познати да нису прави. У тимъ ферманима стаяше како султанъ Махмудъ явля да шалѣ войску изъ Румеліе у Босну и да ће се дати права свакоме ко за нѣга пође на войску; а на другой страни на тимъ ферманима, граћенимъ у Дубровнику, стаяше написано србски ово: „Хришћани мои православни! устайте за крстъ частный, не дайте се бунтовницима! држите се юначки и удрите се съ непріятелѣмъ докъ я не дођемъ съ войскомъ. Никола Павловићъ, царъ рускій.“ Таке є фермане правіо Хасанъ-бегъ съ Николомъ Драгоманомъ. Кадъ фермани буду готови, онда ихъ Хасанъ-бегъ пошлѣ своимъ друговима, Али-аги у Столацъ, Смаилъ-аги и Башъ-аги у Никшиће. Та господа стану сазивати сеоске старешине, па Мусломанима читаше турскій ферманъ како ће султанъ даривати своє синове да се не може речима казати; а старешине хришћанске водише у собе, те ихъ частише кавомъ и чибукомъ, виномъ и ракіомъ, хлебомъ и месомъ, па имъ онда читаше ферманъ цара Николе. На тай начинъ подигну савъ народъ на бунтовнике, те ихъ побію сасвимъ. Кадъ Бошняци Турци дознаду то, скупе се и пођу на Херцеговину и поведу са собомъ Турке Херцеговце. Бунтовника коє Бошняка коє Херцеговаца Турака скупи се до 14.000. Сва та войска дође на Невесинѣ, и ту се побію. Бошняци одрже мейданъ, а султанови се люди разбегну кудъ кои. Али-ага утече у свой Столацъ, и ту се спреми да се брани топовима. А Бошняци похараю Невесинѣ, попале неколико села, разоре цркву, па онда отиду на Столацъ и обколе градъ Али-аги ньихъ 15.000. Узму доньій градъ, али не могоше продрети у гор-

*) Оне деле Колашинъ, Дробняке и Никшиће одъ остале Херцеговине.

ньій, кои Али-ага браняше юначки. Ту погибе Хаци-бегъ, старіи братъ Али-агинъ одъ друге матере; Хаци-бегъ біяше єданъ одъ поглавица бунтовничкихъ, па га Али-ага посече у Стоцу у махали Узиновићима. Іошъ мало времена удараше на Али-агу, а допаде гласъ да є дошао у Босну съ войскомъ султановъ серашћеръ Махмудъ-паша, и разбіо непокорне Турке Сарајліе. Тай гласъ удари као громъ међу бунтовнике. Сва войска босанскихъ и херцеговачкихъ чистака прсне исподъ Стоца своимъ кућама. Главный іой є старешина бьіо Хусеинъ-капетанъ *) изъ Градашца; было є у ньихъ и другихъ главара, као: Филдусъ-капетанъ, изъ Ливна, Туранія, Бабиħъ, Шерифія и други. Тада херцеговачки главари **) пођу съ войскомъ у Сараєво и онде изађу предъ Махмудъ-пашу и договоре се съ ньимъ шта ће радити. Изъ Сараєва пошлю Али-агу Ризванбеговића и Смаил-агу Ченгића съ войскомъ у Цариградъ у помоћь султану противъ Мехмедъ-Аліе Мисирца, кои шћаше сметнути султана съ престола или га натерати да не укине яньичаре. Султанъ Махмудъ пошлѣ на нѣга свою войску и у ньой біяше Али-ага са своимъ Херцеговцима. Обе се войске срету у Иконіи; али се заповедникъ надъ султановомъ войскомъ договори съ Мехмедъ-Аліомъ, па кадъ се побише, онъ се преда а войска му се разбегне. Између Турака Херцеговаца многи прећоше къ Мехмедъ-Аліи и онъ ихъ прими у службу; а Али-аги прискочи срећа те ограби шаторъ и све благо невернога войводе, и съ тимъ пленомъ доће къ султану, кои га лепо дарива, запаши га и постави га за везира Херцеговини. Тако су говорили Али-ага и нѣгови люди, кадъ се вратише къ нама съ войске. Али-паша іошъ говораше да му є султанъ дао да Херцеговина буде одвоєна одъ Босне и ни у чемъ да не стои подъ ньомъ, и све да иде преко нѣга и харачъ и ћумрукъ и десетакъ, да кадіе ***) и спахіе ****) стое подъ ньимъ, єдномъ речю, да онъ буде господаръ надъ свима и

*) Капетани су се звали у Босни наследни управитељи градски и нахійски.

**) Главари султанове стране у Херцеговини.

***) Т. є. судіе.

****) Знатни люди, кои су узимали десетакъ одъ некихъ села, па су за то были дужни нѣи на войску са своимъ людима о своимъ трошку.

одъ свега. И онъ дође изъ Цариграда у Мостаръ 12 Мая 1833 године.

Кадъ дође близу Мостара на єданъ данъ хода, изађу му на сусретъ каймакамъ Хасанъ-бегъ Ресулбеговићъ, митрополитъ херцеговачкій Іосифъ и све старешине и главни люди свештеници и други съ мноштвомъ народа. И тако га пратисмо до Мостара певаюћи. Народъ се крштеный радоваше као да є светый Никола сишао съ неба; а Турци понайвише біяху невесели и у страху, єръ су се преће били съ новимъ везиромъ; а Хришћани, кои су се били за султана и за тога везира, біяху весели надаюћи се да ће ихъ огрејати сунце по ономе што су имъ говорили: „о раіо! за крстъ частный! о раіо! ево вамъ фермана одъ цара Николе; быће вамъ свако добро.“ Они су памтили те речи, па за то у радости своіой пратише везира съ песмама све до Мостара. А кадъ уће везиръ у Мостаръ, пуцаше изъ пушака, па се онда сви разиђу своимъ кућама.

Сутра данъ Али-паша позове къ себи на диванъ владику Іосифа и све старешине хришћанске, кои су были у Мостару. Сви отидемо съ митрополитомъ къ везиру у кућу Челебићеву (где є седео везиръ) и нађемо га у соби а онъ седи. Сви се поређамо, како се коме пристои. Онъ погледа свакога, и кога ніе знао, а онъ запыта зань митрополита Іосифа или нћгова зета Іована Анђелопула. Кадъ му свакога казаше по имену и презимену, онда проговори овако: „Владико и вы, калуђери и попови, кнезови и раіо! Я самь садъ везиръ; царъ господаръ учини ми милость: даде ми Херцеговину и учини ме пашомъ надъ ньомъ, и мени є одвои одъ Босне, да ми не сметаю босански шльивари. *) Царъ ми є дао власть да све иде преко моихъ руку: ко ће се тужити у Травнику, ево му Травникъ; ко ће се тужити у Стамболу, ево му Стамболъ.“ **) Ово рекавши куцну се по нишану,

*) У Босни има много шльива и Бошняци пекући одъ нћ ракію много добіяю на ньой; за то Херцеговци поносећи се своимъ виномъ називаю Бошняке шльиварима.

**) Ко ніе быо задоволянъ мостарскимъ судомъ, онъ се могао тужити у Травникъ, где є седео главный управитель Босни и Херцеговини; а одъ тога се суда іошъ могло тужити у Цариградъ. Али-паша каже да су садъ у нћга сви судови.

кои му є дао султанъ. „Я хоћу, владико, валахъ-билахъ, да у мене свакъ живи мирно и срећно у здравлю цареву и да не буде хајдука; ето за то намъ се ваља прво постарати. Ко украде ягнѣ или јаје па ми прокажу, валахъ-билахъ, самь ћу убити лопова. И ево шта іошъ хоћу: нигде у Херцеговини да не буде ятака, тако кажите по селима. И хоћу свакъ да гледа свой посао, и никоме да се не дира у поштенѣ ни у иманѣ ни у породицу. Бићете са мномъ, ако да Богъ, сербесъ и рахатъ. И, валахъ-билахъ, тако я майци своіой на кіямету не био мужъ! не ћу учинити нити ћу допустити каквога зла у Херцеговини.“

Тако се закле Али-паша да ће раи право судити. Иза тога намъ рече: „Идите сви кући, докъ се одморимъ.“ А Марко Будимчићъ одговори му: „Господару! хвала Богу и честитомъ цару и теби цареву наместнику а нашему господару! Мы рая садъ знамо да ће насъ огрејати сунце. Ты си, господару, раи и отацъ и майка; честитый царъ предаде раю подъ твоє окрилѣ, а какавъ ти будешъ раи, онакій ће теби быти Богъ и честитый царъ.“ Те речи не буду сасвимъ по вольи Али-паши, и онъ одговори: „Аферимъ, Будимчићу, кучкинъ сине! Знамъ да умешъ говорити. Све седишъ у Љубиню кодъ кадіе, па си се извештіо болѣ одъ љубиньскогъ кадіе.“ „Хвала, господару, на лепой беседи!“ — одговори Будимчићъ. „Али те, господару, моли сва рая да намъ се не забрањує градити цркве.“ Тада се градила мостарска црква, па є ваљало купити у новога везира нову бурунтію. „Валахъ, Будимчићу“ — рече Али-паша — „даћу вамъ нову бурунтію и потврдићу прећашню. Али, боланъ! я имамъ три сина; валахъ, треба Мостарци да имъ учине пешкешъ; а я, Боже сачувай, я не ћу ништа одъ васъ.“ — „Богъ да прости, господару!“— „Садъ идите своимъ кућама па кажите свакоме нек' се добро влада.“ Тада свакоме одъ хришћанскихъ главара даде по ћуракъ одъ сукна, кое є вредило до 20 гроша аршинъ. Такође имъ даде допуштенѣ да граде цркву. За то добрый Али-паша узе кое поклона кое новаца до 20.000 гроша.

Тако се поче и огласи нова влада у Херцеговини. Управитель є нѣзинъ све говоріо народу єдно, а мисліо и радіо друго. Одъ тада насташе времена све гора и гора: насилѣ

и неправда, већій харачъ, горый десетакъ, већи данци, и іошъ нови, тегобе и незгоде између ага и кметова, између планинаца и пастира, — све те неволѣ и свака зла навали Али-паша на раю. На скоро онъ заждни крви раине и разашлѣ своѥ посланике крвопіѥ по свой Херцеговини са заповешћу: где годъ чуѥте тужбу на кога му драго влаха, да ѥ учиніо какво му драго зло, убите га; где се цело село не влада сасвимъ добро, шаљите селяке къ мени.“

На тай начинъ поѣе крвопія Ибрахимъ-кавазбаша съ друштвомъ — и колико людій побише по Херцеговини! Кодъ Невесиня има село Рогача, у нѣму седамъ хришћанскихъ кућа; изъ сваке куће узеше по ѥдногъ човека и послаше Али-паши у Мостаръ. Паша ихъ све побіѥ изъ пушака. Кривица имъ ѥ была што су, вели, примали на конакъ хайдуке. Отале преѣе неситый Ибрахимъ-кавазбаша у Загорѣ у Фочанску нахію, и онде погуби 16 людій (неке повеша, а неке поби изъ пушака) безъ свакога испыта и суда. „За то“ — говораше — „што вамъ долазе Ускоци.“ Тако те крвопіѥ проѣу по свымъ нахіяма и побію много Хришћана ни кривихъ ни дужнихъ.

Али-паша држаше кодъ себе свакояке зле људе, кои га наговараху на свако зло. Они самовольно чинише многа зла, бише и убіяше људе, а везиръ имъ никадъ ништа не рече за то. За своѥ ѥ быо добаръ, али за народъ не може быти горый: онъ ѥ за 18 година своѥ владе погубіо до 1000 людій само православнихъ. За све то време видео самъ само четири пута где ѥ заповедіо погубити Турчина. Два пута ѥ дизао войску на Грахово и онде секао Хришћане колико ѥ могао, два пута ѥ ишао на Дробняке: о томъ ѥ было штампано.

Начиніо ѥ новъ градъ у Стоцу, али га ниѥ довршіо како ѥ хтео. Отео ѥ ѥдноме прекрасно место и начиніо на нѣму себи летньій дворъ съ џаміомъ и турскомъ школомъ, онде ѥ начиніо свилару, посадіо дудове и маслине и начиніо ханъ. То се место зове Буна *) одъ реке Буне, коя извире подъ градомъ Благаѥмъ, сатъ хода одъ тога двора. Место ѥ врло лепо: ту се састаѥ Буна съ Неретвомъ; риба ѥ у обема водама добра; и свако южно воће може сазрети на томъ ме-

*) Два сата одъ Мостара.

сту. Ту є Али-паша начиніо прекрасне чункове, и на њихъ провео воду изъ Буне и начиніо одъ олова великогъ змая, кои изъ уста сипаше ту воду у каду одъ камена, у комъ се играху лепе рибе. Ту є радо седео Али-паша; па кадъ слуге нѣгове донесу главе каквихъ Срба, онъ бы заповедіо те бы ихъ набили на шиљке по огради, па бы се сладіо гледаюћи главе хришћанске.

Онъ є миловао жене. Имао є єдну закониту жену, коя му є родила и одгаила синове; ево имъ имена: Навизъ-паша (надимкомъ Зулфо, т. є. кудравый), Ризванъ-бегъ, Хафизъ-паша и наймлађій Рустемъ-бегъ. Друге є жене за свой ћефъ куповао у Цариграду: то су быле ђурђіянке (Грузинке); говорили су да су оне найлепше одъ свію жена, и одъ тада є кодъ насъ ушло у обичай говорити: „лепа као ђурђіянка". Такихъ є петъ купіо у Цариграду. А шесту су те робинѣ довеле са собомъ іошъ неяку, и онъ є одхрани у своіой кући. Кадъ іой буде 12 година, узме є и надене іой име Меслици-ханума (госпоћа коя се не може изєдначити). За годину дана роди му сина и онъ га назове Мехмедъ-Алія, мислећи на мисирскога наместногъ краля. Али му є веће веселѣ и забава была гледати мртве главе на огради. Изъ двора нѣгова у Мостару ниє му се видео беденъ градскій, єръ є было низакъ; онъ га назида тако да га може видети седећи за обѣдомъ, и поврхъ бедема око свега града удари растове шиљке, коє искити главама хришћанскимъ. И тако съ пенџера гледаше по бедему и чињаше радость срцу своме. Кадъ бы хтео запретити коме, говоріо бы: „Не ћешъ се оканити, докъ ти не одсечемъ главу и метнемъ на бедемъ; онда ћешъ се смирити." Одъ таке бы беседе премръо несрећникъ и не бы могао речи проговорити. На томъ є граду было до 150 шиљака, и на свакомъ є свагда стаяла мртва глава. Кадъ бы крвопіе слуге нѣгове донеле чію главу па не бы было места за ню, онда бы Али-паша заповедіо, те бы скинули са шилька єдну или неколико глава, коє су се већъ осушиле: њихъ бы бацили на путъ те бы ихъ деца шорала, а нико ихъ не бы смео сахранити; већъ ако какавъ побожный Хришћанинъ ноћу по мраку. Али-паша є даривао новцима оне, кои су му доносили главе; ако є убієный было на гласу, давао є за нѣгову главу обично 20 дуката и сребрну челенку,

и онога, кои бы му є донео, називао є газіомъ (юнакомъ): „Аферимъ, газіо! за другу ћу те даривати іошъ болѣ.“

Тай се опакій управитель старао да остави наконъ себе у народу и добаръ и рђавъ споменъ, тако да га єдни благосиляю а други проклиню. Разуме се коя є страна требало да га благосиля коя ли проклинѣ. Колико є быо жеданъ крви, опетъ є уобште быо праведанъ и држао є свою речь. Године 1834 добави пиринча за сеянѣ и люде кои га умею радити, па заповеди людма по любушкой нахіи да га сею по своіой равни. Любушки Турци не хтеше послушати, и Али-паша ихъ силомъ натера. Тако є онъ учиніо те се садъ онде сеє пириначъ, и одъ тога є оно место садъ све богатіе, и продає пириначъ свой Херцеговини и Босни; тамошньій є пириначъ спорій него онай што се доноси изъ другихъ земаля. Али-паша є начиніо два млина за пириначъ: єданъ у Любушкомъ а другій у Мостару.

У Мостару є начиніо на туђой земльи дворъ за свой харемъ и другій дворъ за судъ; онде є начиніо и ханъ и џамію, кодъ кое є наместіо дервиште. Кодъ те є џаміе начиніо за себе и за свою породицу гроблѣ. Ту є укопао и професора Теофила Стефановића изъ Задра, кои му доће изъ манастира Савине кодъ Новога и потурчи се само са жене своє, кою доведе са собомъ па и ню потурчи. Али-паша имъ є быо дао кућу и слао имъ єло изъ своє куће. Тай професоръ умре на пречацъ одъ каплѣ 1 Јануара 1849, и Турци га узеше іошъ врућа, окупаше, затискоше му уши, уста и носъ памукомъ, па га закопаше у реченомъ гроблю, и ту ће чекати судньій данъ. Иза нѣга є остала жена іошъ млада и безъ деце. Али-пашиница стане брзо гледати да є уда, да се не бы вратила у Новый. Нађу іой мужа, вратара Али-пашина, по имену Бабана, стара и ружна човека, и удаду є зань. Она роди съ ньимъ єдну кћерь. А кадъ нестане Али-паше, кадъ се постави новый редъ, и доће аустрійскій конзулъ, онда жена Бабанова доће и стане говорити: „Я нисамь Туркиня него православна Хришћанка, Марія, и дете ми є моє вере.“ И отиде владици Іосифу и замоли га да іой крсти кћерь, и онъ є крсти и надене іой име Ана. Кадъ Турци то дознаду, потераю се и съ Маріомъ и съ аустрійскимъ

конзуломъ. Судъ пресуди да дете остане у турской вери; войничкій заповедникъ Шакиръ-паша узме девойчицу и однесе є са собомъ у Румелію, а Марія остане Хришћанка.

Дела су Али-пашина была свакояка, али ихъ я не могу све описати. О делима ће се нѣговымъ дуго говорити и писати у Херцеговини. Могао є радити свашта. Године 1839 петъ Хришћана удари живе на колѣ, и колѣ подигне у висъ; и тако ти люди живеше на колю неколико дана и искаше воде, и ружише турску веру тако да Ибрахимъ-кавазбаша, кои ихъ є ударіо на колѣ, најпосле доће и побіє ихъ изъ пушке, да не бы народъ слушао како Власи руже веру Мухамедову.

Али-паша є Сточевићъ начиніо споменикъ некаквоме Турчину изъ Мостара Шевіи, одъ коега су му Мостарци казивали ево ово чудо. Кадъ су были боєви на Азову, тай Шевія доће да се бріє кодъ єднога берберина у Мостару; кадъ му обрію по главе, а онъ скочи на ноге, истрчи на чаршію и удараюћи рукомъ о руку повиче: „Алахъ, алахъ! како ћаури разбише и исекоше нашу браћу Турке на Азову!“ Вративши се Турци съ войске, приповедаше како су се били на Азову и како бы сви изгинули да ніє у єданъ путъ долетео човекъ на беломъ коню съ голомъ сабльомъ у руци, главе пола обріяне и пола необріяне, и разагнао ћауре: онъ насъ є избавіо изъ руку непріятельскихъ. Тако приповедаше Мостарци Турци вративши се съ Азова. Пыташе ихъ у берберници у кои є данъ и часъ то было; и наће се да се башъ у онай данъ и часъ бріяо Шевія и истрчао на чаршію съ главомъ пола обріяномъ и да се у истый часъ явіо подъ Азовомъ. То приповеде Мостарци Турци Али-паши. Онъ запыта где є закопанъ Шевія. Казаше му: кодъ Шарићеве џаміе на раскршћу. Ту му начини споменикъ, кои є стао до 200 дуката.

У Мостару є Али-паша узео одъ Хришћана многе куће и винограде. Одъ нѣгова двора до гробља, коє се зове Царинско, пружа се цела махала хришћанска. Ту онъ присвои готово све куће и винограде; ту є садъ айстрійскій конзулатъ. Православна є мостарска црква имала вртъ у дужину 122 аршина а у ширину 102 аршина, кои стои готово узъ ню.

Ту є землю оставіо цркви покойный Лука Сѣранъ: за ню даде свой виноградъ Цію Уремовићу па є поклони цркви. Али-паша не могаше гледати ту землю у нашимъ рукама, па намъ є оте безъ икаквога узрока године 1847 и посади на ньой виноградъ. Као да му є было мало цела Херцеговина. По томъ се може мислити какавъ є био Хришћанима.

11 Августа 1849 године пошлѣ у Пиву и у Дробняке крвопію Ибрахима кавазбашу свога да види нема ли онде ускока. Ибрахимъ остане онде до Октобра месеца и не наће у Дробняцима ништа, око чега бы могао огрејати руке. И тако се врати изъ Дробняка у Пиву и заноћи у селу Црной Гори. Преноћивши онде каже кућнымъ старешинама да изъ сваке куће пође съ ньимъ по єданъ човекъ да га прати преко Пиве. Ядни Хришћани пођоше; а кадъ отидоше сатъ хода одъ своихъ кућа, повезаше ихъ, и кавазбаша Ибрахимъ све ихъ поби изъ пушака у полю кодъ села Лисине. Тако погине петнаестъ людій, све яднихъ Хришћана, кои біяху прави предъ вишньимъ Богомъ, — а за што? за то да „Влаха“ буде манѣ. То є было 11 Октобра исте године. Кадъ є Ибрахимъ изашао предъ везира, везиръ му не рече ништа, него га іошъ похвали.

Овде ћу приповедити одъ єднога Мостарчета по имену Симата Груице. Онъ є био хлебаръ и служіо кодъ єдне пекарке, што седи кодъ суходолскога бедема. Біяше турскій постъ, рамазанъ. Єдномъ дозове тога Симата къ себи ћая и првый саветникъ Али-пашинъ, Ахметъ-ефендія, па му рече: „Симате, хоћу да ми узъ овай рамазанъ доносишъ у кућу меса колико ми треба.“ Валяло є одговорити: „Ахметъ-ефендія, не могу то чинити“; али ядно момче рече: „Добро, господару, послужићу те, али се не може свагда наћи меса на месарници.“ Ахметъ: „Е, Симате, кадъ бы свагда было меса у месара, не бы требало теби наручивати; али можешъ самъ куповати яганьце, па ми доносити месо.“ Тако онъ даваше Ахметъ-ефендін меса узъ целый рамазанъ. Нѣговомъ несрећомъ, єдно вече предъ самъ барямъ не буде у нѣга меса за Ахмета. Пође да купи и на Црници нанће на гомилу Туради. Деца му викну: „Ако Богъ да? Влашићу, што си тако дигао главу?“ Онъ имъ одговори: „Своимъ посломъ.“ Они іошъ

већма стану викати и узму га бити. Симатъ најпосле повиче: „Проћите ме се! послао ме є ћаја-бегъ да му купимъ меса, а вы ми не дате, казаћу му све.“ Кадъ деца то чую, препадну се; али се брзо досете и повичу: „Помагајте, помагајте! за турску веру! є ли гдегодъ братъ Турчинъ? Ћауръ срамоти турско поштенѣ. Ево га! ево га! утрча у дворъ Омера Потуре, и єдва га извукосмо!“ На ту вику дотрче Турци, вежу га и предаду муселиму Рустемъ-бегу, кои га баци у кулу. На ядно момче скоче све улеме мостарске да се погуби. Кадъ Хришћани чую за то, отиду Али-паши на Буну те га стану молити за Симата доказујући да су момче потворили. Али-паша обрече да ће га пустити. Улемама се учини срамота да „Власи“ одрже мејданъ; па отиду съ пешкешима къ Ибрахиму кавазбаши молећи га: „Брани турску веру, не дај да насъ Власи сапру; буди на нашой страни.“ Ибрахимъ одговори: „Садъ є Петакъ, сутра, у Суботу, барямъ; спремите се да идете са мномъ паши на Буну — да му честитамо барямъ. Онда ћемо молити пашу за то; ако ли онъ не дадне погубити га, я ћу убити Симата, докъ се вратите съ Буне: не брините се.“ Сутраданъ кавазбаша и улеме отиду къ паши и честитавши му барямъ стану говорити да не треба тако оставити, него да треба погубити „Влаше“. Одмахъ паша заборави што є обећао раи, па рече Ибрахиму: „Ибро, иди уби Влаше, да су ми улеме веселе.“ Кадъ то чую кавазбаша и улеме, полюбе га у руку и врате се у Мостаръ. Одмахъ изведу Симата на брдо предъ кућу жени у ков є служіо. Ибрахимъ-ага рече му: „Седи ту на каменъ.“ Онъ седе и рече Ибрахиму: „Прости ми, ага!“ Мишляше да ће тимъ умилостивити вука, а вукъ на то опали пиштоль. Симатъ погледа на небо и рече у три пута: „Боже мой, прими душу мою!“ Крвопіє растрелиште тело нѣгово изъ пиштоля. Тако даде Богу душу свою. Тай є Симатъ быо последня жртва Али-паше Ризванбеговића Сточевића, кои наскоро изгуби властъ свою. И добро се крвь Симатова доплака Богу и осветила се брзо. То ћемо видети далѣ по реду. Симатъ є погинуо 8 Юлія 1850 године.

Много се говорило по Босни и по Херцеговини о доласку серашћера Омеръ-паше; главари босанскихъ и херцеговачкихъ Турака наговараше єданъ другога да му се опру.

Херцеговачкій везиръ Али-паша пошлѣ свога сина Хафизъ-пашу у Новый Пазаръ на сусретъ серашћеру. Кадъ се поздравише, Омеръ-паша одмахъ запыта за Али-пашу за што му ниѥ дошао. Хафизъ одговори да ѥ старъ па не може. А Омеръ-паша му рече: „Ићи ћемо заѥдно у Сараѥво.“ 23 Юлія 1850 дођу у Сараѥво. Омеръ-паша пошлѣ Хафизъ-пашу изъ Сараѥва у Мостаръ по отца. Хафизъ-паша дође на Буну 6 Августа са заповешћу Омеръ-пашиномъ да везиръ дође у Сараѥво. Везиръ се одмахъ крене на путъ. У Сараѥву га лепо дочекаше: изађоше му на сусретъ, поздравише га изъ пушака, и самъ га серашћеръ лепо прими. Али га одмахъ задеси несрећа. Букне буна у Краини; Омеръ-паша пође онамо са седамъ табора и оставивши Али-пашу у Сараѥву рече му да га онде чека докъ се врати. Али између валіѥ босанскогъ Хафизъ-паше *) и серашћера Омеръ-паше біяше свађа око власти. Хафизъ-паша говораше Омеру: „Султанъ ѥ мени дао народъ, а теби войску.“ А Омеръ-паша одговараше: „Султанъ ѥ дао мени сву власть и све што ѥ у Босни, и тебе самога.“ Съ обе стране біяше оштрихъ речій. Кадъ Омеръ-паша отиде, валія рече Али-паши Сточевићу: „Иди ты натрагъ у Херцеговину; гледай да буду готови у Мостару зимовници за два табора низама, и ради друге цареве послове. Шта бы слушао ту потурицу? Ты си самъ султановъ наместникъ!“ Помути се паметь у Али-паше; одмахъ отиде у Мостаръ по савету Хафизъ-пашину не дочекавши Омеръ-паше изъ Краине. Стигне у Мостаръ 19 Септембра 1850 и одмахъ оштро заповеди да се очисте за войску куће одъ суходолскога бедема до хабинскогъ дућана; осимъ тога наметне на Мостарце 200 товара шенице за низамъ. И тада рече: „Валахъ-билахъ! ако ми ко дође съ молбомъ или тужбомъ ради зимовника или хране, одсећи ћу му главу.“ Уредивши то, отиде на Буну у свой летньій дворъ къ своимъ хуріяма. А Мостарци Турци стану говорити међу собомъ: „Шта учини одъ насъ везиръ нашъ, — оде у Сараѥво па намъ води два табора ћаура, кои ће намъ газити образъ? Болѣ намъ ѥ свыма частно изгинути него живети подъ срамотомъ!“ Тако говораху и у ѥданъ лепъ данъ скупе се на црничкомъ полю у ѥдной опалой џаміи, кою ѥ

*) Другій а не онай напредъ, синъ Али-пашинъ.

обаліо іошъ покойный Иванъ Янковићъ, кадъ є четовао по Херцеговини. Ту се скупе на договоръ Мостарци Турци и стану говорити: „Да протерамо зло колено Сточевиће. Да ихъ истерамо па да не пустимо међу се низама и да молимо серашћера да намъ не шалѣ низама: наша земля ниє за низамъ! А платићемо султану све што треба, — само нек' намъ да другога везира.“ То рекоше па скочише на оружѣ. Ето шта учини Али-паша! Изъ тога се види да су га сузе раине сапреле предъ Богомъ, кои му узе паметь, те се завади и са серашћеромъ и съ Мостарцима Турцима. Буна букне 30 Октобра 1850 године. Коловоће буни біяху Ахметъ-бегъ Аџомеровићъ, Кади-бегъ Аџомеровићъ, Чумурія и Ибрахимъ Алајбеговићъ, а глава бунтовничкой войсци біяше кавазбаша Али-пашинъ Ибрахимъ, кои одустави своєга господара и приста съ бунтовницима. Дигне войску, у коіой біяху сами Мостарци Турци, и съ ньомъ ухвати путъ изъ Мостара у Коньицъ да не даду войсци Омеръ-пашиной у Херцеговину. Ту се око Коньица бише бунтовници съ каймакамомъ Искендеръ-бегомъ, грофомъ Илинскимъ; съ обе стране изгибе доста людій и Искендеръ-бегъ се рани у ногу и остане хромъ. Ту се у Коньицу у то време ожени Искендеръ-бегъ Туркиньомъ, Прохиномъ кћерю. Боєви траяху до 24 Януара 1851. А тай данъ удари низамъ на Херцеговце подъ Борцима; ту біяше жестокъ бой. Мостарци се біяху узмичући до села Куле; ту ихъ низамъ разби; изгибе доста и войника и Мостараца; а последньихъ се зароби 30. Али Ибрахимъ кавазбаша біяше одвоіо нешто войске бунтовничке и отишао съ ньомъ на Фочу, да оданде удари на Сараєво и зашавши съ леђа Омеръ-паши, да му опколи низамъ и побіє до єднога: тако се онъ надаше! Али кадъ чуе да є Искендеръ-бегъ продръо у Херцеговину, а онъ похити натрагъ да ухвати пре нћга Мостаръ и узме мостарске топове. Али и Искендеръ-бегъ похити, и истый данъ стигне у село Подпоримъ *). Тада поглавице бунтовничке у по ноћи опаливши пушке дадоше знакъ да свакъ иде за ньима коме є животъ міо; и пребегоше у Далмацію 28 Януара 1851.

*) Три сата одъ Мостара подъ великимъ брдомъ Поримомъ.

Тай данъ (28 Јануара) дођемо у Подпоримъ да поздравимо Искендеръ-бега. Бијаше съ нама неколико Турака и Хришћана и два свештеника, Памучина и Чокорило. Искендеръ-бегъ намъ се врло обрадује, ер мишљаше да не ће Мостаръ узети безъ крви. Мы му казасмо да су бунтовници побегли у Далмацію, али да се мирни и поштени люди боје да се не похара варошь. Тада Искендеръ-бегъ напише заповесть да се не дира ни у кога, и пошље съ Мостарцима једнога одъ своихъ людій у варошь да скупи народъ и прогласи даровану „слободу“; а кодъ себе задржи оба свештеника, да га прате кадъ поведе войску у Мостаръ. Дође у Мостаръ 29 Јануара у вече, и пре свега прегледа градъ и топове; прегледа и дворъ Али-пашинъ, па онда отиде у кућу коя је била спремљена за њега, и одпусти свештенике Памучину и Чокорила. Одмахъ је заповедіо да се поскидаю мртве главе съ бедена и шильци да се поваде. За кавазбашомъ Ибрахимомъ пошље потеру, али Ибрахимъ са синомъ своимъ Мухамедомъ и съ некимъ друговима утече у Аустрію и дође у Задаръ. Онде је живео неко време и у Задру му умре синъ Мухамедъ. Тада зажели отићи у Мисиръ; аустрійске га власти оправе онамо, и паша га мисирскій лепо прими. Али како Омеръ-паша чуе да је Ибрахимъ кавазбаша у Мисиру, одмахъ пише мисирскомъ паши да му га пошље у Сарајево. Ибрахимъ дође у Сарајево, и Омеръ-паша га лепо прими обећавши му да ће га повести у Стамболъ и израдити му да постане бимбаша (маіоръ) у войсци башибозучкой. Серашћеръ 17 Априла 1852 пође изъ Сарајева у Цариградъ и поведе съ другимъ роблѣмъ и нашега Ибрахима. У Цариграду га преда суду. Одъ данъ до данъ чекаше Ибрахимъ шта ће быти съ њимъ и како ће му се навршити што му је обрекао Омеръ-паша. Видећи напосле да га је наданѣ преварило, како кажу, обеси се као Юда и тако учини край своме животу. Ево шта је іошъ знаменито: кадъ је жена кавазбашина дознала да іой је мужъ побегао у „ћаурску“ землю, и да је низамъ ушао у Мостаръ, она се накити што је лепше могла и скочи у Неретву; тако погибе, верна своме кавазбаши и своме пророку!

Хафизъ-паша дође у Мостаръ 30 Јануара 1851 да поздрави Искендеръ-бега. Искендеръ-бегъ му заповеди да пише отцу своме Али-паши да што пре дође у Мостаръ ради земаль-

скихъ послова. Хафизъ-паша учини. Кадъ старый вукъ прочита писмо свога сина, уѣде га гуя; превари се и дође у Мостаръ 3 Фебруара. Два табора низама и мноштво народа изађоше му на сусретъ; поздравише га изъ топова, тако да се ниѣ могао домислити шта га чека. Конакъ му спреме у Силиктаровой кући. Ту проведе два дана. Другу ноћь Искендеръ-бегъ обколи варошь съ войскомъ, да нико не може изаћи изъ Мостара, и пошлѣ, те ухвате и одведу у другу кућу подъ стражу самога везира Али-пашу и сина му Хафизъ-пашу. То ѣ было 5 Фебруара. Искендеръ-бегъ одмахъ пише Омеръ-паши у Сараѣво да ѣ ухватіо и лава и лавића па ихъ држи у своимъ рукама. На тай веселый гласъ Омеръ-паша одмахъ пође изъ Сараѣва и 9 Фебруара стигне у Мостаръ. Цела войска и савъ народъ изађе му на сусретъ, и ићаше пуна два сата крозъ народъ. У славу му опалише 42 топа. Чимъ дође у Мостаръ добрый нашъ Омеръ-паша заповеди да му варошь донесе 300 кеса (7500 руб. ср.) добродошлице, осимъ дарова, коѣ су му трговци морали дати. Изъ Мостара Омеръ-паша 21 Фебруара пође на Дувно да мири Кранну, и поведе Али-пашу Ризванбеговића, сина му Хафизъ-пашу и неколико Турака Мостараца. Али-пашу, стара, хрома, одведу пешице съ штапомъ у руци до моста на Неретви, одъ кога ѣ добіо име Мостаръ. За мостомъ га за срамоту посаде на мршаву шугаву мазгу; тако Омеръ-паша поведе за собомъ нашега Али-пашу, кои ѣ толико година самовольно владао Херцеговиномъ и у ньой толика зла починіо; али опетъ садъ народъ жали за ньимъ, така ѣ садъ влада. Али-паша ниѣ могао поднети срамоте, него стане викати на Омеръ-пашу псуюћи га предъ свима што ѣ могао горе. „Шта ме мучишъ?“ — говораше му; — „влаше и влашкій сине! Какво ты имашъ право да овако са мномъ радишъ? Да самъ и скривіо султану, не смешъ ты мене водити као роба, да си три пута серашћеръ. Пошльи ме, влаше, моме падиши, нека ми суди; не мучи ме, стара.“ Кадъ Омеръ-паша чуѣ то, поплаши се да му у Стамболу не досади, ѣръ ѣ Али-паша имао онде доста приятеля међу великашима турскимъ, коима ѣ давао да ѣду херцеговачке новце. Омеръ паша мисли свакояко, и найпосле смисли да бы болѣ было да Али-паше нестане са света. И ево што ѣ измисліо: на ѣданпутъ у два сата ноћи

пуче у околу пушка и дотрчаше Омеръ-паши те му явише да се пушка окинула и ударила Али-пашу у главу. Тако Али-паша Ризванбеговићъ даде душу своме пророку 20 Марта 1851 године. Гробъ му є у Баньой Луци у Босни.

Али-паша Ризванбеговићъ Сточевићъ бияше велика раста съ редкомъ косомъ, обріяномъ до коже, дебео и тежакъ: мало є было у Херцеговини коня, кои бы га могли носити; гласъ му є био крупанъ; ни съ кимъ га ніе мрзило говорити и свакога є запыткивао и за найманѣ ситнице. Кадъ бы се ко потужіо да є болестанъ, одмахъ бы му казивао шта ће радити и давао му лекъ: свагда є имао сваконякихъ лекова и давао ихъ бадава; кадъ бы годъ видео свога болесника, свагда бы га пытао како му є и врло се радовао кадъ бы лекъ нѣговъ помогао. Нѣга самога заболи нога и отвори му се на бедри рана, коя се кодъ насъ зове живина. Звао є учене лекаре изъ Аустріе и изъ Цариграда; чимъ бы чуо где за добра лекара, одмахъ є гледао да га дозове къ себи; али му ни єданъ не поможе. Єдномъ чуе за єднога селяка, кои є лечіо онаке ране некаквимъ травама. Пошлѣ по тога човека, кои му доће у подераной чаћавой белачи и у опанцима. Кадъ лекари виде тога сиромаха, стара и глуха, веома се зачуде и учини имъ се гадно гледати га. Чимъ га изведу предъ Али-пашу, онъ га запыта: „Како си Радмиловићу? можешъ ли ме, боланъ, излечити?“ Стеванъ одговори: „Дай да видимъ, па ћу ти онда казати.“ Кадъ види ногу, а онъ рече: „Излечићу те одъ ране, али ћешъ остати мало хромъ, єръ є рана застарела: дошла є до кости и наєла є.“ Паша одговори: „Будало, Стеване; само ме излечи одъ ране; не ћешъ ты быти кривъ што ћу нахрамивати.“ Стеванъ узме и привіе своє траве и на скоро очисти и сасвимъ му залечи рану. Онъ остане хромъ, и одъ тога га прозову Топалъ-паша; ніе могао ићи безъ штапа. Стевану є Радмиловићу платіо добро.

Вратићу се мало натрагъ. 25 Новембра 1850 године доће изъ Цариграда моремъ преко Дубровника и Требиня Хайрудинъ-паша и отиде Али-паши на Буну, да умири побунѣне Турке Херцеговце. Поглавице бунтовничке одмахъ доћу къ нѣму да му се поклоне. Хайрудинъ-паша запыта ихъ за што су устали на султана? Они одговоре: „Не, нисмо устали на

султана, него на зулумъ Али-пашинъ.“ Они га стану молити да ихъ брани. Хайруднинъ рече: „Добро; него ме пустите да проћемъ крозъ Мостаръ у Босну къ серашћеру.“ Одговоре му: „Сметни Али-пашу, па хайде у Мостаръ; иначе, господару, не можешъ проћи крозъ нашу варошь.“ Хайруднинъ-паша каже имъ: „Али-паша валя да вамъ остане заповедникъ као и до садъ.“ Мостарци видећи да се паша врло расрдіо и боећи га се одговоре: „Честитый девлете! пошльи съ нама єднога одъ своихъ людій у Мостаръ да пыта народъ; ако савъ народъ *) пристане, мы смо готови пустити те.“ Тако и учине; али му не дадоше проћи преко Мостара и онъ оде на Любушко 5 Декембра 1850 године, са старіимъ синомъ Али-пашинимъ, Навизъ-пашомъ. Кажу да є Али-паша дао Хайруднинъ-паши 3000 кеса, да га остави на миру; є ли истина, ниє ли, не знамъ. У Любушкомъ га лепо дочека капетанъ Али-бегъ Любушакъ и одпрати га преко Дувна до босанскогъ пашалука. Онде Хайруднинъ-паша одпусти Навизъ-пашу да се врати отцу; али на путу чує Навизъ-паша да су Мостарци изашли до Дувна па га чекаю. Уплаши се и побегне преко границе у Имотскій край: онде се намести у кући кодъ єднога Латинина, разболи се и умре, одъ страха ли, или одъ болести, не знамъ: по свой прилици одъ єднога и одъ другога. Оданде га люди пренесу у Габелу; Али-паша имъ пише да га укопаю у Чаплину, тако и учине 20 Декембра 1850 године. Кадъ Хайруднинъ-паша чуе за нћгову смрть, а онъ пише Али-паши како му є жао и замоли га да му пошлѣ млађега сина свога Рустемъ-бега и унука свога а сина Навизъ-пашина обричући да ће Рустему дати службу а унука да ће послати у царску школу. Али-паша пошлѣ обоицу у Травникъ месеца Јануара 1851. Али ихъ Омеръ-паша метне међу роблѣ. Онъ скупи у Травникъ све главаре босанске, зулумћаре народне, осуђене у сургунъ, и съ ньима пошлѣ у Цариградъ къ султану и три Ризванбеговића, Хафизъ-пашу, брата му Рустемъ-бега и малога синовца ньихова (Юлія месеца 1851 године).

23 Марта 1851 године Хайруднинъ-паша пошлѣ изъ Стоца у Травникъ хареме Ризванбеговића. Быле су четири жене и три невесте Али-пашине, осимъ деце и слушкиня: све се кре-

*) Т. є. само мусломанскій народъ.

не на 70 коня. У Травнику умре стара Хаџи-Ханума, законита жена Али-пашина и умре двоє деце, што су му родиле робинѣ; умре и Мехмедъ Али-ага, петый синъ Али-пашинъ, и єданъ унукъ нѣговъ. Хареми быше послани 8 Мая 1852 год. у Брусу господарима. Тако се очисти Херцеговина одъ породице Али-пашине. *)

17 Априла 1852 године врати се Омеръ-паша изъ Сараєва у Цариградъ, а 8 Мая отиде за ньимъ и харемъ нѣговъ.

Првый везиръ херцеговачкій после Али-паше Ризванбеговића біяше Хайрудинъ-паша. Онъ дође изъ Цариграда и донесе ферманъ, кои прочита предъ народомъ. У нѣму стаяше да є онъ поставлѣнъ за везира надъ Босномъ и Херцеговиномъ, и да ће те две землѣ одъ яко быти саставлѣне као што є было пре. Иза тога постави у Херцеговини за свога каймакама Али-пашу, низамскога ђенерала, піяницу, коєга за то прозову Сарошъ-паша **). Онъ є толико піо да се ниє ни стидео тога надимка. Кадъ є народъ чуо име новога заповедника, многи помислише у себи: „Нуто, у злый часъ опетъ дође међу насъ Али-паша, ако ниє Сточевићъ, а оно є Сарошъ: то є, богме, іошъ горе.“ То є было 19 Фебруара 1851, а 23 Априла отиде Хайрудинъ паша изъ Мостара у Босну, а после у Цариградъ. Тай є паша быо замишлѣнъ и више се шетао него радіо. Често є одлазіо владици Іосифу, и радо се съ ньимъ разговарао и шаліо; више му є пута морао владика обући црквене хальине да види како му стоє. Владика му єдномъ каже како є Али-паша отео цркви вртъ. Хайрудинъ паша дознавши за то, дозове неколико Хришћана и каже имъ предъ митрополитомъ: „Я вамъ заповедамъ да узмете ту землю и да є радите за цркву, коіой припада.“ Я самъ ту быо и чуо своимъ ушима. Црквени кметови узму землю по заповести везировой, и найме посленике, коима даду 100 гроша. То є было 9 Марта. Чимъ отиде Хайрудинъ-паша, а каймакамъ Али-паша опетъ узме ту землю 12 Мая 1851 године и преда є людима кои управляю добрима Сточевића. Тако є и данасъ у ньиховымъ рукама.

---

*) Само є остао синовацъ нѣговъ Ханзи-бегъ Ризванбеговићъ, кои є садъ мудиръ у Стоцу.

**) Т. є. піяница.

8 Јунія 1851 дође у Мостаръ Исмаилъ-паша, родомъ Арнаутинъ, за губернатора и мушира (главногъ заповедника). Онъ договараюћи се съ владикомъ узме одъ рак силу новаца. Тай Исмаилъ-паша погуби Бошка Любенка изъ села Влаховића, и остави тело нѣгово у мостарскомъ граду метнувши му кодъ ногу одсечену главу, и тако лежаше неукопанъ одъ ютра до мрака 12 Новембра 1852 године. Тай є Бошко быо сасвимъ правъ; имао є суседа Турчина, тежака, зла човека, кои мало по мало узимаше землю Бошкову. Бошко стане єданпутъ ограћивати плотомъ нешто своє землѣ; Турчинъ скочи на нѣга као бесанъ вукъ вичући: „Шта то радишъ? то є моя земля.“ Бошко му стане говорити и молити га, али све залуду; Турчинъ га шчепа за грло и стане га давити: быо є младъ и якъ, а Бошко старъ и слабъ; тако бы га и удавіо, него се Бошко сети да є имао ножъ; извуче га изъ недара и распори Турчина: Турчинъ падне мртавъ. Бошко помисли: ето є у Мостару поставлѣнъ новъ редъ и судъ; Турчинъ ме хтеде удавити, а я га уби бранећи свой животъ; идемъ у Мостаръ па ћу казати како є было. Отиде и каже паши и ето какавъ судъ нађе у нѣга.

3 Декембра 1852 године дође у Мостаръ реизъ (войничкій заповедникъ) по имену опетъ Исмаилъ-паша, и одмахъ дозове къ себи владику Іосифа. Осече се нань овимъ речима: „Каква си ты глава народна, кадъ се у тебе рая буни на султана?“ Владика му одговори да то рая ниє ни у сну снила. „Како ниє, кадъ пишу да су се побунили и Пивляни и Дробняци и Баняни и Никшићи!“ Владика му каже: „До садъ то ниє тамо было, а шта є садъ, не знамъ; а свакояко, ако бы онде и было што, то су само тужбе на насилѣ тамошньихъ Турака, а никако ниє буна на султана.“ Реизъ рече: „Доста, деспотъ-ефендія! напиши кньиге и пошльи по своимъ людима нек' се рая проће тога; ако ли не ће, нека се спреме да ме дочекаю; не ћу да сумняю шта ихъ чека.“ Владика одмахъ напише кньиге свакомъ племену и пошлѣ у Пиву и Дробняке попа Петра Чокорила, а у Баняне и Грахово свога слугу Косту. На поласку обоица се яве реизу да га моле шта ће имъ заповедити да говоре народу. Тада се Исмаилъ-паша закуне овако: „Валахъ-билахъ! у животъ, иманѣ и образъ никоме да се не дира; али ако є ко узео пушку у руке, тога ћу я

тражити.“ И владика Іосифъ потврди: „Паша не ће преварити кадъ се заклео да не ће дирати у праве люде; кажите тамо народу да се не боѣ ништа.“ Съ такимъ гласомъ отиду посланици 9 Декембра 1852 године попъ Петаръ Чокорило *) у Пиву и Дробняке, Коста у Баняне и Грахово. Онде прочитаю писмо владичино и кажу шта ѣ паша казао. Народъ се томе веома обрадуѣ и стане говорити: „Мы смо верна рая; дали смо султану све што треба — харачъ, порезу и све данке; али се жалимо на зулуме коѣ чине десечари затирући насъ свакоякимъ новимъ данцима; садъ измислише да узимаю десетакъ на женске разбоѣ, и гуле насъ тако да се не може све казати. Мы ћемо ићи царскимъ наместницима, они ће намъ учинити што ѣ право.“ Али се войска прикупляше на тай крај. Реизъ Исмаилъ-паша іошъ 10 Декембра 1852 године пође изъ Мостара да затече народъ изъ ненада. 15-га дође у Пиву. Шта се иза тога радило, не може се описати. У Пиви ѣданъ балія (Турчинъ тежакъ) изъ Гацкога убіѣ сиромаха Марка Богдановића; тай човекъ ниѣ никадъ носіо оружја; храніо ѣ себе и свою децу одъ милостинѣ. Я самъ видео кадъ су донели главу нѣгову реизу, кои не само ничимъ не укори убицу, него іошъ рече да не треба дати рая да се осили и да ѣ низаму посао држати у покорности народъ. То рече и остави главу натакнуту на колацъ. Прође Пиву чинећи свакояка зла, и дође у Дробняке 19 Декембра. Рая га дочека лепо, даде войсци што треба и на ново обрече да ће давати све законите данке. Урадивши Дробняцима іошъ горе него Пивлянима, отиде у никшићску жупу. Онде дође до пушака 27 и 28 Декембра. Турци запалише у жупи манастиръ светога Луке апостола. Люди побегоше у Црну Гору, као што се зна изъ новина.

Реизъ Исмаилъ-паша заповеди Пивлянима и Дробняцима да му пошлю у Никшиће своѣ старешине, коѣ рече по имену. Друге поведе са собомъ. Кадъ му дођу несрећници, онъ ихъ метне подъ стражу и заповеди да ихъ удараю на свакояке муке. Мучивши ихъ неколико времена, на ѣданъ путъ ихъ пошлю у Мостаръ. Шта су подносили путемъ не може

*) Кои се после покалуђеріо и узео име Прокопіѣ. Онъ ѣ написао ову кронику.

се помислити. Онде у Никшићима двоицу расекоше на поле. Ево имена онихъ людій, кои изгибоше по заповести реизовой:

Изъ Пиве: 1. Іока Апрцовићъ; 2. Арсеніе Тадићъ; 3. Димитріе Врачаръ; 4. Симо Ђикановићъ; 5. Голубъ Вукановићъ; 6. Стѣпанъ Чаласанъ; 7. Васко Радонићъ; 8. Гаврило Крунићъ; 9. Милосавъ Блечићъ; 10. Комненъ Благоевићъ. Томъ су Благою никшићски Турци найпре одсекли едну руку, па онда другу, па онда едну ногу па онда другу, и тако га мучили докъ ние Богу душу дао.

А ево Дробняка, кои погибоше на мукама, дошавши Турцима на веру: 1. Пильо Шћепановићъ; 2. Драшко Шћепановићъ; 3. Юсо Жижићъ; 4. Вукашинъ Гордіевићъ *); 5. Секулъ Жижићъ; 6. Радачъ Велићъ; 7. Лука Дѣдовићъ; 8. Яковъ Жугићъ; 9. Драшко Ковіянићъ; 10. Перко Мехмедовићъ; 11. Миловань Мехмедовићъ; 12. Милутинъ Делићъ; 13. Марко Жугићъ.

У томе два табора низама и нешто баши-бозука дигну се изъ Плѣвля (Таслице) да се саставе съ реизомъ. На води Тари дочекаю ихъ Шаранчани и стану се юначки съ ньима бити. Та войска не бы ласно продрла у Дробняке, да Дробняци нису пустили међу се реиза, кои садъ стаяше Шаранчанима иза леђа. Шаранчани се разбегну по шумама изгубивши 12 людій; ту погибе и една стара жена, мати попа Вида.

У то време Дервишъ-паша продре у Баняне и ухвативши неколико старешина банянскихъ и попа имъ Крста Копривицу, пошлѣ ихъ у Мостаръ съ мучительима. Мучише ихъ горе него стоку. Попа Крста зауздаше конопцемъ и яхаше на нѣму држећи му се за браду. На последакъ доведоше ихъ у Мостаръ и бацише у кулу, где сви на скоро помру. Првый умре попъ Крсто Копривица 29 Януара 1853 године; за ньимъ умре Стѣпанъ Сарићъ 3 Фебруара; Лимунъ Бачевъ 13 Фебруара; Стѣпанъ Милановићъ 16 Фебруара исте године. Колико е умирало Хришћана у кули, све ихъ е црква мостарска копала о своимъ трошку; и свештеници нѣзини служише имъ свыма четрдесницу. Црква мостарска надгледа сужнѣ, невольне, сироте и сву браћу убогу, али е и сама убога.

*) Валяда Ђорђевићъ; у рускомъ преводу стои „Гордіевичъ“.

Управитель херцеговачкій Исмаилъ-паша бы сметнутъ, и отиде у Цариградъ 13 Юнія 1853 године. Жена нѣгова бѣше ватрена Мухамеданка. Наимала є себи у службу Хришћанке, па ихъ є или турчила или оправляла на онай светъ. Тако изгубисмо не єдну несрећну девойку.

За тога Исмаилъ-паше узеше Турци одъ херцеговачке раѥ оружѣ безъ и какве кривице. По турскомъ нуфузу (народномъ препису) има у Херцеговини 15.000 хришћанскихъ кућа. Изъ сваке куће узеше оружја у средню руку за 500 гроша најманѣ: све то благо пропаде раи. То є учинѣно и у Босни: у обе землѣ стадоше купити оружѣ у єданъ данъ, и то 19 Марта 1852 године. И мени узеше дугу пушку и пиштолѣ, коихъ не быхъ дао за 500 гроша.

После Исмаилъ-паше послаше намъ за губернатора и главнога заповедника Мустафа-пашу Бушатлію, родомъ изъ Скадра, и онъ доће къ нама 22 Мая 1853 године. Онъ се чињаше праведанъ човекъ; кадъ бы нашао кога му драго крива, добро бы га избіо, али опетъ Хришћанина вѣћма него Турчина. За нѣгове владе тако се умножише чете хајдучке, понајвише изъ Црне Горе, да се самъ Мустафа-паша поплаши да га како ноћу не ухвате и не убію у Мостару. Заповеди хоџа-баши *) Ивану Анђелопулу, да се Мостарци побољѣ чуваю и порано се затвораю у своимъ кућама. „Вы не знате“ — говораше — „какви су Црногорци! Шта бысте радили да ихъ у єданпутъ доће петъ стотина на Мостаръ? Они бы и узели Мостаръ.“ Одъ страха пише у Цариградъ молећи да пошлю войске у Мостаръ да се чува одъ Црногораца. Доиста 21 Мая 1854 године доће у Херцеговину Дервишъ-паша съ два табора низама. Дознавши то Црногорци склоне се у свою землю. Дервишъ-паша врло се расрди што су га послали на празно, и стане писати у Цариградъ да Мустафа-паша ниє за Херцеговину. 10 Юнія Дервишъ-паша отиде у Босну, а по томъ на скоро Мустафа-паша бы кренутъ изъ Мостара и премештенъ у Иконію за губернатора. 31 Юлія онъ отиде, и одъ тада доће Херцеговина подъ валію (главногъ губернатора) босанскогъ.

*) Хришћанинъ чланъ меџиса, као глава међу варошанима Хришћанима.

24 Юлія дође намъ за мутасарифа *) херцеговачкогъ Етемъ-паша, родомъ изъ Анадолиѥ. Бьо ѥ лица необична: боѥ као у маслинке. За жене ѥ и за новце маріо ѥднако. Кадъ се судило предъ њимъ, она ѥ страна бывала права, коя му ѥ давала више новаца. Узео ѥ сто дуката за парницу Ѥфимиѥ, кћери Ристе Тошића, кою хтеше обратити у римску веру па ѥ православни одбранише. Онъ оде одъ насъ у Цариградъ 25 Юнія 1856 године; а на нѣгово место дође 9 Юлія новый мутасарифъ Исакъ-паша, родомъ изъ Антепа. Ниѥ се опазило да ѥ узимао новце одъ парничара. За нѣгова ѥ времена *харачъ* ран укинутъ и заменѣнъ *аскеромъ* или *войницомъ* (данакъ, коимъ се хришћани одкуплюю одъ войничке службе): ко ѥ пре плаћао 15 гроша харача, на тога дође по 50, 100, а на неке и 150 гроша войнице. Ту ѥ нову уредбу поставіо и прогласіо у Мостару Исакъ-паша 6 Августа 1857.

Ево колико су у коіой нахіи у Херцеговини одпре плаћали Хришћани *харача* колико ли садъ плаћаю *войнице* по уредби, коіомъ ѥ укинутъ харачъ и коя ѥ кодъ насъ проглашена 6 Августа 1857 године:

Име нахіи	пређашньій харачъ	нова войница
Мостаръ	199.180 гроша	236.900 гроша
Любушко	148.481 —	176.570 —
Дувно	43.931 —	52.320 —
Коньицъ	8.841 —	10.500 —
Невесинѣ	66.374 —	79.070 —
Столацъ	96.691 —	114.950 —
Почитель	21.441 —	25.570 —
Требинѣ съ Любинѣмъ	101.769 —	120.980 —
Никшићи	21.990 —	26.160 —
Гацко съ Пивомъ	86.676 —	102.850 —
Фоча	66.646 —	79.370 —
Чайниче	20.759 —	24.670 —
Плѣвлѣ съ Дробняцима	85.050 —	101.060 —
Пріѥполѣ	76.359 —	90.960 —
Колашинъ	21.500 —	25.570 —

*) Пуномоћникъ валінъ, областный начелникъ.

Иза тога на скоро добисмо гласъ да є Исакъ-паша одазванъ, и на нѣгово место да є одређенъ за херцеговачкогъ губернатора Васифъ-паша изъ Ниша.

Овай є летописъ српски писао єромонахъ Прокопіє Чокорило, ефимеръ мостарске цркве, па є прво на светъ изашао преведенъ на руски у „*Руской Бесѣди*“ 1858, II, па є одатле преведенъ овде на српски.

III

СМРТЬ СМАИЛ-АГЕ ЧЕНГИЋА.

(Песма Ивана Мажуранића)

III

СМРТЬ СМАЙ-АГЕ ЧЕНГИЗА.

(Песня Наша Мажуранића)

АГОВАНЂ.

Слуге зове Смаил-ага,
Усредъ Стоца куле своѳ,
А у земльи херцеговой:
„Айте амо, слуге моѳ,
„Брђане ми изведите,
„Што-но самь ихъ заробіо роблѣмъ
„На Морачи води хладной.
„Іошъ Дурака старца къ томе,
„Што ме рђа свѣтоваше,
„Да ихъ пустимъ дому своме.
„Єръ су, рече, влашадь люта;
„Они ће ми одмаздити
„Моіомъ главомъ влашке главе:
„К'о да стрепи мркій вуче
„Съ планинскога гладна миша."
Хитре слуге послушаше,
Изведоше тамничаре.
На ногу имъ тешке негве,
А на руку лисичине.
Кадъ ихъ виђе силанъ ага,
Онъ намакну гойне воле
И целате люте рисе,
Те ихъ турскимъ даривао даромъ:
Свакомъ момку оштаръ колацъ дав,
Коме колацъ, коме ли конопацъ,
Коме бритку палу наменюѳ.
„Айте, крсти, дівлите даре,
„Што-но самь ви Турчинъ приправіо
„Вамъ и вашимъ Брдомъ каменівмъ;
„Вы бо како, сва ће Брда тако."
Турчинъ рече, ал' мрівти

За Христову вѣру свету
Тешко ниѳ, ко се за ню биѳ.
Крцну колацъ неколико пута,
Звизну пала неколико пута,
Задркташе та вѣшала танка,
Ал' не писну Црногорчадь млада,
Нити писну, нити зуби шкрину,
Крозъ поляну мрка крвца текну,
Нити писну, нити зуби шкрину.
Поляна се напуни тѣлеса,
Нити писну, нити зуби шкрину.
Вечъ тко зовну Бога великога,
Тко лѣпо име Исусово,
Те се ласно растадоше съ сунцемъ
Заточници мрѣт' навикнути.
Рекомъ крвца полѣмъ тече;
Турадь бульи скрстивъ руке.
Тко є млађій радо гледа
На липову крсту муке;
А тко стари' муке исте
Самъ на себи съ влашке руке
Вечъ унапредъ одъ стра' Ђути *).
Лютитъ ага мрко гледа
Гдѣ се силомъ дивит' мора
Силанъ арсланъ горскомъ мишу.
Тко си юнакъ осветит' се не мош
На юнаку дотле докъ не преда.
Смакну Туре толико юнака,
Посмица ихъ, срца не искали,
Што безъ страха сви су предъ њимъ пали.
Бой с' онога, ко є вик'о
Безъ голема мрѣт' яда.
Видећ' ага крепость таку
Зазебе га на дну срца
К'о леденимъ ратомъ леденъ
Шилякъ душу да му дирну.
Одъ туге ли за юнаци,

*) Осећа

Што ихъ силанъ заманъ страти?
Турчинъ туге за крстове нейма.
Одъ страха ли, вруъ се глави бои?
Силанъ ага то самъ себи таи.
Заръ не видишъ како ради
Храбаръ юнакъ успређ' зиму,
Што му съ оне пикнѣ мале
По свемъ телу мразне валя вале?
Гледай главу, путъ небеса
Гдѣ с' охоло храбра диже;
Гледай чело ясно и око
Како бистро подъ ньимъ сева;
Гледай крепкій стасъ, гдѣ свою
Знаюћ' снагу равно стои;
Пакъ ми кажи, има л' коя
Туде страха и найманя сѣна?
А пакъ слушай, како юнакъ збори,
И страшльивце како оштро кори:
„Вай, Дураче, старче старый,
„Куда 'шъ сада, камо ли ћешъ?
„Садъ гдѣ смакохъ горске мише?
„Ил' у гору? Брђани су тамо;
„Ил' у равно? На равно ће сићи;
„Ил' ћешъ живѣт' да изгубишъ главу?
„Найболѣ ѣ бѣжат' подъ облаке.
„Мишадь гризе, али по тли *) гмиже;
„Самъ суръ ор'о подъ небо се диже.
„Пеньите га на вѣшала танка,
„Нека знаде, што му страхъ валяде.
„А Турчина ако іошъ имаде
„Гдѣгодъ кога, те се Влаха бои,
„Попеђу га небу подъ облаке;
„Ту нек' плѣнъ враномъ врану стои."
Мукомъ муче робске слуге,
Мукомъ муче, пленъ свой грабе.
„Аманъ, аманъ!" старацъ пишти,
И Новица синъ му заманъ
„Аманъ, аманъ!" сузанъ вришти.

*) Земля.

Стои ага горско звере,
Гвозденъ ступацъ, каменъ тврдый.
Докле дахну, рукомъ махну,
Старацъ Дуракъ скоро издахну.
„Медетъ, медетъ!“ целатъ лютый
Већъ му и грло дотле спути.
Дуракъ хукну, све замукну.

НОЋНИКЪ.

Сунце заће, а мѣсецъ изаће.
Тко се вере узъ кланце низъ кланце
Те се краде къ оной Гори Црной?
Обноћъ гредe, а обданъ почива
Юнакъ негда, садъ не юнакъ више,
Но трсть, коіой свакій хладъ кидише.
Шушне л' гдѣгодъ покрай пута гуя,
Ил' руєва исподъ грма зече,
Тад' онъ, негда люћій гуе люте,
Мал' не зеца плашльивіи клеца.
Мисли яданъ да є горскій вуче,
Ил' іошъ горій брћанскій хайдуче,
Те се бои гдѣ ће погинути,
А не стиже што му срце мути.
Скупо држи свою русу главу;
Нит' є златна, нит' є позлаћена:
Види му се, мрієт' му се не ће,
А єсть нешто, што га напредъ креће.
Є ли хайдукъ, ил' ухода турска,
Што уходи свилоруна крда,
Ил' волова стада виторога?
Нит' є хайдукъ, нит' ухода турска,
Већъ Новица, Ченгића кавазу;
Бесанъ Турчинъ, крвникъ Горе Црне,
Кога знаде и старо и младо,
И не бы га понієле виле,
А камо ли ноге на юнаку
Црномъ Горомъ на бієлу дану.
О раме є дильку обѣсіо,
Лютъ ятаганъ о поясу режи
И край пѣга до два самокреса.

Гуйско гнездо струкомъ прикриліо,
Лакъ опанакъ на ноге притеґо,
А го ракчинъ на юначку главу,
Одъ сарука ни спомена нейма.
Безъ сарука ето Турчинъ иде;
Види му се, гинут' му се не ће,
А єсть нешто, што га напредъ креће.
Помно юнакъ Цуце превалiо,
Іопъ Бѣлице ратоборне къ томе,
Те се маша кршнєхъ Ћеклића.
Ньихъ се маша, а Богу се моли,
Да му даде и ньихъ превалити
Ни чувену, ни гдѣ угледану.
Види му се, мрієт' му се не ће,
А єсть нешто, што га напредъ креће.
Други петли у полю цетиньскомъ,
А Новица у полѣ цетиньско;
Трећи петли у мѣсту Цетињу,
А Новица паде на Цетинѣ.
Тудѣръ стражи божю помоћь зове:
„Божя помоћь, цетиньскій стражару!“
Лѣпше нѣму стража прихватила:
„Добра срећа, незнана дeліо!
„Одъ куда си, одъ кое ли стране?
„Коя ли те срећа нанієла,
„Те си юнакъ рано пораніо?“
Мударъ Турчинъ, за неволю му є,
Мударъ Турчинъ, мудро одговара:
„Кадъ ме пыташъ, казаћу ти право:
„Я самь юнакъ одъ Мораче хладне,
„Одъ Тусине села маленога
„Исподъ горе гласна Дурмитора.
„Носимъ трое на срдашцу яде:
„Єдни су ми на срдашцу яди,
„Што ми Ченгићъ смакну Морачане;
„Други су ми на срдашцу яди,
„Што ми Ченгићъ погубіо баба;
„А трећи ми на срдашцу яди,
„Што й іошъ више, да іошъ крвникъ дише.

„Већъ тако ти Бога великога,
„Пусти мене твоме господару,
„Господару и моме и твоме,
„Не бы ли ми излечіо яде.“
Мудріе му одвратила стража:
„Скин' оружѣ, незнана деліо,
„Па нос' главу куда теби драго.“
Управъ Турчинъ двору на капію,
А послѣдня изъ видика звезда:
Бѣше звезда аге Ченгіића.

ЧЕТА.

Подиже се чета мала
На Цетиню Горе Црне.
Малена є, али храбра,
У ньой єдва сто юнака,
Не юнака биранієхъ
По обличю ни лѣпоти,
Већъ по срцу юначкоме.
Коино ће ударити
Не на десетъ да утече,
Него на два да ихъ сече;
Коино ће умрієти
За крстъ часный, к'имъ се крсти,
За крстъ часный и слободу златну.
Чудна чета! не куплѣна
К'о се ина купи чета.
Ту се не чу кано другда:
„Тко є юнакъ, на ждрієло!"
„На ждрієло, юнакъ тко є!"
Ту не єкну єка крпина.
Већъ к'о тайный гласъ духова,
Коимъ зборе вишньи дуси,
Шапатъ тамный Горомъ Црномъ
Съ єдне стене къ другой прхну,
Теръ гле чуда! крозъ мракъ мислишъ
Студенъ каменъ прима животъ,
Дркће, гамзи, диже главу,
Изъ тврдога станца снажну
Песть помаля, ногу крепку,
И крозъ мразне живце врућа
Рек' бы крвце врн му река.
Видишъ за тимъ пушку дугу

Путъ небеса гдѣ се кочи
А што струка о поясу
Вѣрна кріе, твое очи
Тогъ не виде; ... но мракъ гушћій
Све ти оте ноћно быће;
Оде войникъ одкудъ гласъ долеће.
Доба й глухо тамне ноћи.
Облакъ кріе звезде ясне;
Ноћь и струка гвожће сяйно.
Иде чета, ноћна, тамна.
А предъ ньоме витезъ врлый,
Другъ да другу о нѣм' шапне,
Шапћућ' бы га Миркомъ звао.
Иде чета, али куда?
'Манъ ћешъ пытат' чету исту.
'Манъ ћешъ пытат' брзе мунћ
И громове громке 'мани,
Куд' се оре изнадъ горе?
Кадъ ти вазда одговоре:
„Не мы, не мы, но громовникъ,
„Комъ валяде сви да дворе!"
Иде чета, куда? камо?
Самъ онъ знаде, кой е гори.
Валя да е грешникъ тежакъ,
На когъ хоће да обори
Таку силу сврхъ небеса
Судъ нѣгове правде вѣчне.
Ступа чета тихо глухо
Посредъ тихихъ глухихъ тмина.
Ни тко шапће, ни тко збори,
Ни тко пѣва, нит' се сміе:
Одъ сто гласа гласа чути ние.
Већъ к'о облакъ града тешка
Тешке у крилу биче кріе,
Пршећ' мукло, претећ' мукло
Поразъ краю, гдѣ се віе:
Так' и чета тминомъ обавита,
К'о десници подоба се вишньой,
Ступа мучећ', нек' се кривци уче,

Да ѳръ громъ се не озива съ мѣста
На кривине, тимъ сигурни нису:
Ѳръ што кашнѣ, све то яче туче.
Не звекеће гвожђе светло,
Нити грме смртне цеви,
Ни на лаганъ ступай ногу
Озивлю се сяйне токе:
Већъ к'о знаюћ кога носи,
Подъ опанкомъ храбре дѣце
Подаѳ се врлеть тврда,
А врлетна низе брда.
Вѣрна узъ друга другъ корача
Неразлучно, вѣрно и тврдо
К'о близанци звезде ясне,
Кадъ сунчаный зракъ угасне.
Комляни имъ и Загарачъ,
Бѣлопавлићъ лютый къ томе
Давно веће съ траг' осташе,
Те већъ газе ломне Ровце.
А за Ровци дружба ноћна,
У прозорѣ ране зоре,
На Морачу славну паде,
Одъ Мораче хладне воде
Име земльи што изводе.
Храбра чета данъ дановат'
На Морачи хладной сѣла.
Тко се снизи къ росной трави
Санкомъ крепит' снагу тела;
Тко лютъ огань пушци огледа
И фишеке смртне брои,
Ил' острицу поуздану
Вѣрну ножу гладилицомъ глади;
Тко извадивъ искру изъ кремена
Тврдимъ надомъ, те у шушань лакій
Запретавъ ѳ, пакъ наваливъ граня
За часъ маленъ дахомъ юначкіѳмъ
Пламенъ пири; а тко даракъ
Стада кротка, четвртицу овна,
На лѣскову вес'о врти ражню,

Ил' бієла кришку сира
Изъ утробе вѣрной торби вади.
Ожедни ли? Морача є близу;
Треба л' купе? има двіе руке.
У то и данъ већъ рудѣт' поче,
У сусѣдной у планини
Явит' крдо чуєшъ гласъ пастира,
Коєму се звонко озива
Преводника овна звоно.
Кадъ ал' ето инога пастира,
Гдѣно кротакъ къ своме стаду греде.
Не реси га ни сребро ни злато,
Него крепость и мантія црна.
Не прате га сяйни пратіоци
Узъ фенѣре и дуплире сяйне,
Ни поносныхъ звона са звоника:
Већъ га прати са запада сунце
И звонъ смѣранъ овна изъ планине.
Црква му є дивно поднебесѣ,
Олтаръ часный брдо и долина,
Тамянъ мирисъ, што се къ небу диже
Изъ цвіета и изъ бела света
И изъ крви за крстъ проливене.
Кадъ се чети ближе прикучіо
Вреданъ слуга вредн'єгъ господара,
Божю іой є помоћь називао.
Пакъ окупивъ храбре витезове,
На студенъ є каменъ покрочіо,
Студенъ каменъ, ал' є сунце вруће.
Добаръ старацъ чети бесѣдіо:
„Дѣцо моя, храбри заточници,
„Васъ є ова земля породила,
„Кршовита, али вами златна.
„Дѣди ваши родише се тудѣръ,
„Отци ваши родише се тудѣръ,
„И вы исти родисте се тудѣръ:
„За васъ лѣпше у свіету нейма.
„Дѣди ваши зань лѣваху крвцу,
„Отци ваши зань лѣваху крвцу,

„Зань вы исти крвцу пролѣвате:
„За васъ драже у свіэту нейма.
„Ор'о гнездо врхъ тимора віе,
„Єръ слободе у равници ниє.
„Васъ, кои сте викли томе
„Боравити трезне дане,
„Тко васъ хає, плоде л' крши виномъ?
„Тко васъ хає, плоде л' крши житомъ?
„Тко васъ хає, плоде л' крши свиломъ?
„Докъ по врелихъ хладне воде има;
„Докъ по драгахъ буйна стада мучу;
„Докъ по брдихъ ситна крда блеє?
„Праха имашъ; олова ти доста;
„Десница є яка у юнака;
„Исподъ вѣђа око соколово;
„У прсима вруће срце куца;
„Вѣра й тврда, ньомъ окренут' не ћешъ;
„Побратима побратимъ те пази;
„Вѣрна мужа грли жена вѣрна
„Даръ ти дѣломъ племенита пѣсма;
„Гвожђа л' требашъ? Туре ти га носи:
„Ето свега, што ти срце проси!
„Ал' нада све, што кршь ову кити,
„Крстъ є часный, што се надъ ньомъ виси.
„Онъ є, што ве у невольи ячи;
„Онъ милостивъ, што ве небомъ штити.
„Ахъ, да виде света пуци остали
„Изъ низина, одкудъ вида нейма,
„Крстъ ов' славный, непобеђенъ игда,
„Врхъ Ловћена што се къ небу диже;
„Пакъ да знаду како немань турска
„Грднимъ ждреломъ прогутат' га радећ'
„О те крши зубъ свой заманъ крши:
„Не бы троме прекрстили руке,
„Докъ вы за крстъ подносите муке,
„Нит' бы за то варварим' ве звали,
„Што вы мреете докъ су они спали!
„За крстъ частный справни сте мріэти.
„Зань се и садъ мріэт' подигосте,

„Срчбе божѣ храбри осветници;
„Ал' тко Богу вѣрно служит' греде,
„Чистимъ срцемъ служити му валя.
„Чистомъ душомъ вршит' ономъ треба,
„Кои врши, Богъ што суди съ неба.
„Ил' васъ ткогодъ увређіо брата;
„Ил' неяку драгій противнику
„Животъ дигнув' огрешіо душу;
„Или путну затворіо врата;
„Ил' д'о вѣру, а кренуо ньоме;
„Или гладну ускратіо храну;
„Ил' ранѣну не завіо рану;
„Све є грієхъ, све су дѣла прика:
„Безъ каяня нейма опростника.
„Покайте се, докъ имаде дана,
„Докъ є доба, дѣцо, покайте се;
„Покайте се, докъ ніе позвана
„Душа къ ономъ, кои небомъ тресе,
„Покайте се, єръ земальскогъ стана
„Тѣкъ измиче бѣгућ', покайте се:
„Покайте се, єрбо зора рана
„Нађ' ће многогъ, куд за вазда гре се.
„Покайте се . . . . "
Добру старцу ал' у грлу речца запе,
А на седой бради бистра
О сунчану капля зраку
К'о бисеракъ ситанъ сину.
Вальда и нѣг' млада лѣта
Успоменомъ горкомъ коре,
Тере лечећ' стаду ране
Самъ се своє сѣти боли:
Добаръ пастиръ, єръ што каже иномъ,
И самъ своимъ потврђує чиномъ.
Стои мноштво разболѣно
Благомъ речи старца блага;
Яганьци су рек' бы тихи
Што быяху горски лави;
Така чуда бож'я рієчъ прави.
Ал' међу то тко с' указа

Предъ очима чете кротке,
Тер' сто руку за сто ножа
У єданъ се часакъ маша?
Чудно быће! сто срдаца
Одъ небеса сврати' вредно,
И сто воля што усхтіе,
Све разорит' оно єдно!
Новица є, крвникъ клетый,
Новица є, пунъ слободе,
Гдѣ къ побожну ступа кругу,
Теръ приступивъ старцу ближе
Крѣпкій 'вако гласъ свой диже:
„Богомъ браћо, храбри Црногорци,
„Не машайте за оружѣ свѣтло;
„Новица самъ, ал' не кои пріе,
„Єръ не на васъ, него съ вами гредемъ
„Турскомъ крви садъ омастит' руке.
„У Турака досле што имадохъ,
„Немио ми све ограби Турчинъ.
„Не оста ми нег' десница храбра,
„И та одсле црногорска буди.
„А єръ крсту не подоба юнакъ
„Него крштенъ, жудимъ, крстите ме,
„Єръ не радит хитро нука време."
Сто десница на те речи
Оруж'я се ману люта,
А сто очи к'о крозъ росу
Мѣште сунца дугу видѣ.
Магну окомъ старацъ добрый;
Мораче му капу даше:
„Вѣруй, синко, у вишнѣга отца,
„И нѣгова одъ вієка сина,
„И трећега милостива духа:
„Вѣру вѣруй, вѣра ће те спасти!"
Рече, и люта поли невѣрника
Предъ свѣдоцим планинам' висоцимъ
И ньихъ сини' четомъ у планини.
Тадеръ старацъ очи подигао,
Благе очи и бієле руке,

Тер' є чету опростіо греха.
Пакъ є Богомъ даривати стаде:
Свакомъ момку по честицу дає
Тайне пиће хлѣба небескога,
Свакомъ момку по капљицу дає
Тайна пића вина небескога.
Жарко сунце дивно чудо гледа.
Гдѣ слабъ старацъ слабе крепи люде,
Да имъ снага Богу слична буде.
Када ли ихъ окрепіо старче,
Сва се дружба излюбила редомъ.
Стои чета вишнѣгъ Бога пуна,
Не к'о крвавъ ножъ кимъ рана
Задає се смртна и тешка:
Већъ к'о перо свето и златно,
Коимъ небо за унучадъ позну
Дѣла отаца билѣжи витешка.
Жарко сунце за планину сѣде;
Старацъ оде, чета далѣ греде.

ХАРАЧЪ.

Гацко полѣ, лепо ти си,
Кадъ у теби глада нейма,
Люта глада и неволѣ люте!
Ал' те ядно данасъ притиснули
Крвни момци и оружѣ светло,
Бойни коньи, бели чадорови,
Тешка гвожђа и фалаке грозне.
Што ће момци? што оружѣ светло?
Што ли коньи, што ли чадорови?
Тешка гвожђа и фалаке грозне?
Смаил-ага крвавъ харачъ купи
По Гацкоме и около нѣга.
Посредъ поля попео чадорѣ,
Пакъ растури харачліе люте,
Харачліе, изѣли ихъ вуци,
Теръ одъ главе по жутъ цекинъ иште,
А одъ огня по дебела овна
И за ноћцу обредомъ дѣвойку.
Одъ истока харачліе яшу
Воде голу на реповихъ раю;
Одъ запада харачліе яшу,
Воде голу на реповихъ раю;
Яшу змаи съ сѣвера и съ юга,
Голу раю на реповихъ воде.
Ядна рая руку наопако,
Следи коньске на конопцу траге.
Мили Боже, што є рая крива?
Ил' є крива, гадъ што Турке мори?
Ил' є крива, што ихъ рђа біе?
Што є крива? — Крива й' што є жива,
А не има што Турчину треба:

Жута злата и бієла хлѣба.
У то ага коня добра
Предъ чадорѣмъ амо тамо игра,
Тер' цилитомъ око бистро
И десницу вѣжба храбру.
Садъ надлеће ине Турке скокомъ
Брза коня, садъ надмеће харбомъ,
Добаръ юнакъ, да є човѣкъ такій!
Пакъ гдѣ видѣ какавъ плієнъ
Харачліе люте вуку,
Залетѣ се стреловито
На кулашу добру коню
Тер' у лету кушнѣ ради
Сподби рукомъ цилитъ лютый,
И къ првой га влашкой глави упути.
Ал' и добра у юнаку
Дремне кадкадъ рука храбра.
Так' и тада прека згода хтѣде.
Спотаче се кулашъ брзый,
Звизну зракомъ цилитъ витый,
Тер' лакокрилъ неєднакимъ летомъ
Мѣште яньца мрка косну вука,
И Саферу, што воћаше влаха,
Лучъ из главе єданъ изби.
Прсну око на зелену траву,
А Турчина мрка крвца поли.
Писну Туре, ка'но гуя люта;
Плану ага, ка'но пламенъ живый:
Срамота є такоме юнаку
Купит' харачъ, не скупит' харача,
Цилитнут' се, не погодит' циля;
Камо л' слепит' мѣште раѥ Турке,
Камо л' да му злорадъ крстъ се сміе.
Плану ага, ка'но пламенъ живый;
Авай, Боже, што ће одсадъ быти,
Кадъ већъ досадъ власи бѣху криви!
„Муіо, Хасо, Омере, Яшаре,
„Деде, кучке, конѣ добре
„Заиграйте полѣмъ равнимъ

„Да видимо како крсти трче!“
Рикну ага ка' бикъ лютый.
Брзе слуге брже послушаше.
Заиграше добре конѣ полѣмъ.
Стои клика слуга на коньiехъ
Стои трка коня подъ слугама,
Стои писка раѥ за коньима.
Првый часакъ пристигнуѣе мнiешъ
Конѣ виле рая ластавица;
Другiй часакъ, разабрати не мо'шъ
Ил' су коньи ил' ѥ рая бржа;
Трећiй часакъ, коньи одмицати,
Ядна рая заостаят' стаде;
А четвртый да погледашъ часакъ,
Ядна рая къ земльи попадала,
Тер' ѥ вуку коньи крилонози
И по праху и по калу,
Екторове исподъ града Троѥ,
Кадъ већъ Трою оставише бози.
Ага стои, ини Турци стоѥ,
Тер' призоромъ жалостнiемъ
Гнѣвно своѥ пасу око,
И сву грозну крви жећу
Влашкомъ крви, влашкомъ мукомъ гасе.
Пакъ како имъ срце разигра се,
Грохотомъ се засмiяше
На лепъ погледъ, када рая,
Када псета къ црной земльи па'ше.
Смехомъ истимъ клетый адъ се ори,
Кадъ се грѣшникъ съ вѣчнимъ мукам' бори.
Не малакшу Турци люти;
Малаксали коньи добри,
Грозномъ браномъ пути живе
Завлачећи равно полѣ,
Малаксали тер' су постаяли.
Тадеръ ага: „море слуге,
„Црче рая, црче харачъ, слуге;
„Већъ вы хайте узкрисите раю,
„Не бы ли ми избавили харачъ.“

Лоше слуге горегъ господара
Спопадоше троструке камџіе
Пакъ одъ брзихъ одскочише коня,
На сумртву юришъ чинит' раю,
Пе бы ли се повратила рая.
Немилога тракъ одъ бича,
У поводу вѣште руке,
По бесћутну звижди зраку,
И трострукимъ зубомъ глуху
Мученичку путь прогриза,
Тер' крвава ствара врела;
Ил' спотакне л' десница се викла,
По тіелу црно-модрихъ
Слике змія грозанъ пише,
Докъ подъ ньиме ядна мртва издише.
„Айде, раіо, на ноге се,
„На ноге се, крсти, псета!"
Съ уста турскихъ полѣ разлега се.
Тко е ячій, изнемогле
Подъ ударцихъ скупля духе
И на ломне упире се ноге;
А тко слаби' ко прозъ вѣчный
Санъ и клете слуша речи,
И немилый останъ ћутећ
Полу-избѣглу врања душу,
Тер' се миче и четвероножке,
По зелену гмиже полю,
Плачанъ доказъ, да не само стражня
Трубля мртве на судъ будит' море,
Кадъ троструци исто бичи творе.
Гдѣ домилѣ крви облита
До чадоря рая тужна,
Бесанъ ага, немань ружна
„Харачъ, раіо, харачъ!" риче,
„Харачъ, харачъ, ил' іошъ горе быће!"
Творацъ вишньій птицам' небо даде,
Тиха дупля и жуђена гнѣзда;
Рибамъ воде и пучине морске,
Станъ одъ стакла нек' се по нѣм' шире;

А звѣриню ливаде и горе
Хладне шпилѣ и зелене луге;
Ядной раи? не даде ни коре
Суха хлѣба, да є сузам' кваси.
Ал' што велю? даде небо добро,
Но є неситъ све већъ Турчинъ побр'о
„Харачъ, харачъ!“ Одкудъ раи харачъ?
Одкудъ злато, кои крова нейма,
Мирна крова да уклони главу?
Одкудъ злато, кои њиве нейма
Него Турску своимъ зноємъ топи?
Одкудъ злато, кои стоке нейма,
Но за туђомъ по брдихъ се біє?
Одкудъ злато, кои руха нейма?
Одкудъ злато, кои круха нейма?
— „Гладъ, голота, господару!
„Ахъ, причекай, петъ шестъ дана,
„Докъ ти жуђенъ харачъ испросимо!“ —
„Харачъ, харачъ, раіо треба!“
— „Хлѣба, хлѣба господару!
„Невидѣсмо давно хлѣба!“ —
„Чекай, крсте, докле съ неба
„Ноћь вечерасъ пане тиха,
„Печеня њу мѣште хлѣба! —
„Дотле, момци, єръ су крсти боси,
„Подкуйте ихъ, пасъ имъ нану греба'!“
Ага дода, тер' подъ чадоръ хода.
Вичне слуге раю кваче,
А найвеће Саферъ єдноокій
Изнадъ инихъ готовъ скаче,
Тер' на радость свихъ іошъ већу
Пламти осветит' угашену свећу.
Ту фалака шкрипа стои,
Ту Сафера рика дивя:
„Харачъ, харачъ, раіо, треба!“
Ту кукавне якъ раєе:
„Хлѣба, хлѣба, господару;
„Невидѣсмо давно хлѣба!“
— „Чекай, крсте, докле съ неба

„Ноћь, вечерасъ пане тиха,
„Печеня ћу мѣште хлѣба!“
Клете речи клетникъ враћа. —
Али тко ће вѣрно описат'
Препаћене тешке ваѳ?
Тко ли срцемъ мирнимъ слушат'
Горку жалость, колика ѳ? . . .
Данакъ мину, за ньимъ сумракъ стаде,
А за ньиме, тиха ноћца паде,
Небеса се осуше звѣздам',
Већъ што западъ мркій пламенъ лови;
А крнь мѣсецъ о по неба трепти,
Тужна свећа позоришта тужна.
Усредъ поля мирна, пуста
Стародавна расте липа.
Покрай нѣ су чадорови,
А међ' ньима понайлѣпшій,
Понайлепшій, понайвећій,
Агинъ чадоръ ине надкриліо,
Ка'но лабудъ птица бела
Беле птице голубове.
Бѣли се чадорѣ бѣло
На тихотной мѣсечини
К'о големи гробови подъ снегомъ,
Око коихъ доба у глухо
Зли се дуси врзу и страшнимъ
Сликам' плаше пролазника ноћна,
Ил' му ухо причинѣномъ
Рикомъ лава и лавежомъ паса
И лелекомъ страдаюћихъ глуше.
Гробови су, мнишъ, отаца
Словинскіѣхъ, на далече
К'ихъ словяше име славно
Око коихъ Турадъ дивя
У по дана ка'но доба у глухо
Погана се врзе и мозакъ
Хитрый обрће, чіѣмъ како
Да расплаши дѣцу плачну,
Надъ отражѣмъ среће болѣ

Да не цвиле своѥ яде преке.
Тлапи ти се, садъ да лавомъ рика,
Тлапи ти се, садъ да псетомъ лаѥ;
А садъ чуѥшъ лелекъ мученика,
Якъ, писку, тешке уздисаѥ;
Чуѥшъ звеку гвожђа оковнога
И уза ню помаганю горку;
Слушай, побре, ѥл' и якъ тлапня?
Слушай звеку, ѥл' и звека тлапня?
Слушай ... слушай ... ахъ, то тлапня ниѥ,
Ѳръ те видимъ, гдѣ те боли яко ...
Што? .. ты плачешъ? .. ахъ, то тлапня ниѥ,
Ты бо съ тлапнѣ, мнимъ, да не бы плак'о!
Предъ чадорѣмъ огань гори;
Око нѣга промеђу се Турци.
Тко налаже нову ватри меку;
Тко напухнувъ мѣшину одъ уста,
Подпухуѥ тимъ да лѣпше пламти;
Тко подвитихъ ногу чучи
Покрай нѣга и голему
Па проколу товна врти овна.
Цврчи пустый ованъ при жеравци,
А живъ пламенъ око нѣга лиже
Тер' расветля росу знойну,
Исподъ чалме, што се Туркомъ рони.
Кадъ се Туре наврtило овна,
Скинуше га съ осовине тешке,
Навалише на синію пуста
И вельіѥмъ сасѣкоше ножемъ.
За готову софру посѣдаше
Гладни Турци ка'но гладни вуци
Тер' пленъ нокти разглабати сташе.
Найпрвый се Сманлъ-ага маша,
За ньимъ Баукъ, за ньимъ Турци ини
Лепимъ редомъ вука у планини.
Намакнуше симита біѥла
И свакоме по ракіѥ плоску,
Тер' се крепе симитомъ и месомъ,
А жеженимъ заливаю бесомъ.

Кадъ ли ага одоліо гладу
И бесъ другимъ удвои бесомъ,
Плану опетъ ка'но пламенъ живый;
Срамота є такоме юнаку
Купит' харачъ, не скупит' харача,
Цилитнут' се, не погодит' циля,
Камо л' слепит' мѣште раѥ Турке,
Камо л' да му злорадъ крстъ се сміѥ.
Плану ага, ка'но пламенъ живый,
А пакъ слугам': „Ето меса доста:
„Бац'те раи оглодане кости,
„Бац'те кости, спремайте печенѣ,
„Докъ вѐ викнемъ, да готово буде."
Рикну ага, шетну подъ чадора.
По'ше слуге вечерь вечерати,
Вечерати, припремат' веселѣ
Сухе сламе и конопца тврда,
Чимъ ће кадит' непослушну раю
Ногам' у высъ, главомъ стрмоглавце
Обѣшену о липову грану;
Чимъ ће кадит', чимъ ли злато вадит'
Голе изъ раѥ, у коѥ круха нейма.
А што рая? — Што ће рая тужна?
Земля й тврда, небо є высоко;
Плачнимъ срцемъ грозне страве гледа,
Плачнимъ срцемъ, ал' є сухо око.
Када ли се приправиле слуге,
Не море имъ срце дочекати,
А найвеће Ћор-Сафере гамзи,
Да завикне ага Ченгіићу:
„Хазуръ, момци, съ крстомъ липовіемъ,
„Пеньите га на липову грану!"
Дотле ага подъ чадоромъ сѣди,
И шъ ньимъ шаренъ Баукъ воєвода,
И Мустафа поузданъ му ћато,
И остало главніехъ Турака.
По чадору окол' у около
Разастрти лепи сази
И душеци врхъ ньихъ меци

Раскошно се шире и крепко
Позиваю на разблуде тело,
На разблуде и на санакъ тихій.
У закутку на малену огню
Праска скоро усѣчено гранѣ,
Илъ се цмари и пѣсанцу драгу
Плачућ пѣва, пѣваюћи плаче.
А на среди о дрвену стаблу,
Око когъ се у около
Био чадоръ охолъ стере,
Виси оружѣ свѣтло и люто:
Смртне цеви и желѣзо круто
Димискинѣ ту се саблѣ криве,
Сто путъ влашкомъ напоѣне крви;
Ту ятаганъ у осмеро виси;
Мале ноже пребронтъ є тешко;
Дильку пушку позлаћену лепо
Веле пута ту замѣритъ морешъ;
Самокресомъ ни броя се не зна.
Алъ што оно узъ топузъ се слони,
Дивно чудо досле невиђено,
Кротко ягнѣ покрай мрка вука,
Танка вила поредъ змая люта?
Гусле видишъ, алъ се не бой, побре,
Не бы ли ихъ разлупао топузъ,
Прометнуо жице веригами,
Невинъ лучацъ, тетивомъ и лукомъ
А коньица, конѣмъ одъ мейдана.
Не боѣ се Словинкинѣ виле
Узъ шестоперъ да ће погинути.
Паче знади, да гдѣ нѣга ниѣ,
Ту ни пѣсань словинска не зріѣ.
А на двору небо дивно
Црнимъ тминамъ лице закри,
И да йъ виђетъ прозъ облаке,
Влашиђи бы звезде ситне
Надъ чадоромъ трептиле біѣлимъ;
А мѣсецъ бы виторогъ те гледъо
Са запада испредъ звѣзда сяйныхъ

К'о преводникъ испредъ стада ованъ.
Ноћь є вани слепа глуха,
Нигдѣ гласа, већъ што сипи
Роса ситна, ка'но да небо плаче.
Мракъ се густи, помрчина густа
Заподѣде равниномъ и горомъ
Да не видишъ предъ очима прста,
А камо ли стазу предъ собоме.
Тешко ономъ, кога саде
Стиже у путу ноћца црна,
А ноћишта яданъ не имаде!
Погнаше се небомъ вѣтри;
А оданде плахе мунѣ,
Небескіемъ огнѣмъ сѣцаюћи,
Садъ ти смртне блеште очи
Садъ іошъ гушћу, нег' бы пріе,
Навлаче ти на видъ тмину.
Пакъ за ньими чуй садъ грмлявину,
Гдѣ-но найпре изъ далека тутньи,
Пакъ све ближе, крупн'е страшн'е,
Урнебесъ се громкій горам ори.
Стои тутань неба и равнине;
Стои ека драге и планине:
Сва є згода, быће града тешка.
Тешко ономъ, кога саде
Стиже у путу ноћца црна
А ноћишта яданъ не имаде!
Ал' да вѣтру дадешъ плећи,
Пакъ кадъ сѣкне огань из облака,
Да зѣницу упрешъ бистру,
Тер' да гледнешъ низъ вѣтаръ равниномъ,
Видіо бы гдѣ скупъ людій ступа;
Ноћь ихъ лучи, ал' су зато скупа.
Садъ имъ пламенъ указуе стазу;
Садъ є отме ноћца мркла.
Али они ступай лакій
Мрачнимъ полѣмъ напредъ стеру,
И дальину измеђ себе
И чадоря хитро беру:

Ноћь є црна, ради бы ноћишту
Тер' се ядни тминомъ провућ' ишту.
Опетъ сѣкну пламенъ вишньій.
Дружба ноћна све се ближе кучи,
Тер' разабрат' морешъ веће
Тко є води и тко шъ ньиме ходи.
Валяда є єдно дружби глава,
А проводичъ вѣранъ му друго,
Тере вичанъ полю и гори
Путну мракомъ дружбу прати.
Зирни побре, како лако иде,
К'о да зракомъ мутнимъ плива.
Мнишъ да напредъ све га нешто вуче
Докле нѣгова дружба ина
Съ двѣсти ногу ступай гази.
Валяда се бои црне ноћи,
Пакъ бы радъ већъ на ноћиште доћи.
Ал' свѣтлица, што садъ прва кресну,
Дружбу тайну за чадорѣмъ видѣ,
Гдѣ се у редъ поредила редомъ
Са три стране, да є више буде,
Тер' ту стои чета ноћна
Ка'но тресакъ изненада,
Ил' горућа ка'но лава,
Съ огнѣнієхъ што се гора
На долину прлећ' саспе,
Башъ безъ бриге када смртни заспе.
Стои чета, ослушкує гласе,
За разазнат' гдѣ господаръ спава;
Али ина гласа чути ниє,
Већъ што Саферъ съ дружиномъ се вредномъ
Мукам' раи већъ у напредъ сміе.
Подъ чадорѣмъ ага сѣди,
Тер' изменя тутунъ кафомъ,
Мрку кафу духомъ пакленіємъ.
Исподъ чалме чело ведро
Намрштіо мрскамъ тамнимъ,
А юначко подъ ньимъ око
К'о праменомъ одъ облака

Намрчіо, тере мукомъ мучи.
Мисли ага свакояке мисли:
Одъ балчака и одъ дѣвояка,
И одъ лова и одъ соколова,
И одъ злата и одъ люта рата,
Одъ колаца и Црногораца,
Одъ цилита и одъ копля вита,
А пакъ плану, ка'но пламенъ живый:
Срамота є такоме юнаку
Купит' харачъ, не скупит' харача
Цилитнут' се, не погодит' циля
Камо л' слепит' мѣште раѥ Турке;
Камо л' да му злорадъ крстъ се сміѥ.
Плану ага, ка'но огань живый,
Ал' гдѣ гласне о стожеру гусле
Међ' оружѣмъ юнак' спази,
Стукну мало бієсъ крвный,
А услади крвь се горка
К'о небескимъ складомъ струна.
И што крви жеђь бы пріѥ,
Тадъ постаде пѣсме жеђа:
Толика се сластъ изъ пѣсни ліѥ!
Пакъ Бауку говоріо ага:
„Ой Бауче, вредна воєводо,
„Тебе хвале да си юнакъ добаръ;
„Ал' да удре миши изъ планина,
„Каж' Бауче, колико бы миша
„Ты єдинацъ юнакъ посѣкао?"
— „Дай шестину, добрый господару" —
„Рђо, кучко, войводо Бауче,
„Мисліо самь да си юнакъ больій,
„Да удари двадесетъ Брђана,
„Вѣра Турска тако ми помогла,
„Єдинъ быхъ имъ поодсеџо главе. —
„Али самь се мал' не забринуо
„Лулу піюћ' и преврћућ' мисли,
„Гдѣ намъ ноћца не допушта мрка,
„Да се съ крстомъ кадеђ' забавимо.
„Вѣра моя, ты си пѣвачъ добаръ,

„А я желянъ гусал' и пѣвача:
„Де запѣвай да ме жеља мине."
Уста Баукъ, гусле скиде,
А пакъ смѣранъ подвитiехъ ногу,
На пріяшнѣ сѣде мѣсто;
Тер' наслонивъ предъ собоме
На мекъ душекъ жице гласне,
Гудну лучцемъ звекетнiемъ
Амо тамо по коньскоме репу;
Пакъ гдѣ клинацъ, неколико пута
Кренутъ шкрину, у громовитъ
Узъ удесне струне вeће
Гласъ овако лукавъ пѣвачъ заче:
„Милый Боже, чуда великога
„Какавъ бѣше Ризванъ-ага силный
„И на сабльи и на копю виту,
„И на пушци и на ножу люту,
„И на шаци и на добру коню!
„Сиђе ага у полѣ Косово
„Пакъ закупи царева харача,
„Све одъ главе по жутъ цекинъ иште,
„А одъ огня по дебела овна
„И за ноћцу на обредъ дѣвойку.
„Купи ага царева харача,
„Тврда рая дав и не дав.
„Гдѣ одъ главе по жутъ цекинъ иште,
„Отудъ често ни бакрена нейма;
„Гдѣ одъ огня по дебела овна,
„Даю му га, ребра му се виде;
„А гдѣ за ноћь млађану дѣвойку,
„Отуда му кужне бабе нейма.
„Апси ага тврдоглаву раю,
„Тер' в полѣмъ наразанце реди
„Пакъ в конѣмъ прескакиват' стаде.
„Првыхъ десетъ прескочіо ага;
„Другихъ десетъ прескочіо ага;
„А кадъ наста треће десеторо,
„Бесанъ ђого, бесно подиграва,
„Пакъ гдѣ скокну, пустый коланъ пуче.

„Силанъ ага на трави се нађе.
„Мало томе време постаяло,
„Оде шапатъ одъ уста до уста
„По убаву полю Косовоме.
„Што є далѣ, све то яче расте,
„Далѣ смієхъ, далѣ спрдня раи,
„Докъ проникну пѣсма изъ гусала,
„Тер' садъ пѣва по Косову слепацъ
„Рђа бѣше Ризван-ага силный."
Іошъ докъ кобна пѣсма изъ уста
Бауку се грмећ' разлегаше,
Тко й у агу, а не у пѣвача
Погледъ упр'о, тай могаше
По лицу му познат' яде,
Боли, срчбе, гнѣве, бесе,
И стотину инихъ срда.
Поноситу, што'но у срцу
На ћухъ свакій бруке и руга
Крвавіемъ нокти гнѣздо рію.
Крвавъ пламенъ найпріе му букну
Гнѣвну у срцу супроћъ раи црной,
Супроћъ влахомъ, псетомъ, крсту
Липовоме, што но вреданъ ниє,
Узъ Турчина да га сунце грів.
Гвожђа, отровъ, конопъ, ноже,
Палу, огань, колацъ грозный,
Улѣ врело и сто мука
У часъ єданъ юнакъ смишля,
За изгладит' горкой бруци траге,
И сачуват' успомену чисту,
Чисто име узъ гласъ струне благе.
На обрве црнъ му облакъ сѣда;
Пламте очи по путъ огня жива;
Црлѣнъ пламенъ узъ образъ му лиже;
Страшнимъ бесомъ ноздрве се шире;
А на устихъ исподъ пѣне бѣле
Грозанъ, пакленъ изразъ стаде,
К'о да вели: рая нек' пропаде,
Само пѣсни чуват' се валяде.

Ал' гдѣ Баукъ задню речь изусти,
Єднимъ махомъ, к'о да муня
Прозъ мозакъ му сѣкну плаха:
Рая сама бруци свѣдокъ ниє,
Рая сама нейма очи и уста;
Туци раю, туци Турке къ єдну,
Само чувай успомену вредну.
Али у то мис'о страшну
У дубине срцу ага топи;
Црте лицу кроти, тѣши, блажи,
А по лицу све то яче маша
Срчбе пламенъ, хоће да се миранъ
Свѣту укаже, а васъ дркће и трепти.
Пакъ найпосле гдѣ голема єда
Предъ свѣдоцы сакрит' не узмогну,
Уста и викну буктеѣ: „хазуръ момци,
„Хазуръ съ крстомъ, хазуръ съ лютимъ ножи,
„Съ палом, съ огнѣмъ, съ коцемъ, съ улѣмъ врелимъ;
„Разкивайте све паклене власти!
„Я самь юнакъ, то ће пѣсма рећи;
„Къ томъ ће цилю, сви к'о жртва пасти!...“
Ага добро не дорече,
А на двору пушка грмну
И Саферу, кои првый
На огласъ агинъ готовъ скочи,
У ноћь друго просу око;
Тер' што данасъ чинит' лютый
Цилитъ поче, смртно зрно доче.
„Власи, власи!“ свударъ вика єкну.
У то єданъ чете дио
У чадорѣ набой сасу.
„Власи, власи!“ Турци вичу,
„Коня, коня!“ грми ага.
Дио другій тада грмну.
„Власи одсвудъ, пушке ноже!“
„Коня, коня, Хасо, коня!“
Дильке испразни дио трећій,
И већъ Хасанъ вижла бржій
Изведе му добра коня.

Посѣст' ага гдѣ га хтѣде,
Изъ облака муня кресну,
И врућъ пуракъ са земльомъ га сведе.
Ноћь є мрачна; не знашъ, тко га свали
Ал' ту близу Мирко пушке пали...
Прозъ ноћь црну прхну безъ тіела
Храбра душа, гола, невесела!...
Паде ага, ал' се Турци боре,
Већъ што тмина чудит' ти се не да,
Колика се ту юнаштва творе.
Одъ мрака се неразбира ништа;
Пакъ кадъ севне огань са небеса,
Ил' изъ пушке поуздану другу,
Често путъ се крстъ и Турчинъ нађу
На дохвату ножа люта,
Гдѣ мніяху, пушкометъ є пута,
Тер' се грле рукам' гвозденіемъ,
Тер' се любе клюномъ гвозденіемъ
Крстъ и пророкъ, докъ єднога тече:
Толика имъ мржня срца пече!
У одѣни ноћи црне
Прека у крвцу смрть по полю грезне;
Плахомъ муньомъ очи іой се светле,
А прозъ кости хладанъ вѣтаръ дує;
Гласомъ грома грозна подвикує
Сада „куку!", сада „медетъ, медетъ!"
Садъ „помози о Исусе благій!"
И уздише, пиштн, кричи, хрипи,
А пакъ граби садъ крсте, садъ Турке,
Тер' имъ своимъ рухомъ очи веже.
Ту погибе узданъ агинъ ћато,
Муіо, Хасо, Омеръ, Яшаръ лютый
И тридесетъ иніехъ Турака,
А Баука спасе ноћца мркла
И остало, што се іошъ измакну.
Ал' тко оно покрай аге лежи?
Тер' на мртва, мртавъ гнѣвно режи?
Новица є: лютъ га Хасанъ смакну,
Башъ гдѣ юнакъ къ мртву скочи лаву,

Измеђ' Турак', да му скине главу.
Градъ изъ цевій смртный преста,
А навали градъ съ небеса:
Чета ноћна подъ чадорѣ иде.
Ноћь є страшна, крви облита,
Тамна, црна; благо чети саде,
Гдѣ вечъ трудна на ноћиште паде.

КОБЬ.

Ловћенъ гора подъ небо се диже,
Надомакъ му єдно полѣ шири.
У полю є станакъ пустиняковъ,
А у станку єдна изба мала.
У той изби чудно чудо кажу:
Бесно Туре, гдѣ се крсту кланя.
Стои Туре одѣвено лепо,
И подъ чалмомъ и подъ бриткомъ сабльомъ,
И подъ пушкомъ и подъ лютимъ ножемъ:
Страхъ те хвата, посѣћ' ће те бесно.
Ал' се не бой, побратиме драгій,
Кротко Туре, посѣћи те не ће;
Смѣрно Туре, уплашит' га ласно.
Удри само о земльицу ногомъ,
Тер' ти смѣрно обѣ скршта руке,
Руке скршта а пригиба главу,
А пакъ десну предъ образе диже,
И найпосле врху чела виси.
Пакъ приступи, тер' ми гатай, побре,
Чія й ово поносита чалма? —
„То є чалма аге Ченгіића,
„Ал' се тужно око главе віе.“
Чія й ово побратиме глава? —
„То є глава аге Ченгића,
„Али изъ нѣ тамне очи вире.“
Чія й ово окована сабля? —
„То є сабля аге Ченгіића,
„Ал' жалостно узъ бедрицу виси.“
Чіе й ово злаћено оружѣ? —
„То й оружѣ аге Ченгіића,
„Али мирно о поясу рђа.“
Чіе й ово златно одѣло? —
„То й одѣло аге Ченгіића,
„Ал' одъ сунца не одсева ядно!“

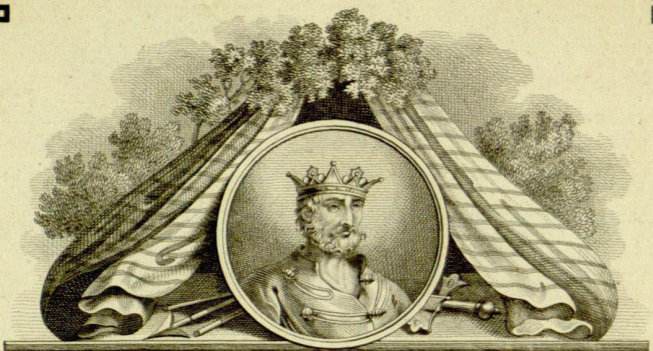

СТЕФАНЪ РАДОСЛАВЪ НЕМАНЯ III.

СТЕФАНЪ ВЛАДИСЛАВЪ НЕМАНЯ IV.

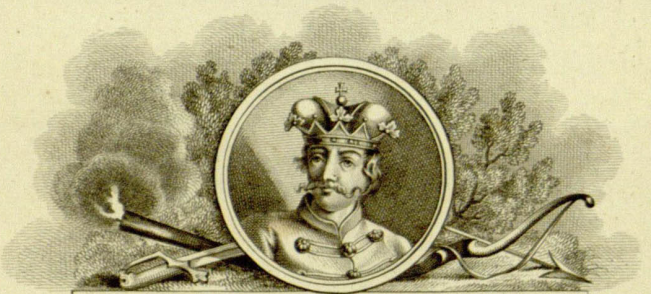

СТЕФАНЪ УРОШЪ I
ВЕЛИКІЙ НЕМАНЯ V.

К. С. КАМЕНОРЕЗНИЦА У БЕОГРАДУ ЛИТ. РЕРИХ

СТЕФАНЪ НЕМАНЯ I.

СТЕФАНЪ ПРВОВЕНЧАНЫЙ

СВЕТЫЙ САВА,
ПРВЫЙ АРХИЕПИСКОПЪ СРБСКЙ.

У К. КАМЕНОРЕЗНИЦА. У БЕОГРАДУ. ЛИТ. РЕРИХЪ.

СТЕФАНЪ ДРАГУТИНЪ НЕМАНЋVI.

МИЛУТИНЪ СТЕФАНЪ УРОШЪII
НЕМАНЯ VII.

СТЕФАНЪ УРОШЪ ШДЕЧАНСКІЙ
НЕМАНЯ VIII.

К. С. КАМЕНОРЕЗНИЦА В БЕОГРАДУ. ЛИТ. РЕРИХЪ.

СТЕФАНЪ ДУШАНЪ СИЛНЫЙ,
ПРВЫЙ ЦАРЪ СРБСКІЙ. НЕМАНЯ IX.

УРОШЪ V. НЕМАНЯ X.
ДРУГІЙ И ПОСЛЕДНЬЙ ЦАРЪ СРБСКІЙ.

КНЕЗЪ ЛАЗАРЪ

К.С. КАМЕНОРЕЗНИЦА У БЕОГРАДУ. ЛИТ. РЕГИКЪ

СЛОВА КОДЪ РЕЧИЙ ИЗЪ СТАРИХЪ СПОМЕНИКА

показую у коимъ су кньигама споменици штампани, и то:

А. = Аврамовићъ, Описаніе древностій србски у Светой Гори.
А. И. = Извѣстія Императорской Академіи Наукъ.
В. = Востоковъ, Описаніе Румянцевскаго Музея.
В. К. = В. С. Караџићъ, Српски Рјечник 1818.
Г. = Гласникъ Друштва Србске Словесности.
Гол. = Голубица.
Гр. = В. И. Григоровичь, Путешествіе по Европейской Турціи.
З. = Законикъ Душановъ.
Мк. = Миклошићъ, S. J. Chrysostomi Homilia.
Мл. Милутиновићъ, Исторія Црне Горе.
С. = Србски Споменици.
С. Д. М. = Србско-Далматинскій Магазинъ.
Ш. = Шафарикъ, Památky dřevního písemnictví Jihoslovanv; — Serbische Lesekörner.
Ю. = Юришићъ, Дечанскій Првенацъ.